

ΤΟ ΒΗΜΑ ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

- **Γ. Μάντζαρης** : Η διαφθορά στο δημόσιο τομέα: Μια μικροοικονομική προσέγγιση
- **Π. Πολυζωίδης** : Ο ρόλος των μη κυβερνητικών οργανώσεων
- **Γ. Μαγούλιος** : Ο δημόσιος τομέας και η διαπεριφερειακή συνεργασία
- **Αν. Καραγιάννης** : Άμεσες και έμμεσες επιδράσεις της ελληνικής οικονομικής πολιτικής
- **Ι. Παπαδόπουλος** : Πολυπολιτισμικότητα: Πολυεθνικότητα ή ετερότητα στην πλανητική εποχή;
- **Ν. Κατριβέσης** : Αντικειμενισμός - υποκειμενισμός
 - **Δ. Ψύλλας** : Ο μετεμφυλιακός αντικομμουνισμός (1950-1967)
- **Αιμ. Τσεκένης** : Ο κυνηγός και οι αυτόχθονες
- **Κ. Κατσαρός** : «Μακρά κύματα», παγκόσμια οικονομία και πολιτική
- **Summaries**

ΤΟ ΒΗΜΑ
ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

τριμηνιαία επιστημονική επιθεώρηση

ΤΟΜΟΣ ΙΑ΄

Τεύχος 43

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ

ΤΟ ΒΗΜΑ ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

SOCIAL SCIENCE TRIBUNE

Περιεχόμενα

Γιάννης Μάντζαρης:

Η διαφθορά στο δημόσιο τομέα:

Μια μικροοικονομική προσέγγιση 5

Περικλής Πολυζώιδης:

Ο ρόλος των μη κυβερνητικών οργανώσεων στο πλαίσιο

της διαμόρφωσης της κοινωνικής πολιτικής

της Ευρωπαϊκής Ένωσης 31

Γιώργος Μαγούλιος:

Ο δημόσιος τομέας και η διαπεριφερειακή συνεργασία

στις βαλκανικές χώρες σε μετάβαση. Η περίπτωση των φορέων

της παιδείας της Βουλγαρίας 57

Αναστάσιος Δ. Καραγιάννης:

Άμεσες και έμμεσες επιδράσεις της ελληνικής οικονομικής

πολιτικής στην επιχειρηματικότητα 87

Ιορδάνης Κ. Παπαδόπουλος:

Πολυπολιτισμικότητα: Πολυεθνικότητα ή ετερότητα

στην πλανητική εποχή; 113

Νικόλαος Κατριβέσης:

Αντικειμενισμός - υποκειμενισμός: Ο διαφορισμός

P. Bourdieu - H. Garfinkel 141

Δημήτρης Ψύλλας:	
Ο μετεμφυλιακός αντικομμουνισμός (1950-1967)	159
Αιμίλιος Τσεκένης:	
Ο κυνηγός και οι αυτόχθονες: Συγγένεια, τελετουργία και πολιτικό σε μια φυλαρχία Μπαμιλεκέ (δυτικό Καμερούν)	185
Κυριάκος Κατσαρός:	
«Μακρά κύματα», παγκόσμια οικονομία και πολιτική. Μια μαρξιστική προσέγγιση	219
Summaries	245

Η διαφθορά στο δημόσιο τομέα και οι επιπτώσεις της σε συνάρτηση προς το επίπεδο διαφθοράς: Μια μικροοικονομική προσέγγιση*

Γιάννης Μάντζαρης**

Περίληψη

Ανησυχητικές διαστάσεις έχει λάβει το μέγεθος και η πολυπλοκότητα της διαφθοράς στην ελληνική οικονομία και κοινωνία. Σύμφωνα με μελέτες εμπειρογνομόνων, η Ελλάδα είναι πρωταθλήτρια στη διαφθορά, την παραοικονομία και τη σπατάλη του δημόσιου τομέα όχι μόνο στην Ευρωπαϊκή Ένωση, αλλά και μεταξύ των αναπτυγμένων χωρών του κόσμου. Παράλληλα μαστίζεται από υψηλό βαθμό γραφειοκρατίας και χαμηλής ποιότητας απονομής της δικαιοσύνης. Στη διεθνή βιβλιογραφία, σε σχέση με τις οικονομικές επιπτώσεις της διαφθοράς, κυριαρχούν εμπειρικές μελέτες, ιδιαίτερα εκείνες που αναφέρονται στις αλληλεξαρτήσεις μεταξύ μεγέθυνσης ή/και Κατά Κεφαλήν Εισοδήματος και επιπέδου διαφθοράς. Μελέτες που να βασίζονται σε μικροοικονομικές προσεγγίσεις του θέματος είναι σπάνιες. Η εργασία αυτή αποσκοπεί στην παρουσίαση ενός μικροοικονομικού μοντέλου θεώρησης του φαινομένου της διαφθοράς, όσον αφορά τους διαγωνισμούς ανάθεσης δημοσίων έργων.

1. Εισαγωγικές παρατηρήσεις και προβληματισμοί

Μεγάλες διαστάσεις έχει λάβει το φαινόμενο της διαφθοράς

* Θέλω να ευχαριστήσω τη φοιτήτρια Ελισάβετ Μάντζαρη για την πολύτιμη βοήθειά της στη συλλογή ελληνικής και διεθνούς βιβλιογραφίας πάνω στο θέμα.

** Ο Γιάννης Μάντζαρης είναι επίκουρος καθηγητής στα ΑΤΕΙ Σερρών.

στη χώρα μας. Γίνονται πολλές αναφορές τόσο σε επίπεδο επισημονικών ανακοινώσεων, όσο και σε επίπεδο εκλαϊκευμένων αναφορών για το βάθος της διαφθοράς¹ στο δημόσιο τομέα της ελληνικής οικονομίας (και όχι μόνο). Σε μελέτη οικονομολόγων της Ευρωπαϊκής Κεντρικής Τράπεζας (ΕΚΤ) παρουσιάζονται πολύ ανησυχητικά στοιχεία σε σχέση με τη διαφθορά, τη σπατάλη του δημοσίου χρήματος, την παραοικονομία ή τη «σκιώδη» οικονομία στη χώρα μας². Συγκεκριμένα:

- **Διαφθορά:** Η Ελλάδα παρουσιάζει υψηλό ποσοστό διαφθοράς, τόσο σε σχέση με τις υπόλοιπες χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης, όσο και σε παγκόσμιο επίπεδο. Σε επίπεδο Ευρωπαϊκής Ένωσης – 15 η διαφθορά στην Ελλάδα βαθμολογείται με 3 (άριστα είναι το 10) και καταλαμβάνει την τρίτη θέση από το τέλος. Μετά την Ελλάδα τη μεγαλύτερη διαφθορά έχουν η Πορτογαλία και η Ιταλία. Σε διεθνή κλίμακα³ και με βάση τον CPI (Corruption Perceptions Index) που κάθε χρόνο ανακοινώνει η Transparency International, μεταξύ 133 χωρών στις οποίες μετρήθηκε η διαφθορά το 2003, η χώρα μας καταλαμβάνει την 50ή θέση μαζί με την Κόστα Ρίκα και την Νότια Κορέα και βαθμολογείται με 4,3 (άριστα το 10). Την 1η θέση (δηλαδή έχει τη λιγότερη διαφθορά) καταλαμβάνει η Φιλανδία με 9,7 μονάδες και την τελευταία (δηλαδή σχεδόν επικρατεί απόλυτη διαφθορά) το Μπαγκλαντές με 1,3 μονάδες. Καλύτερη θέση από την Ελλάδα κατέχουν κράτη όπως η Μποτσουάνα, η Ουρουγουάη, η Μαλαισία, η Ιορδανία, το Τρινιδάδ και Τομπάγκο, Ναμίμπια, Μαυρίκιος και χειρότερη η Κίνα, Πολωνία, Ρωσία, Τουρκία, Αργεντινή και πολλές χώρες της πρώην Σοβ. Ένωσης και της Αφρικής.

- **Σπατάλη δημοσίου χρήματος:** Η Ελλάδα είναι το πιο σπάταλο κράτος σε σχέση με τις υπόλοιπες χώρες του ΟΟΣΑ. Κάθε χρόνο πετιούνται στο «καλάθι των αχρήστων» περίπου 10 δις ευρώ. Με βάση τα στοιχεία της παραπάνω μελέτης, ο δείκτης της αποτελεσματικότητας των υπηρεσιών που παρέχει το Ελληνικό Δημόσιο βαθμολογείται με 0,65, ενώ ο μέσος όρος της Ευρωπαϊκής Ένωσης είναι 0,78, αυτός δε των ΗΠΑ είναι 1. Ο δείκτης CPI αποκαλύπτει πόσο πολλές και αποτελεσματικές είναι οι δημόσιες υπηρεσίες κάθε χώρας, σε σχέση με τους πόρους που δαπανούν. Για τη χώρα μας αυτό σημαίνει, ότι με βάση τους πόρους που δαπανά θα μπορούσε να προσφέρει 35% περισσότερες και καλύτερες υπηρεσίες στους έλληνες πολίτες (π.χ. στην παιδεία, δημόσια υγεία, συγκοινωνίες, δικαιοσύνη κ.λπ.).

• *Γραφειοκρατία και παραοικονομία:* Η Ελλάδα ευρίσκεται στην τέταρτη χειρότερη θέση όσον αφορά τη γραφειοκρατία. Στη κλίμακα από το 1 έως το 10 βαθμολογείται μόλις με 2,34. Τη μεγαλύτερη γραφειοκρατία παρουσιάζει η Γαλλία με 1,76, ακολουθεί η Ιταλία με 1,97 και η Πορτογαλία με 2,22. Τη χαμηλότερη γραφειοκρατία παρουσιάζουν η Φιλανδία, η Ισλανδία, η Ιρλανδία και η Ελβετία.

Η Ελλάδα επανέρχεται στην πρώτη θέση όμως όταν εξετάζουμε τα στοιχεία για την παραοικονομία. Η μελέτη ανεβάζει το ποσοστό παραοικονομίας στη χώρα μας στο 28,7% του ΑΕΠ, τη στιγμή που ο μέσος όρος για τις υπόλοιπες χώρες του ΟΟΣΑ διαμορφώνεται γύρω στο 16,7%. Τη δεύτερη θέση καταλαμβάνει η Ιταλία με ποσοστό 27,1%. Τη μικρότερη παραοικονομία εμφανίζει η Ελβετία με 8,6% και οι ΗΠΑ με 8,7%.

Η κατάσταση αυτή δεν τιμά τη χώρα μας και αποτελεί βόμβα στα θεμέλια της ελληνικής οικονομίας και κοινωνίας, έχει υψηλό κοινωνικό-οικονομικό κόστος πέρα από τα άλλα θέματα ηθικής που εγείρει. Η διαφθορά και τα συνεπακόλουθά της (παραοικονομία, χαμηλός βαθμός και ποιότητα δημοσίων υπηρεσιών, αποθάρρυνση και αποτροπή επενδύσεων από εγχώριους και αλλοδαπούς επενδυτές, διαπλοκή κ.ά.), υπονομεύει το βιοτικό επίπεδο των λαών, διαταράσσει την κοινωνική συνοχή και κάθε έννοια ισοτιμίας μεταξύ των πολιτών⁴. Η διαφθορά συνοδευόμενη από το χρηματισμό των λειτουργών του δημόσιου τομέα ευνοεί τους οικονομικά ισχυρότερους και αποτελεί σημαντικό αρνητικό παράγοντα ανάπτυξης της οικονομίας. Το φαινόμενο της διαφθοράς δεν είναι βέβαια ούτε τωρινό, ούτε απασχολεί μόνο ορισμένους πολιτισμούς και χώρες. Από την πολιτεία του Πλάτωνα με τις φιλοσοφικές και ηθικές αρχές που αναπτύσσονται εκεί για τις αρετές που πρέπει να έχουν οι άρχοντες (και όχι μόνο), μέχρι τις απόψεις του Μακιαβέλι στον Ηγεμόνα και τις τεράστιες οικονομικο-κοινωνικές διαστάσεις που έχει λάβει το φαινόμενο σήμερα, η διαφθορά έχει πάντα μια πρωτεύουσα θέση στη σχετική φιλολογία και προβληματική. Ακολουθεί κατά πόδας την οργάνωση της κοινωνίας μας⁵ και κάθε προσπάθεια για αύξηση της ευημερίας του λαού και βελτίωση της διαφάνειας στην πολιτική, οικονομική και κοινωνική ζωή μιας χώρας.

Όσον αφορά όμως την αντιμετώπιση και την αποτίμηση του μεγέθους των πραγματικών επιπτώσεων και του κοινωνικο-οικονομικού κόστους που δημιουργείται από τη διαφθορά, δεν υπάρχει

ενιαία αντιμετώπιση και ενιαία θέση στη διεθνή βιβλιογραφία⁶. Δεν υπάρχει δηλαδή μια ενιαία και γενικά αποδεκτή οικονομική θεωρία των επιπτώσεων της διαφθοράς. Πολλές από τις δημοσιεύσεις, οι οποίες πρέπει να τονίσουμε ότι αρχίζουν να πολλαπλασιάζονται μετά τη δεκαετία του 1960, παραβλέπουν αυτή τη διάσταση⁷, καθώς υποτιμούν τη σημαντική βλαπτική επίπτωση της διαφθοράς, χωρίς όμως αυτό να το τεκμηριώνουν θεωρητικά⁸.

Αξιοσημείωτο στοιχείο στη συζήτηση που αναπτύσσεται στην επιστημονική κοινότητα αποτελεί εκτός των άλλων, η αντιπαράθεση μεταξύ των λεγόμενων μοραλιστών και ρεβιζιονιστών⁹. Ενώ οι οικονομολόγοι, οι οποίοι εκκινούν την επιχειρηματολογία τους από ένα μοραλιστικό σημείο αναφοράς αποδέχονται ότι υπάρχει αυξημένο κοινωνικο-οικονομικό κόστος με αυξημένη ροπή προς διαφθορά, οι ρεβιζιονιστές τονίζουν ότι σε χώρες και οικονομίες με έναν ιδιαίτερα μεγάλο γραφειοκρατικό και διοικητικό μηχανισμό, παρά τα δεδομένα και οφθαλμοφανή κοινωνικά κόστη που δημιουργούνται, ένα αρκετά υψηλό ποσοστό διαφθοράς μπορεί να έχει θετικές επιπτώσεις και να προσδώσει ώθηση στην οικονομία.

Και οι δυο θέσεις στηρίζονται σε εμπειρικές έρευνες που βασίζονται στην αλληλεξάρτηση μεταξύ του επιπέδου διαφθοράς, της οικονομικής μεγέθυνσης και του Κατά Κεφαλήν Εισοδήματος¹⁰, όμως δε θεμελιώνονται ρητά και αποτελεσματικά πάνω σε ένα μικροοικονομικό υπόδειγμα.

Με την εργασία αυτή στοχεύουμε στη μερική κάλυψη αυτού του κενού. Κάνοντας χρήση ενός μικροοικονομικού υποδείγματος θα προσπαθήσουμε να αποτυπώσουμε και να προσδιορίσουμε τις επιπτώσεις και τις συσχετίσεις της διαφθοράς στα διάφορα επίπεδά της. Με τον τρόπο αυτό επιδιώκουμε τη συγκεκριμενοποίηση του άμεσου και έμμεσου κόστους, καθώς και τη χρησιμότητα που απολαμβάνουν όχι μόνο τα συμμετέχοντα μέρη, αλλά και οι μη συμμετέχοντες τρίτοι σε σχέση με το επίπεδο διαφθοράς.

Η ουσία και ο στόχος μιας τέτοιας θεωρητικής προσέγγισης της οικονομικής αλληλεξάρτησης της διαφθοράς, αμφισβητείται από πολλές πλευρές. Για παράδειγμα ο Robert Klitgaard αναφέρει, ότι αντιμετωπίζει με μεγάλο σκεπτικισμό κάθε καθαρά «ακαδημαϊκή» παρατήρηση του φαινομένου της διαφθοράς, αφού κατά την άποψή του στόχος μιας τέτοιας προσέγγισης είναι μόνο η περιγραφή και ερμηνεία του φαινομένου, αφού δεν προσφέρει ουσιαστικές πρακτικές μεθόδους για την αντιμετώπιση και καταπολέμησή της¹¹. Παραβλέπει όμως στο σημείο αυτό, ότι η ρεαλιστική αποδοχή ενός υποδείγματος στο πλαίσιο μιας γενικής θεωρίας

περί διαφθοράς, δεν μπορεί να εμπεριέχει –όπως είναι φανερό– όλες τις παραμέτρους για τη δημιουργία ενός ικανοποιητικού πλαισίου διαμόρφωσης και ελέγχου μιας αποτελεσματικής στρατηγικής καταπολέμησης της διαφθοράς. Δεν παύει όμως να είναι ένα πρώτο και ουσιαστικό βήμα στη σωστή κατεύθυνση.

2. Μορφές και επιπτώσεις της διαφθοράς στο δημόσιο τομέα

Στο θέμα των επιδράσεων της διαφθοράς στο δημόσιο τομέα (γραφειοκρατία), η διεθνής βιβλιογραφία αναφέρει πολλές και διάφορες εκφάνσεις του φαινομένου (με διαφορετική βέβαια βαρύτητα η κάθε μια). Η διαφθορά ξεκινά τις περισσότερες φορές με διακριτικό τρόπο. Μικρές παραχωρήσεις και ιδιαίτερη προσοχή σε καταστάσεις και άτομα, μικρά δώρα κ.λπ. αποτελούν τον προάγγελο. Ακολουθούν μεγαλύτερα ποσά, ιδιαίτερες μυστικές συναντήσεις και η διαμόρφωση «κλίματος εμπιστοσύνης». Η διαφθορά επιβαρύνει συνήθως τρίτους ή το γενικό σύνολο και όχι τους συναλλασσόμενους. Οι σχέσεις διαπλοκής και διαφθοράς διαρκούν για μεγάλα διαστήματα και πέρα και πάνω από πολιτικές, κοινωνικές κ.ά. διαφοροποιήσεις των συμμετεχόντων. Οι επιπτώσεις της διαφθοράς ανάλογα με τον τομέα που αναφέρονται μπορούν να καταταχθούν σε: διανεμητικές (distributive), σωρευτικές (allocative) και θεσμικές (institutional).

- *Διανεμητικά επιδρούν αφού*¹²:

1. Διαμορφώνουν τάσεις αύξησης των τιμών και συνεπώς μείωσης του πραγματικού εισοδήματος για τους πολίτες και το κράτος, υπό την αποδοχή βέβαια, ότι οι επιχειρήσεις επιβαρύνουν με το ποσό της διαφθοράς (π.χ. λάδωμα, μίζες κ.λπ.) τις τιμές των προϊόντων και υπηρεσιών τους.

2. Διαμορφώνουν τάσεις μειωμένων κρατικών εσόδων μέσω αυξημένων τιμών και φοροδιαφυγής, λόγω της μη δήλωσης των εισοδημάτων που προέρχονται από τη διαφθορά, και

3. Δημιουργούν επιπλέον εισοδήματα εκ της διαφθοράς στους χρηματιζόμενους δημόσιους λειτουργούς.

- *Σωρευτικά επιδρούν καθώς*¹³:

1. Διαμορφώνουν ισορροπητικές συνθήκες όσον αφορά τις διακρίσεις σε άτομα ή ομάδες (εάν π.χ. σε μια οικονομία υπάρ-

χουν διακρίσεις εις βάρος μιας κοινωνικής ομάδας ή ατόμων λόγω πολιτικών, κοινωνικών, θρησκευτικών ή άλλων αιτίων, η ομάδα αυτή ή τα άτομα μπορούν να συμμετέχουν σε δραστηριότητες μόνο με τη «συνδρομή» της διαφθοράς σε επενδύσεις κ.ά. Η περίπτωση αυτή έχει βέβαια και διανεμητικές επιπτώσεις).

2. Διαμορφώνει τάσεις φθίνουσας επενδυτικής δραστηριότητας, λόγω των αντιπαραγωγικών εισοδημάτων των υπαλλήλων εκ της διαφθοράς, στην περίπτωση κατά την οποία αυτή δεν επανεπενδύεται εντός του κράτους, και

3. Διαμορφώνει κόστη διείσδυσης στην αγορά της διαφθοράς για τις επιχειρήσεις, οι οποίες επιθυμούν να διεισδύσουν σε αυτές.

• *Θεσμικές επιπτώσεις προκύπτουν μέσω¹⁴:*

1. Υποκατάστασης των οικονομικών θεσμών και αρχών: Σε μια φάση της μετάβασης από την παραδοσιακή στη σύγχρονη οικονομία, οι αναγκαίοι οικονομικοί θεσμοί, όπως το ελλιπές δίκαιο της ιδιοκτησίας, της προστασίας του περιβάλλοντος κ.λπ., μπορούν να υποκατασταθούν από τη διαφθορά, εφόσον βέβαια δεν μπορεί ή καθυστερεί (ηθελημένα ή άθελα) η διαμόρφωση ενός αποτελεσματικού θεσμικού πλαισίου από τη νομοθετική εξουσία ή η εφαρμογή του από την εκτελεστική εξουσία.

Γίνεται φανερό, ότι οι παραπάνω επιπτώσεις μπορούν να συμβούν μόνο κάτω από συγκεκριμένες συνθήκες και να στηριχθούν στην αποδοχή διαφόρων ιδανικών καταστάσεων. Δεν ειπώθηκε όμως τίποτε όσον αφορά τα ερωτήματα. Πρώτον: Τι επίπεδο επιπτώσεων προκαλείται σε κάθε επίπεδο διαφθοράς, και Δεύτερον: Εάν μπορεί να προγνωσθεί θεωρητικά μια συνολική επίπτωση από τη διαφθορά, ως «άθροισμα» όλων των επιμέρους επιπτώσεών της.

3. Το πλαίσιο του υποδείγματος των δημόσιων διαγωνισμών

Στη βιβλιογραφία χρησιμοποιούνται πολλά και διάφορα μοντέλα για την εξήγηση και αξιολόγηση του φαινομένου της διαφθοράς στο δημόσιο τομέα. Τα μοντέλα αυτά παρουσιάζουν το χρηματισμό (με όλες τις μορφές του) των δημοσίων υπαλλήλων κατά την άσκηση εξουσίας και παροχής των δημόσιων υπηρεσιών τους

(κατά κανόνα άυλα, συνήθως αναπαραγόμενα αγαθά, όπως αδειοδοτήσεις, εκτίμηση δασμών, αποτίμηση ακίνητης περιουσίας κ.λπ.¹⁵). Στην κατηγορία αυτή ανήκει και ο χρηματισμός των υπαλλήλων των οικονομικών υπηρεσιών, ο οποίος θεωρείται ως η παράνομη πώληση του αγαθού «φορολόγηση».

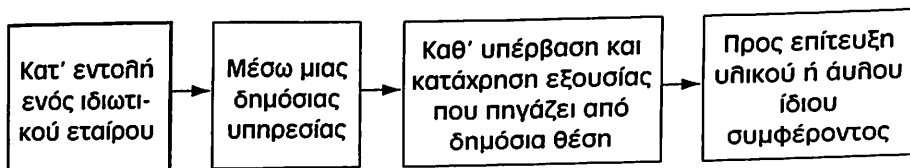
Σε ένα τέτοιο υπόδειγμα είναι δύσκολο να διαπιστώσει και να απομονώσει κανείς τις καθαρά οικονομικές επιπτώσεις της διαφθοράς: στο στόχαστρο δεν ευρίσκεται η διαπίστωση και αποτίμηση της οικονομικής αποτελεσματικότητας με τη μορφή ζημίας, αλλά η μη οικονομική συνισταμένη, ότι δηλαδή δεν πρέπει να διατεθούν γενικά ορισμένα οικονομικά αγαθά.

Στο υπόδειγμα που θα παραθέσουμε θα ακολουθηθεί μια διαφορετική μεθοδολογική προσέγγιση: με τους δημόσιους διαγωνισμούς γενικά αγοράζονται ιδιωτικά αγαθά και υπηρεσίες κατ' εντολή του κράτους (π.χ. κρατικές προμήθειες για τις ένοπλες δυνάμεις, ανάγκες σε εξοπλισμό των διαφόρων Υπουργείων, ΔΕΚΟ κ.λπ.)¹⁶. Η προσφορά της διαφθοράς αποτελεί μέσο και μηχανισμό, έτσι ώστε ορισμένοι υπάλληλοι να επηρεάσουν το αποτέλεσμα του διαγωνισμού προς αποκόμιση ιδίου οφέλους. Συνεπώς μέσω της σύγκρισης των αποτελεσμάτων των δυο περιπτώσεων (αφενός ενός εντελώς τίμιου και διαφανούς διαγωνισμού χωρίς δηλαδή χρηματισμό και αφετέρου ενός διαγωνισμού ή κρατικής προμήθειας με χρηματισμό) μπορούν να περιγραφούν και να αναλυθούν συστηματικά οι οικονομικές επιπτώσεις της διαφθοράς.

4. Διαφθορά και επίπεδο διαφθοράς

Ο ορισμός της διαφθοράς δεν είναι ενιαίος, είτε στην καθομιλουμένη είτε στην επιστημονική βιβλιογραφία¹⁷. Κατά τον Γ. Μπαμπινιώτη «διαφθορά είναι η φθορά των ηθών, η εξαχρείωση, η ανηθικότητα και ειδικότερα η κατάσταση στην οποία χρησιμοποιούνται αθέμιτα μέσα, για να παραβιάζονται οι νόμοι (με δωροδοκίες, εξυπηρετήσεις, προσφορές κ.λπ.) για ιδιωτικό όφελος». Ένας άλλος δόκιμος ορισμός που χρησιμοποιείται από την *Transparency International* (Διεθνής Διαφάνεια) αναφέρει ότι: «Διαφθορά είναι η κατάχρηση δημόσιας ή ιδιωτικής θέσης ή εξουσίας με *κρυφό τρόπο*, προκειμένου να επιτευχθεί ίδιον όφελος ή πλεονέκτημα». Ο διεθνής όρος Corruption (γερμανικά Korruption) προέρχεται από το λατινικό *corrumpere* που σημαίνει χαλάω, καταστρέφω, χρη-

ματίζω. Ανάλογα με την ιδιαίτερη περίπτωση, ως διαφθορά ορίζονται συγκεκριμένες εν κρυπτώ ενέργειες μεταξύ διαφόρων συμμετεχόντων σε μια διαδικασία, που μέσω κατάχρησης εξουσίας αποσκοπούν στην οικειοποίηση κοινωνικών πόρων. Στη μελέτη μας θα χρησιμοποιούμε και άλλες λέξεις, όπως χρηματισμός, δωροδοκία, δωροληψία, διαπλοκή, οι οποίες μπορεί να μην έχουν την ίδια ετυμολογία, αποτελούν όμως χαρακτηριστικά διαφθοράς. Εάν επικεντρώσουμε την προσοχή μας στη διατύπωση της διαφθοράς κατά τους διαγωνισμούς και τις προμήθειες του δημοσίου, τότε περιορίζουμε την ανάλυση στις σχέσεις μεταξύ κρατικής γραφειοκρατίας και ιδιωτικής οικονομίας. Υπό την έννοια αυτή διαφθορά χαρακτηρίζεται κάθε ενέργεια και δράση που λαμβάνει χώρα κατά σειρά μεταξύ των παρακάτω συμμετεχόντων σε μια συναλλαγή και εμπίπτει στον ορισμό της, δηλαδή¹⁸:

Παραπέρα ορίζεται ένα επίπεδο διαφθοράς, το οποίο αποτυπώνει το μέγεθος της διείσδυσης της διαφθοράς σε μια οικονομία ή έναν επιμέρους τομέα της οικονομίας. Παρακάτω υπό τον όρο «επίπεδο διαφθοράς» θα εννοείται το μερίδιο εκείνων των οικονομικών υποκειμένων σε μια αγορά (υπολογισμένο σε %), τα οποία είναι διατεθειμένα να διαδώσουν την «προσφορά διαφθοράς» ή να προσελκυσθούν από μια τέτοια προσφορά.

5. Το μικροοικονομικό υπόδειγμα της διαφθοράς

Υπόβαθρο του υποδείγματος αποτελεί το παρακάτω σενάριο: Το κράτος ή/και μια ΔΕΚΟ ζητά ένα επενδυτικό αγαθό, το οποίο παράγεται από τον ιδιωτικό τομέα. Για την απόκτηση του αγαθού ή/και της υπηρεσίας αυτής ακολουθείται μια διαδικασία δημόσιου διαγωνισμού. Κάθε επιχείρηση, η οποία είναι σε θέση να παράξει το προϊόν, επιτρέπεται να λάβει μέρος στην παραπάνω διαδικασία και να καταθέσει την προσφορά της στους αρμόδιους υπαλλήλους. Η επιχείρηση όμως δε γνωρίζει για τις αντίστοιχες προσφο-

ρές των ανταγωνιστών της. Από τις προσφορές που υποβλήθηκαν, οι γραφειοκράτες είναι εκείνοι που θα επιλέξουν το ζητούμενο εκ του δημοσίου αγαθό ή υπηρεσία, αφού βέβαια ακολουθηθεί η εκ του νόμου προσδιορισθείσα διαδικασία. Οι σχέσεις συνεπώς κράτους και γραφειοκρατών του δημοσίου είναι μια σχέση Principal-Agent. Ανάλογα με το επίπεδο διαφθοράς της συγκεκριμένης αγοράς που αφορά ο διαγωνισμός, έχουμε και διαφορετικά αποτελέσματα.

6. Ο ορθολογισμός των συμμετεχόντων

Οι συμμετέχοντες, κράτος (δια των γραφειοκρατών) και ιδιωτικές επιχειρήσεις παρουσιάζονται και αναφέρονται στο υπόδειγμα με τις παρακάτω ιδιότητες και συμπεριφορές:

- *Το Κράτος*: Για τις ανάγκες του υποδείγματος το κράτος έχει να υλοποιήσει δυο κεντρικής σημασίας δράσεις. Αυτές αναφέρονται αφενός στις συνθήκες και τους όρους του συγκεκριμένου διαγωνισμού και αφετέρου στην υλοποίηση των γενικότερων στόχων κατά την ανάθεση παραγγελίας μετά το διαγωνισμό.

Όσον αφορά τους όρους του διαγωνισμού, πέρα από τον προσδιορισμό των γενικών προδιαγραφών του αγαθού/υπηρεσίας, αναφέρεται και ο προϋπολογισμός της δαπάνης (η υψηλότερη δυνατή τιμή που μπορεί να προσφερθεί NP_{max}). Αυτή η συνηθισμένη τακτική σε δημόσιους διαγωνισμούς προσφέρει και μια επιπλέον πληροφορία στους συμμετέχοντες στο διαγωνισμό, δηλαδή έως ποιο ύψος τιμής μπορούν κατ' ανώτερο να προσφέρουν και αν αξίζει η συμμετοχή τους σε αυτή τη διαδικασία. Εάν οι τιμές προσφοράς όλων των συμμετεχόντων ευρίσκονται πάνω από τη μέγιστη τιμή, τότε επαναλαμβάνεται ο διαγωνισμός και το κράτος θα πρέπει προφανώς να επαναπροσδιορίσει το ύψος της μέγιστης τιμής. Αυτό το μέγιστο ύψος τιμής (ή του προϋπολογισμού) προσδιορίζεται αυτόνομα από το κράτος. Προσδιορίζεται και προσανατολίζεται προφανώς στις διαθέσιμες πιστώσεις του προϋπολογισμού ή με βάση τις προβλέψεις του για το πιθανό κόστος στην περίπτωση που και το ίδιο παράγει ομοειδή αγαθά ή υπηρεσίες.

Παραπέρα το κράτος προσδιορίζει τα κριτήρια (νομοθετικό πλαίσιο), βάσει των οποίων οι γραφειοκράτες θα επιλέξουν έναν

μεταξύ των υποψηφίων προσφερόντων. Αυτοί οι κανόνες επιλογής διαμορφώνουν την άριστη επιλογή (διαδικασία χωρίς διαφθορά). Υπό την έννοια αυτή αποτελούν σημείο αναφοράς για τον προσδιορισμό της οικονομικής επίπτωσης της διαφθοράς. Με τον τρόπο αυτό αποδεχόμαστε την αγοραία στόχευση του κράτους. Τον διαγωνισμό πρέπει να τον κερδίσει εκείνος ο προσφέρων, ο οποίος θα προσφέρει την χαμηλότερη τιμή (μειοδοτικός διαγωνισμός) για το ζητούμενο αγαθό (σε δεδομένη και σταθερή ποιότητα). Προκειμένου να διασφαλιστεί η νόμιμη διαδικασία, το κράτος απαγορεύει στους υπαλλήλους την αποδοχή δώρων ή άλλων ενισχύσεων από τους συμμετέχοντες στο διαγωνισμό (απαγόρευση διαφθοράς).

- Οι υπάλληλοι: Ο δημόσιος υπάλληλος αποτελεί το εκτελεστικό όργανο του κράτους. Είναι ο Agent του Principal, δηλαδή του κράτους. Στο υπόδειγμα εκκινούμε από την αρχή της ασύμμετρης κατανομής της πληροφόρησης μεταξύ του δημοσίου υπαλλήλου και του κράτους, σε σχέση με το εισόδημα διαφθοράς $W_{\text{υπαλ}}$ του δημόσιου υπαλλήλου. Γίνεται αποδεκτή η ύπαρξη δυνητικού χρηματισμού κάθε δημοσίου υπαλλήλου, ο οποίος όμως δεν κάνει αποδεκτό κάθε ύψος χρηματισμού B , δεδομένου ότι αυτός πρέπει να καλύπτει τις συνέπειες της συγκεκριμένης πράξης του (με πιθανότητα p να συλληφθεί) και τις συνδεδεμένες με αυτή αρνητικές συνέπειες (στο ύψος $C_{\text{τιμωρ}}$). Η προσδοκώμενη συνολική χρησιμότητα από την προσφορά δωροδοκίας προκύπτει από το προσδοκώμενο ύψος του επιπλέον εισοδήματος και το προσδοκώμενο ύψος της τιμωρίας:

$$E(W_{\text{υπαλ}}) = (1 - p) B - p C_{\text{τιμωρ}} \quad (1)$$

Από τις πολλές προσφερόμενες δωροδοκίες $B_{t...n}$, ο δημόσιος υπάλληλος, ως διαπλεκόμενος που επιθυμεί να μεγιστοποιήσει την ίδια χρησιμότητα και εισόδημά του, επιλέγει το μέγιστο ποσό B , υπό τον όρο ότι η προσδοκώμενη χρησιμότητά του δεν θα είναι αρνητική:

$$(1 - p) B - p C > 0 \quad (2)$$

και

$$B_{\min} = p C_{\text{τιμωρ}} (1 - p)^{-1} \quad (3)$$

Το ακριβές ύψος του $B_{\min}$ δεν μπορεί να προσδιοριστεί επακριβώς, δεδομένου ότι κατά κανόνα δεν συντίθεται από με-

τρήσιμους συντελεστές. Μπορούμε όμως να εκκινήσουμε αρχικά από ένα τέτοιο συλλογισμό και σημείο αναφοράς.

Εάν ο χρηματισμός του δημοσίου υπαλλήλου είναι επιτυχής, τότε αυτός προτιμά κατά την ανάθεση του διαγωνισμού εκείνη την επιχείρηση που τον χρημάτισε. Εάν καμία επιχείρηση δεν προβεί σε χρηματισμό ή καμία εκ των επιχειρήσεων δεν κατορθώνει να ικανοποιήσει το ελάχιστο ύψος χρηματισμού, τότε ο υπάλληλος ακολουθεί την προσδιορισμένη εκ του νόμου διαδικασία, επιλέγει δηλαδή την επιχείρηση με τη μικρότερη προσφορά.

• Οι επιχειρήσεις: Στο διαγωνισμό συμμετέχουν n επιχειρήσεις ($U_1 \dots U_n$). Στις επιχειρήσεις αυτές είναι γνωστό το γεγονός, ότι ο υπάλληλος ακολουθεί την αρχή της μεγιστοποίησης της ίδιας χρησιμότητας, αλλά και η μέγιστη από το κράτος προσδιορισμένη τιμή του αγαθού $NP_{\max}$ καθώς και το ίδιον κόστος παραγωγής C_i . Επιπλέον αποδεχόμαστε μια εξωγενώς δεδομένη τάση για διαφθορά των επιχειρήσεων¹⁹, η οποία αποδίδεται με τη μορφή της δυαδικής μεταβλητής b_i ($b_i = 0 \rightarrow$ η επιχείρηση δεν διαθέτει ποσά για διαφθορά, και $b_i = 1 \rightarrow$ η επιχείρηση προσπαθεί να κερδίσει το διαγωνισμό μέσω διαφθοράς). Με τον τρόπο αυτό διαμορφώνεται το επίπεδο διαφθοράς KN , το οποίο όπως ορίστηκε παραπάνω αποτελείται από το σύνολο των δυαδικών μεταβλητών διαιρουμένου δια του συνόλου των επιχειρήσεων που συμμετέχουν στο διαγωνισμό:

$$KN = n^{-1} \sum b_i \quad (4)$$

Όλες λοιπόν οι επιχειρήσεις προσδιορίζουν το ύψος της τιμής AP_i , στην οποία προσφέρουν το αγαθό, έτσι που να μεγιστοποιηθεί η δική τους συνάρτηση χρησιμότητας και κέρδους π . Στην περίπτωση που κατοχυρωθεί σε αυτή ο διαγωνισμός, η συνάρτηση κέρδους τους εμπεριέχει τόσο την τιμή προσφοράς, όσο και το κόστος παραγωγής. Εάν δεν κατοχυρωθεί σε αυτή ο διαγωνισμός, τότε δεν λαμβάνονται υπόψη τα παραπάνω. Εάν μια επιχείρηση κερδίσει το διαγωνισμό μέσω διαφθοράς, τότε θα πρέπει να λάβει υπόψη και επιπλέον κόστη, όπως: το ύψος χρηματισμού B_i καθώς και το κόστος μεταβίβασης του χρηματισμού στο ύψος του C_T , το οποίο προκύπτει ως κόστος διαπραγμάτευσης με τους διαπλεκόμενους δημόσιους υπαλλήλους, προκειμένου να προσδιοριστεί το ακριβές ύψος του χρηματισμού B (το οποίο είναι $> B_{\min}$). Η συνάρτηση κέρδους λοιπόν που μεγιστοποιείται μας δίνει:

$$\begin{aligned} AP_i - c_i - b_i(B_i + c_T) &| & i = i^* \\ \partial_i = 0 &| & i \neq i^* \end{aligned} \quad (5)$$

Στη συνάρτηση με i^* χαρακτηρίζεται εκείνη η επιχείρηση, η οποία κερδίζει το διαγωνισμό.

Διάφορες μορφές συμφωνιών όπως Cartel, Concern κ.λπ. μεταξύ των επιχειρήσεων δεν ερευνώνται στο υπόδειγμα και θεωρούνται ότι δεν υπάρχουν. Παραπέρα γίνεται αποδεκτό, ότι οι επιχειρήσεις γνωρίζουν καλά την αγορά στην οποία δραστηριοποιούνται. Επίσης γνωρίζουν την ύπαρξη διαφθοράς, αλλά και έχουν δυνατότητα να εκτιμήσουν το επίπεδο της²⁰.

Εκκινώντας από την παραπάνω ρήση και τη δυνατότητα δράσης, μπορούμε να διερευνήσουμε το αποτέλεσμα του διαγωνισμού σε συνάρτηση με το επίπεδο διαφθοράς.

7. Το αποτέλεσμα της δημοπρασίας σε μια απόλυτα διαφανή κοινωνία

Σε επίπεδο διαφθοράς $KN = 0$, οι προσφέροντες προσπαθούν να κερδίσουν το διαγωνισμό αποκλειστικά με διαφανή μέσα. Καμία από τις συμμετέχουσες επιχειρήσεις δεν κάνει χρήση της δυνατότητας να χρηματίσει τους υπαλλήλους, προκειμένου να τύχει των πλεονεκτημάτων αυτής της πράξης ($b_i = 0 \forall i$).

Με τις αρχικές παραδοχές, οι επιχειρήσεις γνωρίζουν τα κόστη τους C_i και έχοντας αυτά ως βάση εκκίνησης συμμετέχουν στο διαγωνισμό.

Προκειμένου οι επιχειρήσεις να μεγιστοποιήσουν το προσδοκώμενο ύψος του κέρδους τους π_i , θα πρέπει λόγω της (5) να ισχύει για κάθε μια από αυτές $AP_i > C_i$, προκειμένου να μην υποστούν ζημία μετά την ανάληψη του διαγωνισμού. Παραπέρα κάθε επιχείρηση μπορεί να μεγιστοποιήσει την πιθανότητα του κέρδους εκ του διαγωνισμού, εάν ελαχιστοποιηθεί το AP_i . Από τις παραπάνω δυο συνθήκες προκύπτει, ότι κάθε επιχείρηση αντιδρά ως οριακός προσφέρων και μπορεί να απαιτήσει κατά μέγιστο όρο μια τιμή, η οποία να είναι ανάλογη των δικών της δαπανών παραγωγής.

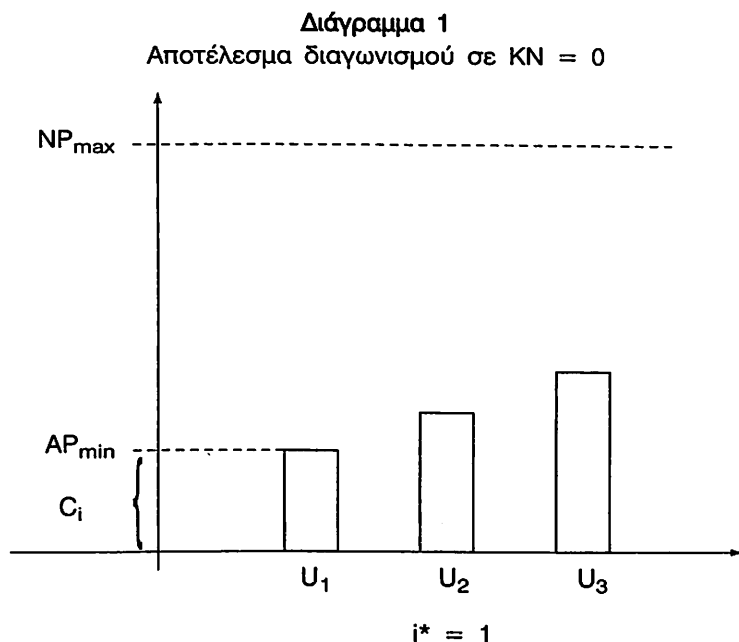
$$AP_i = C_i \quad | \quad i \in \{1 \dots n\} \quad (6)$$

Εάν η τιμή προσφοράς μιας επιχείρησης ευρίσκεται πάνω από την μέγιστη τιμή $NP_{\max}$, η επιχείρηση δεν είναι εις θέση να λάβει μέρος στο διαγωνισμό.

Εάν όλες οι επιχειρήσεις δώσουν την προσφορά τους, η επιτροπή θα επιλέξει εξ αυτών τον νικητή. Κατά την διατυπωθείσα επιχειρηματολογία και τις αρχικές αποδοχές, η επιτροπή ακολουθεί τους κανόνες που διατυπώνει το υφιστάμενο νομοθετικό πλαίσιο. Το διαγωνισμό κερδίζει εκείνη η επιχείρηση, η οποία προσφέρει τη χαμηλότερη τιμή για το προσφερόμενο αγαθό. Η τιμή ζήτησης που διαμορφώνεται και την οποία ζητά συνεπώς το κράτος είναι:

$$NP = \min \{AP_i\} \quad | \quad i \in \{1 \dots n\} = AP_{\min} \quad (7)$$

Σε επίπεδο διαφθοράς 0 επιλέγεται εκείνη η επιχείρηση, η οποία προσφέρει στη χαμηλότερη τιμή το ζητούμενο αγαθό, με βάση τις προδιαγραφές του διαγωνισμού. Συνεπώς κερδίζει εκείνη η επιχείρηση, η οποία έχει τη μεγαλύτερη αποτελεσματικότητα. Στο παρακάτω διάγραμμα παρουσιάζουμε παραδειγματικά ένα πιθανό αποτέλεσμα ενός διαγωνισμού με τρεις συμμετέχουσες επιχειρήσεις.

8. Το αποτέλεσμα του διαγωνισμού σε μια μερικώς αδιαφανή κοινωνία

Στο σενάριο αυτό διερευνάται το αποτέλεσμα ενός διαγωνισμού, κατά τον οποίο η πλειονοψηφία των επιχειρήσεων λειτουργεί με βάση την ισχύουσα νομοθεσία και δεν κάνει χρήση χρηματισμού και δωροδοκίας (θεωρεί επίσης ότι και οι υπόλοιποι ανταγωνιστές ίσως λειτουργούν με τον ίδιο τρόπο). Όμως παρά ταύτα υπάρχει μια και μόνο επιχείρηση, η οποία κάνει χρήση μεθόδων χρηματισμού και δωροδοκίας στην προσπάθειά της να αποκτήσει συγκριτικά πλεονεκτήματα ($KN=1/n$) και να κερδίσει το διαγωνισμό. Δεδομένου ότι το επίπεδο διαφθοράς της αγοράς είναι γνωστό, μπορεί κανείς να υποθέσει ότι η επιχείρηση αυτή (που κάνει χρήση διαφθοράς) θεωρεί, και σωστά το κάνει, ότι αποτελεί τη μοναδική διαπλεκόμενη επιχείρηση σε μια κατά τα άλλα ελεύθερη από διαφθορά αγορά.

Με βάση λοιπόν την παραπάνω επιχειρηματολογία, οι $n - 1$ επιχειρήσεις θα δώσουν την προσφορά τους στο ύψος $AP_i = C_i$ (βλ. ταυτότητα 6). Τελικά η διαπλεκόμενη επιχείρηση κερδίζει το διαγωνισμό. Δεδομένου ότι C_i και C_T είναι σταθερά και το άθροισμα του χρηματισμού B μπορεί να διαπραγματευτεί και να προσδιοριστεί μέσω κρυφών επαφών με τους δημόσιους υπαλλήλους, το AP_i παραμένει ως μεταβλητή προς διαπραγμάτευση από την διαπλεκόμενη επιχείρηση. Δεδομένου δε ότι το κέρδος π (*ceteris paribus*), μεγιστοποιείται εφόσον και εάν μεγιστοποιηθεί το AP_i (βλ. ταυτότητα 5), η διαπλεκόμενη επιχείρηση i^* επιλέγει ως τιμή προσφοράς την:

$$AP_i^* = NP_{\max} \quad (8)$$

Αποτέλεσμα αυτής της διαδικασίας είναι ότι θα κατοχυρωθεί ο διαγωνισμός στη μοναδική διαπλεκόμενη επιχείρηση και ως αντάλλαγμα (χρηματισμό, δωροδοκία) θα καταβάλει το ποσό B . Για τη διαπλεκόμενη επιχείρηση προκύπτει ένα αποτέλεσμα διαφθοράς στο ύψος:

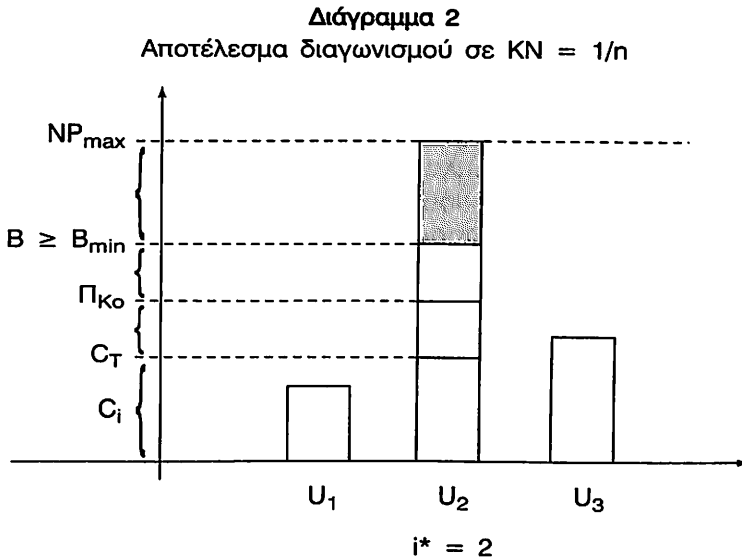
$$\Pi_{Ko} = NP_{\max} - C_i^* - C_T - B \quad (9)$$

Σε σύγκριση με το «τίμιο και διαφανές» αποτέλεσμα του διαγωνισμού όπου $KN = 0$, για το κράτος δημιουργούνται κόστη διαφθοράς στο ύψος:

$$C_{\text{κράτος}} = NP_{\text{max}} - AP_{\text{min}} = NP_{\text{max}} - C_i \text{ min} \quad (10)$$

Τα παραπάνω κόστη διαφθοράς είναι ανεξάρτητα από το ποια επιχείρηση U_i είναι διαπλεκόμενη και σε ποιο ύψος έχει προσδιοριστεί το συνολικό ύψος του χρηματισμού των δημοσίων υπαλλήλων. Στον αρχικό νικητή του διαγωνισμού δεν δημιουργείται ζημία, δεδομένου ότι αυτός και στις δυο περιπτώσεις κατοχυρώνει κέρδος ύψους $\pi = 0$, είτε ως οριακός προσφέρων, είτε ως νικητής του διαγωνισμού.

Στο διάγραμμα 2 παρουσιάζεται πάλι ένα πιθανό αποτέλεσμα ενός διαγωνισμού (εδώ: $b_1 = 0, b_2 = 1, b_3 = 0$). Είναι εύκολο να αναγνωριστεί ότι ο με i^* χαρακτηρισμένος νικητής του διαγωνισμού δεν είναι ο αρχικά καλύτερος προσφέρων.

9. Το αποτέλεσμα του διαγωνισμού σε μια πλήρως αδιαφανή κοινωνία

Σε μια πλήρως διαπλεκόμενη κοινωνία ($b_i = 1 \forall i \Rightarrow KN = 1$) όλες οι επιχειρήσεις προσπαθούν να διαθέσουν στο κράτος τα αγαθά τους μέσω χρηματισμού των δημοσίων υπαλλήλων. Οι παρακάτω συλλογισμοί αποτελούν μέρος του σκεπτικού των επιχει-

ρήσεων και επηρεάζουν τις προσφορές τους στους δημόσιους διαγωνισμούς:

Οι επιχειρήσεις θεωρούν (και δικαίως), ότι χωρίς προσφορά διαφθοράς (χρηματισμό) δεν μπορούν να κερδίσουν κανένα διαγωνισμό. Είναι επίσης γνώστες της πραγματικότητας, ότι οι υπάλληλοι λειτουργούν με βάση τη μεγιστοποίηση του ίδιου εισοδήματος και χρησιμότητας. Αυτό οδηγεί στο αποτέλεσμα, ότι ο γραφειοκράτης επιλέγει από τις πολλές δωροδοκίες αυτή που μεγιστοποιεί το ίδιο όφελος (βλ. ταυτότητα 1). Προκειμένου επίσης και οι επιχειρήσεις να μεγιστοποιήσουν το συνολικό τους κέρδος (ταυτότητα 5), απαιτούν ως τιμή προσφοράς την $NP_{\max}$. Συνεπώς για κάθε επιχείρηση προκύπτει μια μέγιστη τιμή χρηματισμού ύψους:

$$B_{i\max} = NP_{\max} - C_i - C_T \quad (11)$$

Δεδομένου ότι οι επιχειρήσεις γνωρίζουν τη λειτουργία των υπόλοιπων διαπλεκόμενων επιχειρήσεων, θα πρέπει να προσφέρουν στους υπαλλήλους ένα κατά το δυνατόν υψηλότερο ποσό χρηματισμού, θα πρέπει δηλαδή να εξαντλήσουν το σύνολο των δυνατοτήτων τους για δωροδοκία $B_{i\max}$. Κάθε επιχειρηματίας συνεπώς (σε αναλογία των προσφορών του όπως στην περίπτωση του «τίμιου και διαφανούς» διαγωνισμού) πρέπει να λειτουργεί ξανά ως οριακός προσφέρων.

Ο γραφειοκράτης, ο οποίος επιλέγει εκείνη την επιχείρηση που είναι εις θέση να του προσφέρει τη μεγαλύτερη δωροδοκία, θα λειτουργήσει με βάση τις παρακάτω αρχές. Η επιχείρηση που θα επιλεγεί θα πρέπει να έχει τα χαμηλότερα κόστη:

$$W_{\text{υπάλ}} = \max \Rightarrow B = \max \quad (12)$$

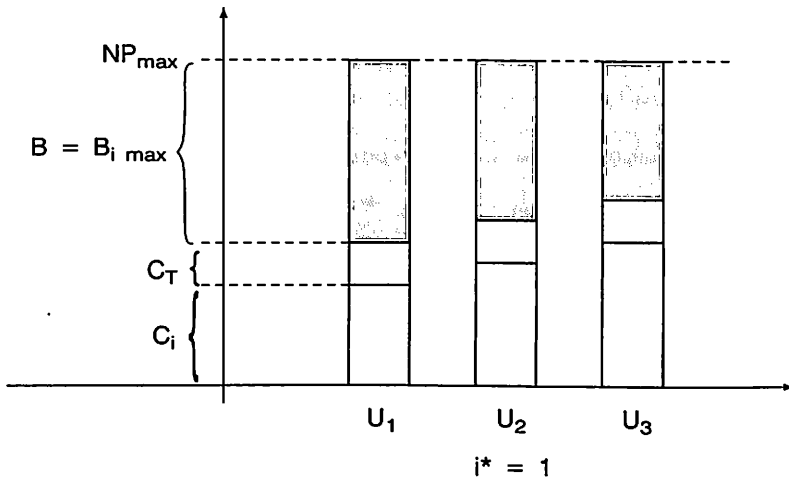
$$B_{\max} = \max (B_{i\max}) = NP_{\max} - C_T - \min (C_i)$$

Το αποτέλεσμα αυτό φαίνεται γραφικά στο διάγραμμα 3 (βλ. επόμενη σελίδα).

Επιπλέον το διάγραμμα δίδει στοιχεία και πληροφορίες για τις οικονομικές επιπτώσεις της διαφθοράς, δεδομένου ότι με το αποτέλεσμα του διαγωνισμού επιτυγχάνεται το ακόλουθο αποτέλεσμα, πάλι βέβαια σε σύγκριση με την πλήρως διαφανή λειτουργούσα κοινωνία. Ο υπάλληλος απολαμβάνει εισόδημα εκ της διαφθοράς ύψους:

$$W_{\text{υπάλ}} = B = NP_{\max} - C_T - \min (C_i) \quad (13)$$

Διάγραμμα 3
Αποτέλεσμα διαγωνισμού σε $KN = 1$

Το κράτος επιβαρύνεται πάλι με το μέγιστο κόστος για το ζητούμενο από αυτό αγαθό:

$$C_{\text{κράτος}} = NP_{\text{max}} - AP_{\text{min}} = NP_{\text{max}} - C_{i \text{ min}} \quad (14)$$

Όλες οι επιχειρήσεις είναι όπως και στην πλήρως διαφανή κοινωνία (αγορά) οριακά προσφέρουσες, αφού στον ιδιωτικό τομέα δεν παρατηρούνται διαφοροποιήσεις στην κατανομή εισοδήματος και αγαθών. Η αποτελεσματικότερη όλων των επιχειρήσεων που λαμβάνουν μέρος (με το χαμηλότερο κόστος παραγωγής), κερδίζει το διαγωνισμό.

8. Παρατηρήσεις και συμπεράσματα

Για να μπορέσουμε να συγκρίνουμε την οικονομική συγκυρία, η οποία διαμορφώνεται σε συνθήκες πλήρους ή χωρίς καθόλου διαφθορά, θα πρέπει να υπολογίσουμε το σύνολο του κοινωνικού κόστους που δημιουργείται εκ της διαφθοράς μειωμένο κατά το σύνολο του κέρδους που απολαμβάνει η κοινωνία από την ανυπαρξία διαφθοράς. Σημείο αναφοράς και βάση σύγκρισης αποτελεί μια κοινωνία απαλλαγμένη από διαφθορά, στην οποία καθ' ορισμό δεν υφίσταται καθόλου διαφθορά.

$$C_{\text{Διαφθ}} \mid_{KN = 0} = 0 \quad (15)$$

Σε μια μερικώς διαπλεκόμενη (χρηματιζόμενη) κοινωνία μπορούν να υπολογιστούν διάφορα κόστη και αποδόσεις που προκύπτουν εκ της διαφθοράς. Το σύνολο αυτών των μεγεθών προκύπτει ως ακολούθως:

$$\begin{aligned} C_{\text{Διαφθ}} \mid_{KN = 1/n} &= C_{\text{κρατ}} - \pi_{\text{Κο}} - W_{\text{υπάλ}} = \\ &= NP_{\text{max}} - C_{i \text{ min}} - NP_{\text{max}} + C_i^* + C_T + B - B = \\ &= C_i^* - C_{i \text{ min}} + C_T = \Delta C_i + C_T \end{aligned} \quad (16)$$

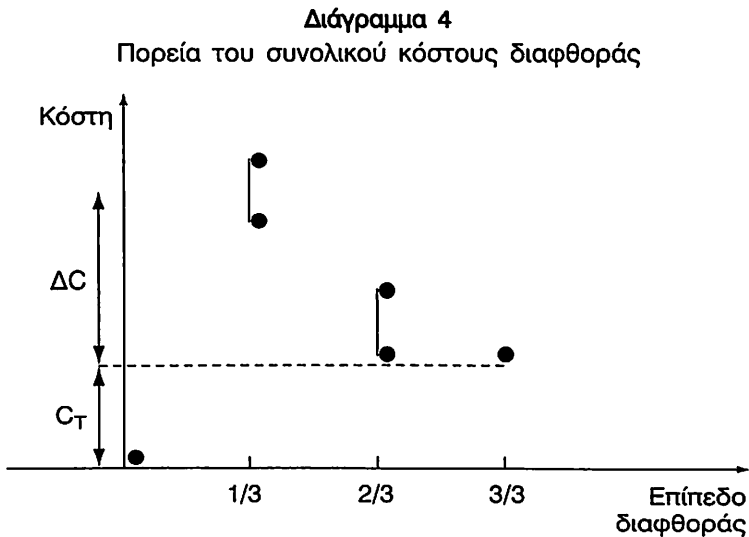
Η οικονομική ερμηνεία της ταυτότητας (16) αναφέρει, ότι έναντι του υψηλού κόστους που υφίσταται το κράτος εκ της διαφθοράς ευρίσκονται σχεδόν ίσου μεγέθους κέρδη για τους χρηματιζόμενους υπαλλήλους και τις επιχειρήσεις. Αυτό μπορεί να θεωρηθεί καταρχάς ως μια κατανομή του οικονομικού πλεονάσματος που προκύπτει εκ του δημόσιου διαγωνισμού, το οποίο δεν οδηγεί αναγκαστικά σε απώλεια αποτελεσματικότητας της οικονομίας. Όμως προκύπτουν δυο πραγματικές και σημαντικές «απώλειες» για την οικονομία από τη διαφορά: κόστος «διείσδυσης» στην αγορά της διαφθοράς στο ύψος του κόστους μεταβίβασης C_T και της απώλειας του κράτους λόγω της αναποτελεσματικότητας της διοίκησης και διαχείρισης των οικονομικών πόρων. Το ύψος αυτό ανέρχεται στη διαφορά του ενδογενούς κόστους παραγωγής που υπάρχει μεταξύ της αποτελεσματικότερης (χωρίς χρηματισμό) και της δωροδοκούσας (χρηματιζουσας) επιχείρησης. Στην περίπτωση της πλήρως χρηματιζόμενης (διεφθαρμένης) κοινωνίας και οικονομίας προκύπτει αναλογικά:

$$\begin{aligned} C_{\text{Κο}} \mid_{KN = 1} &= C_{\text{κρατ}} - 0 - W_{\text{υπάλ}} = \\ &= NP_{\text{max}} - C_{i \text{ min}} - NP_{\text{max}} + C_T + C_{i \text{ min}} = C_T \end{aligned} \quad (17)$$

Σε σύγκριση προς τη μερικώς χρηματιζόμενη κοινωνία τα κόστη διείσδυσης C_T στην αγορά της διαφθοράς παραμένουν στο ίδιο ύψος και δεν δημιουργούνται επιπλέον κόστη, δεδομένου ότι και εδώ όπως και στην περίπτωση $KN = 0$ η αποτελεσματικότερη επιχείρηση κερδίζει το διαγωνισμό.

Με βάση τις αποδοχές του υποδείγματος γίνεται φανερό, ότι η επικρατούσα άποψη για το γεγονός ότι η διαφθορά δημιουργεί θετικά και πιθανόν αυξημένα οριακά κόστη, ανεξάρτητα από το μέγεθός της, μπορεί να αντισταχθεί το επιχείρημα που αναφέρει ό-

τι²¹: Ένα αυξανόμενο επίπεδο διαφθοράς στην υπό μελέτη αγορά, οδηγεί σε αυξανόμενο ανταγωνισμό για την απόκτηση κεφαλαίων για χρηματισμού. Μάλιστα οι οικονομικοί μηχανισμοί που τίθενται εκτός λειτουργίας λόγω διαφθοράς, μπορούν σε περίπτωση υψηλού ποσοστού διαφθοράς να αντισταθμιστούν μερικώς από την ύπαρξη μιας «αγοράς διαφθοράς». Στο παράδειγμα με $n = 3$ επιχειρήσεις, έχουμε την παρακάτω σε σχέση με τα συνολικά κόστη διαφθοράς:

Διακρίνουμε ότι σε μέσο επίπεδο διαφθοράς μπορεί να προκύψει ένα πεδίο, στο οποίο θα κυμαίνονται τα συνολικά κόστη της διαφθοράς, αφού δεν μπορεί να γίνει απόλυτα εμφανές από το υπόδειγμα ποια ή ποιες επιχειρήσεις χρηματίζουν. Πέραν όμως τούτου γίνεται φανερό, ότι η άριστη (κατά Pareto) κατάσταση ευρίσκεται στην περίπτωση που το επίπεδο διαφθοράς έχει την τιμή $KN = 0$. Όμως και στην περίπτωση της πλήρους διαφθοράς (χρηματισμού) ($KN = 1$) υπάρχει και ένα επιπλέον τοπικό ελάχιστο, όσον αφορά τα κόστη εκ της διαφθοράς. Μέχρι τώρα όμως κάναμε λόγο για μια πορεία απόλυτα μονότονη και αύξουσα.

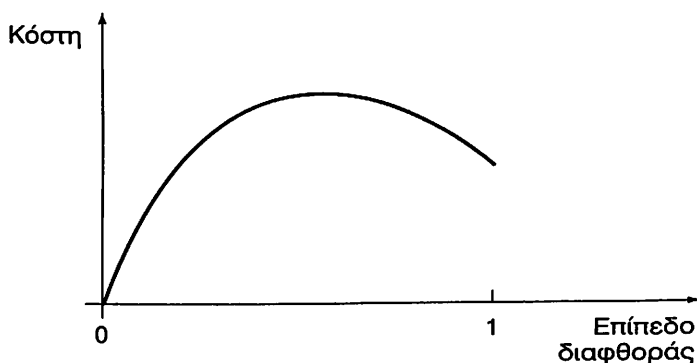
9. Μακροοικονομικές προεκτάσεις και συνέπειες

Διαχρονικά μπορεί να υπολογιστεί το σύνολο του μικροοικονομικού κόστους με δυο τρόπους: Μέσω των διαγωνισμών που πραγματοποιούνται από μια δημόσια υπηρεσία σε μια χρονική περίοδο, π.χ. έτος, και των διαφόρων αγορών που πραγματοποιούνται παράλληλα μέσω ιδιωτικών διαγωνισμών σε διάφορους τομείς. Για την ακριβή όμως πορεία του συνολικού κόστους που προκύπτει από τη διαφθορά μιας οικονομίας, το παραπάνω υποδείγμα δεν μπορεί να δώσει καμία ακριβή απάντηση ή πληροφορία. Μπορούν όμως να εικάσουμε τέσσερις πιθανές πορείες της καμπύλης διαφθοράς: *Πρώτον*, σε επίπεδο διαφθοράς 0 το κόστος εξ αυτής θα ήταν λογικά = 0 (άριστη κατάσταση). *Δεύτερον*, θα είχαμε αυξημένα κόστη διαφθοράς σε περίπτωση αυξανόμενου ΚΝ, δεδομένου ότι μόνο σε ελάχιστες αγορές θα συναντούσαμε μια διεφθαρμένη (σε κατά τα άλλα «καθαρές» και διαφανώς λειτουργούσες) επιχείρηση. *Τρίτον*, το maximum του κόστους εκ αυτής ευρίσκεται σε ένα πεδίο διαφθοράς μεταξύ 0 και 1. *Τέτατον* θα είχαμε μείωση του απόλυτου κόστους εκ της διαφθοράς, όσο αυξάνεται η ροπή και το επίπεδο διαφθοράς, βέβαια όχι στο ίδιο επίπεδο με αυτό του σημείου εκκίνησης. Η πιθανή πορεία της καμπύλης διαφθοράς σε σχέση με τα κόστη που προκύπτουν από αυτή θα είχε την πορεία που παρουσιάζει το παρακάτω διάγραμμα.

Το κατά πόσο το αποτέλεσμα του υποδείγματος ή η πορεία

Διάγραμμα 5

Ποιοτική διαδρομή του μακροοικονομικού κόστους διαφθοράς

της καμπύλης κόστους μπορεί να μεταφερθεί απόλυτα σε μακροοικονομικές συνθήκες είναι αρκετά αμφίβολο: *Πρώτον*, δεν έχουν απόλυτη ισχύ οι παραδοχές του υποδείγματος σε όλες τις αγορές μιας οικονομίας και *δεύτερον*, το παραπάνω υπόδειγμα αποτελεί μια στατική ανάλυση, η οποία εκκινεί από την αποδοχή της διαρκούς ύπαρξης διαφόρων επιπέδων διαφθοράς. Υπάρχουν βέβαια επιχειρήματα υπέρ της άποψης, ότι σε βάθος χρόνου το μέσο επίπεδο διαφθοράς θα κινείται ασταθώς μεταξύ 0 και 1. Μέσω αποτελεσμάτων παιδείας, εκπαίδευσης και μάθησης μπορούμε να υποθέσουμε, ότι οι αναποτελεσματικοί ειλικρινείς συμμετέχοντες στους δημόσιους διαγωνισμούς θα αλλάξουν τη συμπεριφορά τους, ή/και ότι μπορούν με την πάροδο του χρόνου να αυξηθούν οι πιθανότητες αποκάλυψης της διαφθοράς. Και οι δυο παράγοντες οδηγούν στο συμπέρασμα, ότι σε συγκεκριμένες αγορές θα εμφανίζονται ως διαρκή τα φαινόμενα μόνο πολύ χαμηλών ή μόνο πολύ υψηλών επιπέδων διαφθοράς. Π.χ. στην ελληνική πραγματικότητα συναντούμε τέτοια φαινόμενα υψηλού χρηματισμού και διαφθοράς σε ορισμένες υπηρεσίες (π.χ. στις ΔΟΥ, πολεοδομίες, διευθύνσεις αγροτικής ανάπτυξης κ.λπ.) και χαμηλής διαφθοράς σε άλλες (π.χ. παιδεία). Στην κατεύθυνση αυτή πρέπει να γίνουν παραπέρα σκέψεις και αναλύσεις. Αυτό όμως σημαίνει επίσης, ότι και στην αντίθετη περίπτωση δεν μπορεί κανείς να περιορίσει στο πλαίσιο μιας επιμέρους αγοράς τις μακροοικονομικές επιδράσεις και αλληλεξαρτήσεις μεταξύ επιπέδου διαφθοράς και αποτελεσματικότητας μιας οικονομίας. Οι εφαρμοζόμενες στρατηγικές καταπολέμησης της διαφθοράς (όποιες και όσο ασθενείς και αν είναι) δεν μπορούν να αφήσουν εκτός προσοχής τις παραπάνω περιγραφείσες συνισταμένες.

Η καταπολέμηση της διαφθοράς πρέπει να αποτελέσει σταθερό και διαρκή στόχο της πολιτικής ηγεσίας, διότι συμφέρει το κοινωνικό σύνολο. Οι μακροχρόνιες επιπτώσεις της διαφθοράς είναι οι σαφώς κακές οικονομικές σχέσεις. Κράτη με υψηλό ποσοστό διαφθοράς και διαπλοκής επιβαρύνουν σημαντικά τους προϋπολογισμούς τους και διαμορφώνουν χαμηλότερη καμπύλη κοινωνικής ευημερίας σε σχέση με τους διατιθέμενους πόρους. Παρουσιάζουν έντονα στοιχεία αναποτελεσματικότητας και ελλείψεις σε εφοδιασμό. Και οι επιχειρήσεις όμως διαπιστώνουν έντονα τα σημάδια της διαφθοράς στο επίπεδο ανταγωνιστικότητάς τους. Στις ΗΠΑ²² μάλιστα οι ίδιες οι επιχειρήσεις εδώ και πολλά χρόνια ανέλαβαν αγώνα και εφαρμόζουν ενεργητικά μέτρα κατά της διαφθοράς. Στη χώρα μας το φαινόμενο αυτό έλαβε ανησυχητικές

διαστάσεις, με σημαντικές αρνητικές επιπτώσεις για την κοινωνία και την οικονομία²³. Η προσπάθεια περιορισμού του φαινομένου θα πρέπει να έχει διακομματικό και διαρκή χαρακτήρα. Θα πρέπει να συμβαδίζει όχι μόνο με την διαμόρφωση αποτελεσματικού θεσμικού πλαισίου²⁴, αλλά και την εφαρμογή του υφιστάμενου.

Παράρτημα

Πίνακας μεταβλητών

AP_i	Τιμή προσφοράς της επιχείρησης i
b_i	Δυναμικός συντελεστής της τάσης για διαφθορά
B	Ποσό χρηματισμού του υπαλλήλου
B_{min}	Ελάχιστο ποσό χρηματισμού του υπαλλήλου
C_i	Κόστος παραγωγής της επιχείρησης i
$C_{κο}$	Σύνολο κόστους διαφθοράς
$C_{Τιμωρ}$	Κόστος του υπαλλήλου σε αποκάλυψη της διαφθοράς
C_T	Κόστος διεκπεραίωσης της διαφθοράς
E	Προσδοκώμενη τιμή
i^*	Νικητής του διαγωνισμού
KN	Επίπεδο διαφθοράς
n	Αριθμός συμμετεχόντων επιχειρήσεων ανά διαγωνισμό
NP	Επιτευχθείσα τιμή ζήτησης
NP_{max}	Μέγιστη τιμή ζήτησης από το κράτος
p	Πιθανότητα αποκάλυψης της διαφθοράς
π_i	Κέρδος της επιχείρησης i
$\pi_{κο}$	Επίπεδο διαφθοράς της επιχείρησης
S	Κράτος
U_i	Επιχείρηση i
$W_{υπάλ}$	Εισόδημα του υπαλλήλου

Σημειώσεις

1. Εφημερίδα *Νέα*, 29-7-2003.
2. Επίσης και στην ποιότητα απονομής δικαιοσύνης, ενώ στη χώρα μας υπάρχει καλύτερη εικόνα, παρά ταύτα υπολείπεται του μέσου όρου των ανεπτυγμένων χωρών. Η ποιότητα του ελληνικού συστήματος δικαιοσύνης, ενός σημαντικού θεσμού για τη λειτουργία της δημοκρατίας, βαθμολογείται

με 6,15 (άριστα το 10), ενώ ο μέσος όρος της Ευρωπαϊκής Ένωσης είναι 7,2. Τη χαμηλότερη βαθμολογία παρουσιάζει η Πορτογαλία με 2,70 και η Ιταλία με 3,56. Βλ. Εφημερίδα *Νέα*, όπ. παρ.

3. Ο Corruption Perception Index (CPI) ανακοινώθηκε για πρώτη φορά το 1995 και βασίζεται σε στοιχεία ανεξάρτητων φορέων, επιχειρήσεων και ατόμων. Το 2003 περιλαμβάνει 133 κράτη. 95 κράτη έχουν βαθμολογία <5 (άριστα το 10). Κράτη όπως Ινδονησία, Αζερμπαϊτζάν, Κένυα, Αγκόλα, Γεωργία, Καμερούν, Νιγηρία, Μπαγκλαντές βαθμολογούνται κάτω από 2 (σχεδόν πλήρης διαφθορά). Χώρες με βαθμολογία πάνω από 9 είναι Φιλανδία, Δανία, Νέα Ζηλανδία, Ισλανδία, Σιγκαπούρη και Σουηδία. Βλ. www.transparency.de/Corruption_Perception_Index της 28-9-2004.

4. Βλ. για παράδειγμα Blickle G. (ed.), *Ethik in Organisationen. Konzepte, Befunde, Praxisbeispiele*, Verlag für angewandte Psychologie, Göttingen, 1998.

5. Για μια εκτεταμένη παρουσίαση των επιπτώσεων της παραοικονομίας στην Ελλάδα, βλ. Κολυμβιανάκης Κ., *Φορολογικό καθεστώς, παραοικονομία και φοροδιαφυγή στην Ελλάδα*, Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών, εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα, 1993 καθώς και Κανελόπουλος Κ., Κουσουλάκος Ι., Ράπανος Β., *Παραοικονομία και φοροδιαφυγή: Μετρήσεις και οικονομικές επιπτώσεις*, Κέντρο Προγραμματισμού και Οικονομικών Ερευνών, Αθήνα, 1995.

6. Eser A., Überhofen M., Huber B., *Korruptionsbekämpfung durch Strafrecht*, Edition Juscrim, Max-Planck-Institut für ausländisches und internationales Strafrecht, Freiburg, 1997.

7. Η σύγχρονη προβληματική για το φαινόμενο της διαφθοράς στηρίζεται κύρια στο βιβλίο του Myrdal *Asian Drama*. Βλ. Myrdal Gunnar, *Asian Drama: An Inquiry into the Poverty of Nations*, 20th Century Fund, 1968. Παλαιότερες εργασίες όπως π.χ. του Ferguson «Περί διαφθοράς και πολιτικής υποταγής» του 1814, χρησιμοποιούσαν τον όρο τις περισσότερες φορές γενικά και προκειμένου να διατυπώσουν απόψεις περί κοινωνικής κατάρπτωσης και αδιαφάνειας. Βλ. Ferguson Adam, *Abhandlung über die Geschichte der bürgerlichen Gesellschaft*. Από το αγγλικό πρωτότυπο της 7ης έκδοσης του 1814, Jena, Verlag von Gustav Fischer, 1923, σελ. 332 επ.

8. Heywood Paul (ed.), *Political Corruption: Problems and Perspectives*, Blackwell Publishers, Oxford and Malden, 1997, σελ. 1-19. Σημαντικές μελέτες στην κατεύθυνση αυτή έγιναν και στην Ελλάδα. Βλ., για παράδειγμα, Νεγρεπόντη-Δελιβάνη Μ., *Η οικονομία της παραοικονομίας στην Ελλάδα*, Β' έκδοση, εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα, 1991 καθώς και Βαβούρας Ι., Κούτρης Α., *Παραοικονομία: Η έκταση του φαινομένου στην Ελλάδα και το εξωτερικό*, εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα, 1991.

9. Bicchieri Christina, John Duffy, *Corruption Cycles*, Heywood P., όπ. παρ., σελ. 61 επ.

10. Körner Heiko, *Korruption in der «Dritten Welt» - Eine kritische Analyse neuerer Beiträge in der Literatur*, Hamburger Jahrbuch für Wirtschafts- und Gesellschaftspolitik, HWWA-Institut für Wirtschaftsforschung, Hamburg, 1998, σελ. 327-343.

11. Klitgaard Robert, *Controlling Corruption*, University of California Press, Berkeley and Los Angeles, 1991, σελ. 31 επ.

12. Δεν συμπεριλαμβάνονται εδώ διάφορα μη οικονομικά κόστη. Βλ. επίσης Johnston Michael, *The Political Costs of Corruption, Draft for «Primera Conferencia Latinoamericana de Lucha Contra la Corrupcion Administrativa»*, Department of Political Science, Colgate University, Hamilton, New York, 1993, και Cartier-Bresson Jean, «Corruption Networks, Transaction Security and illegal Social Exchange», στο: Heywood P. (ed.), *όπ. παρ.* σελ. 47-60.

13. Engerer Hella, «Ursachen, Folgen und Bekämpfung von Korruption: Liefern ökonomische Ansätze bestechende Argumente?», *Diskussionspapier*, no 161, Deutsches Institut für Wirtschaftsforschung, Berlin, 1998, καθώς επίσης και Sell Friedrich, *Ökonomik der Entwicklungsländer*, Peter Lang Verlag, Frankfurt, Main, 1993, σελ. 153 επ. Και για μια εμπειρική έρευνα, βλ. Mauro Paolo, «Corruption and Growth», *Quarterly Journal of Economics* 110 (3), σελ. 681-712.

14. Βλ. Leff Nathaniel, «Economic Development Through Bureaucratic Corruption», στο: Heidenheimer et al. (ed.), *Political Corruption - A Handbook*, 7. Aufl., Transaction Publishers, New Brunswick and London, 1997, σελ. 389 επ., καθώς επίσης Nye J.S., «Corruption and Political Development - A Cost-Benefit-Analysis», στο: Heidenheimer Arnold, Michael Johnston, Victor Le Vine (eds), *Political Corruption - A Handbook*, 7. Aufl., Transaction Publishers, New Brunswick and London, 1997, σελ. 963 επ.

15. Όπως για παράδειγμα στα υποδείγματα των Shleifer Andrei, Vishny Robert, «Corruption», *Quarterly Journal of Economics* 108 (3), 1993, σελ. 599-617 και Banerjee Abhijit, «A Theory of Misgovernance», *Quarterly Journal of Economics* 112 (4), 1997, σελ. 1289-1332.

16. Οι προμήθειες του Δημοσίου αποτελούν συχνά την ατμομηχανή της οικονομικής ανάπτυξης αφού απορροφούν το 10-15% του ΑΕΠ της χώρας μας (π.χ. κατασκευή δημόσιων έργων, προμήθεια υλικών σε ΔΕΚΟ κ.λπ.). Το νομοθετικό πλαίσιο που διέπει τις κρατικές προμήθειες προσδιορίζεται από τους νόμους: Ν. 2286/1995 (ΦΕΚ Α19): Προμήθειες του δημοσίου τομέα και ρυθμίσεις συναφών θεμάτων, το Π.Δ. 370/1995 (ΦΕΚ Α199): Προσαρμογή της Ελληνικής Νομοθεσίας ... προς τις διατάξεις της Οδηγίας 93/36/ΕΕ, το Π.Δ. 394/1996 (ΦΕΚ Α266): Κανονισμός Προμηθειών Δημοσίου (ΚΠΔ), το Ν. 2522/1997: Δικαστική προστασία ... σύμφωνα με την Οδηγία 89/665/ΕΟΚ, το Ν. 2741/1999 (ΦΕΚ Α199): Ενιαίος Φορέας Ελέγχου Τροφίμων, άλλες ρυθμίσεις θεμάτων αρμοδιότητας του Υπουργείου Ανάπτυξης και λοιπές διατάξεις και το Π.Δ. 105/2000 (ΦΕΚ Α100): Προσαρμογή της Ελληνικής Νομοθεσίας ... προς τις διατάξεις της Οδηγίας 97/52 και τροποποίηση του Π.Δ. 370/1995.

17. Χρησιμοποιούνται πολλοί όροι προκειμένου να αποδοθούν καταστάσεις διαφθοράς. Οι κυριότεροι είναι διαπλοκή, διαπλεκόμενα συμφέροντα, «λάδωμα», γρηγορόσημο, χρηματισμός, δωροδοκία κ.λπ. Αν και πολλές φορές δεν έχουν την ίδια έννοια, όμως αποδίδουν το ίδιο φαινόμενο και στην εργασία αυτή θα χρησιμοποιούνται ανάλογα.

18. Βλ. Επίσης Schmidt Kurt, Christine Garschagen, *Korruption*, Handwörterbuch der Wirtschaftswissenschaften (HdWW), Gustav Fischer Verlag, Stuttgart und New York, 1997, σελ. 565-573.

19. Η ροπή προς διαφθορά κάθε επιχείρησης εξαρτάται από την προσδοκώμενη χρησιμότητα εκ της διαφθοράς, από την πιθανότητα αποκάλυψης της διαπλοκής, από τον ατομικό δείκτη αποστροφής στη διαφθορά αλλά και άλλους παράγοντες όπως ηθικές δεσμεύσεις, στάσεις κ.λπ. Δεδομένου ότι στην εργασία αυτή η διαφθορά αποτελεί την ανεξάρτητη μεταβλητή, δε είναι αναγκαία μια εις βάθος ανάλυση των αιτίων ύπαρξης της διαφθοράς. Βλ. Neugebauer Gregory, *Grundzüge einer ökonomischen Theorie der Korruption. Eine Studie über die Bestechung*, Baseler Ökonomische Studie, Bd. 9, Dissertation, Universität Basel, Zürich, 1991.

20. Αυτό μπορεί να εξαχθεί και από τον δείκτη διαφθοράς που ανακοινώνει κάθε έτος η *Transparency International* (βλ. www.transparency.org).

21. Βλ. Klitgaard R., *όπ. παρ.*, σελ. 26 επ.

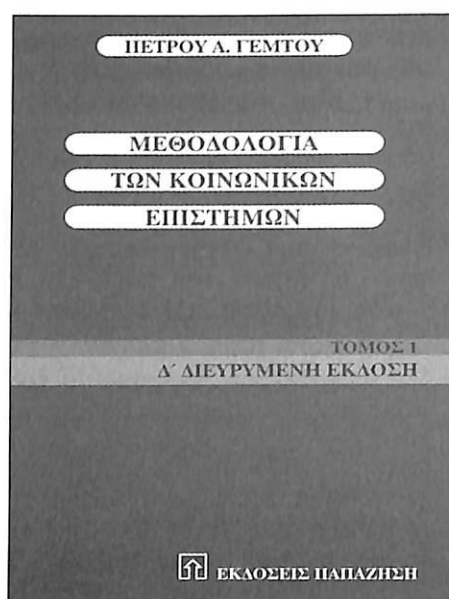
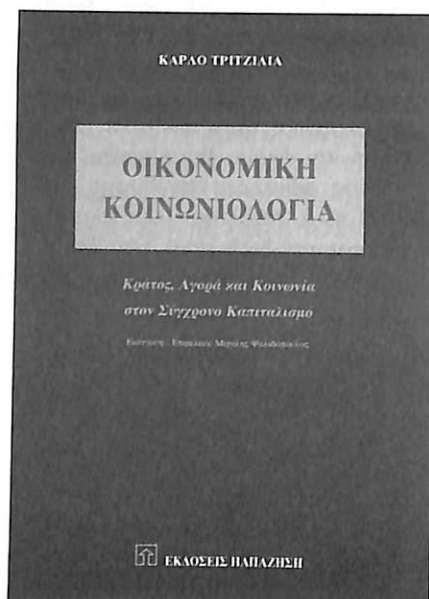
22. Μια σχετικά πρόσφατη μελέτη για τη χώρα μας που αναπτύσσει διεξοδικά το θέμα είναι και αυτή που έγινε το 2001 από το IOBE. Βλ. Τάτσος Ν., *Παραοικονομία και φοροδιαφυγή στην Ελλάδα*, IOBE, εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα, 2001.

23. Ades Alberto, Rafael di Tella, «The New Economics of Corruption: A Survey and some New Results», στο: Heywood P. (ed.), *όπ. παρ.*, 1997, σελ. 80-99. Επίσης Παυλόπουλος Π., *Η παραοικονομία στην Ελλάδα*, IOBE, εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα, 1987.

24. Είναι παρατηρημένο όμως ότι η πολυνομία στη χώρα μας συνέβαλε στην αύξηση της αδιαφάνειας και της γραφειοκρατίας. Από το 1974 μέχρι σήμερα ψηφίστηκαν από τη Βουλή 3.100 νόμοι και έχουν δημοσιευτεί πάνω από 1,5 εκατ. Κανονιστικές αποφάσεις. Ένας φάκελος επένδυσης στη χώρα μας στον τομέα της ενέργειας ζυγίζει 55 κιλά. Από την άλλη πλευρά ο νόμος περί «Πόθεν και πώς έσχες» (υπογράμμιση δική μας) των δημοσίων υπαλλήλων, πολιτικών κ.λπ. δεν εφαρμόστηκε σχεδόν ποτέ. Βλ. Εφημερίδα *Ημερησία*, 23/24-10-2004.

ΑΠΟ ΤΙΣ ΤΕΛΕΥΤΑΙΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ

εκδοσεις παπαζηση απο το 1929

ΚΕΝΤΡΙΚΟ: ΝΙΚΗΤΑΡΑ 2, 106 78 ΑΘΗΝΑ τηλ: 210 3822 496 - 210 3838 020 fax: 210 3809 150
E-mail: papazisi@otenet.gr

ΥΠΟΚΑΤΑΣΤΗΜΑ: ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟ 11-ΣΤΟΑ ΑΡΣΑΚΕΙΟΥ-ΠΕΣΜΑΖΟΓΛΟΥ 5, 105 64 ΑΘΗΝΑ
τηλ: 210 3216 148 fax: 210 3313 074

Ο ρόλος των μη κυβερνητικών οργανώσεων στο πλαίσιο της διαμόρφωσης της κοινωνικής πολιτικής της Ευρωπαϊκής Ένωσης

Περικλής Πολυζωίδης*

Περίληψη

Το άρθρο παρουσιάζει τις δυσκολίες που συνδέονται με τη διαμόρφωση της κοινωνικής πολιτικής της Ευρωπαϊκής Ένωσης, συνοψίζει τις τυπολογίες των Μη Κυβερνητικών Οργανώσεων (ΜΚΟ) που δραστηριοποιούνται στο κοινωνικό πεδίο στα διάφορα κράτη μέλη και αναλύει την εξέλιξη της κοινωνικής πολιτικής και τις προσπάθειες των ΜΚΟ να την επηρεάσουν από την ίδρυση της Ένωσης μέχρι και σήμερα. Η ανυπαρξία μιας συμπαγούς και ενιαίας ευρωπαϊκής κοινωνικής πολιτικής, αλλά και ενδογενείς παράγοντες της λειτουργίας του τρίτου τομέα σε επίπεδο κοινωνικής πολιτικής της Ευρωπαϊκής Ένωσης έχουν σαν αποτέλεσμα έναν υπολειμματικό ρόλο για τις ΜΚΟ.

Εισαγωγή

Το πλήθος των ΜΚΟ αυξάνεται σταθερά σε παγκόσμιο επίπεδο και το ίδιο συμβαίνει με τα μέλη, τον προϋπολογισμό, την ισχύ, τα πεδία δράσης και τους τρόπους παρέμβασής τους: οι διεθνείς ΜΚΟ του τομέα των κοινωνικών υπηρεσιών αυξήθηκαν κατά 78,5% στη δεκαετία του '90, ενώ η παρουσία τους θεωρεί-

* Ο Περικλής Πολυζωίδης είναι Λέκτορας (Π.Δ. 407/80) στο Τμήμα Κοινωνικής Διοίκησης στο Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης.

ται ιδιαίτερα σημαντική σε περιοχές «πυκνής παγκοσμιοποίησης» (Anheier et al., 2001, σελ. 7), όπως η Ευρωπαϊκή Ένωση. Σε πολλές ευρωπαϊκές χώρες η απασχόληση στο λεγόμενο τρίτο τομέα, δηλαδή στην ευρεία περιοχή που καλύπτει κάθε μη κρατική και μη κερδοσκοπική ιδιωτική δραστηριότητα, αυξήθηκε κατά 20% έως και 30% στο διάστημα από το 1990 έως το 1995 (Salamon et al., 1999), κάτι που οφείλεται στη γενικότερη μεγέθυνση του τομέα των υπηρεσιών, στην ποσοτική αύξηση της ζήτησης κοινωνικών υπηρεσιών εξαιτίας δημογραφικών εξελίξεων, στην ποιοτική αναβάθμιση των σχέσεων ΜΚΟ και κράτους και στη γενικότερη συρρίκνωση του κρατικού τομέα (Anheier, 2002), ενώ οι ΜΚΟ αναπτύσσουν παράλληλα ιδιαίτερες ικανότητες διεθνούς συνεργασίας και συντονισμού συλλογικής δράσεως (Σκλιάς, 2002).

Σκοπός του άρθρου είναι η διερεύνηση της προσπάθειας των ΜΚΟ να επηρεάσουν την κοινωνική πολιτική της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Στην αμέσως επόμενη ενότητα παρουσιάζεται η πολυπλοκότητα του περιβάλλοντος στο οποίο διαμορφώνεται η κοινωνική πολιτική της Ευρωπαϊκής Ένωσης και στη συνέχεια γίνεται προσπάθεια να καταγραφεί το περιεχόμενο της πολιτικής αυτής με έμφαση στην περίοδο μετά την εφαρμογή της Στρατηγικής της Λισσαβόνας. Η τρίτη ενότητα επικεντρώνεται στην ανάδειξη των μεγάλων διαφορών που σημειώνονται στην αντίληψη του ρόλου καθώς και του τρόπου λειτουργίας των ΜΚΟ στο πλαίσιο διαφορετικών χωρών, ενώ η σύνθεση όλων των παραπάνω επιχειρείται στην τέταρτη ενότητα, όπου καταγράφεται η εξέλιξη της συμβολής, τα μέχρι τώρα επιτεύγματα, η προοπτική καθώς και τα εμπόδια μιας πιο ουσιαστικής επιρροής των ΜΚΟ στη διαμόρφωση της πολιτικής της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

Η κοινωνική πολιτική της Ευρωπαϊκής Ένωσης σε θεωρητικό πλαίσιο

Τα καθεστώτα κράτους ευημερίας στον ευρωπαϊκό χώρο διαμορφώθηκαν κάτω από διαφορετικές συνθήκες και έτσι παρουσιάζουν σημαντικές αποκλίσεις ως προς τη δομή και τον τρόπο λειτουργίας τους. Για τον ίδιο λόγο θα συναντήσουμε κράτη μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης σε καθένα από τα τρία μοντέλα (φιλελεύθερο, κορπορατιστικό και σοσιαλδημοκρατικό) της κλασικής τυπολογίας της συγκριτικής κοινωνικής πολιτικής (Esping Ander-

sen, 1990), ενώ λεπτομερέστερες αναλύσεις διαπιστώνουν την ύπαρξη περισσότερων μοντέλων (Leibfried, 1993· Ferrera, 1996), ή και ουσιαστικών διαφοροποιήσεων εντός του ίδιου μοντέλου (Petmesidou, 1996). Η κατάσταση περιπλέκεται ακόμη περισσότερο από τη διεύρυνση της Ευρωπαϊκής Ένωσης με χώρες των οποίων οι κοινωνικές συνιστώσες είναι τελείως διαφορετικές. Άλλωστε ένα πλήθος αναλύσεων επικεντρώνεται στη μοναδικότητα κάθε εθνικού συστήματος κοινωνικής πολιτικής, ως γινόμενο ιδιαίτερων κοινωνικών και ιστορικών συνθηκών (μια επισκόπηση βρίσκουμε στο Ginsburg, 1992), τάση που σήμερα αποτελεί κύριο ρεύμα προσέγγισης της επιστήμης της κοινωνικής πολιτικής (path dependence, Πετμεζίδου, 2003, σελ. 486).

Ξεκινώντας από μια τέτοια αφετηρία, είναι προφανές ότι η εναρμόνιση της κοινωνικής πολιτικής των κρατών μελών και η μεταβίβαση της εξουσίας άσκησής της σε επίπεδο Ευρωπαϊκής Ένωσης είναι υποθέσεις εξαιρετικά πολύπλοκες. Η ίδια η πρόθεση των κρατών μελών για κάτι τέτοιο αμφισβητείται, ενώ η κατανόηση της κοινωνικής πολιτικής της Ευρωπαϊκής Ένωσης προϋποθέτει την ανίχνευση των αντίστοιχων οικονομικών τάσεων (Sykes 1998, σελ. 251), καθώς η κοινωνική πολιτική κινείται στο χώρο που προκαθορίζει η οικονομική και αναπτυξιακή πολιτική (Σακελλαρόπουλος, 1993). Μια επιπλέον διάσταση που πρέπει να λαμβάνεται υπόψη είναι η διάχυση της πολιτικής εξουσίας σε τοπικό, περιφερειακό και εθνικό επίπεδο και επίπεδο Ευρωπαϊκής Ένωσης, καθώς και το φαινόμενο της παγκοσμιοποίησης που περιορίζει το εύρος των επιλογών (Deacon et al., 1997). Δεν θα πρέπει επίσης να υποβαθμίζεται ο ρόλος του Συμβουλίου της Ευρώπης, που είναι πολύ σημαντικός σε μεμονωμένους κοινωνικούς τομείς, όπως η αντιμετώπιση του κοινωνικού αποκλεισμού (Corden and Duffy, 1998) και αποκτά μεγαλύτερη βαρύτητα μέσα από τις αξίες που αναδεικνύει ο Ευρωπαϊκός Κοινωνικός Χάρτης (Βενιέρης, 2002).

Ακόμη όμως και εντός της Ευρωπαϊκής Ένωσης η διαμόρφωση πολιτικής είναι μια πολυδιάστατη διαδικασία, στην οποία συμμετέχουν πλήθος εθνικοί και ιδιωτικοί φορείς όλων των πολιτικών τάσεων, καθώς και θεσμοθετημένα όργανα όπως η Επιτροπή, το Συμβούλιο, το Κοινοβούλιο και το Δικαστήριο, τα οποία συχνά έχουν διαφορετικές απόψεις και συγκρουόμενα συμφέροντα (Streeck, 1995), καθώς μάλιστα η κοινωνική πολιτική περιλαμβάνει ένα μεγάλο πλήθος επιμέρους πεδίων, το καθένα από τα οποία απαιτεί διαφορετική προσέγγιση. Επιπλέον, υπάρχει διαφωνία ακόμη και σχετικά με το ποιοι από τους παραπάνω φορείς ασκούν πράγμα-

τι επιρροή (Wendon, 1998, σελ. 55). Μέσα σε αυτό το συνονθύλευμα αλληλεξαρτώντων παραμέτρων άλλοτε διαπιστώνεται σύγκλιση της κοινωνικής πολιτικής των κρατών μελών της Ευρωπαϊκής Ένωσης (Greve, 1996), άλλοτε απόκλιση (Daly, 1997), ενώ άλλοτε θεωρείται ότι σε επιμέρους τομείς κοινωνικής πολιτικής επικρατούν διαφορετικές τάσεις (Gough et al., 1997). Η διάσταση αυτή των απόψεων πηγάζει και από τα διαφορετικά κριτήρια που κάθε φορά χρησιμοποιούνται (Sykes, 1998, σελ. 9).

Η εξέλιξη της κοινωνικής πολιτικής στην Ευρωπαϊκή Ένωση

Οι κυβερνήσεις των κρατών μελών διατηρούν την πρωτοβουλία των κινήσεων και αποφεύγουν τη μεταβίβαση εξουσίας στην Ευρωπαϊκή Ένωση, καθώς η κοινωνική πολιτική είναι μεταξύ άλλων και ένα προσφιλέ πεδίο προσεταιρισμού ψήφων (Leibfried and Pierson, 1995). Μέχρι σήμερα δεν υπήρξε ποτέ συναίνεση μεταξύ των κρατών μελών σχετικά με το ρόλο της Ευρωπαϊκής Ένωσης στον κοινωνικό τομέα, και οι γενικές δεσμεύσεις σε στόχους κοινωνικού περιεχομένου έχουν συμβολικό χαρακτήρα μάλλον. Από την ίδρυση της Ευρωπαϊκής Οικονομικής Κοινότητας ένα πλήθος επισήμων, αλλά μη δεσμευτικών κειμένων, υπογράμμιζαν τη σημασία της κοινωνικής διάστασης της ενοποίησης, ωστόσο η απόσταση ανάμεσα στις υψηλές αξίες που εκφράζουν τέτοια κείμενα και στην υιοθέτηση ουσιαστικών μέτρων για την υποστήριξή τους ήταν και παραμένει μεγάλη, γεγονός που αποτυπώνεται στην έλλειψη δεσμευτικής νομοθεσίας.

Παρά το γεγονός ότι οι στόχοι που περιλαμβάνονται στο προοίμιο της Συνθήκης της Ρώμης εκφράζουν αυξημένο ενδιαφέρον για τη φύση της νέας κοινωνικοοικονομικής τάξης, οι αναφορές εντός των άρθρων της Συνθήκης είναι ασαφείς ή ακόμη και αντιφατικές, με μοναδικές εξαιρέσεις τις δεσμεύσεις που αναλαμβάνονται για την ελεύθερη διακίνηση του εργατικού δυναμικού, την κοινωνική ασφάλιση των εργαζόμενων μεταναστών, την ελευθερία εγκατάστασης και την ίση μεταχείριση των εργαζομένων των δύο φύλων (Ευρωπαϊκή Επιτροπή, 1957). Η Επιτροπή προσπάθησε να διαμορφώσει σχέσεις με τα κράτη μέλη που να της εξασφαλίζουν τη μεγαλύτερη δυνατή ευελιξία στη διαχείριση κοινωνικών θεμάτων, όμως το προκαταρκτικό σχέδιο προγράμματος για την εναρ-

μόνιση των συστημάτων κοινωνικής ασφάλισης και οι προτάσεις της για την Απασχόληση των Νέων και τον Εξορθολογισμό του Κόστους Αναπηρίας (1963) προκάλεσαν την ανοικτή δυσaráσκεια των κρατών μελών, τα οποία της αρνήθηκαν κάθε περαιτέρω συνεργασία. Η κρίση, που διήρκεσε τρία χρόνια, τερματίστηκε με το μνημόνιο του Veldkamp, το οποίο εξέφραζε την ισχυρή επιθυμία των κρατών μελών να μην ενθαρρύνει ή νομιμοποιεί η Επιτροπή αιτήματα που τα ίδια δεν επιθυμούν να υιοθετήσουν. Σε μια πιο ελεύθερη απόδοση το μνημόνιο σηματοδοτούσε την «απόλυτη επικράτηση της οικονομικής άποψης επί του κοινωνικού οράματος» (Cram, 1997, σελ. 34).

Ο αγώνας για την οριοθέτηση των κοινωνικών αρμοδιοτήτων μεταξύ του Συμβουλίου και της Επιτροπής συνεχίστηκε συγκαλυμμένος. Η Επιτροπή απέφυγε κάθε πρωτοβουλία και προκειμένου να αποκτήσει ενεργό ρόλο επιδίωξε την εξασφάλιση τυπικής πολιτικής στήριξης των κρατών. Για τον ίδιο λόγο χρησιμοποίησε τη γραφειοκρατική της εξουσία με στόχο κυρίως τη σταθερή ανάπτυξη ενός θεσμικού πλαισίου και όχι την επίτευξη άμεσων αποτελεσμάτων. Στις αρχές της δεκαετίας του '80 σχεδιάστηκαν και εκτελέστηκαν το Πρόγραμμα Δράσης για την Υγεία και την Ασφάλεια και το Πρόγραμμα για τη Φτώχεια και θεσμοθετήθηκαν η Διάρκής Επιτροπή για την Απασχόληση, το Ευρωπαϊκό Ινστιτούτο για τη Βελτίωση των Συνθηκών Διαβίωσης και Εργασίας και επιτροπές για τα Κοινωνικά Προβλήματα των Εργαζομένων στη Γεωργία και για τις ίσες Ευκαιρίες για τις Γυναίκες.

Το Μεσοπρόθεσμο Πρόγραμμα Κοινωνικής Δράσης της Επιτροπής εγκρίθηκε από το Συμβούλιο, διότι βασίστηκε στην πρόθεσή της να συνεισφέρει στον κοινωνικό διάλογο, προς την κατεύθυνση της διευκόλυνσης της ολοκλήρωσης της εσωτερικής αγοράς, που βρισκόταν τότε στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος των κρατών μελών (European Commission, 1984). Έκτοτε ο κοινωνικός διάλογος, ως πεδίο τόσο οικονομικού όσο και κοινωνικού ενδιαφέροντος, αποτέλεσε το Δούρειο Ίππο για τη μελλοντική επέκταση της κοινωνικής ατζέντας της Επιτροπής. Στο πλαίσιο των διαπραγματεύσεων για την Ενιαία Ευρωπαϊκή Πράξη ο Delors προσπάθησε να προωθήσει την υπόθεση της κοινωνικής διάστασης της κοινής αγοράς, όμως παρόλο που στο προοίμιο συμπεριλήφθηκαν εκτεταμένες δηλώσεις περί δεσμεύσεων στον κοινωνικό τομέα, στο τελικό κείμενο της Συνθήκης οι αναφορές σε κοινωνικές παροχές παρέμειναν αόριστες (Ευρωπαϊκή Επιτροπή, 1986). Η Διάσκεψη Κορυφής του Εδιμβούργου (1992) διασαφήνισε ότι την

ευθύνη απέναντι στους πολίτες, άρα και την υποχρέωση για κοινωνική ασφάλεια και προστασία, έχουν πρωτίστως οι κυβερνήσεις των κρατών μελών, καθώς η υπηκοότητα της Ευρωπαϊκής Ένωσης δεν υποκαθιστά την εκάστοτε εθνική. Οι Διασκέψεις της Κοπεγχάγης και των Βρυξελλών (1993) ανέδειξαν ως προτεραιότητα την καταπολέμηση της ανεργίας και έθεσαν τις βάσεις για την ανάπτυξη της κοινής στρατηγικής για την απασχόληση, στο πνεύμα της οποίας καταρτίστηκε η Λευκή Βίβλος για την Ανάπτυξη, την Ανταγωνιστικότητα και την Απασχόληση και στο ίδιο μήκος κύματος κινήθηκε η Διάσκεψη στο Έσσεν (1994), στην οποία ανακοινώθηκε το Σχέδιο Δράσης για την Απασχόληση (van Berkel et al., 1998).

Η Συνθήκη του Μάαστριχ επέκτεινε τη νομική βάση για δράσεις της Ευρωπαϊκής Ένωσης στο πεδίο της κοινωνικής πολιτικής. Παρόλο που οι αλλαγές που υιοθετήθηκαν με το Κοινωνικό Πρωτόκολλο, που υπογράφηκε στο πλαίσιο της Συνθήκης και τη συνημμένη σε αυτό Κοινωνική Συμφωνία, δεν αφορούσαν στο περιεχόμενο της κοινωνικής πολιτικής, η συνολική επίδραση σε διαδικαστικά θέματα ήταν ιδιαίτερα ευνοϊκή και αφορούσε στην πληροφόρηση, διαβούλευση, προστασία της υγείας και της ασφάλειας των εργαζομένων, στην ένταξη ατόμων αποκλεισμένων από την αγορά εργασίας και στην ισότητα στη μεταχείριση ανδρών και γυναικών². Παράλληλα έγινε αναφορά στην ανάγκη υιοθέτησης μέτρων καταπολέμησης του κοινωνικού αποκλεισμού (Ευρωπαϊκή Επιτροπή, 1992).

Ωστόσο, αυτή η νομική βάση ήταν σαθρή, καθώς οι αποφάσεις για παρεμβάσεις σε ευαίσθητα θέματα, όπως η κοινωνική ασφάλιση και η κοινωνική προστασία αφενός απαιτούσαν ομοφωνία του Συμβουλίου και αφετέρου δεν ίσχυαν για το Ηνωμένο Βασίλειο. Έτσι η μοναδική δράση που ανέλαβε η Επιτροπή ήταν διαβούλευση με τους κοινωνικούς εταίρους για το θέμα της άτυπης απασχόλησης, ενώ οι περισσότερες πρωτοβουλίες στο πνεύμα του Κοινωνικού Πρωτοκόλλου λήφθηκαν από τα ίδια τα κράτη μέλη. Στη Διάσκεψη Κορυφής της Μαδρίτης (1995) η δημιουργία θέσεων απασχόλησης τέθηκε ως πρωταρχικός κοινωνικός, οικονομικός και πολιτικός στόχος της Ευρωπαϊκής Ένωσης και των κρατών μελών και λήφθηκαν δεσμεύσεις για την αύξηση της απασχόλησης των νέων και των μακροχρόνια ανέργων και για την εξασφάλιση ίσων ευκαιριών στην αγορά εργασίας. Οι δεσμεύσεις αυτές για πρώτη φορά εκφράζουν σύγκλιση απόψεων ως προς την προσέγγιση που πρέπει να υιοθετηθεί ώστε να συνδυαστεί η οι-

κονομική ανάκαμψη με μια ουσιαστικότερη βελτίωση της απασχόλησης (van Berkel et al., 1998, σελ. 180). Η Κοινωνική Συμφωνία εντάχθηκε στο κυρίως σώμα της Συνθήκης του Άμστερνταμ (Ευρωπαϊκή Επιτροπή, 1999)³, με την οποία εγκαινιάστηκε και η Ευρωπαϊκή Στρατηγική για την Απασχόληση.

Στο Συμβούλιο της Λισσαβόνας (2000) τέθηκε ο στόχος «να γίνει η Ευρωπαϊκή Ένωση μέχρι το έτος 2010 η πιο δυναμική και ανταγωνιστική βασισμένη στη γνώση οικονομία του κόσμου, ικανή για αειφόρο οικονομική ανάπτυξη, περισσότερες και καλύτερες θέσεις εργασίας, μεγαλύτερη κοινωνική συνοχή και σεβασμό για το περιβάλλον» (European Council 2000a). Η «στρατηγική της Λισσαβόνας» που αναπτύχθηκε για την επίτευξη των παραπάνω αποτελείται από μια αλληλουχία αλληλεξαρτώμενων μεταρρυθμίσεων σε επίπεδο κρατών μελών, στη βάση του σκεπτικού ότι, εφόσον οι επιμέρους δράσεις κινούνται προς την ίδια κατεύθυνση, τα συνολικά οφέλη θα είναι πολλαπλάσια. Παράλληλα υιοθετήθηκε η ανοιχτή μέθοδος συντονισμού, στο πλαίσιο της οποίας οι στόχοι διατυπώνονται ως κατευθυντήριες οδηγίες σε επίπεδο Ευρωπαϊκής Ένωσης, ενώ οι πολιτικές επίτευξής τους διαμορφώνονται σε εθνικό επίπεδο. Επιμέρους πρακτικές της μεθόδου είναι ο απολογισμός μεταξύ ομολόγων (peer review), η ανάπτυξη και εφαρμογή ποσοτικών και ποιοτικών δεικτών, η οριοθέτηση των καλύτερων πρακτικών/επιδόσεων από την παγκόσμια εμπειρία και η προσαρμογή τους στις ιδιαιτερότητες των κρατών μελών, η εξειδίκευση των γενικών κατευθυντήριων γραμμών σε εθνικές και περιφερειακές πολιτικές με συγκεκριμένα χρονοδιαγράμματα για την επίτευξη επιμέρους στόχων και η περιοδική παρακολούθηση, αξιολόγηση και ανάλυση στο πλαίσιο μιας οργανωμένης διαδικασίας αμοιβαίας μάθησης. Οι τακτικές αυτές απευθύνονται σε τομείς που εμπίπτουν στην αρμοδιότητα των κρατών μελών και έτσι η συμμετοχή είναι προαιρετική. Η Επιτροπή προσαρμόζει ανάλογα τις πολιτικές αρμοδιότητάς της, παρακολουθεί, ελέγχει και συντονίζει τις διαδικασίες, παρέχει πλήρη πληροφόρηση για τις εξελίξεις και τα επιτεύγματα και δημοσιεύει τα σχετικά στοιχεία.

Αν και αναφορές στην ανοικτή μέθοδο συντονισμού προϋπάρχουν της Στρατηγικής της Λισσαβόνας (Ferrera et al., 2002) η εμπειρική γνώση από την εφαρμογή της παραμένει πολύ περιορισμένη. Η μέθοδος υιοθετήθηκε για να διευκολύνει τη λήψη αποφάσεων γύρω από πολιτικώς ευαίσθητα θέματα, τα οποία δεν καλύπτονται από τις καθιερωμένες διαδικασίες και κατά ένα μέρος υποκαθιστά τη μη δεσμευτική νομοθεσία (de la Porte and Nanz,

2003). Πεδία εφαρμογής είναι η απασχόληση, η κοινωνική ενσωμάτωση, η κοινωνική ασφάλιση, η στρατηγική καινοτομίας, έρευνας και ανάπτυξης, η εκπαίδευση, η κοινωνία της πληροφορίας, η περιβαλλοντική πολιτική και η πολιτική υγείας. Στην πράξη όμως, με εξαίρεση την πολιτική απασχόλησης, η ανοικτή μέθοδος συντονισμού εφαρμόζεται είτε αποσπασματικά είτε με μικρές και μεγάλες αποκλίσεις μεταξύ των διαφορετικών πεδίων.

Η αποτελεσματικότητα της ανοικτής μεθόδου συντονισμού αμφισβητείται, διότι ένα από τα θεμελιώδη στοιχεία της, η διατύπωση συγκεκριμένων κοινών στόχων είναι ανέφικτη σε πεδία όπως η κοινωνική πολιτική. Άλλωστε η μέθοδος εξυπηρετεί πρωταρχικά το στόχο της ανταγωνιστικότητας, εμποδίζοντας την ανάπτυξη ενός Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Μοντέλου, και μόνο μακροπρόθεσμα θα μπορούσε να συμβάλει στη δημιουργία θέσεων απασχόλησης και στην επέκταση της κοινωνικής προστασίας μέσω της εμπέδωσης μιας κουλτούρας μακροοικονομικής σταθερότητας (Radaelli, 2003, σελ. 7). Χωρίς να προδικάζεται το τελικό αποτέλεσμα, οι επιδόσεις της στρατηγικής της Λισσαβόνας στο τέλος του 2004 ήταν απογοητευτικές. Σε αυτό οδήγησαν, εκτός από την αρνητική διεθνή συγκυρία, η υπερφορτωμένη ατζέντα, ο ελλειπής συντονισμός, οι συχνά αλληλοσυγκρουόμενες προτεραιότητες και κυρίως η έλλειψη πολιτικής αποφασιστικότητας (High level group, 2004, σελ. 10). Η Συνθήκη της Νίκαιας (2001) επικεντρώθηκε στη θεσμική μεταρρύθμιση που ήταν απαραίτητη ενόψει της διεύρυνσης, μετά την ολοκλήρωση της οποίας το κύριο ενδιαφέρον στρέφεται προς τις διαδικασίες υιοθέτησης ενός Συντάγματος της Ευρώπης.

Οι διαφορετικές παραδόσεις του τρίτου τομέα στην Ευρώπη

Οι διαφορετικές παραδόσεις που επικρατούν στα καθεστώτα κράτους ευημερίας του ευρωπαϊκού χώρου αποτυπώνονται ανάγλυφα και στον αντίστοιχο μη κρατικό, μη κερδοσκοπικό τομέα. Στο πλαίσιο του δόγματος της κοινωνικής οικονομίας στη Γαλλία ένα πλήθος οργανισμών λειτουργούν στο τοπικό επίπεδο με έμφαση στην οικονομική διαφάνεια και την αποτελεσματικότητα, την ίδια στιγμή όμως διατηρείται υψηλός βαθμός κεντρικού ελέγχου. Οι ΜΚΟ στην Ιταλία μάχονται για την εξασφάλιση ζωτικού χώρου μεταξύ του κράτους, το οποίο πάντως παρήγαγε έγκαιρα ένα ε-

παρκές θεσμικό πλαίσιο για τη λειτουργία τους και της εκκλησίας, η οποία παρεμβαίνει σε τομείς που ενδιαφέρουν τις ΜΚΟ, ταυτόχρονα όμως προάγει αξίες που ευνοούν τη συμμετοχή των πολιτών σε αυτές. Σύμφωνα με την επιταγή της επικουρικότητας στη Γερμανία οι εθελοντικές οργανώσεις μπορούν να επεμβαίνουν μόνον όταν άλλοι θεσμοί έχουν αποτύχει. Το μοντέλο της πρακτικής και ήπιας περιπτωσιακής παρέμβασης (*pragmatic patchwork*) του Ηνωμένου Βασιλείου χαρακτηρίζεται από ένα αποκεντρωμένο ευρύ δίκτυο ΜΚΟ για την παροχή κοινωνικής φροντίδας από τη μια πλευρά και έναν ισχυρό κρατικό τομέα υγείας από την άλλη, ενώ στο πλαίσιο του μοντέλου των δημοκρατικών οργανώσεων της Σουηδίας οι ΜΚΟ αφενός μεταφέρουν κοινωνικά αιτήματα ευρείας αποδοχής προς το κράτος, το οποίο τα αποδέχεται και προσπαθεί να τα αντιμετωπίσει σε μόνιμη βάση, αναμορφώνοντας ταυτόχρονα το θεσμικό πλαίσιο και αφετέρου παρέχουν απευθείας σημαντικές κοινωνικές υπηρεσίες σε διάφορες μειονεκτούσες ομάδες (Anheier, 2002).

Η θεωρία της κοινωνικής καταγωγής (*social origins theory*) θέτει το πλαίσιο μιας πιο περιεκτικής συγκριτικής ανάλυσης του μη κερδοσκοπικού τομέα (Salamon and Anheier, 1998b, σελ. 240). Στο πλαίσιό της συνδυάζεται το ύψος της κυβερνητικής δαπάνης για την κοινωνική προστασία με το ύψος της απασχόλησης στον τρίτο τομέα και προκύπτουν τέσσερα μοντέλα: αυτό του κρατισμού (*statist*), όπου και τα δύο παραπάνω μεγέθη είναι χαμηλά, το φιλελεύθερο, όπου εντάσσεται το Ηνωμένο Βασίλειο που χαρακτηρίζεται από υψηλή απασχόληση στον τρίτο τομέα και σχετικά χαμηλό προϋπολογισμό για την κοινωνική προστασία, το σοσιαλδημοκρατικό, όπου εντάσσονται η Σουηδία και η Ιταλία και τα μεγέθη είναι αντίστροφα και το κορπορατιστικό (Γερμανία, Γαλλία), όπου τόσο οι δαπάνες όσο και η απασχόληση βρίσκονται σε υψηλό επίπεδο.

Με κριτήριο το βαθμό συμμετοχής του κράτους, των ΜΚΟ και του κερδοσκοπικού τομέα στην κατανομή της προσφοράς υπηρεσιών κοινωνικής φροντίδας σε παιδιά έως πέντε ετών και σε ηλικιωμένους προκύπτουν πέντε μοντέλα (Bahle and Pfennig, 2001): στο πρώτο ανήκουν το Βέλγιο και η Γαλλία, όπου η ανάπτυξη οικογενειακής πολιτικής υποστηρίχθηκε από ευρείς κοινωνικούς και πολιτικούς συνασπισμούς και ο τρίτος τομέας είναι αρκετά ανεπτυγμένος, αλλά τελεί υπό αυστηρή κρατική επιτήρηση. Στο δεύτερο μοντέλο ανήκουν η Γερμανία και η Ολλανδία, στις οποίες ο τρίτος τομέας είναι ισχυρός και ενσωματωμένος στο ευρύτερο

σύστημα κοινωνικής φροντίδας. Η Σουηδία και η Δανία συναπαρτίζουν το τρίτο μοντέλο, που χαρακτηρίζεται από υψηλό βαθμό παροχής κοινωνικών υπηρεσιών σε όλα τα στρώματα του πληθυσμού, με κύριους προμηθευτές προερχόμενους από το δημόσιο και κυρίως τις τοπικές κοινότητες. Εδώ δεν ισχύει η αρχή της επικουρικότητας, αλλά ο κρατικός παρεμβατισμός είναι κυρίαρχος και προηγείται. Παρόμοια είναι η εικόνα που παρουσιάζεται στην Αγγλία και την Ουαλία, όπου ο τρίτος τομέας είναι από τους περισσότερο αναπτυγμένους στην Ευρώπη, κάτι που οφείλεται στον υψηλό βαθμό εκβιομηχάνισης και αστικοποίησης. Η πρωτοβουλία παροχής υπηρεσιών κοινωνικής προστασίας πέρασε γρήγορα στις τοπικές αρχές και οι εθελοντικές οργανώσεις διατήρησαν το ρόλο τους μόνο σε υπολειπόμενα πεδία. Το πέμπτο μοντέλο αποτελείται από την Ισπανία και την Ιταλία, όπου το σύστημα των κοινωνικών υπηρεσιών άργησε να αναπτυχθεί και έχει υπολειμματικό χαρακτήρα, κάτι που σε μεγάλο βαθμό οφείλεται στους ισχυρούς δεσμούς της στενής και ευρύτερης οικογένειας. Η κοινωνική προστασία εκπορεύεται από το κράτος και την καθολική εκκλησία και ο ρόλος του τρίτου τομέα είναι σχετικά περιορισμένος.

Με κριτήριο το βαθμό συνεργασίας μεταξύ του κράτους και των μη κερδοσκοπικών οργανώσεων στον τομέα των πολιτικών για την οικογένεια διακρίνεται το μοντέλο της διατομεακής συνεργασίας, το οποίο χαρακτηρίζεται από αμοιβαία συνεργασία σε απόλυτα συναινετική βάση (Γαλλία, Σουηδία), το μοντέλο του διατομεακού συμβούλου, όπου ο τρίτος τομέας εμπλέκεται στη χάραξη της οικογενειακής πολιτικής, άλλα η εξουσία παραμένει αποκλειστικά στο κράτος (Γερμανία, Ιρλανδία), το μοντέλο του υποτομεακού συμβούλου (subsector advisor), όπου η συνεργασία, με κάποιες εξαιρέσεις δεν είναι πολύ ανεπτυγμένη (Ηνωμένο Βασίλειο, Ιταλία, Ισπανία, Ελλάδα και Πολωνία) και το υπολειμματικό μοντέλο, όπου τόσο οι σχέσεις με το κράτος όσο και ο ίδιος ο τρίτος τομέας δεν επαρκούν ή είναι υπό διαμόρφωση (Εσθονία, Ουγγαρία) (Appleton, 2003). Τέλος, με κριτήριο τη γενική σχέση ιεράρχησης μεταξύ του δημόσιου και του ιδιωτικού μη κερδοσκοπικού τομέα διακρίνονται στον ευρωπαϊκό χώρο τρία μοντέλα. Στο Σκανδιναβικό κατατάσσονται η Σουηδία και η Νορβηγία, όπου υπάρχει άμεση συνεργασία και η κρατική παρέμβαση προηγείται. Στη Γερμανία, την Ολλανδία, το Βέλγιο και την Αυστρία, επίσης υπάρχει συνεργασία, όμως η κρατική παρέμβαση περιορίζεται από την αρχή της επικουρικότητας. Στο μεσογειακό μοντέλο τέλος κατατάσσονται η Ιταλία, η Γαλλία και η Ισπανία, όπου αναπτύχθη-

καν ελάχιστα τυπικά κανάλια επικοινωνίας μεταξύ του κράτους και του τρίτου τομέα και οι σχέσεις τους χαρακτηρίζονται από αμοιβαία έλλειψη εμπιστοσύνης, η οποία μάλιστα μερικές φορές οδηγεί σε συγκρούσεις (Casey, 2004).

Προσεγγίσεις από διαφορετικές οπτικές γωνίες μετατοπίζουν τα όρια των παραπάνω μοντέλων. Στην Κεντρική και Νότια Ευρώπη, οι εθελοντικές οργανώσεις, υποστηριζόμενες από την εκκλησία και τα εργατικά σωματεία, συνεργάστηκαν από την αρχή με το κράτος στην παροχή των βασικών υπηρεσιών κοινωνικής φροντίδας (Evers, 1997, σελ. 218), ενώ στην Αυστρία, το Βέλγιο, τη Γερμανία και την Ιταλία ο εθελοντικός τομέας λειτούργησε σε πλήρη αρμονία με το κράτος και η συνεισφορά του επιβραβεύθηκε με επιχορηγήσεις, οι οποίες με το πέρασμα του χρόνου πήραν τη μορφή τακτικών αποζημιώσεων από τα ασφαλιστικά ταμεία και τις δημόσιες υπηρεσίες (Salamon and Anheier, 1998a) και έτσι αναπτύχθηκε ένας ιδιαίτερος τύπος σχεδιασμού κορπορατιστικής πολιτικής, με στοιχεία αδιαφάνειας και μεροληψίας (Heinze et al., 1997). Η εξέταση διαφορετικών παραμέτρων μπορεί να οδηγεί σε διαφορετικά κάθε φορά συμπεράσματα, καθώς «η δυναμική που προκύπτει από το σύμπλεγμα των σχέσεων μεταξύ των οργανώσεων του τρίτου τομέα και των κυβερνήσεων χωρίς αμφιβολία υπερβαίνει κάθε κατηγοριοποίηση» (Subirats and Goma, 1993, σελ. 42). Άλλωστε «υπάρχει ανάγκη να εξεταστούν συγκριτικά οι ΜΚΟ στο πλαίσιο ιστορικών, τοπικών, εθνικών και περιφερειακών σχέσεων, διότι οι απλές λειτουργικές τυπολογίες του ρόλου των ΜΚΟ... είναι ανεπαρκείς» (Stubbs, 1996). Με άλλα λόγια δηλαδή φαίνεται ότι η εξάρτηση από την τροχιά πάνω στην οποία ιστορικά έχει αναπτυχθεί κάθε σύστημα κοινωνικής προστασίας ισχύει εξίσου και για τον τομέα των ΜΚΟ.

Παρουσία και δράση των ΜΚΟ στην Ευρωπαϊκή Ένωση

Αν και ΜΚΟ προϋπήρχαν σε όλα τα κράτη μέλη πολύ πριν από την υπογραφή της Συνθήκης της Ρώμης, η εμφάνισή τους σε επίπεδο Ευρωπαϊκής Ένωσης γίνεται αισθητή μόλις στις αρχές της δεκαετίας του '90. Το 1992 υπήρχαν περισσότερα από 100 δίκτυα εθελοντικών οργανώσεων στις χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης (Harvey, 1992, σελ. 277), ωστόσο η Ομοσπονδία των Ορ-

γανώσεων για την Οικογένεια στην Ευρωπαϊκή Ένωση (CO.FA.C.E.) διαπίστωνε ότι σε αρκετές χώρες⁴ οι οργανώσεις για την οικογένεια ήταν σχεδόν ανύπαρκτες. Στις διεργασίες για την ίδρυση του Ευρωπαϊκού Δικτύου κατά της Φτώχειας⁵ διαπιστώθηκε ότι σε ορισμένες χώρες⁶ υπήρχε ελάχιστη επίδοση σε αυτόν τον τομέα. Αντίστοιχα, κατά τη διοργάνωση του Ευρωπαϊκού Forum Αναπήρων μόνον η Δανία διέθετε μια πραγματικά αντιπροσωπευτική οργάνωση όλων των μορφών αναπηρίας σε εθνικό επίπεδο, η αντίστοιχη ολλανδική δεν συμπεριλάμβανε τους πνευματικά ανάπηρους και ψυχικά ασθενείς, ενώ στις υπόλοιπες χώρες δεν υπήρχαν συλλογικά όργανα εθνικού επιπέδου.

Η διαδοχική μεταβίβαση αρμοδιοτήτων και πολιτικής εξουσίας προς τα όργανα της Ευρωπαϊκής Ένωσης είχε σαν αποτέλεσμα μια αντίστοιχη αύξηση του πλήθους των οργανωμένων ομάδων συμφερόντων που δραστηριοποιούνταν σε αυτήν. Οι ομάδες αυτές εμφανίζονται αποφασισμένες για δυναμικές διεκδικήσεις, ωστόσο, το μεγαλύτερο μέρος της πίεσης που ασκείται στις αρχές της δεκαετίας του '90 είναι «σπρώξιμο σε ανοιχτή πόρτα» (Mazey and Richardson, 1994, σελ. 178). Στο πρώιμο αυτό διάστημα η Ευρωπαϊκή Ένωση υπήρξε πάντα ανοιχτή σε κάθε εξωτερική επιρροή, στο πλαίσιο ενός όσο το δυνατόν πιο ανοιχτού διαλόγου (European Commission, 1992), ενώ σε πολλές περιπτώσεις μεσολάβησε προκειμένου να ξεπεραστούν εμπόδια, όπως το υψηλό κόστος λειτουργίας σε ευρωπαϊκό επίπεδο, η εξάρτηση από εθνικούς πόρους και οι διαφορετικές παραδόσεις, νοοτροπίες, πρακτικές και γλώσσες (Cram, 1997, σελ. 126) και δημιούργησε προϋποθέσεις ώστε να ξεπεραστούν περιοριστικές εθνικές νομοθεσίες και μεθοδεύσεις (Anheier, 2002, σελ. 8).

Το ίδιο διάστημα ωστόσο οι λόγοι για τους οποίους οι ΜΚΟ αποφασίζουν να λειτουργήσουν σε επίπεδο Ευρωπαϊκής Ένωσης δεν είναι ακόμη ξεκάθαροι. Η εξεύρεση χρηματοδότησης φαίνεται ότι αποτελεί ένα σημαντικό κίνητρο: σε ερώτημα της Ευρωπαϊκής Υπηρεσίας Δράσης των Πολιτών⁷ προς τα δυνητικά μέλη της σχετικά με τις δράσεις που αναμένουν από αυτήν, προηγήθηκε η παροχή βοήθειας για εύρεση χρηματοδότησης εντός της Ευρωπαϊκής Ένωσης, ενώ η παροχή πληροφόρησης ήρθε στην τέταρτη και η παρουσίαση του έργου των ευρωπαϊκών οργάνων στην έβδομη θέση (Euro-Citizen, 1990). Παράλληλα όμως ξεκινούν προσπάθειες ουσιαστικής παρέμβασης: η Διεύθυνση Οικονομικών και Κοινωνικών Υποθέσεων και το Συμβούλιο αναγκάστηκαν το 1991 να επανεξετάσουν τις προτεραιότητες για τον κοινωνικό αποκλει-

σμό εξαιτίας της πίεσης που δέχθηκαν από ΜΚΟ που εξέφρασαν τη βαθιά τους ανησυχία για την αύξηση της φτώχειας και την επέκταση του κοινωνικού αποκλεισμού και την επόμενη χρονιά η Ομάδα των ΜΚΟ για την Ακραία Φτώχεια ανακίνησε με επιτυχία το θέμα στο Συμβούλιο.

Ο διάλογος μεταξύ των ΜΚΟ και της Ευρωπαϊκής Ένωσης εγκαιनीάστηκε επίσημα στη Συνθήκη του Μάαστριχ, η οποία τόνισε τη σημασία της συνεργασίας μεταξύ της Κοινότητας και «φιλανθρωπικών συλλόγων και ιδρυμάτων ως φορέων υπεύθυνων για εγκαταστάσεις και υπηρεσίες κοινωνικής φροντίδας» ιδιαίτερα στο κοινωνικό πεδίο (European Commission, 1992). Την επόμενη χρονιά διάφορες ευρωπαϊκές ΜΚΟ συνεργάστηκαν σε επίπεδο διαμόρφωσης του διάλογου γύρω από την Πράσινη Βίβλο για την Κοινωνική Πολιτική. Μέσα από αυτήν τη συνεργασία δημιουργήθηκε το 1995 η Πλατφόρμα των Ευρωπαϊκών Κοινωνικών ΜΚΟ (Platform of the European Social NGO), η οποία αποτελεί έκτοτε ένα διαρκές πλαίσιο ανάπτυξης της συνεργασίας, με στόχο τη διεξαγωγή ενός πλούσιου και διαρκούς διάλογου με τα θεσμικά όργανα της Ευρωπαϊκής Ένωσης σε θέματα κοινωνικής πολιτικής, τη συμβουλευτική υποστήριξη ΜΚΟ σε εξειδικευμένους τομείς, τη διαμόρφωση, όπου είναι δυνατό, κοινής άποψης, την προώθηση κοινών υποθέσεων, τη διευκόλυνση της ανταλλαγής ιδεών και εξειδικευμένης πληροφόρησης μεταξύ των μελών, και τη συνεισφορά στην οργάνωση συνεδρίων κοινωνικού περιεχομένου.

Στο Forum για την Ευρωπαϊκή Κοινωνική Πολιτική (1996), ενισχύθηκε η επικοινωνία μεταξύ των θεσμικών οργάνων της Ευρωπαϊκής Ένωσης, των ΜΚΟ του κοινωνικού τομέα και των κοινωνικών εταίρων. Παράλληλα με τον πολιτικό διάλογο μεταξύ των εθνικών κυβερνήσεων, αναπτύχθηκε ευρύς διάλογος στο πνεύμα της Πράσινης Βίβλου για την Κοινωνική Πολιτική, ο οποίος όμως παρέμεινε σε θεωρητικό επίπεδο. Στο πλαίσιο της διακυβερνητικής διάσκεψης που προηγήθηκε της Συνθήκης του Άμστερνταμ, το Ευρωπαϊκό Δίκτυο κατά της Φτώχειας πρότεινε τη μεταρρύθμιση άρθρων της Συνθήκης έτσι ώστε «να γίνουν στόχος προτεραιότητας για την Ένωση η καταπολέμηση της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού, να περιληφθούν στη συνθήκη βασικά κοινωνικά δικαιώματα για όλους τους διαμένοντες εντός της Ευρωπαϊκής Ένωσης, να τοποθετηθεί η κοινωνική διάσταση στον πυρήνα όλων των πολιτικών και να αναγνωριστεί ο εθελοντικός τομέας ως ένας νέος κοινωνικός εταίρος» (EAPN, 1996). Το αίτημα αγνοήθηκε στη διατύπωση της Συνθήκης του Άμστερνταμ και η

Επιτροπή, το Κοινοβούλιο και άλλοι συμμετέχοντες εξέφρασαν την απογοήτευσή τους για αυτήν την τροπή. Η Συνθήκη όμως δρομολόγησε σημαντικές εξελίξεις με έμμεση επίδραση στην εδραίωση και εμβάθυνση του διάλογου της κοινωνίας των πολιτών, καθώς υιοθέτησε δήλωση αναγνώρισης του σημαντικού ρόλου του εθελοντικού τομέα στη δημιουργία κοινωνικής αλληλεγγύης, όπου συμπεριλήφθηκε δέσμευση για την ενθάρρυνση της ευρωπαϊκής διάστασης των εθελοντικών οργανώσεων, με ιδιαίτερη έμφαση στην ανταλλαγή πληροφοριών και εμπειριών και την ενθάρρυνση της συμμετοχής των νέων και των ηλικιωμένων σε προγράμματα εθελοντισμού (Ευρωπαϊκή Επιτροπή, 1999).

Κινούμενη σε αυτό το πνεύμα η Επιτροπή πρότεινε στα κράτη μέλη να εξετάσουν σε εθνικό επίπεδο θέματα όπως το θεσμικό πλαίσιο, οι σχέσεις μεταξύ του δημόσιου και του εθελοντικού τομέα, η χρηματοδότηση των ΜΚΟ και η κατάρτιση του προσωπικού τους. Ταυτόχρονα ανέλαβε τη διοργάνωση ενός «ευρωπαϊκού έτους εθελοντικών οργανώσεων και ευρωπαίου πολίτη», θέσπισε πανευρωπαϊκό έρανο και δεσμεύτηκε για διάχυση της πληροφόρησης, βελτίωση της πρόσβασης στελεχών των ΜΚΟ σε προγράμματα κατάρτισης, διευκόλυνση της εξεύρεσης εταίρων για συνεργασία εντός της Ένωσης, διευκόλυνση της πρόσβασης σε χρηματοδοτικές πηγές και περαιτέρω διερεύνηση της επίδρασης της εφαρμογής πολιτικών της Ένωσης στον εθελοντικό τομέα (European Commission, 1997). Παράλληλα δημιούργησε λογαριασμό προϋπολογισμού με αντικείμενο τη «συνεργασία με φιланθρωπικούς συλλόγους, ΜΚΟ και συλλόγους που εξυπηρετούν τα ενδιαφέροντα των ηλικιωμένων», ωστόσο η πρόσβαση στα χρήματα δεν είναι πάντα εύκολη: «ο προϋπολογισμός της Ευρωπαϊκής Ένωσης και η περιγραφή των προγραμμάτων αναγνωρίζουν την αξία των ΜΚΟ και την εξέχουσα συνεισφορά που θα μπορούσαν να έχουν σε μια Ευρώπη βασισμένη στην κοινωνία των πολιτών, αλλά οι χρηματοοικονομικές ρυθμίσεις και πρακτικές είναι ολοένα και λιγότερο ευαίσθητες σε τέτοιες διατυπώσεις και σχεδιάζονται περισσότερο για επαγγελματίες συμβούλους και εμπορικές επιχειρήσεις» (ECAS, 2002a).

Πράγματι, πριν καν ξεκινήσει μια ευνοϊκή για τις ΜΚΟ πολιτική χρηματοδότησης, διαγράφεται μια αντίθετη τάση: τα τμήματα της Επιτροπής που είναι επιφορτισμένα με τον έλεγχο της αγοράς και τη ρύθμιση του ανταγωνισμού αντιτίθενται σε προστατευτικές ρυθμίσεις, φοροαπαλλαγές, επιχορηγήσεις και κάθε άλλο μέτρο που δημιουργεί αθέμιτο ανταγωνισμό (Evers, 1997), καθώς η α-

ξιοποίηση της δυναμικής του τρίτου τομέα βρίσκεται σε πολύ χαμηλή προτεραιότητα σε σχέση με τη δημιουργία μιας ανταγωνιστικής ευρωπαϊκής αγοράς και την πάταξη ολιγοπωλιακών και μονοπωλιακών καταστάσεων (Benicke, 1996). Η άμεση αυτή ανάγκη οδηγεί τον χορό της διευθέτησης όλων των αγορών, συμπεριλαμβανομένης και αυτής των κοινωνικών υπηρεσιών, με το σκεπτικό ότι όλοι οι οργανισμοί που εμφανίζονται από τη μεριά της προσφοράς και απορροφούν χρήματα των ιδιωτών, των κρατών και των οργάνων της Ένωσης, θα πρέπει να αντιμετωπίζονται με τον ίδιο τρόπο (Mrozynski, 1999).

Η νομιμότητα ενός μεγάλου αριθμού λογαριασμών του Προϋπολογισμού της Ευρωπαϊκής Ένωσης τέθηκε το 1998 με πρωτοβουλία του Ηνωμένου Βασιλείου υπό αμφισβήτηση⁸. Το Δικαστήριο ακύρωσε τις χρηματοδοτήσεις, η Επιτροπή συμμορφούμενη με την απόφαση ανέστειλε την ισχύ 100 λογαριασμών μέχρι να τεκμηριωθεί η νομιμοποίησή τους και έτσι μπλοκαρίστηκαν 800 εκατομμύρια Ευρώ που προορίζονταν για την υποστήριξη δραστηριοτήτων των ΜΚΟ⁹. Αντιδρώντας στις εξελίξεις αυτές οι ΜΚΟ κινητοποιήσαν τα μέλη τους σε όλα τα κράτη, πραγματοποίησαν ενέργειες ακτιβισμού και άσκησαν πίεση τόσο στα ευρωπαϊκά όργανα όσο και στα εθνικά κοινοβούλια. Το πρόβλημα ξεπεράστηκε στο πλαίσιο τριμερούς συσκέψεως με τη συμμετοχή της Επιτροπής, του Συμβουλίου και του Κοινοβουλίου και οι λογαριασμοί ενεργοποιήθηκαν και πάλι, παράλληλα όμως οι ΜΚΟ συνειδητοποίησαν τον πολλαπλασιασμό των δυνατοτήτων που συνεπάγεται ο σχηματισμός συμμαχιών. Έκτοτε αντιπροσωπείες των τεσσάρων βασικών κατηγοριών ΜΚΟ (αναπτυξιακές, κοινωνικές, ανθρωπίνων δικαιωμάτων και ανθρωπιστικές) συνεχίζουν να συναντιούνται σε μηνιαία βάση και να ανταλλάσσουν εμπειρίες, ενώ η Πλατφόρμα των Κοινωνικών ΜΚΟ ξεκίνησε παράλληλα διαδικασίες για τη δημιουργία πιο μόνιμων δεσμών με τα εργατικά σωματεία και με τις υπόλοιπες ΜΚΟ. Η έντονη επιθυμία για συνεργασία όμως ήλθε σε αντίθεση με το αίτημα για απόλυτη ανεξαρτησία, που αποτελεί θεμέλιο λίθο της δράσης των ΜΚΟ. Έτσι ο εσωτερικός κανονισμός που συμφωνήθηκε το 1999 προβλέπει ότι οι κοινές δράσεις πρέπει να βασίζονται σε ομόφωνες αποφάσεις και ότι σε θέματα επικάλυψης αρμοδιοτήτων ισχύει η αρχή της επικουρικότητας (Alhadeef and Wilson, 2002).

Στο δεύτερο συνέδριο για την Ευρωπαϊκή Κοινωνική Πολιτική (1999) συμμετείχαν περισσότερες από 1.300 αντιπροσωπείες ΜΚΟ, ενώσεων εργοδοτών, εθνικών κυβερνήσεων και οργάνων της Ευ-

ρωπαϊκής Ένωσης. Στο πλαίσιο του Συνεδρίου η Πλατφόρμα των Ευρωπαϊκών Κοινωνικών ΜΚΟ ζήτησε από την Επιτροπή τη σύνταξη καταλόγου των ευρωπαϊκών ΜΚΟ με τις οποίες θα πραγματοποιηθεί ο διάλογος της κοινωνίας των πολιτών στο πλαίσιο θεσμοθετημένων διαβουλεύσεων. Ζήτησε επίσης την εξεύρεση πηγών και την απλούστευση των διαδικασιών χρηματοδότησης της υποδομής στήριξης και την ενδυνάμωση της συμμετοχής των ΜΚΟ σε όλα τα επίπεδα του διαλόγου της κοινωνίας των πολιτών (Platform of the European Social NGOs, 2001). Τελικά κατάφερε τη θέσπιση εξαμηνιαίων διαβουλεύσεων με τη Γενική Διεύθυνση Απασχόλησης και Κοινωνικών Υποθέσεων σε κοινά συμφωνημένη ημερήσια διάταξη, οι οποίες είχαν θετική αντιμετώπιση (Diamantopoulou 2000) και ενισχύθηκαν από την πρωτοβουλία της Γενικής Διεύθυνσης να προσκαλεί αξιωματούχους από άλλες διευθύνσεις και υπηρεσίες, απέτυχαν όμως να εισχωρήσουν στην ουσία της αντιμετώπισης των προβλημάτων, καθώς κάτι τέτοιο θα απαιτούσε πολύ πιο τακτική επικοινωνία.

Οι ΜΚΟ συνέχισαν τις προσπάθειες προσέγγισης προς κάθε κατεύθυνση και ιδιαίτερα προς την Επιτροπή (Crook, 2001). Στο πλαίσιο της υποβολής προτάσεων για τη Λευκή Βίβλο για τη Διακυβέρνηση (2001)¹⁰, ζήτησαν την αναγνώριση της συνεισφοράς τους στην οικονομική ανάπτυξη και τη δημιουργία θέσεων εργασίας, την ίση μεταχείριση ανεξαρτήτως πεδίου δραστηριότητας και την αποφυγή χρήσης ορισμών που περιορίζουν την αξιοποίηση της μεγάλης ποικιλομορφίας τους (CEDAG 2000). Η ανάληψη της Προεδρίας της Επιτροπής από τον Prodi και η προσήλωσή του στις έννοιες της καλής διακυβέρνησης και της δημοκρατίας ανέδειξε την κοινωνία των πολιτών σε σημαντικό ζήτημα και έδωσε έναυσμα στις ΜΚΟ να δραστηριοποιηθούν με προτάσεις και συζητήσεις. Η επιτακτική ανάγκη αναθεώρησης άρθρων της συνθήκης, προκείμενου να επιτευχθεί η διεύρυνση της Ένωσης όμως, περιθωριοποίησε κάθε άλλη προτεραιότητα (Crauser, 1999), ωστόσο οι ΜΚΟ έχουν κατά το ίδιο διάστημα συγκεκριμένες πλέον προτάσεις για την ενσωμάτωση άρθρου σχετικού με τη συμμετοχή της κοινωνίας των πολιτών (ECASb, 2002).

Η ανοικτή μέθοδος συντονισμού που υιοθετήθηκε στο πλαίσιο της στρατηγικής της Λισσαβόνας αποτελεί σημαντικό βήμα προς την κατεύθυνση της ενεργής συμμετοχής και της δημιουργίας συνεταιρισμών με τους κοινωνικούς εταίρους και την κοινωνία των πολιτών (European Council, 2000a). Ωστόσο, αν και σε ορισμένα πεδία, όπως η κοινωνική ενσωμάτωση, οι ΜΚΟ βρήκαν πρόσφορο

έδαφος στη χάραξη των Εθνικών Στρατηγικών Αναφορών και των Εθνικών Σχεδίων Δράσης (Radaelli, 2003, σελ. 38), η συμμετοχή των ΜΚΟ είναι μέχρι στιγμής πολύ περιορισμένη (Amitsis et al., 2003, σελ. 106· Ferrera et al., 2002, σελ. 236). Η Συνθήκη της Νίκαιας επίσης υπογράμμισε την αξία της συμμετοχικής διάστασης του συντονισμού, ωστόσο το βασικό αίτημα για θεσμοθέτηση του διαλόγου για ακόμη μια φορά δεν λήφθηκε υπόψη (European Council, 2000b). Η ανοικτή μέθοδος συντονισμού δε μνημονεύεται στο σχέδιο του Συντάγματος της Ευρώπης, ενώ και οι αναφορές στην κοινωνία των πολιτών παραμένουν λίγες και γενικές (Ευρωπαϊκή Συνέλευση, 2003)¹¹. Οι φιλοδοξίες των ΜΚΟ δεν εκπληρώνονται για μια ακόμη φορά, αυτό όμως δεν τις εμποδίζει να επανέρχονται με καινούριες προτάσεις (Platform of the European Social NGOs, 2004a, b).

Συμπεράσματα: Οι αντιφάσεις της ισχύος επιρροής

Η άσκηση επιρροής από τις ΜΚΟ στη διαμόρφωση της κοινωνικής πολιτικής κλιμακώνεται σε διάφορα επίπεδα. Στην πιο απλή περίπτωση εξαντλείται στην ανάπτυξη άτυπης επικοινωνίας, ενώ στην πιο ολοκληρωμένη θα περιελάμβανε την ουσιαστική και θεσμοθετημένη συμμετοχή στη διαδικασία λήψης αποφάσεων, για παράδειγμα με δικαίωμα ψήφου σε ένα ή περισσότερα από τα κύρια όργανα της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Σε πρακτικό επίπεδο κάτι τέτοιο προϋποθέτει την ενσωμάτωση σχετικού άρθρου στο Σύμφωνο της Ευρώπης, κάτι που προς το παρόν τουλάχιστον φαντάζει πολύ μακρινό: μέχρι σήμερα και παρά τις επίμονες προσπάθειες οι ΜΚΟ δεν κατάφεραν τίποτα περισσότερο από την ανάπτυξη ενός τακτικού και δομημένου διαλόγου σε επίπεδο Γενικής Διεύθυνσης, ενώ αρκετές από αυτές αδιαφορούν ακόμη και για πιθανές χρηματοδοτήσεις από την Ένωση (Πολυζωίδης, 2004, σελ. 304). Τα αίτια αυτής της χαμηλής επίδοσης εντοπίζονται στον τρόπο με τον οποίο διαμορφώνεται η κοινωνική πολιτική σε επίπεδο Ευρωπαϊκής Ένωσης, καθώς και στα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της οργάνωσης και λειτουργίας των ΜΚΟ και των ευρωπαϊκών οργάνων αντίστοιχα. Κεντρικό σημείο της ανάλυσης αποτελεί η ανυπαρξία μιας συνεκτικής και ολοκληρωμένης κοινωνικής πολιτικής της Ευρωπαϊκής Ένωσης, η οποία δυσχεραίνει αυτομάτως

κάθε απόπειρα εμπλοκής των ΜΚΟ, αφού δεν είναι πάντα σαφές το ποιος, πώς και προς ποια κατεύθυνση θα πρέπει να επηρεαστεί.

Η ανάμειξη των ΜΚΟ του κοινωνικού τομέα περνά διαδοχικά από τρεις περιόδους. Από την ίδρυση της Ευρωπαϊκής Ένωσης και μέχρι το τέλος της δεκαετίας του '80 οι ΜΚΟ είναι σχεδόν ανύπαρκτες σε αυτό το επίπεδο, καθώς διανύουν μια μακρά περίοδο διερεύνησης, η οποία αφορά τόσο στον εντοπισμό ομοειδών οργανώσεων σε όλα τα κράτη μέλη, όσο και στην εξεύρεση ενός κώδικα επικοινωνίας με τα διάφορα όργανα και ιδίως με την Επιτροπή. Μια σειρά από κοινά χαρακτηριστικά των ΜΚΟ του κοινωνικού τομέα, όπως το σχετικά μικρό τους μέγεθος, το γεγονός ότι δημιουργήθηκαν πρόσφατα, η χρηματοδότησή τους από παρόμοιες πηγές και η διατήρηση εκτεταμένων άτυπων δικτύων διευκολύνουν τη μεταξύ τους επικοινωνία. Ωστόσο η καλή συνεργασία δεν είναι δεδομένη, καθώς παρεμποδίζεται από τις διαφορές που εντοπίζονται στο βαθμό προσήλωσης στο ευρωπαϊκό επίπεδο, στο πλήθος του προσωπικού, στο ύψος των προϋπολογισμών και στο βαθμό σταθερότητας της χρηματοδότησης από την Ευρωπαϊκή Ένωση. Παράλληλα διαπιστώνεται, έστω και σε περιορισμένο βαθμό, ανταγωνισμός μεταξύ των οργανώσεων καθώς και επιδίωξη ασύμβατων στόχων (Geyer, 2001).

Σημαντικότερα προβλήματα προκύπτουν από τις διαφορές που υπάρχουν στις επιμέρους σχέσεις των ΜΚΟ και των κρατών μελών προέλευσής τους. Οι διαφορές αυτές εντοπίζονται σε τρεις άξονες: ο πρώτος αφορά στην ιεράρχηση της προτεραιότητας παρέμβασης μεταξύ του κράτους και των ΜΚΟ, ο δεύτερος στο ρόλο των ΜΚΟ, που μπορούν είτε απλά να μεταφέρουν αιτήματα προς το κράτος είτε να παρέχουν απευθείας σημαντικές υπηρεσίες και ο τρίτος στο βαθμό εμπιστοσύνης και συνεργασίας μεταξύ ΜΚΟ και κράτους. Κάτω από αυτές τις συνθήκες είναι εύλογο ότι η συνειδητοποίηση ενός ενιαίου συλλογικού ρόλου σε επίπεδο Ευρωπαϊκής Ένωσης, κάθε άλλο παρά αυτονόητη είναι. Έτσι στο πρώιμο αυτό διάστημα όλη η δραστηριότητα περιορίζεται σε μεμονωμένες ενέργειες ανεύρεσης χρηματοδότησης.

Από τις αρχές της δεκαετίας του '90 και με την ενεργό υποστήριξη της Επιτροπής οι ΜΚΟ, αναπτύσσουν με κοπιώδεις προσπάθειες, αλλά ταχείς ρυθμούς, εκτεταμένα δίκτυα που προέρχονται από ΜΚΟ όλων των κρατών μελών και δραστηριοποιούνται σε συγκεκριμένους κοινωνικούς τομείς σε επίπεδο Ευρωπαϊκής Ένωσης. Την περίοδο αυτή διαφαίνεται μια αισιοδοξία των ΜΚΟ

ότι μπορούν να ασκήσουν ουσιαστική επιρροή, καθώς επιδίδονται σε πλήθος ενεργειών, που εκτός από δράσεις στο παρασκήνιο περιλαμβάνουν διοργάνωση συνεδρίων, υποβολή προτάσεων και υπομνημάτων, ακόμη και πράξεις ακτιβισμού οι οποίες έχουν ως αποδέκτες την Επιτροπή, επιμέρους Διευθύνσεις της, το Συμβούλιο και το Κοινοβούλιο. Τα ουσιαστικά επιτεύγματα ωστόσο είναι πολύ περιορισμένα, καθώς η κατεύθυνση της δράσης δεν είναι ακόμη ξεκάθαρη, ενώ πολλά αιτήματα είναι πρόωρα ή ανέφικτα ή δεν έχουν συγκεκριμένο αποδέκτη. Σημαντική εξέλιξη αποτελεί η δημιουργία της Πλατφόρμας των Κοινωνικών ΜΚΟ, η οποία όμως επίσης δεν κατάφερε τίποτα περισσότερο από τη θεσμοθέτηση τακτικών συναντήσεων συμβουλευτικού χαρακτήρα. Αλλά και σε επίπεδο παροχής υπηρεσιών παρουσιάζονται προβλήματα, καθώς τα πάγια αιτήματα για χρηματοδότηση και παροχή κινήτρων βρίσκει αντιμέτωπα τα όργανα ελέγχου του υγιούς ανταγωνισμού.

Η στάση των οργάνων της Ευρωπαϊκής Ένωσης δεν είναι ενιαία. Το Συμβούλιο είναι σχετικά απρόσιτο, το Κοινοβούλιο περισσότερο ανοιχτό σε προτάσεις, ενώ η Επιτροπή κατά περιόδους ενθαρρύνει την προσέγγιση αναλαμβάνοντας πρωτοβουλίες. Η συνεργασία με τις ΜΚΟ έχει αναπτυχθεί με το πέρασμα του χρόνου εντός συγκεκριμένων θεματικών ενοτήτων (περιβάλλον, κοινωνικές σχέσεις, ανθρωπιστική και αναπτυξιακή βοήθεια και άλλες) και ο διαφορετικός χαρακτήρας κάθε μιας από αυτές απαιτεί διαφορετικούς χειρισμούς ως προς το ύψος της χρηματοδότησης, το βαθμό πρόσβασης σε πληροφορίες και τον τρόπο με τον οποίο είναι οργανωμένος ο διάλογος και οι διαβουλεύσεις. Οι εσωτερικές διαδικασίες της Επιτροπής είναι αναγκαστικά πολύπλοκες και δυσκίνητες, ενώ ο τομέας των ΜΚΟ είναι δυναμικός και παρουσιάζει μεγάλη κινητικότητα. Οι υπηρεσίες της Επιτροπής δεν μπορούν να παρακολουθήσουν τις εξελίξεις και δεν έχουν επαρκή και επίκαιρη πληροφόρηση για την πραγματική ταυτότητα των ΜΚΟ με τις οποίες έρχονται σε επαφή και έτσι μια ενιαία αντιμετώπιση είναι αδύνατη χωρίς θυσίες σε σχέση με τη διαφοροποίηση (Prodi and Kinnock, 2000).

Από τα τέλη της δεκαετίας του '90 οι ΜΚΟ αναπροσαρμόζουν την τακτική τους και μεταθέτουν το πεδίο της μάχης στη διεκδίκηση μιας διατύπωσης στο Ευρωπαϊκό Σύνταγμα, η οποία θα ενθαρρύνει το διάλογο με την κοινωνία των πολιτών, άρα κυρίως με τις ίδιες. Η προσπάθεια αυτή συσπειρώνει γύρω της όλο το φάσμα των ΜΚΟ, καθώς η επιδίωξη είναι για πρώτη φορά κοινή και ξεκάθαρη. Απέναντί τους βρίσκονται οι Κυβερνήσεις των κρατών

μελών, την προσοχή των οποίων απορροφά ο μεταξύ τους συσχετισμός των δυνάμεων σε μια περίοδο ακατάλληλη για πειραματισμούς. Απέναντί τους βρίσκεται επίσης μια γραφειοκρατία που αντιμετωπίζει την προσέγγιση των ΜΚΟ με σκεπτικισμό, πίσω από τον οποίο όμως δε βρίσκεται η πρόθεση διαφύλαξης μιας κεντρικής αυθεντίας της εξουσίας, αλλά πολύ περισσότερο η ανάγκη εξασφάλισης όλων των εγγυήσεων ότι η διάχυση της εξουσίας θα γίνει με δημοκρατικό και διαφανή τρόπο.

Στη βάση λοιπόν του ζητήματος βρίσκονται δύο μεγάλες αντιφάσεις. Η πρώτη συνοψίζεται στο γεγονός ότι το τολμηρό βήμα της θεσμοθέτησης του διαλόγου με τις ΜΚΟ στο Σύνταγμα της Ευρώπης προϋποθέτει μια προηγούμενη ώριμη εμπειρία. Όμως η ίδια ακριβώς έλλειψη θεσμικής κατοχύρωσης υποχρεώνει ή επιτρέπει στα όργανα της Ευρωπαϊκής Ένωσης την άρνηση λήψης πρωτοβουλιών προς αυτήν την κατεύθυνση και έτσι το πρόβλημα ανακυκλώνεται και η κατάσταση διαιωνίζεται. Χωρίς να αποτελεί συνειδητή της προτεραιότητα, η ανοικτή μέθοδος συντονισμού μπορεί να συνεισφέρει στην επιτάχυνση της εμπλοκής των ΜΚΟ, έστω και με μικρά βήματα ή και με διαφορές μεταξύ επιμέρους τομέων, ωστόσο τα αποτελέσματα στο μέσο της διαδρομής της στρατηγικής της Λισσαβόνας είναι πενιχρά. Η δεύτερη αντίφαση εμπεριέχεται στη διαπίστωση ότι, προκειμένου να ασκηθεί συνολικά από τις ΜΚΟ επιρροή προς μια οποιαδήποτε κατεύθυνση, αυτές θα έπρεπε να λειτουργήσουν ως ένα ενιαίο και οργανωμένο σύνολο: αυτό όμως εμποδίζεται από τις διαφορετικές καταγωγές τους, αλλά έρχεται και σε πλήρη αντίθεση με θεμελιώδη χαρακτηριστικά, όπως η ανεξαρτησία της λειτουργίας, η απεριόριστη ποικιλία των δράσεων, η ελευθερία επιλογών και η ευελιξία των παρεμβάσεων. Έτσι, με ελάχιστες εξαιρέσεις, οι επιμέρους σχετικές πρωτοβουλίες παραμένουν αποσπασματικές και ασυντόνιστες. Οι σημαντικές γεωπολιτικές εξελίξεις που δρομολογούνται μετά τη διεύρυνση της Ένωσης αναγκάζουν τις ΜΚΟ να τηρήσουν στάση αναμονής ενόψει των ισορροπιών που θα προκύψουν μετά την ψήφιση και εμπέδωση του Συντάγματος της Ευρώπης.

Σημειώσεις

1. Ο συγγραφέας ευχαριστεί έναν ανώνυμο κριτή για τις υποδείξεις του σε προγενέστερη έκδοση του άρθρου.

2. Το Ηνωμένο Βασίλειο υπέγραψε τη Συνθήκη αλλά όχι και το Κοινωνικό Πρωτόκολλο.

3. Γεγονός σημαντικό, διότι αυτομάτως όλες οι οδηγίες που εγκρίθηκαν από τις 14 χώρες που είχαν υπογράψει τη Συμφωνία επεκτάθηκαν και στο Ηνωμένο Βασίλειο και έτσι αποκαταστάθηκε η συνοχή της κοινωνικής πολιτικής της Ένωσης.

4. Ηνωμένο Βασίλειο, Ιρλανδία, Δανία, Ιταλία και Ολλανδία.

5. Το European Anti-Poverty Network, EAPN είναι ένας ευρύς συνασπισμός ΜΚΟ που στοχεύουν στην καταπολέμηση της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού.

6. Ιταλία, Ισπανία και Ελλάδα.

7. European Citizen Action Service, ECAS: δημιουργήθηκε το 1990 για να ενδυναμώσει την ευρωπαϊκή στρατηγική των ΜΚΟ με στόχο να εξισορροπήσει τη συμβολή του επιχειρηματικού και του μη κερδοσκοπικού τομέα στην επιρροή της διαμόρφωσης της ευρωπαϊκής πολιτικής.

8. Το Ηνωμένο Βασίλειο, υποστηριζόμενο από το Συμβούλιο, τη Γερμανία και τη Δανία προσέφυγε στο Ευρωπαϊκό Δικαστήριο ζητώντας την κατάργηση της χρηματοδότησης 86 προγραμμάτων καταπολέμησης του κοινωνικού αποκλεισμού, κατηγορώντας την Επιτροπή ότι ενήργησε χωρίς να έχει σχετική αρμοδιότητα και κατά παράβαση της Συνθήκης.

9. Από τους κωδικούς «συνεργασία με φιланθρωπικές οργανώσεις», «συνεργασία με ΜΚΟ και συλλόγους κοινωνικά αποκλεισμένων και ηλικιωμένων», «μέτρα για τον τομέα της κοινωνικής οικονομίας», «κοινωνική συμμετοχή σε συνεργασίες ΜΚΟ που αφορούν αναπτυσσόμενες χώρες» και «επιχορηγήσεις δραστηριοτήτων οργανισμών του τομέα ανθρωπίνων δικαιωμάτων».

10. Η Επιτροπή έλαβε προτάσεις από κυβερνήσεις κρατών μελών, τρίτες χώρες, καθώς και διεθνείς, ευρωπαϊκές και εθνικές οργανώσεις, τοπικές και περιφερειακές αρχές καθώς και θρησκευτικές κοινότητες.

11. Τις συναντάμε στα άρθρα 31 παρ. 3, «η Οικονομική και Κοινωνική Επιτροπή απαρτίζεται από αντιπροσώπους των οργανώσεων εργοδοτών, μισθωτών και άλλων αντιπροσωπευτικών φορέων της κοινωνίας των πολιτών, ιδίως στον κοινωνικοοικονομικό, κοινωφελή, επαγγελματικό και πολιτιστικό τομέα» 46 παρ. 2 «τα Όργανα της Ένωσης διατηρούν ανοιχτό, διαφανή και τακτικό διάλογο με τις αντιπροσωπευτικές ενώσεις και την κοινωνία των πολιτών», 49 παρ. 1 «προκειμένου να διασφαλίσουν τη χρηστή διακυβέρνηση και να διασφαλίσουν τη συμμετοχή της κοινωνίας των πολιτών τα Όργανα, οι οργανισμοί και οι φορείς της Ένωσης διεξάγουν τις εργασίες τους όσο το δυνατόν πιο ανοικτά καθώς και στο άρθρο III-296 «...Το Συμβούλιο...μπορεί να ζητά τη γνώμη ευρωπαϊκών οργανώσεων αντιπροσωπευτικών των διαφόρων κλάδων της οικονομικής και κοινωνικής ζωής και της κοινωνίας των πολιτών, οι οποίες ενδιαφέρονται για τις δραστηριότητες της Ένωσης».

Βιβλιογραφία

- Alhadeif G. and Wilson S., *European Civil Society Coming of Age*, The Platform of European Social NGOs, Brussels, 2002.
- Amitsis G., Berghman J., Hemerijck A., Sakellaropoulos Th., Stergiou A., Stevens Y., *Connecting Diversity within the European Social Model*, background report, Conference of Hellenic Presidency, Ioannina, May 22-23, 2003.
- Anheier H.K., «The Third Sector in Europe: Five Theses», *Civil Society Working Paper* 12, The Centre for Civil Society, London, 2002.
- Anheier H.K., Glasius M., Kaldor M., «Introducing Global Civil Society», στο: H. Anheier, M. Glasius, M. Kaldor (eds), *Global Civil Society 2001*, Oxford University Press, Oxford, 2001, σελ. 3-21.
- Appleton L., «The contribution of NPOs to family policy formulation in EU Member and Applicant states», *Voluntas* 14 (1), 2003, σελ. 79-103.
- Bahle T. and Pfennig A., «Angebotsformen und Tragestrukturen sozialer Dienste im europäischen Vergleich», *Arbeitspapier*, no 34, Mannheimer Zentrum für europäische Sozialforschung, Mannheim, 2001.
- Benicke C., «Die Bedeutung des EG-Rechts für Gemeinützige Einrichtungen», *Europäische Zeitschrift für Wirtschaftsrecht* 7 (6), 1996, σελ. 165-177.
- CEDAG, *The Commission and Non-Governmental Organizations, Building a Stronger Relationship: response*, European Council of Voluntary Organizations, Brussels, 2000.
- Casey J., «Third sector participation in the policy process: a framework for comparative analysis», *Policy and Politics*, vol. 32, no 2, 2004, σελ. 241-257.
- Corden A. and Duffy K., «Human dignity and social exclusion», στο: R. Sykes and P. Alcock (eds), *Developments in European Social Policy. Convergence and Diversity*, The Policy Press, Bristol, 1998, σελ. 95-124.
- Cram L., *Policy making in the EU Conceptual lenses and the integration process*, Routledge, London, 1997.
- Crauser G., *The Importance of NGO's to the Integration Process, Dialogue for the Europe of the Future - European Integration and Civil Society*, International Conference, Budapest, 1999.
- Crook A., *Listening to Civil Society: What Relationship between the European Commission and NGOs?*, European Union Action Service, Brussels, 2001.
- Daly M., «Welfare states under pressure: cash benefits in European welfare states over the last ten years», *Journal of European Social Policy* 7 (2), 1997, σελ. 129-146.
- de la Porte C. and Nanz P., *OMC - a deliberative mode of governance?*

- The cases of employment and pensions*, ESPAnet conference, changing European Societies-the role for social policy, 2003, <http://www.sfi.dk/sw2059.asp>
- Deacon B., Hulse M. and Stubbs P., *Global Social Policy. International organizations and the future of welfare*, Sage, London, 1997.
- Diamantopoulou A., *The National and European Role of Social Welfare Organisation*, Athens, 2000.
- EAPN, *Proposals for the Revision of the Treaties*, European Anti-poverty Network, Brussels, 1996.
- ECAS, *Proposal for New EU Article*, European Citizen Action Service, Brussels, 2002a.
- ECAS, *Research project on NGO's and European Union funding*, background paper, European Citizen Action Service, Brussels, 2002b.
- Esping-Andersen G., *The three Words of Welfare Capitalism*, Blackwell, Oxford, 1990.
- Euro-citizen, «Editorial», *Newspaper of the European Citizen Action Service* 1, Mai - June 1990, σελ. 1-5.
- European Commission, *Communication on Promoting the Role of Voluntary Organizations and Foundations in Europe*, Office for Official Publications of the European Communities, Luxembourg, 1997.
- European Commission, *Communication: an Open and Structured Dialogue between the Commission and Special Interest Group*, Office for Official Publications of the European Communities, Luxembourg, 1992.
- European Commission, *Medium Term Social Action Program*, Bul EU 6/ 1984, Brussels, 1984.
- European Council, *Presidency Conclusions*, 23-24 March, Lisbon, 2000a.
- European Council, *Presidency Conclusions*, 7-9 December, Nice, 2000b.
- Evers A., «Freie Wohlfahrtspflege und Europäische Integration. Der "Dritte Sektor" im Gemeinten Europa», *Zeitschrift für Sozialreform* 43 (3), 1997, σελ. 208-227.
- Ferrera M., Matsaganis M., Sacchi S., «Open Coordination against poverty: The new EU "social inclusion process"», *Journal of European Social Policy* 12 (3), 2002, σελ. 227-239.
- Ferrera M., «The Southern Model of Welfare in Social Europe», *Journal of European Social Policy* 6 (1), 1996, σελ. 17-37.
- Geyer R., «Can European Union (EU) Social NGOs Co-operate to Promote EU Social Policy?», *Journal of Social Policy* 30 (3), σελ. 477-493.
- Ginsburg N., *Divisions of Welfare*, Sage, London, 1992.
- Gough I., Bradshaw J., Ditch J., Eardley T., Whiteford P., «Social assistance in OECD countries», *Journal of European Social Policy* 7 (1), 1997, σελ. 17-43.
- Greve B., «Indications of social policy convergence in Europe», *Social Policy and Administration* 30 (4), 1996, σελ. 348-367.

- Harvey B., *Networking in Europe*, National Council for Voluntary Organizations and Community Development Foundation, London, 1992.
- Heinze R.G., Schmidt J., Strunck C., «Zur Politischen Ökonomie der Sozialen Dienstleistungsproduktion. Der Wandel der Wohlfahrtsverbände und die Konjunkturen der Theoriebildung», *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie* 4 (2), 1997, σελ. 242-271.
- High Level Group, *Facing the Challenge, the Lisbon Strategy for growth and employment, report from the high level group chaired by Wim Kok*, Office for Official Publications of the European Communities, Luxembourg, 2004.
- Leibfried S. and Pierson P. (eds), *European social policy. Between fragmentation and integration*, Brookings Institution, Washington DC, 1995.
- Leibfried S., «Towards a European Welfare State?», στο: C. Johnes (ed.), *New perspectives of the Welfare State in Europe*, Routledge, London, 1993.
- Mazey S. and Richardson J., *Lobbying in the European Community*, Oxford University Press, Oxford, 1993.
- Mrozynski P., «Der Einfluss des Wettbewerbs- und Vergaberechts in Europa und die Erbringung von Sozialleistungen», *Sozialer Fortschritt* 9, 1999, σελ. 221-228.
- Petmesidou M., «Social Protection in Greece: A brief Glimpse of a Welfare State», *Social Policy and Administration* 30 (4) 1996, σελ. 324-347.
- Platform of the European Social NGOs, *Democracy, Governance and European NGOs. Building a Stronger Structured Civil Dialogue*, Brussels, 2001.
- Platform of the European Social NGOs, *Social Policy Agenda 2006-2010, Proposals*, Brussels, 2004b.
- Platform of the European Social NGOs, *Tests for the Dutch Presidency*, Brussels, 2004a.
- Prodi R. and Kinnock N., *The commission and non-governmental organizations: building a stronger relationship. Commission discussion paper*, European Commission, Brussels, 2000.
- Radaelli C.M., *The Open Method of Coordination: A new governance architecture for the European Union?*, Swedish Institute for European Policy Studies, Stockholm, 2003.
- Salamon L.M. and Anheier H.K., *The Emerging Sector Revisited*, The John Hopkins Institute for Policy Studies, Baltimore, 1998a.
- Salamon L.M. and Anheier H.K., «Social Origins of Civil Society: Explaining the Non-profit Sector Cross-Nationally», *Voluntas* 9 (3), 1998b, σελ. 213-248.
- Salamon L.M., Anheier H.K., List R., Toepler S. Sokolowski S.W. and associates, *Global Civil Society: Dimensions of the Non-Profit Sector*, John Hopkins University, Baltimore, 1999.
- Streeck W., «From market making to state building? Reflections of the

- political economy of the European Social Policy», στο: S. Liebfried and P. Pearson (eds), *European social policy: Between fragmentation and integration*, Brookings Institution, Washington DC, 1995.
- Stubbs P., *Social Reconstruction and Social Development in Croatia and Slovenia: The Role of the NGO Sector*, Metropolitan University, Mimeo Leeds, 1996.
- Subirats J. and Goma R., «La elaboracion pluralista de las politicas locales: el papel de las ONG», *Revista del Centre di Investigacio Formacio i Assessorament* 12, Patronat Flor de Maig, Barcelona, 1993.
- Sykes R., «The future of the Social Policy in Europe?», στο: R. Sykes and P. Alcock (eds), *Developments in European Social Policy. Convergence and Diversity*, The Policy Press, Bristol, 1998, σελ. 95-124.
- van Berkel I., Faber G., Schippers J., Siegers J., «From Maastricht to Amsterdam: Towards Integration of social economic policy in Europe?», στο: B. Hessel, J.J. Shippers, J.J. Siegers (eds), *Market efficiency versus equity. Balancing the welfare state*, Netherlands School for Social and Economic Policy Research, Amsterdam, 1998, σελ. 171-194.
- Wendon B., «The Commission and European Social Policy», στο: R. Sykes and P. Alcock (eds), *Developments in European Social Policy. Convergence and Diversity*, The Policy Press, Bristol, 1998, σελ. 55-73.
- Βενιέρης Δ., *Ευρωπαϊκός Κοινωνικός Χάρτης. Η Κοινωνική Πολιτική του Συμβουλίου της Ευρώπης*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2002.
- Ευρωπαϊκή Επιτροπή, *Ενιαία Ευρωπαϊκή Πράξη*, 1986, <http://europa.eu.int/eur-lex/el/treaties/selected/livre509.html>.
- Ευρωπαϊκή Επιτροπή, *Συνθήκη για την Ευρωπαϊκή Ένωση*, επίσημη εφημερίδα C 191, 1992.
- Ευρωπαϊκή Επιτροπή, *Συνθήκη περί ιδρύσεως της Ευρωπαϊκής Οικονομικής Κοινότητας* (1957), <http://europa.eu.int/abc/obj/treaties/el/eltoc05.htm>.
- Ευρωπαϊκή Επιτροπή, *Συνθήκη του Άμστερνταμ που τροποποιεί την Συνθήκη για την Ευρωπαϊκή Ένωση*, τις Συνθήκες περί ιδρύσεως των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων και ορισμένες συναφείς πράξεις (1999), http://europa.eu.int/eur-lex/el/treaties_selected/livre546.html.
- Ευρωπαϊκή Συνέλευση, *Σχέδιο Συνθήκης για τη θέσπιση Συντάγματος της Ευρώπης*, Βρυξέλλες, 2003.
- Πετμεζίδου Μ., «Σκέψεις γύρω από την κοινωνική μεταρρύθμιση», στο: Δ. Βενιέρης και Χ. Παπαθεοδώρου (επιμ.), *Η κοινωνική πολιτική στην Ελλάδα, προκλήσεις και προοπτικές*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2003.
- Πολυζώιδης Π., *Κοινωνική φροντίδα στην Ελλάδα. Ο ρόλος των Μη Κυβερνητικών Οργανώσεων*, Τμήμα Κοινωνικής Διοίκησης, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης, Κομοτηνή, 2004.

Σακελλαρόπουλος Θ., *Ευρωπαϊκή κοινωνική πολιτική*, εκδ. Κριτική, Αθήνα, 1993.

Σκλιάς Π., «Η Διεθνής Πολιτική Οικονομία και ο Ρόλος των Μη Κυβερνητικών Οργανώσεων», στο: Π. Σκλιάς και Α. Χουλιάρης (επιμ.), *Η Διπλωματία της Κοινωνίας των Πολιτών*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 2002, σελ. 29-72.

Ο δημόσιος τομέας και η διαπεριφερειακή συνεργασία στις βαλκανικές χώρες σε μετάβαση.

Η περίπτωση των φορέων
της παιδείας της Βουλγαρίας

Γιώργος Μαγούλιος*

Περίληψη

Στο παρόν άρθρο εξετάζονται οι αλλαγές στο δημόσιο τομέα των Βαλκανικών χωρών σε μετάβαση, η κατάσταση και οι προοπτικές της διαβαλκανικής και ευρωβαλκανικής συνεργασίας μεταξύ των φορέων του δημόσιου τομέα και ειδικότερα των φορέων της εκπαίδευσης στη Βουλγαρία. Διαπιστώνεται ότι καθόλη τη διάρκεια της μεταβατικής περιόδου ελήφθησαν μέτρα περισσότερο σχετικά με το μέγεθος και τα ποσοτικά χαρακτηριστικά του δημόσιου τομέα και λιγότερο με τα ποιοτικά χαρακτηριστικά του και την αποτελεσματικότητά του, συμβάλλοντας έτσι στην αύξηση του κοινωνικού ελλείμματος.

Στην προσπάθειά τους να αντιμετωπίσουν τη δυσμενή αυτή κατάσταση οι εκπρόσωποι των δημόσιων φορέων, εκτός των άλλων, συνεργάζονται με αντίστοιχους φορείς των Βαλκανίων και της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Ειδικότερα τα διευθυντικά στελέχη των σχολείων της Βουλγαρίας αναπτύσσουν συνεργασίες με αντίστοιχους φορείς της Ευρωπαϊκής Ένωσης και των Βαλκανίων με προτεραιότητα στους τομείς που παρουσιάζουν υστερήσεις. Σημαντική είναι η θέση της Ελλάδας τόσο στη μέχρι σήμερα συνεργασία όσο και στις μελλοντικές προοπτικές της.

* Ο Γιώργος Μαγούλιος είναι οικονομολόγος, επίκουρος καθηγητής στο ΤΕΙ Σερρών, διδάσκων στο Τμήμα Διεθνών Οικονομικών Σχέσεων και Ανάπτυξης στο Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης.

1. Εισαγωγή

Στο άρθρο αυτό εξετάζονται οι αλλαγές στο δημόσιο τομέα των Βαλκανικών χωρών σε μετάβαση μετά το 1989, η υφιστάμενη και η προσδοκώμενη διαβαλκανική και ευρωβαλκανική συνεργασία μεταξύ των φορέων του δημόσιου τομέα και ειδικότερα των φορέων της Παιδείας της Βουλγαρίας.

Διερευνώνται οι εξελίξεις και τα προβλήματα στο δημόσιο τομέα και στη διαπεριφερειακή συνεργασία, με ποιους φορείς των Βαλκανικών χωρών και της Ευρωπαϊκής Ένωσης έχουν αναπτύξει συνεργασία οι φορείς της μέσης εκπαίδευσης της Βουλγαρίας, σε ποιους τομείς έχει αναπτυχθεί η συνεργασία αυτή, πώς αξιολογείται η υφιστάμενη συνεργασία, καθώς και ποιες είναι οι προτεραιότητες της μελλοντικής συνεργασίας ως προς τις χώρες και τους τομείς της συνεργασίας.

2. Οι αλλαγές στο δημόσιο τομέα, θεωρητικές αναφορές

Μετά το 1989 και την έναρξη της διαδικασίας μετάβασης των Βαλκανικών χωρών στην οικονομία της αγοράς, η κατάρρευση του οικονομικού συστήματος της σχεδιασμένης οικονομίας συνοδεύτηκε και από την απαξίωση των θεσμών του δημόσιου τομέα και τη συρρίκνωση του κράτους. Η περίοδος κατά την οποία οι Βαλκανικές χώρες σε μετάβαση επιδιώκουν να ανασυγκροτήσουν το κράτος και τους θεσμούς του, συμπίπτει χρονικά με την έναρξη της συζήτησης και τη δρομολόγηση σημαντικών αλλαγών όσον αφορά στο μέγεθος, στο ρόλο και στο περιεχόμενο του κράτους τόσο στις πρώην σοσιαλιστικές χώρες όσο και στις ανεπτυγμένες χώρες της δύσης, οι οποίες δίνουν και τον τόνο των εξελίξεων.

Οι αλλαγές αυτές έχουν πολιτικές και ιδεολογικές προεκτάσεις και στοχεύουν στη μείωση του κρατικού πεδίου δράσεως, στην αποκρατικοποίηση, στην ιδιωτικοποίηση, στη συρρίκνωση του κράτους πρόνοιας με αποτέλεσμα τη δραματική αύξηση της φτώχειας.

Με την υποβάθμιση της δημοσιονομικής πολιτικής αποδυναμώνεται ο ρόλος του κράτους ως αναδιανομέας του πλούτου¹. Την ίδια στιγμή που εντείνονται οι κοινωνικές ανισότητες και η άνιση

διανομή του πλούτου και προβάλλει επιτακτικά η ανάγκη μέτρων κοινωνικής προστασίας και μηχανισμών αναδιανομής, προς όφελος των αδυνάτων, για την άμβλυνση των κοινωνικών ανισοτήτων και τη διατήρηση της κοινωνικής συνοχής².

Αυτό που συντελείται σήμερα σε πλείστα μέρη του κόσμου είναι μια ηθελημένη παραγνώριση ή εξασθένηση του κράτους εν ονόματι της αγοράς, ωσάν κράτος και αγορά να ήταν εκ φύσεως αντίπαλοι. Η διεθνής εμπειρία αποδεικνύει αντιθέτως ότι το κράτος μπορεί να παίζει θετικό ρόλο στην προαγωγή της οικονομικής ανάπτυξης, ενώ αποτελεί προϋπόθεση για την καλή λειτουργία της αγοράς.

Όπως αναφέρει ο J. Stiglitz «παρότι υπάρχουν πολλές περιπτώσεις στις οποίες οι κρατικές δραστηριότητες αποδείχθηκαν αντιπαραγωγικές, υπάρχουν μόνο λίγες περιπτώσεις στις οποίες ο ιδιωτικός τομέας τα κατάφερε μόνος του, χωρίς σημαντική βοήθεια από το κράτος»³.

Ειδικότερα και όσον αφορά στην εκπαίδευση και το ρόλο του κράτους, οι θεωρητικές προσεγγίσεις του κράτους πρόνοιας νομιμοποιούν τον κρατικό παρεμβατισμό στη βάση της ισότητας των ευκαιριών, της ικανοποίησης διαφοροποιημένων κοινωνικών αναγκών και της ανταπόκρισης σε ειδικότερα προβλήματα που αντιμετωπίζουν τα χαμηλότερα εισοδηματικά στρώματα και οι ειδικές κοινωνικές ομάδες. Στον αντίποδα οι νεοφιλελεύθερες προσεγγίσεις υποστηρίζουν τον περιορισμό της κρατικής χρηματοδότησης, την ιδιωτικοποίηση της εκπαίδευσης και τη μετατόπιση των αρμοδιοτήτων από αντιπροσωπευτικούς θεσμούς προς τους μηχανισμούς της αγοράς⁴.

Παράλληλα με την αντιδιοικητική και αντικρατική τάση, που ουσιαστικά επιδιώκει να αναχαιτίσει το Κράτος Πρόνοιας, διαμορφώνεται μια παράλληλη κίνηση από τα κλειστά γραφειοκρατικά συστήματα του παρελθόντος στα ανοιχτά συστήματα της σύγχρονης εποχής. Η κίνηση αυτή, μπορεί να έχει δημοκρατικό περιεχόμενο, στο βαθμό που τοποθετεί τον πολίτη, χρήστη των Υπηρεσιών της Διοίκησης και φορολογούμενο, στο επίκεντρο των μελημάτων και στόχων του κράτους⁵.

«Το κράτος και δη το Κράτος Δικαίου, και το Κράτος Πρόνοιας, που με τόσο κόπο στήθηκαν τα τελευταία διακόσια χρόνια, είναι περισσότερο αναγκαία παρά ποτέ. Η μορφή του κράτους και οι μηχανισμοί του θα πρέπει να είναι διαφορετικοί στον προσεχάιωνα, από ό,τι υπήρξαν στο παρελθόν. Το κράτος που χρειαζόμαστε θα πρέπει να είναι απογραφειοκρατικοποιημένο και να λει-

τουργεί σαν σύστημα ανοιχτό... Ένα κράτος που σέβεται το άτομο και τις ελευθερίες του, προάγει την ατομική ελευθερία και ευθύνη και ως εκ τούτου αναγνωρίζει το ρόλο της κοινωνίας των πολιτών»⁶.

Οι ριζικές αλλαγές που επέφερε η πληροφορική και οι μεταβολές στη δομή της εξουσίας οδήγησαν στη διαμόρφωση νέων οργανωτικών σχημάτων και διαδικασιών, που διαφέρουν ριζικά από τα κλασικά γραφειοκρατικά πρότυπα, γιατί ανταποκρίνονται σε μία νέα κοινωνική και τεχνολογική πραγματικότητα.

Με τον τρόπο αυτό επιδιώκεται να αποκατασταθεί «η χαμένη τιμή του δημόσιου τομέα» με ρόλο συμπληρωματικό και όχι ανταγωνιστικό προς τον ιδιωτικό τομέα⁷.

3. Ο δημόσιος τομέας στις βαλκανικές χώρες σε μετάβαση

Μετά το 1989 τα βαλκανικά κράτη αποκτούν παρόμοιες κοινωνικές και οικονομικές δομές και θεσμούς, αλλά ταυτόχρονα χαρακτηρίζονται από μεγάλες διαφορές στην οικονομική τους κατάσταση, λόγω της οικονομικής κρίσης που προκαλούν οι καθεστωτικές μεταβολές σε οικονομικό, κοινωνικό και θεσμικό επίπεδο.

Βασικά χαρακτηριστικά όλων των μεταρρυθμιστικών διαδικασιών είναι η συρρίκνωση και ανασυγκρότηση του κρατικού τομέα, η απελευθέρωση των αγορών και του εξωτερικού εμπορίου και η ιδιωτικοποίηση των κρατικών επιχειρήσεων.

Επιδιώκεται η ανασυγκρότηση και εξυγίανση του κράτους και των φορέων του και η διαμόρφωση σύγχρονων κρατικών δομών σύμφωνα με τις αρχές του κράτους δικαίου.

Σε επίπεδο οικονομικού σχεδιασμού, οι μεταρρυθμίσεις προσανατολίζονται στην αυστηρή μακροοικονομική διαχείριση, που συνεπάγεται δημοσιονομική πειθαρχία, νομισματική σταθεροποίηση και διαρθρωτικές αλλαγές, με στόχο τον εκσυγχρονισμό των παραγωγικών μηχανισμών και της αγοράς.

Στο πεδίο της κοινωνικής πολιτικής, και ιδιαίτερα στα πρώτα χρόνια της μεταβατικής διαδικασίας, κυριάρχησε το φιλελεύθερο αγγλοσαξονικό μοντέλο με την κυριαρχία της οικονομίας της αγοράς και την υπολειμματικού τύπου κοινωνική προστασία.

Η μείωση της παραγωγής και της απασχόλησης, η αύξηση

των ελλειμμάτων και του δημόσιου χρέους, σε συνδυασμό με την κατεύθυνση των εφαρμοζόμενων σταθεροποιητικών προγραμμάτων για τη συρρίκνωση του δημόσιου και κοινωνικού τομέα, οδήγησαν σε μείωση των δημόσιων δαπανών για την παιδεία, την υγεία και την κοινωνική προστασία, γεγονός που επέτεινε τη φτώχεια και την εξαθλίωση μεγάλων τμημάτων του πληθυσμού⁸.

Οι δημόσιες δαπάνες για την παιδεία, στην περίοδο 1995-1997 αποτελούσαν κατά μέσον όρο το 3,1% του ΑΕΠ στην Αλβανία, 3,2% στη Βουλγαρία, 5,3% στην Κροατία, 5,1% στην ΠΓΔΜ, 3,6% στη Ρουμανία και 5,7% του ΑΕΠ στη Σλοβενία⁹, ενώ στην περίοδο πριν το 1989 ήταν στις προτεραιότητες των κρατικών δαπανών.

Με τα χαρακτηριστικά αυτά της οικονομικής και κοινωνικής αποδιάρθρωσης, οι περισσότερες βαλκανικές χώρες σε μετάβαση, με εξαίρεση τη Σλοβενία και την Κροατία, κατατάσσονται στις χώρες με μέσο επίπεδο όσον αφορά στο δείκτη ανθρώπινης ανάπτυξης.

Σύμφωνα με την κατάταξη του 1999 η Σλοβενία βρίσκεται στην 29η θέση, η Κροατία στην 46η και ανήκουν στις χώρες με υψηλό επίπεδο ανθρώπινης ανάπτυξης. Η Αλβανία κατέχει την 85η θέση, η Βουλγαρία την 57η, η ΠΓΔΜ την 60η και η Ρουμανία την 58η θέση και ανήκουν στις χώρες με μέσο επίπεδο ανθρώπινης ανάπτυξης¹⁰.

Στη μεταβατική περίοδο έγιναν πολλά ώστε να δημιουργηθεί το περιβάλλον για την ανάπτυξη του ιδιωτικού τομέα και τη λειτουργία της αγοράς και πολύ λίγα στην κατεύθυνση της κοινωνικής μεταρρύθμισης. Αγνοήθηκε η κοινωνική διαδικασία της μετάβασης υπέρ μιας «άγριας κοινωνικής χειρουργικής χωρίς αναισθητικό»¹¹, με αποτέλεσμα τη διόγκωση του κοινωνικού ελλείμματος και την καταβολή ενός ιδιαίτερα υψηλού κοινωνικού κόστους από 50 περίπου εκατομμύρια ανθρώπους στις Βαλκανικές χώρες.

Το οικονομικό και κοινωνικό αυτό χάσμα δεν μπορεί και δεν πρέπει να αποτελεί πρόβλημα μόνον των Βαλκανικών χωρών, πολύ περισσότερο που η ύπαρξή του συνιστά απειλή για ολόκληρη την Ευρώπη. Επομένως η αντιμετώπιση της οικονομικής και κοινωνικής διαίρεσης της Ευρώπης απαιτεί μια συνολική αναπτυξιακή ευρωπαϊκή πολιτική για τα Βαλκάνια.

Για το λόγο αυτό οι βαλκανικές χώρες και οι φορείς του δημόσιου και του ιδιωτικού τομέα, εκτός των άλλων, επιδιώκουν και αναπτύσσουν συνεργασίες για την ανταλλαγή εμπειριών, τεχνογνωσίας, πληροφοριών και μεθόδων εργασίας, με αντίστοιχους φορείς

της Ευρωπαϊκής Ένωσης και των άλλων χωρών της περιοχής, στο πλαίσιο της διαπεριφερειακής και ευρωβαλκανικής συνεργασίας.

Από έρευνες που έχουν γίνει στις βαλκανικές χώρες και στην Ελλάδα, προκύπτει ότι ο ρόλος του δημόσιου τομέα και γενικότερα του κρατικού μηχανισμού είναι καθοριστικός για την υπέρβαση των εμποδίων που υπάρχουν για την ανάπτυξη και την οικονομική συνεργασία.

3.1. Σε έρευνα¹² του Συνδέσμου Βιομηχανιών Βορείου Ελλάδος με αντικείμενο «τα αντικίνητρα που αντιμετωπίζουν οι ελληνικές επιχειρήσεις που δραστηριοποιούνται στις χώρες του SECI» (South Eastern European Co-operative Initiative), συμμετείχαν 92 επιχειρήσεις και φορείς της Βόρειας Ελλάδας που έχουν επιχειρηματική παρουσία στις χώρες του SECI.

Από τις εκτιμήσεις των ερωτώμενων για το βαθμό και τη σημαντικότητα των αντικινήτρων, προκύπτει ότι τα περισσότερα εξ αυτών έχουν σχέση με την κατάσταση του δημόσιου τομέα.

Ειδικότερα, το σημαντικότερο αντικίνητρο ανάπτυξης θεωρείται η πολιτική και οικονομική αστάθεια και ακολουθούν εγκληματικότητα –αδιαφάνεια– διαφθορά, ελλειπείς υποδομές, ανεπαρκές θεσμικό πλαίσιο, άτολμη πολιτική και αρνητικό επιχειρηματικό περιβάλλον.

Ως σπουδαιότεροι παράγοντες του αντικινήτρου εγκληματικότητα –αδιαφάνεια– διαφθορά θεωρούνται η διαφθορά στον κρατικό μηχανισμό, η αδιαφάνεια στις διαδικασίες του δημοσίου και η «πληρωμένη» προστασία σε ομάδες οργανωμένου εγκλήματος.

Στο αντικίνητρο ελλειπείς υποδομές περιλαμβάνονται κατά σειρά σημαντικότητας το οδικό δίκτυο, οι τηλεπικοινωνίες, τα αεροδρόμια, το σιδηροδρομικό δίκτυο, η ενέργεια και τα λιμάνια.

3.2. Όσον αφορά στην Ελλάδα σε έρευνα¹³ που πραγματοποιήθηκε σε αντιπροσωπευτικό δείγμα 86 δημόσιων και ιδιωτικών φορέων του Νομού Θεσσαλονίκης, ζητήθηκε από τους ερωτώμενους εκπροσώπους των φορέων του δείγματος να αξιολογήσουν τη μέχρι σήμερα συμβολή του δημοσίου τομέα, των επιχειρηματιών, των συλλογικών και κοινωνικών φορέων και των πολιτικών κομμάτων, στη διαβαλκανική οικονομική συνεργασία.

Το 50% των ερωτηθέντων θεωρούν ασήμαντη τη συμβολή του δημοσίου τομέα, το 39,5% μέτρια και το 11,7% σημαντική ή πολύ σημαντική. Η μέση βαθμολογία του δημοσίου τομέα είναι 39 (κλίμακα 0-100).

Η αξιολόγηση της συμβολής του δημοσίου τομέα ουσιαστικά αποτυπώνει την έλλειψη εμπιστοσύνης, αποτελεσματικότητας και προσαρμογής στα νέα δεδομένα των πολιτικών, οικονομικών και κοινωνικών αναγκών.

Ο βαθμός ανταπόκρισης, ειδικά του κρατικού μηχανισμού, στην προώθηση της διαβαλκανικής συνεργασίας θεωρείται υψηλός από το 7% των ερωτηθέντων, μέσος από το 62,8% και χαμηλός από το 30,2%. Συνολικά εκτιμάται ότι ο κρατικός μηχανισμός ανταποκρίνεται μέτρια στην προώθηση της διαβαλκανικής συνεργασίας, χωρίς ουσιαστικές αποκλίσεις, ως προς την εκτίμηση αυτή, από τους εκπροσώπους των φορέων του δημοσίου και του ιδιωτικού τομέα.

3.3. Σε συνέδριο που οργανώθηκε από τον Οργανισμό Ηνωμένων Εθνών¹⁴, (Τμήμα Οικονομικών και Κοινωνικών Υποθέσεων, Τομέας Δημοσίων Οικονομικών και Δημόσιας Διοίκησης) στη Θεσσαλονίκη το 1997 με θέμα «Οι υπό μετάβαση Δημόσιες Υπηρεσίες: Ενίσχυση του ρόλου τους, Επαγγελματισμός, Ηθικές Αξίες και Πρότυπα» συμμετείχαν όλες σχεδόν οι υπό μετάβαση χώρες και η Ελλάδα.

Παρόλη την επισήμανση ότι οι υπό μετάβαση χώρες δεν βρίσκονται όλες στο ίδιο στάδιο (μετάβαση), αναγνωρίστηκε ότι γενικά στην αρχική φάση της μετάβασης κατέρρευσε το πολιτικό σύστημα και πολλοί θεσμοί καταργήθηκαν ή και διαλύθηκαν. Η υιοθέτηση σε πολλές χώρες της προσέγγισης ενός «μινιμαλιστικού κράτους» έδωσε μεν ώθηση στην ιδιωτική πρωτοβουλία, ταυτόχρονα όμως είχε ως συνέπεια τη χειροτέρευση της ποιότητας ζωτικών δημοσίων υπηρεσιών (όπως η υγεία και η παιδεία), αλλά και τη δημιουργία παραοικονομίας.

Προτάθηκε η υιοθέτηση μιας «πραγματιστικής» προσέγγισης έτσι ώστε να διατηρείται η επιδίωξη κοινών στόχων με βήματα όμως εφικτά, υλοποιήσιμα, κάτω από τις επικρατούσες κάθε φορά πολιτικές, οικονομικές συνθήκες. Συγκριτικές μελέτες ή ανταλλαγή εμπειριών-πληροφοριών και η στενότερη συνεργασία μεταξύ των χωρών της περιοχής θα συμβάλλουν στην ενίσχυση της ταχύτητας της διαδικασίας μετάβασης. Τονίζεται δε ότι η εμπειρία κρατών που βρίσκονται σε παρόμοιο στάδιο μετάβασης μπορεί να είναι περισσότερο σχετική και ωφέλιμη από την εμπειρία ώριμων οικονομιών.

Κοινή ήταν η άποψη ότι το κύριο πρόβλημα δεν είναι η έλλειψη του επαγγελματισμού στο δημόσιο τομέα, αλλά οι παράγοντες

που εμποδίζουν τους επαγγελματίες να είναι αποτελεσματικοί. Κυριότερα εμπόδια στην πρόοδό τους είναι: (α) Το πλαίσιο εργασίας τους (κυβερνήσεις που συχνά αλλάζουν, αναποφάσιστες, με ασαφές το υπόδειγμα ανάπτυξης που επιδιώκουν). (β) Οι οικονομικές δυσκολίες και οι περιορισμοί του προϋπολογισμού. (γ) Η γραφειοκρατία που εξακολουθεί να δίνει έμφαση κυρίως στις διαδικασίες παρά στα αποτελέσματα. (δ) Οι δημόσιες υπηρεσίες εξακολουθούν να υπηρετούν ομάδες συμφερόντων που έχουν δύναμη και όχι το κοινό. (ε) Οι επαγγελματίες του δημοσίου τομέα έχουν δυσκολίες στο να ακολουθήσουν τις νέες εξελίξεις εξαιτίας της έλλειψης γνώσης ξένων γλωσσών.

Επισημαίνοντας ότι η διαφθορά και η εγκληματικότητα είναι κοινό πρόβλημα σε όλες γενικά τις χώρες (όχι μόνο στις υπό μετάβαση) κατέληξαν σε μια κοινή προσέγγιση για τον περιορισμό αυτού του φαινομένου στο δημόσιο τομέα. Κύρια συνθετικά στοιχεία αυτής της προσέγγισης αποτελούν: (α) Η ενίσχυση του επιπέδου ενημέρωσης των δημοσίων λειτουργών και γενικότερα του κοινού αναφορικά με ηθικές αξίες και πρότυπα. (β) Η πολιτική βούληση και αφοσίωση για τη θεσμοθέτηση και εφαρμογή αυτών των προτύπων. (γ) Οι συνθήκες εργασίας των δημοσίων λειτουργών (πρόσληψη, διασφάλιση εργασίας, το ύψος μισθών, η επιμόρφωση και άλλοι παράγοντες) πρέπει να είναι τέτοιες ώστε να περιορίζονται οι «πειρασμοί». (δ) Η ανάπτυξη μηχανισμού παρακολούθησης της εργασίας και ελέγχου, η διαφάνεια στη διαδικασία λήψης αποφάσεων, συστήματα αναφοράς (αποτελεσμάτων), σε συνδυασμό με συστήματα δημοσίου ελέγχου (χάρτης πολιτών, ο θεσμός του συνηγόρου του πολίτη και άλλα) πρέπει να ενθαρρυνθούν.

Μέχρι σήμερα και καθόλη τη διάρκεια της μεταβατικής περιόδου έγινε αρκετή συζήτηση και πάρθηκαν μέτρα που αφορούσαν περισσότερο και κυρίως το μέγεθος και τα ποσοτικά χαρακτηριστικά του δημόσιου τομέα και λιγότερο τα ποιοτικά χαρακτηριστικά και την αποτελεσματικότητά του. Όσον αφορά στο εύρος της δημόσιας δραστηριότητας ιδιαίτερα στους τομείς των υπηρεσιών (π.χ. παιδεία, υγεία), «το κύριο επιχείρημα υπέρ της ιδιωτικής παροχής τέτοιων υπηρεσιών είναι ότι το κράτος είναι λιγότερο αποτελεσματικό, ενώ το κύριο επιχείρημα εναντίον της είναι ότι η ιδιωτική παραγωγή δεν μπορεί να αντικατροπτίζει επαρκώς τους κοινωνικούς στόχους»¹⁵.

Από τις προαναφερόμενες έρευνες προκύπτει ότι η κατάσταση του δημόσιου τομέα και των φορέων του, παρά τις επιμέρους

διαφοροποιήσεις, προκαλεί σημαντικά εμπόδια στην ανάπτυξη των Βαλκανικών χωρών και στη διαβαλκανική συνεργασία. Με την έννοια αυτή η διαχείριση του ανθρώπινου δυναμικού και των πόρων, ο εκσυγχρονισμός του θεσμικού πλαισίου, η αξιοποίηση των νέων τεχνολογιών και των σύγχρονων μοντέλων διοίκησης, αποτελούν σημαντικές προτεραιότητες του δημόσιου τομέα για την ενίσχυση της αποτελεσματικότητάς του στην προώθηση των οικονομικών και κοινωνικών στόχων και τη διευκόλυνση της διαβαλκανικής συνεργασίας και ανάπτυξης.

Για την αντιμετώπιση των προβλημάτων αυτών και την αξιοποίηση της υφιστάμενης εμπειρίας και τεχνογνωσίας, τα στελέχη των δημόσιων φορέων των Βαλκανικών χωρών και μεταξύ αυτών των φορέων της παιδείας συνεργάζονται ή επιδιώκουν συνεργασίες με αντίστοιχους φορείς των κρατών μελών της Ευρωπαϊκής Ένωσης και των άλλων Βαλκανικών χωρών.

4. Οι προτεραιότητες και τα αντικείμενα της συνεργασίας των φορέων της παιδείας της Βουλγαρίας με τις χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης¹⁶

4.1. Συνεργασίες - τομείς συνεργασίας των σχολείων της Βουλγαρίας με χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης

Τα σχολεία της Βουλγαρίας εμφανίζουν μια κινητικότητα, με την έννοια των διαπεριφερειακών συνεργασιών με όλες τις χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης (πλην του Λουξεμβούργου), καθώς πάνω από το 1/3 (34%) του συνόλου των ερωτηθέντων έχει αναπτύξει συνεργασίες σε διάφορους τομείς.

Από τον πίνακα 1 προκύπτει ότι τα σχολεία της Βουλγαρίας έχουν μεγαλύτερη συνεργασία (κριτήριο ο αριθμός των συνεργασιών) με τη Γαλλία (11,1%), τη Γερμανία (10,3%), την Αγγλία (7,7%), την Ολλανδία (5,1%), την Αυστρία (4,9%), την Ελλάδα (4,6%), 6η στη σειρά χώρα, την Ιταλία (4,3%) και ακολουθούν το Βέλγιο, η Δανία (με 3,7%), η Σουηδία και η Ισπανία (3,4%), καθώς και οι υπόλοιπες χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

Πίνακας 1

Με ποιες από τις παρακάτω χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης έχετε αναπτύξει μέχρι σήμερα διαπεριφερειακή συνεργασία και σε ποιούς τομείς;

α/α	Τομέας συνεργασίας	Δ.Α.	πληροφόρηση	κατάρτιση προσωπικού	ανταλλαγή προσωπικού-επισκέψεις	συνδικαλιστικά θέματα	εξυπηρέτηση χρηστών	ανταλλαγή εμπειριών σε μεθόδους εργασίας	κοινοτικά προγράμματα	άλλο	Σύνολο (*)
	Χώρα	0	1	2	3	4	5	6	7	8	
1	Βέλγιο	0,0	6 46,2	2 15,4	4 30,8	5 38,5	0,0	7 53,8	1 7,7	0,0	13 3,7
2	Δανία	0,0	7 53,8	3 23,1	3 23,1	0,0	2 15,4	5 38,5	2 15,4	2 15,4	13 3,7
3	Γερμανία	0,0	20 55,6	14 38,9	17 47,2	1 2,8	4 11,1	25 69,4	3 8,3	3 8,3	36 10,3
4	Ελλάδα	0,0	12 75,0	3 18,8	7 43,8	1 6,3	1 6,3	5 31,3	0,0	1 6,3	16 4,6
5	Ισπανία	0,0	8 66,7	8 66,7	6 50,0	0,0	0,0	5 41,7	0,0	2 16,7	12 3,4
6	Γαλλία	1 2,6	18 46,2	18 46,2	19 48,7	1 2,6	3 7,7	22 56,4	3 7,7	0,0	39 11,1
7	Φινλανδία	0,0	7 87,5	1 12,5	3 37,5	0,0	3 37,5	3 37,5	1 12,5	0,0	8 2,3
8	Ιρλανδία	0,0	4 44,4	3 33,3	4 44,4	0,0	1 11,1	7 77,8	0,0	0,0	9 2,6
9	Ιταλία	0,0	7 46,7	3 20,0	8 53,3	0,0	2 13,3	10 66,7	0,0	1 6,7	15 4,3
10	Λουξεμβούργο										0 0,0

(*) Τα ποσοστά στο σύνολο των ερωτηθέντων (350).

Πίνακας 1
(Συνέχεια)

α/α	Τομέας συνεργασίας	Δ.Α.	πληροφόρηση	κατάρτιση προσωπικού	ανταλλαγή προσωπικού-επισκέψεις	συνδικαλιστικά θέματα	εξυπηρέτηση χρηστών	ανταλλαγή εμπειριών σε μεθόδους εργασίας	κοινωνικά προγράμματα	άλλο	Σύνολο
	Χώρα	0	1	2	3	4	5	6	7	8	
11	Ολλανδία	0,0	8 44,4	2 11,1	6 33,3	0,0	1 5,6	8 44,4	6 33,3	1 5,6	18 5,1
12	Αυστρία	0,0	8 47,1	6 35,3	6 35,3	0,0	3 17,6	11 64,7	2 11,8	0,0	17 4,9
13	Πορτογαλία	0,0	2 28,6	1 14,3	3 42,9	0,0	2 28,6	3 42,9	0,0	0,0	7 2,0
14	Σουηδία	0,0	4 33,3	1 8,3	5 41,7	3 25,0	0,0	6 50,0	1 8,3	1 8,3	12 3,4
15	Ην. Βασίλειο	0,0	15 55,6	8 29,6	12 44,4	0,0	3 11,1	17 63,0	0,0	2 7,4	27 7,7
	Σύνολο	1 0,4	126 52,1	73 30,2	103 42,6	11 4,5	25 10,3	134 55,4	19 7,9	13 5,4	242

Πηγή: Πρωτογενής έρευνα σε δείγμα διευθυντικών στελεχών των σχολείων της Βουλγαρίας (για όλους τους πίνακες που ακολουθούν).

Σύμφωνα με τον αριθμό των συνεργασιών, (πίνακας 2) συνεργάζονται κυρίως με εκπαιδευτικούς οργανισμούς/σχολεία της Ευρωπαϊκής Ένωσης (56,6%). Ακολουθούν τα Πανεπιστήμια/ερευνητικοί φορείς (19,4%), η Τοπική Αυτοδιοίκηση (8,7%), οι επιχειρήσεις (7,4%), Συνδικαλιστικές Οργανώσεις (5,4%) και άλλοι φορείς (12,8%).

Πίνακας 2

Με ποιες από τις παρακάτω χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης έχετε αναπτύξει μέχρι σήμερα διαπεριφερειακή συνεργασία και με ποιους φορείς;

α/α	Φορέας συνεργασίας	Δ.Α.	Πανεπιστήμιο Ερευνητικό Ίδρυμα	Συνδικαλιστικό όργανο	Εκπαιδευτικός οργανισμός / Σχολείο	Τοπική Αυτοδιοίκηση	Επιχείρηση	Άλλο	Σύνολο (*)
	Χώρα	0	1	2	3	4	5	6	
1	Βέλγιο	1 7,7	1 7,7	3 23,1	4 30,8	0,0	1 7,7	3 23,1	13 3,7
2	Δανία	0,0	3 23,1	0,0	8 61,5	2 15,4	0,0	1 7,7	13 3,7
3	Γερμανία	0,0	8 22,2	1 2,8	26 72,2	2 5,6	3 8,3	2 5,6	36 10,3
4	Ελλάδα	1 6,3	4 25,0	2 12,5	11 68,8	0,0	1 6,3	0,0	16 4,6
5	Ισπανία	1 8,3	4 33,3	1 8,3	5 41,7	0,0	0,0	4 33,3	12 3,4
6	Γαλλία	0,0	10 25,6	2 5,1	22 56,4	3 7,7	3 7,7	6 15,4	39 11,1
7	Φινλανδία	1 12,5	1 12,5	0,0	4 50,0	2 25,0	0,0	1 12,5	8 2,3
8	Ιρλανδία	1 11,1	2 22,2	0,0	5 55,6	2 22,2	1 11,1	0,0	9 2,6
9	Ιταλία	0,0	2 13,3	0,0	9 60,0	0,0	4 26,7	0,0	15 4,3
10	Λουξεμβούργο								0 0,0

(*) Τα ποσοστά στο σύνολο των ερωτηθέντων (350).

Πίνακας 2
(Συνέχεια)

a/a	Φορέας συνεργασίας	Δ.Α.	Πανεπιστήμιο Ερευνητικό Ίδρυμα	Συνδικαλιστικό όργανο	Εκπαιδευτικός οργανισμός / Σχολείο	Τοπική Αυτοδιοίκηση	Επιχείρηση	Άλλο	Σύνολο
	Χώρα	0	1	2	3	4	5	6	
11	Ολλανδία	0,0	2 11,1	0,0	6 33,3	6 33,3	1 5,6	4 22,2	18 5,1
12	Αυστρία	0,0	4 23,5	1 5,9	10 58,8	1 5,9	3 17,6	4 23,5	17 4,9
13	Πορτογαλία	2 28,6	0,0	0,0	4 57,1	1 14,3	0,0	0,0	7 2,0
14	Σουηδία	1 8,3	0,0	2 16,7	6 50,0	1 8,3	0,0	2 16,7	12 3,4
15	Ην. Βασίλειο	0,0	6 22,2	1 3,7	17 63,0	1 3,7	1 3,7	4 14,8	27 7,7
	Σύνολο	8 3,3	47 19,4	13 5,4	137 56,6	21 8,7	18 7,4	31 12,8	242

4.2. Τομείς συνεργασίας

Η διαπεριφερειακή συνεργασία των σχολείων της Βουλγαρίας με φορείς των χωρών της Ευρωπαϊκής Ένωσης αναφέρεται (πίνακας 1) με κριτήριο τον αριθμό των συνεργασιών (σε ποσοστά), στους εξής τομείς:

- α) *Ανταλλαγή εμπειριών σε μεθόδους εργασίας* (55,4%), με κύριες συνεργαζόμενες χώρες τη Γερμανία (18.6%), τη Γαλλία (16.4%), την Αγγλία (12.7%), την Αυστρία (8.2%), την Ιταλία (7.5%), την Ολλανδία (6%), Ιρλανδία (5%), Βέλγιο (5%) και Δανία, Ελλάδα, Ισπανία με 3.7%.

- β) *Πληροφόρηση* (52,1%), όπου η συνεργασία γίνεται κυρίως με τη Γερμανία (15.9%), τη Γαλλία (14.3%), την Αγγλία (11.9%), την Ελλάδα (9.5%), την Αυστρία (6.3%), την Ολλανδία (6.3%), την Ισπανία (6.3%) και τη Δανία (5.8%).
- γ) *Ανταλλαγή προσωπικού-επισκέψεις* (42,6%), όπου πρώτη χώρα εμφανίζεται η Γαλλία (18.4%) και ακολουθούν η Γερμανία (16.5%), η Αγγλία (11.6%), η Ιταλία (7.8%), η Ελλάδα (6.8%) και η Ολλανδία (5.8%), Αυστρία (5.8%), Ισπανία (5.8%).
- δ) *Κατάρτιση προσωπικού* (30,2%). Οι χώρες με τις οποίες υπάρχει συνεργασία είναι και η Γαλλία (24,6%), η Γερμανία (19.2%), η Αγγλία (11%), η Ισπανία (11%) και η Αυστρία (8%).
- ε) *Εξυπηρέτηση χρηστών* (10,3%), η συνεργασία γίνεται πάλι κυρίως με τη Γερμανία (16%), την Αγγλία (12%), τη Γαλλία (12%), την Αυστρία (12%), και τη Φινλανδία (12%).
- στ) *Κοινοτικά προγράμματα* (7,9%). Η συνεργασία γίνεται κυρίως με την Ολλανδία (31.6%), τη Γερμανία (15.7%) και τη Γαλλία (15.7%).
- ζ) *Συνδικαλιστικά θέματα* (4,5%), τομέας με χαμηλό επίπεδο συνεργασιών που γίνονται κυρίως με το Βέλγιο (45%) και τη Σουηδία (27%).

Διαπιστώνεται ότι οι τομείς συνεργασίας των σχολείων της Βουλγαρίας με την Ελλάδα είναι κυρίως ο τομέας της *Πληροφόρησης* και ακολουθεί ο τομέας *Ανταλλαγής Εμπειριών σε Μεθόδους Εργασίας* και της *Ανταλλαγής Προσωπικού-Επισκέψεων*. Επί πλέον στους τέσσερις πρώτους τομείς όπου συγκεντρώνεται το 86% των συνεργασιών πρωτεύοντα ρόλο διατηρούν η Γερμανία, η Γαλλία και η Αγγλία.

4.3. Αξιολόγηση της εμπειρίας από τη συνεργασία με τις χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης

Η εμπειρία από τη συνεργασία των διευθυντικών στελεχών των σχολείων της Βουλγαρίας με φορείς των χωρών της Ευρωπαϊκής Ένωσης δείχνει, γενικά, ότι αυτή είναι θετική. Πολύ θετική κρίνεται η συνεργασία με την Ιταλία (66,7% – μέση βαθμολογία 87), τη Φινλανδία (62,5% – μέση βαθμολογία 92), τη Γερμανία (61,1% – μέση βαθμολογία 87), την Αγγλία (59,3% – μέση βαθμολογία 87), την Ισπανία 58,3% – μέση βαθμολογία 84), την Πορτογαλία (57,1% – μέση βαθμολογία 90), την Ολλανδία (55,6% – μέση βαθμολογία 86), την Αυστρία (52,9% – μέση βαθμολογία 86) και τη Γαλλία

(51,3% – μέση βαθμολογία 86). Ακολουθούν από την άποψη της θετικής έως πολύ θετικής αξιολόγησης, η Δανία (92,4%), το Βέλγιο (92,3%), η Ιρλανδία (77,7%), η Σουηδία (75%), και τελευταία η Ελλάδα (το 56,3% έχει θετική έως πολύ θετική εμπειρία από τη συνεργασία με την Ελλάδα).

4.4. Προτεραιότητες για τις χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης και τους τομείς που επιλέγονται για συνεργασία

Αναφορικά με τις προτιμήσεις των διευθυντικών στελεχών των σχολείων της Βουλγαρίας για διαπεριφερειακή συνεργασία με χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης (πίνακας 3), εξετάζονται οι χώρες των τριών πρώτων επιλογών τους, καθώς στις τρεις αυτές επιλογές συγκεντρώνονται τα μεγαλύτερα ποσοστά των απαντήσεων. Διαπιστώνεται ότι:

- α) Ως χώρες *πρώτης επιλογής*, με κριτήριο τον αριθμό των επιλογών που συγκεντρώνουν, είναι κατά σειρά: η Γερμανία (36,3%), Γαλλία (16,3%), Αγγλία (12,9%), Ισπανία (4,9%), Δανία και Βέλγιο (3,7%), Ελλάδα (3,1%), Ιταλία (2,9%), Σουηδία (2,6%), Ολλανδία και Αυστρία (2,3%), Ιρλανδία (1,1%), Πορτογαλία και Φινλανδία (0,6%).
- β) Η εικόνα δεν διαφοροποιείται στη *δεύτερη επιλογή* όπου σημειώνονται μικρές ανακατατάξεις ως προς τη σειρά της επιλογής. Συγκεκριμένα οι χώρες επιλέγονται με την εξής σειρά: Γερμανία (16,9%), Γαλλία (15,1%), Αγγλία (10,6%), Αυστρία (6,6%), Ελλάδα (5,7%), Ιταλία (4,9%) και ακολουθούν οι υπόλοιπες χώρες.
- γ) Η ίδια εικόνα, με μικρές πάλι αλλαγές, εμφανίζεται και στη διάταξη των χωρών που αποτελούν *τρίτη επιλογή*, σύμφωνα με την οποία η σειρά είναι: Γαλλία (10%), Γερμανία (6,6%), Ιταλία (6,6%), Ισπανία (6%), Αυστρία (5,7%), Βέλγιο (5,1%), Αγγλία (5,1%) και Ελλάδα (4,3%).

Πίνακας 3

Με ποιες από τις παρακάτω χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης
θα προτιμούσατε την ανάπτυξη συνεργασίας;
(δώστε σειρά προτεραιότητας)

α/α	Χώρα	1η επιλογή	2η επιλογή	3η επιλογή	4η επιλογή	5η επιλογή	6η - 15η επιλογή	εκτός επιλογών	Σύνολο
	Χώρα	0	1	2	3	4	5	6	
1	Βέλγιο	13 3,7	9 2,6	18 5,1	10 2,9	4 1,1	12 3,4	284 81,1	350
2	Δανία	13 3,7	16 4,6	8 2,3	9 2,6	8 2,3	9 2,6	287 82,0	350
3	Γερμανία	127 36,3	59 16,9	23 6,6	5 1,4	3 0,9	4 1,1	129 36,9	350
4	Ελλάδα	11 3,1	20 5,7	15 4,3	8 2,3	6 1,7	13 3,7	277 79,1	350
5	Ισπανία	17 4,9	17 4,9	21 6,0	14 4,0	2 0,6	9 2,6	270 77,1	350
6	Γαλλία	57 16,3	53 15,1	35 10,0	6 1,7	6 1,7	5 1,4	188 53,7	350
7	Φινλανδία	2 0,6	4 1,1	5 1,4	5 1,4	5 1,4	10 2,9	319 91,1	350
8	Ιρλανδία	4 1,1	4 1,1	3 0,9	1 0,3	4 1,1	11 3,1	323 92,3	350
9	Ιταλία	10 2,9	17 4,9	23 6,6	15 4,3	5 1,4	15 4,3	265 75,7	350
10	Λουξεμβούργο	0,0	1 0,3	4 1,1	3 0,9	2 0,6	12 3,4	328 93,7	350
11	Ολλανδία	8 2,3	5 1,4	3 0,9	7 2,0	3 0,9	10 2,9	314 89,7	350
12	Αυστρία	8 2,3	23 6,6	20 5,7	13 3,7	13 3,7	7 2,0	266 76,0	350

Πίνακας 3
(Συνέχεια)

α/α	Χώρα	1η επιλογή	2η επιλογή	3η επιλογή	4η επιλογή	5η επιλογή	6η - 15η επιλογή	εκτός επιλογών	Σύνολο
	Χώρα	0	1	2	3	4	5	6	
13	Πορτογαλία	2 0,6	4 1,1	2 0,6	2 0,6	1 0,3	14 4,0	325 92,9	350
14	Σουηδία	9 2,6	14 4,0	13 3,7	11 3,1	5 1,4	15 4,3	283 80,9	350
15	Ην. Βασίλειο	45 12,9	37 10,6	18 5,1	17 4,9	4 1,1	8 2,3	221 63,1	350

Οι τομείς για τους οποίους ενδιαφέρονται τα διευθυντικά στελέχη των σχολείων της Βουλγαρίας να συνεργαστούν με χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης στο μέλλον, κατά σειρά προτεραιότητας και με κριτήριο το σύνολο των επιλογών σε κάθε τομέα (πίνακας 4) είναι:

Ανταλλαγή εμπειρίας σε μεθόδους εργασίας (68,6%), ανταλλαγή προσωπικού-επισκέψεις (49,1%), πληροφόρηση (48,7%), κατάρτιση προσωπικού (34,9%), μελέτες-έρευνες (29,6%), κοινοτικά προγράμματα (22,4%) και τέλος εξυπηρέτηση χρηστών (15,2%).

Πίνακας 4

Με ποιες από τις παρακάτω χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης
θα προτιμούσατε την ανάπτυξη συνεργασίας;
(αναφέρατε το αντικείμενο)

a/a	Αντικείμενο Συνεργασίας	Δ.Α.	πληροφόρηση	κατάρτιση προσωπικού	ανταλλαγή προσωπικού- επισκέψεις	μελέτες - έρευνες	εξυπηρέτηση χρηστών	ανταλλαγή εμπειριών σε μεθόδους εργασίας	κοινωνικά προγράμματα	άλλο	Σύνολο (*)
	Χώρα	0	1	2	3	4	5	6	7	8	
1	Βέλγιο	1 1,5	39 57,4	25 36,8	33 48,5	24 35,3	14 20,6	48 70,6	17 25,0	3 4,4	68 19,4
2	Δανία	2 3,1	29 45,3	21 32,8	25 39,1	16 25,0	4 6,3	43 67,2	15 23,4	3 4,7	64 18,3
3	Γερμανία	3 1,3	105 46,7	78 34,7	119 52,9	68 30,2	32 14,2	169 75,1	52 23,1	11 4,9	225 64,3
4	Ελλάδα	1 1,3	29 38,7	23 30,7	40 53,3	25 33,3	11 14,7	52 69,3	18 24,0	2 2,7	75 21,4
5	Ισπανία		37 45,7	29 35,8	43 53,1	23 28,4	13 16,0	58 71,6	23 28,4	5 6,2	81 23,1
6	Γαλλία	2 1,2	78 47,3	66 40,0	88 53,3	52 31,5	25 15,2	124 75,2	38 23,0	8 4,8	165 47,1
7	Φινλανδία	2 6,3	14 43,8	7 21,9	7 21,9	6 18,8	5 15,6	20 62,5	4 12,5	1 3,1	32 9,1
8	Ιρλανδία	1 3,6	17 60,7	6 21,4	10 35,7	6 21,4	5 17,9	11 39,3	4 14,3	1 3,6	28 8,0
9	Ιταλία	4 4,7	36 41,9	21 24,4	42 48,8	23 26,7	10 11,6	54 62,8	17 19,8	3 3,5	86 24,6
10	Λουξεμβούργο	1 4,3	16 69,6	7 30,4	8 34,8	7 30,4	3 13,0	13 56,5	3 13,0	3 13,0	23 6,6

(*) Τα ποσοστά στο σύνολο των ερωτηθέντων (350).

Πίνακας 4
(Συνέχεια)

a/a	Αντικείμενο Συνεργασίας	Δ.Α.	πληροφόρηση	κατάρτιση προσωπικού	ανταλλαγή προσωπικού-επισκέψεις	μελέτες - έρευνες	εξυπηρέτηση χρηστών	ανταλλαγή επιχειρήσεων σε μεθόδους εργασίας	κοινωνικά προγράμματα	άλλο	Σύνολο
	Χώρα	0	1	2	3	4	5	6	7	8	
11	Ολλανδία	3 8,1	18 48,6	13 35,1	15 40,5	10 27,0	5 13,5	23 62,2	10 27,0	3 8,1	37 10,6
12	Αυστρία	2 2,3	42 48,8	37 43,0	45 52,3	28 32,6	16 18,6	59 68,6	13 15,1	7 8,1	86 24,6
13	Πορτογαλία	0,0	19 70,4	7 25,9	11 40,7	5 18,5	6 22,2	9 33,3	4 14,8	0,0	27 7,7
14	Σουηδία	1 1,4	32 45,7	24 34,3	34 48,6	18 25,7	10 14,3	48 68,6	21 30,0	5 7,1	70 20,0
15	Ην. Βασίλειο	3 2,3	73 55,3	54 40,9	69 52,3	44 33,3	23 17,4	92 69,7	30 22,7	8 6,1	132 37,7
	Σύνολο	26 2,2	584 48,7	418 34,9	589 49,1	355 29,6	182 15,2	823 68,6	269 22,4	63 5,3	1199

Συγκρίνοντας τις προτιμήσεις των στελεχών για συνεργασία στο μέλλον με χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης παρατηρείται ότι: i) η Γερμανία, Γαλλία και η Αγγλία είναι οι τρεις χώρες που εξακολουθούν να προτιμούνται περισσότερο, ii) ενισχυμένη φαίνεται η θέση της Ισπανίας, αλλά και της Δανίας, iii) σταθερή μάλλον η θέση της Ελλάδας, παρόλη τη σχετικά χαμηλή, σε σύγκριση με άλλες χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης, αξιολόγησή της, που έρχεται σε σειρά προτίμησης 6η (πρώτη επιλογή), 5η (δεύτερη επιλογή) και 8η (τρίτη επιλογή).

5. Οι προτεραιότητες και τα αντικείμενα της συνεργασίας των φορέων της παιδείας της Βουλγαρίας με τις Βαλκανικές χώρες

5.1. Χώρες - συνεργαζόμενοι φορείς στο χώρο των Βαλκανίων

Το 16% των σχολείων του δείγματος συνεργάζονται με φορείς άλλων βαλκανικών χωρών. Εξετάζοντας αυτές τις διαπεριφερειακές συνεργασίες παρατηρείται ότι αυτές γίνονται με την ΠΓΔΜ (25% του συνολικού αριθμού των συνεργασιών) και ακολουθούν η Ελλάδα (21.7%), η Ρουμανία (16.3%), η Τουρκία (13.4%), η Ο.Δ. Γιουγκοσλαβίας (10.9%), η Βουλγαρία και η Αλβανία (6.5%).

Οι συνεργασίες γίνονται κυρίως με εκπαιδευτικούς οργανισμούς, σχολεία των άλλων βαλκανικών χωρών (63%). Ακολουθούν τα Πανεπιστήμια/Ερευνητικά Ιδρύματα (19.6%), οι επιχειρήσεις (8.7%), τα συνδικαλιστικά όργανα (6,5%) και η Τοπική Αυτοδιοίκηση (2,2%) (πίνακας 5).

5.2. Τομείς συνεργασίας

Στη συνεργασία των σχολείων της Βουλγαρίας με φορείς των άλλων βαλκανικών χωρών ιδιαίτερη σημασία έχουν, όπως και στην περίπτωση των διαπεριφερειακών συνεργασιών με χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης, με διαφορετική όμως ιεράρχηση οι τομείς, (πίνακας 6):

- α) *Ανταλλαγή προσωπικού-επισκέψεις* (δηλώνεται από το 47.8% του συνολικού αριθμού των συνεργασιών). Πρώτη χώρα εμφανίζεται η ΠΓΔΜ (27,3% των συνεργασιών στο συγκεκριμένο αντικείμενο), στη συνέχεια η Ρουμανία (20.5%), η Ελλάδα (18.2%), η Ο.Δ. Γιουγκοσλαβίας (13.6%), η Τουρκία (11.4%) και τελευταία επιλογή για συνεργασία στον τομέα αυτό τα σχολεία της Βουλγαρίας (4.5%) και της Αλβανίας (4.5%).
- β) *Ανταλλαγή εμπειριών σε μεθόδους εργασίας* (45.7%), ως πρώτη χώρα με την οποία συνεργάζονται είναι η Ελλάδα (28.6% των συνεργασιών στο συγκεκριμένο αντικείμενο), στη συνέχεια η Ο.Δ. Γιουγκοσλαβίας (21.4%) και ακολουθούν Ρουμανία και Τουρκία (11.9%), η συνεργασία με σχολεία της Βουλγαρίας (9.5%) και τέλος της Αλβανίας (4.7%).
- γ) *Πληροφόρηση* (42.4%). Στον τομέα αυτό φαίνεται ότι έχει πε-

Πίνακας 5

Με ποιες από τις παρακάτω βαλκανικές χώρες έχετε αναπτύξει μέχρι σήμερα διαπεριφερειακή συνεργασία και με ποιους φορείς;

α/α	Φορείς συνεργασίας	Δ.Α.	Πανεπιστήμιο Ερευνητικό Ίδρυμα	Συνδικαλιστικό όργανο	Εκπαιδευτικός οργανισμός / Σχολείο	Τοπική Αυτοδιοίκηση	Επιχείρηση	Άλλο	Σύνολο (*)
	Χώρα	0	1	2	3	4	5	6	
1	Αλβανία	1 16,7	0,0	0,0	3 50,0	0,0	0,0	2 33,3	6 1,7
2	Βουλγαρία	0,0	3 50,0	1 16,7	4 66,7	0,0	3 50,0	1 16,7	6 1,7
3	Ελλάδα	0,0	4 20,0	3 15,0	15 75,0	1 5,0	1 5,0	1 5,0	20 5,7
4	Ο.Δ. Γιουγκοσλαβίας	2 20,0	0,0	1 10,0	6 60,0	0,0	1 10,0	1 10,0	10 2,9
5	ΠΓΔΜ	0,0	6 26,1	0,0	14 60,9	1 4,3	1 4,3	5 21,7	23 6,6
6	Ρουμανία	1 6,7	2 13,3	0,0	10 66,7	0,0	1 6,7	2 13,3	15 4,3
7	Τουρκία	0,0	3 25,0	1 8,3	6 50,0	0,0	1 8,3	2 16,7	12 3,4
	Σύνολο	4 4,3	18 19,6	6 6,5	58 63,0	2 2,2	8 8,7	14 15,2	92

(*) Τα ποσοστά στο σύνολο των ερωτηθέντων (350).

ρισσότερες συνεργασίες η Ελλάδα (30.7%), στη συνέχεια ΠΓΔΜ (17.9%) και Ρουμανία (17.9%) και ακολουθούν η Τουρκία (10.2%) και Αλβανία (10.2%) και πολύ λιγότερο η Βουλγαρία (5%).

- δ) Εξυπηρέτηση χρηστών (9.8%). Πρώτη χώρα με κριτήριο πάλι τον αριθμό των συνεργασιών εμφανίζεται η Ελλάδα (33.3%) και ακολουθεί η ΠΓΔΜ (24.7%).
- ε) Συνδικαλιστικά θέματα (6.5%). Εμφανίζεται μεγαλύτερη συνεργασία με την Ελλάδα (33.3%) και με φορείς της Βουλγαρίας (33.3%).

5.3. Αξιολόγηση της εμπειρίας από τη συνεργασία με τις Βαλκανικές χώρες

Τα διευθυντικά στελέχη των σχολείων της Βουλγαρίας, αξιολογώντας τη συνεργασία τους με φορείς των βαλκανικών χωρών, φαίνεται να έχουν θετική έως πολύ θετική εμπειρία από τη συνεργασία: με φορείς της Βουλγαρίας το 100%, της Τουρκίας το 75%, της Ελλάδας το 75%, της ΠΓΔΜ το 69.5%, της Ρουμανίας το 66.6% και με φορείς της Ο.Δ. Γιουγκοσλαβίας το 40%. Αντίθετα, από τη συνεργασία με φορείς της Αλβανίας μόνο το 16.7% δηλώνει ότι η εμπειρία είναι θετική έως πολύ θετική, το 16.7% έχει αρνητική εμπειρία, ενώ το 50% αξιολογεί ως μέτρια την εμπειρία του.

5.4. Προτεραιότητες για τις χώρες των Βαλκανίων και τους τομείς που επιλέγονται για συνεργασία

Από τη μελέτη των απαντήσεων στην ερώτηση που αναφέρεται στις προτιμήσεις που έχουν τα διευθυντικά στελέχη των σχολείων της Βουλγαρίας για συνεργασία με βαλκανικές χώρες (Πίνακας 7) παρατηρείται ότι οι απαντήσεις συγκεντρώνονται στις τρεις πρώτες επιλογές (κυρίως στις δύο πρώτες):

Ως χώρες πρώτης επιλογής, με κριτήριο το σύνολο των επιλογών που συγκεντρώνουν, με συντριπτική πλειοψηφία πρώτη θεωρείται η Ελλάδα (60%). Ακολουθούν σε απόσταση η ΠΓΔΜ (7,7%), η Τουρκία (6,6%), η ΟΔ Γιουγκοσλαβίας (4,3%), η Ρουμανία (3,7%), η Βουλγαρία (0,9%) και η Αλβανία (0,3%).

Ως χώρες δεύτερης επιλογής με κριτήριο πάλι το σύνολο των επιλογών, την πρώτη θέση έχει η Τουρκία (13,1%) και ακολουθούν η Ο.Δ. Γιουγκοσλαβίας (12%), η Ελλάδα (9,7%), η ΠΓΔΜ

Πίνακας 6

Με ποιες από τις παρακάτω βαλκανικές χώρες έχετε αναπτύξει μέχρι σήμερα διαπεριφερειακή συνεργασία και σε ποιους τομείς;

α/α	Τομέας συνεργασίας	Δ.Α.	πληροφόρηση	κατάρτιση προσωπικού	ανταλλαγή προσωπικού-επισκέψεις	συνδικαλιστικά θέματα	εξυπηρέτηση χρηστών	ανταλλαγή εμπειριών σε μεθόδους εργασίας	κοιντικά προγράμματα	Άλλο	Σύνολο (*)
	Χώρα	0	1	2	3	4	5	6	7	8	
1	Αλβανία	0,0	4 66,7	0,0	2 33,3	0,0	0,0	2 33,3	0,0	0,0	6 1,7
2	Βουλγαρία	0,0	2 33,3	2 33,3	2 33,3	2 33,3	1 16,7	4 66,7	1 16,7	0,0	6 1,7
3	Ελλάδα	0,0	12 60,0	3 15,0	8 40,0	2 10,0	3 15,0	12 60,0	0,0	2 10,0	20 5,7
4	Ο.Δ. Γιουγκοσλαβίας	0,0	3 30,0	0,0	6 60,0	0,0	1 10,0	5 50,0	0,0	0,0	10 2,9
5	ΠΓΔΜ	0,0	7 30,4	1 4,3	12 52,2	1 4,3	2 8,7	9 39,1	1 4,3	6 26,1	23 6,6
6	Ρουμανία	0,0	7 46,7	0,0	9 60,0	0,0	1 6,7	5 33,3	1 6,7	1 6,7	15 4,3
7	Τουρκία	0,0	4 33,3	0,0	5 41,7	1 8,3	1 8,3	5 41,7	2 16,7	1 8,3	12 3,4
	Σύνολο	0 0,0	39 42,4	6 6,5	44 47,8	6 6,5	9 9,8	42 45,7	5 5,4	10 10,9	92

(*) Τα ποσοστά στο σύνολο των ερωτηθέντων (350).

(9,7%), η Ρουμανία (5,1%), η Βουλγαρία (0,6%) και η Αλβανία (0,3%).

Χώρες τρίτης επιλογής θεωρούνται η ΠΓΔΜ (8%), η Ο.Δ. Γιουγκοσλαβίας (5,4%), η Τουρκία (5,1%), η Ρουμανία (4,6%), η Ελλάδα (2,6%) και η Αλβανία (1,1%).

Το αντικείμενο της συνεργασίας με τις βαλκανικές χώρες και η ιεράρχηση από άποψη προτεραιότητας των αντίστοιχων τομέων (κριτήριο το σύνολο των επιλογών σε κάθε τομέα) δεν διαφοροποιείται ουσιαστικά από την κατάσταση που παρατηρείται στην επιλογή τομέων συνεργασίας με την Ευρωπαϊκή Ένωση (Πίνακας 8). Ειδικότερα, ως πρώτος τομέας επιλέγεται η ανταλλαγή εμπειριών και μεθόδων συνεργασίας (από το 65.8%), με πρώτη χώρα επιλογής για συνεργασία την Ελλάδα (επιλέγεται με ποσοστό

Πίνακας 7

Με ποιες από τις παρακάτω βαλκανικές χώρες θα προτιμούσατε την ανάπτυξη συνεργασίας; (δώστε σειρά προτεραιότητας)

α/α	Χώρα	1η επιλογή	2η επιλογή	3η επιλογή	4η επιλογή	5η επιλογή	6η - 7η επιλογή	εκτός επιλογών	Σύνολο
1	Αλβανία	1 0,3	1 0,3	4 1,1	1 0,3	4 1,1	10 2,9	329 94,0	350
2	Βουλγαρία	3 0,9	2 0,6	0,0	0,0	3 0,9	1 0,3	341 97,4	350
3	Ελλάδα	210 60,0	34 9,7	9 2,6	2 0,6	1 0,3	0,0	94 26,9	350
4	Ο.Δ. Γιουγκοσλαβίας	15 4,3	42 12,0	19 5,4	7 2,0	0,0	1 0,3	266 76,0	350
5	ΠΓΔΜ	27 7,7	34 9,7	28 8,0	6 1,7	2 0,6	2 0,6	251 71,7	350
6	Ρουμανία	13 3,7	18 5,1	16 4,6	9 2,6	6 1,7	0,0	288 82,3	350
7	Τουρκία	23 6,6	46 13,1	18 5,1	10 2,9	4 1,1	2 0,6	247 70,6	350

42.6% των επιλογών στο συγκεκριμένο αντικείμενο). Ακολουθούν σε απόσταση η ΠΓΔΜ (17%), η Τουρκία (15.3%), η Ο.Δ. Γιουγκοσλαβίας (13.7%) και η Ρουμανία (8.6%).

Δεύτερος τομέας για συνεργασία επιλέγεται η *ανταλλαγή προσωπικού-επισκέψεις* (57,1%), με πρώτη χώρα επιλογής πάλι την Ελλάδα (42.9% των επιλογών στο συγκεκριμένο αντικείμενο). Ακολουθούν επίσης σε απόσταση η ΠΓΔΜ (17%), η Τουρκία (14%), η Ο.Δ. Γιουγκοσλαβίας (13.4%) και η Ρουμανία (9.1%).

Τρίτος τομέας για συνεργασία δηλώνεται η *πληροφόρηση* (53,6%) και ακολουθούν πάλι με την ίδια ιεράρχηση επιλογής και σημασία η Ελλάδα (38.6%), η ΠΓΔΜ (16.9%), η Τουρκία (16.6%), η Ο.Δ. Γιουγκοσλαβίας (12.6%) και η Ρουμανία (10.9%).

Τέταρτος τομέας για συνεργασία εμφανίζεται αυτός των *μελετών-ερευνών* (36,1%) (στις χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης αποτελούσε την 5η επιλογή) και ως χώρες για συνεργασία επιλέγονται πάλι με την ίδια σειρά και σημασία η Ελλάδα (67.8% των επιλογών στο συγκεκριμένο αντικείμενο), σε απόσταση η ΠΓΔΜ (26.7%), η Τουρκία (22%), η Ο.Δ. Γιουγκοσλαβίας (21.2%) και η Ρουμανία (14.4%).

Πέμπτος τομέας για ανάπτυξη συνεργασίας είναι αυτός της *κατάρτισης προσωπικού* (28,8%) (4ος κατά σειρά προτεραιότητας με κριτήριο το σύνολο των επιλογών στις συνεργασίες με τις χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης), όπου είναι ενδιαφέρον να επισημανθεί ότι παρατηρείται και πάλι η ίδια σειρά προτίμησης. Δηλαδή ως πρώτη χώρα για συνεργασία επιλέγεται η Ελλάδα (39.9% των επιλογών στο συγκεκριμένο αντικείμενο). Ακολουθούν σε απόσταση οι ίδιες χώρες: ΠΓΔΜ (19.1%), Τουρκία (16.5%), Ο.Δ. Γιουγκοσλαβίας (11.7%, Ρουμανία (10.6%).

Έκτος τομέας ανάπτυξης συνεργασιών θεωρείται ο τομέας *κοινοτικών προγραμμάτων* (18,2%) με σειρά επιλογής: πρώτη χώρα και πάλι την Ελλάδα (42.8% των επιλογών στο συγκεκριμένο αντικείμενο). Με μεγάλη και πάλι διαφορά ακολουθούν η ΠΓΔΜ (16%) και Τουρκία (16%), η Ο.Δ. Γιουγκοσλαβίας (12.6%) και η Ρουμανία (9.2%).

Τέλος, έβδομος τομέας για συνεργασία δηλώνεται ο τομέας *εξυπηρέτησης χρηστών* (14,4%), όπου πρώτη επιλογή αποτελεί η Ελλάδα (37.2%) και στη συνέχεια με διαφορά η ΠΓΔΜ (20%) και η Τουρκία (20%), η Ο.Δ. Γιουγκοσλαβίας (9.6%) και η Ρουμανία (8.5%).

Πίνακας 8

Με ποιες από τις παρακάτω βαλκανικές χώρες θα προτιμούσατε την ανάπτυξη συνεργασίας; (αναφέρατε το αντικείμενο)

α/α	Αντικείμενο συνεργασίας	Δ.Α.	πληροφόρηση	κατάρτιση προσωπικού	ανταλλαγή προσωπικού-επισκέψεις	μελέτες-έρευνες	εξυπηρέτηση χρηστών	ανταλλαγή εμπειριών σε μεθόδους εργασίας	κοινωνικά προγράμματα	Άλλο	Σύνολο (*)
	Χώρα	0	1	2	3	4	5	6	7	8	
1	Αλβανία	15 0,0	3 65,2	9 13,0	10 39,1	3 43,5	8 13,0	3 34,8	2 13,0	23 8,7	6,6
2	Βουλγαρία	1 10,0	2 20,0	1 10,0	5 50,0	1 10,0	1 10,0	4 40,0	1 10,0	0,0	10 2,9
3	Ελλάδα	2 0,8	136 52,1	75 28,7	160 61,3	88 33,7	35 13,4	183 70,1	51 19,5	9 3,4	261 74,6
4	Ο.Δ. Γιουγκοσλαβίας	0,0	44 50,6	22 25,3	50 57,5	34 39,1	9 10,3	59 67,8	15 17,2	5 5,7	87 24,9
5	ΠΓΔΜ	2 2,0	59 57,8	36 35,3	63 61,8	42 41,2	19 18,6	73 71,6	19 18,6	9 8,8	102 29,1
6	Ρουμανία	1 1,5	36 55,4	20 30,8	34 52,3	25 38,5	8 12,3	37 56,9	11 16,9	3 4,6	65 18,6
7	Τουρκία	1 1,0	58 55,2	31 29,5	52 49,5	36 34,3	19 18,1	66 62,9	19 18,1	6 5,7	105 30,0
	Σύνολο	7 1,1	350 53,6	188 28,8	373 57,1	236 36,1	94 14,4	430 65,8	119 18,2	34 5,2	653

(*) Τα ποσοστά στο σύνολο των ερωτηθέντων (350).

6. Συμπεράσματα

Γενικότερα συμπεραίνεται ότι, μετά το 1989 και την έναρξη της διαδικασίας μετάβασης των Βαλκανικών χωρών στην οικονομία της αγοράς, η κατάρρευση του οικονομικού συστήματος της σχεδιασμένης οικονομίας συνοδεύτηκε και από την απαξίωση των θεσμών του δημόσιου τομέα και του κρατικού μηχανισμού γενικότερα. Η περίοδος κατά την οποία οι Βαλκανικές χώρες σε μετάβαση επιδιώκουν να ανασυγκροτήσουν το κράτος και τους θεσμούς του, συμπίπτει με τη δρομολόγηση σημαντικών αλλαγών όσον αφορά στο μέγεθος, στο ρόλο και στο περιεχόμενο του κράτους, τόσο στις πρώην σοσιαλιστικές χώρες όσο και στις ανεπτυγμένες χώρες της δύσης. Μέχρι σήμερα και καθόλη τη διάρκεια της μεταβατικής περιόδου έγινε αρκετή συζήτηση και πάρθηκαν μέτρα που αφορούσαν περισσότερο και κυρίως το μέγεθος και τα ποσοτικά χαρακτηριστικά του δημόσιου τομέα και λιγότερο τα ποιοτικά χαρακτηριστικά και την αποτελεσματικότητά του.

Ειδικότερα η κατάσταση του δημόσιου τομέα και των φορέων του, παρά τις επιμέρους διαφοροποιήσεις, προκαλεί σημαντικά εμπόδια στην ανάπτυξη των Βαλκανικών χωρών και στη διαβαλκανική συνεργασία. Με την έννοια αυτή η διοίκηση του ανθρώπινου δυναμικού, η διαχείριση και ο προσανατολισμός των πόρων, ο εκσυγχρονισμός του θεσμικού πλαισίου, η αξιοποίηση των νέων τεχνολογιών και των σύγχρονων μοντέλων διοίκησης, αποτελούν σημαντικές προτεραιότητες του δημόσιου τομέα για την ενίσχυση της αποτελεσματικότητάς του στην προώθηση των οικονομικών και κοινωνικών στόχων και τη διευκόλυνση της διαβαλκανικής συνεργασίας και ανάπτυξης.

Για την αντιμετώπιση των προβλημάτων του δημόσιου τομέα και την αξιοποίηση της υφιστάμενης εμπειρίας και τεχνογνωσίας, τα στελέχη των δημόσιων φορέων των Βαλκανικών χωρών συνεργάζονται ή επιδιώκουν συνεργασίες με αντίστοιχους φορείς των κρατών μελών της Ευρωπαϊκής Ένωσης και των άλλων Βαλκανικών χωρών.

Από τα αποτελέσματα της πρωτογενούς έρευνας για τη διαπεριφερειακή συνεργασία ειδικότερα των σχολείων της Βουλγαρίας με αντίστοιχους φορείς της Ευρωπαϊκής Ένωσης και των βαλκανικών χωρών, σε συνδυασμό με τις προοπτικές που διαφαίνονται από τις επιλογές τους για το μέλλον, προκύπτει ότι:

α) Τα διευθυντικά στελέχη της Βουλγαρίας εκδηλώνουν την ανά-

γκη και θέλησή τους για το «άνοιγμα» των σχολείων και την εναρμόνισή τους προς τα δεδομένα και τις απαιτήσεις του ευρύτερου εξωτερικού περιβάλλοντος. Μεταξύ της διαβαλκανικής και ευρωβαλκανικής συνεργασίας, κατά προτεραιότητα επιδιώκουν συνεργασίες με αντίστοιχους φορείς των χωρών της Ευρωπαϊκής Ένωσης και ιδιαίτερα με τις μεγαλύτερες και ισχυρότερες χώρες, λόγω του υψηλότερου επιπέδου ανάπτυξης, αλλά και της στρατηγικής επιλογής των για ένταξη στην Ευρωπαϊκή Ένωση, η οποία υποστηρίζεται και από αντίστοιχα προγράμματα (Interreg, Phare κ.λπ.).

Όσον αφορά στους φορείς, συνεργάζονται κυρίως με εκπαιδευτικούς οργανισμούς-σχολεία και ακολουθούν τα Πανεπιστήμια και ερευνητικοί φορείς, η Τοπική Αυτοδιοίκηση, οι επιχειρήσεις, Συνδικαλιστικές Οργανώσεις και άλλοι φορείς.

- β) Οι τομείς συνεργασίας των σχολείων της Βουλγαρίας με τις χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης, αλλά και των Βαλκανίων με μικρές διαφοροποιήσεις, είναι κυρίως ο τομέας της πληροφόρησης και ακολουθούν η ανταλλαγή εμπειριών σε μεθόδους εργασίας, η ανταλλαγή προσωπικού-επισκέψεων, η κατάρτιση προσωπικού, η εξυπηρέτηση χρηστών, τα κοινοτικά προγράμματα και συνδικαλιστικά θέματα. Η προτεραιότητα αυτή των τομέων της συνεργασίας έχει σχέση κυρίως με τις ελλείψεις και τις ανάγκες των σχολείων της Βουλγαρίας, η αντιμετώπιση των οποίων επιδιώκεται και μέσω των διεθνών συνεργασιών.
- γ) Η θέση της Ελλάδας σε σύγκριση με τις υπόλοιπες Βαλκανικές χώρες εμφανίζεται σημαντική και όσον αφορά στο μέλλον πολύ σημαντική, καθώς εκδηλώνεται από τα διευθυντικά στελέχη της Βουλγαρίας η προτίμησή τους για συνεργασία (με μεγάλη απόσταση από την επιλογή που κάνουν για άλλες βαλκανικές χώρες) με φορείς της Ελλάδας και μάλιστα σε όλους τους τομείς. Και αυτή η επιλογή σχετίζεται με το υψηλότερο επίπεδο ανάπτυξης της Ελλάδας και με το γεγονός ότι είναι η μοναδική βαλκανική χώρα μέλος της Ευρωπαϊκής Ένωσης.
- δ) Η αξιολόγηση της εμπειρίας από τη συνεργασία τους με φορείς της Ελλάδας κρίνεται, σε σύγκριση με τις άλλες Βαλκανικές χώρες, θετική έως πολύ θετική. Πρέπει όμως να επισημανθεί ότι η εμπειρία από τη συνεργασία τους με την Ελλάδα αξιολογείται από τα ίδια στελέχη σε χαμηλότερο επίπεδο, όταν αυτή συγκρίνεται με την εμπειρία τους από τη συνεργασία με τις άλλες χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Η επισήμανση αυτή έχει ιδιαίτερη σημασία και θα πρέπει να συνυπολογιστεί όχι

μόνον από τους εκπαιδευτικούς φορείς, αλλά γενικότερα από τους φορείς της Ελλάδας στην ανάπτυξη των διαπεριφερειακών συνεργασιών στη Βαλκανική. Πολύ περισσότερο που η «διπλωματία» των κοινωνικών οργανώσεων και φορέων αποκτά ολοένα και μεγαλύτερη σημασία στην προώθηση της διαβαλκανικής συνεργασίας, παράλληλα και σε συντονισμό με τη διπλωματία των κυβερνήσεων.

Σημειώσεις

1. Μαρία Νεγρεπόντη Δελιβάνη, *Συνωμοτική «Παγκοσμιοποίηση»*, εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα, 2001 σελ. 436.
2. Θεόδωρος Σακελλαρόπουλος, *Υπερεθνικές Κοινωνικές Πολιτικές την εποχή της Παγκοσμιοποίησης*, εκδ. Κριτική, Αθήνα, 2001, σελ. 202.
3. Joseph E. Stiglitz, *Σοσιαλισμός προς ποια Κατεύθυνση; Οικονομίες σε Μετάβαση*, εκδ. Κριτική, Αθήνα, 1998, σελ. 321.
4. Εύη Ζαμπέτα, «Η Εκπαίδευση ως Κοινωνική Πολιτική του Κράτους. Συγκρότηση και Επαναδιαπραγμάτευση», στο: Π. Γετίμης, Δ. Γράβαρης (επιμ.), *Κοινωνικό Κράτος και Κοινωνική Πολιτική, Η Σύγχρονη Προβληματική*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα, 1993, σελ. 226 και 229.
5. Δ. Αργυριάδης, *Διοίκηση (Management): σημασία και σύγχρονες τάσεις*, Εισήγηση σε σεμινάριο στελεχών της Δημόσιας Διοίκησης, Αθήνα, 1995, σελ. 47, 48, 53.
6. Όπ. παρ., σελ. 45.
7. Μαρία Νεγρεπόντη Δελιβάνη, *Συνωμοτική «Παγκοσμιοποίηση»*, εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα, 2001 σελ. 583.
8. Γιώργος Μαγούλιος, *Οικονομικές και Κοινωνικές Μεταρρυθμίσεις στα Βαλκάνια σε Μετάβαση - Προσδοκίες και Αποτελέσματα*, Εισήγηση στο 2ο Διεθνές Συνέδριο Κοινωνιολογίας, Θεσσαλονίκη, 8/10-11-2002.
9. UNPD, *Human Development Report*, 2001 (επεξεργασία στοιχείων).
10. UNPD, *Human Development Report*, 2001 (επεξεργασία στοιχείων).
11. Καζάκος Πάνος, «Οικονομικές εξελίξεις και μεταρρυθμίσεις στη νοτιοανατολική Ευρώπη», στο: Θ. Βερέμης (επιμ.), *Βαλκάνια από το διπολισμό στη νέα εποχή*, εκδ. Γνώση, Αθήνα, 1995, σελ. 87.
12. Έρευνα ΣΒΒΕ, *Τα αντικίνητρα που αντιμετωπίζουν οι Ελληνικές επιχειρήσεις που δραστηριοποιούνται στις χώρες του SECI*, Θεσσαλονίκη, Δεκέμβριος 1998.
13. Γιώργος Μαγούλιος, *Ο ρόλος της Θεσσαλονίκης στη διαβαλκανική οικονομική συνεργασία*, εκδ. University Studio Press, Θεσσαλονίκη, 2000, σελ. 213-216.
14. Οργανισμός Ηνωμένων Εθνών (Τμήμα Οικονομικών και Κοινωνικών Υποθέσεων, Τομέας Δημοσίων Οικονομικών και Δημόσιας Διοίκησης), πρα-

κτικά συνεδρίου *Οι υπό μετάβαση Δημόσιες Υπηρεσίες: Ενίσχυση του ρόλου τους, Επαγγελματισμός, Ηθικές Αξίες και Πρότυπα*, Θεσσαλονίκη, 1997.

15. Joseph E. Stiglitz, *Σοσιαλισμός προς ποια Κατεύθυνση; Οικονομίες σε Μετάβαση*, εκδ. Κριτική, Αθήνα, 1998, σελ. 335.

16. Πρωτογενής έρευνα σε σχολεία της Βουλγαρίας: Τα ευρήματα και τα στοιχεία στηρίζονται σε πρωτογενή έρευνα με αντικείμενο το *Σύγχρονο Δημόσιο Management* που πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο της Κοινοτικής Πρωτοβουλίας Interreg II με εταίρους τους: Ένωση Δημοσιοϋπαλληλικών Οργανώσεων Θεσσαλονίκης (ΕΔΟΘ) - Ν.Τ. Α.Δ.Ε.Δ.Υ (επικεφαλής), Confederation of Independent trade Unions in Bulgaria, Independent Trade Union of Health Employees of Albania, Trade Union of Workers of the Administration Fyrom.

Στην ερευνητική ομάδα συμμετείχαν: Γιώργος Μαγούλιος, οικονομολόγος, συντονιστής· Ελεονώρα Καρασαββίδου, επίκουρη καθηγήτρια στο ΑΠΘ· Άννα Τριχοπούλου, κοινωνιολόγος· Γιώργος Μπλάγας, κοινωνιολόγος.

Η έρευνα πεδίου (field research) στον τομέα της παιδείας στη Βουλγαρία πραγματοποιήθηκε (2000) με δομημένο ερωτηματολόγιο σε τυχαίο δείγμα 350 διευθυντικών και συνδικαλιστικών στελεχών σχολείων πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης.

Άμεσες και έμμεσες επιδράσεις της ελληνικής οικονομικής πολιτικής στην επιχειρηματικότητα*

Αναστάσιος Δ. Καραγιάννης**

Περίληψη

Η οικονομική πολιτική με τις άμεσες και έμμεσες επιδράσεις της είναι σε θέση να στρέψει την επιχειρηματικότητα σε μια οικονομία προς κάποιες δραστηριότητες όπως είναι και σε θέση να καθορίσει αποφασιστικά την προσφορά της. Στην παρούσα μελέτη με τη χρήση ενός ερωτηματολογίου διερευνήθηκαν επτά άμεσα ελεγχόμενες μεταβλητές από την οικονομική πολιτική όπως και τέσσερις μεταβλητές που εμμέσως επηρεάζονται από αυτή και εξετάστηκαν οι επιδράσεις τους στην προσφορά και το είδος της επιχειρηματικότητας στην Ελληνική Οικονομία. Το βασικό συμπέρασμα είναι ότι η οικονομική μας πολιτική δεν έστρεψε την επιχειρηματικότητα της χώρας μας προς την επιθυμητή παραγωγική κατεύθυνση και δεν ενίσχυσε την προσφορά της.

Εισαγωγή

Με την παρούσα μελέτη διερευνούνται ποιες οικονομικές πολι-

* Η έρευνα στην οποία στηρίζεται το παρόν άρθρο χρηματοδοτήθηκε από το Κέντρο Ερευνών του Πανεπιστημίου Πειραιώς (2003). Ευχαριστώ τον δρ. Ι. Σμυρλή και τους φοιτητές μου Α. Αντζουλάτο, Π. Κολλά, Δ. Κουγιουμουτζή, Κ. Πουλάκο που με βοήθησαν με άριστα αποτελέσματα στην επεξεργασία των ερωτηματολογίων και των στοιχείων. Επίσης, ευχαριστώ τον αναπληρωτή καθηγητή Μ. Ζουμπουλάκη (Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας) του οποίου οι υποδείξεις βελτίωσαν το κείμενο για το περιεχόμενο του οποίου όμως παραμένω αποκλειστικά υπεύθυνος.

** Ο Αναστάσιος Δ. Καραγιάννης είναι αναπληρωτής καθηγητής στο Τμήμα Οικονομικής Επιστήμης στο Πανεπιστήμιο Πειραιώς.

τικές και σε τι έκταση έχουν επιδράσει (θετικά ή αρνητικά) όχι μόνο στην προσφορά της επιχειρηματικότητας στην χώρα μας, αλλά και στην ενίσχυση ή αποδυνάμωση του σημαντικού της ρόλου στην οικονομική ανάπτυξη. Χάριν της εμπειρικής διερεύνησης του θέματος υιοθετήθηκε η έννοια της επιχειρηματικότητας ως την διεργασία εκείνη που αντικατοπτρίζει την ίδρυση και διεύθυνση μιας επιχείρησης από ένα άτομο¹.

Η μελέτη στηρίχθηκε σε ένα ερωτηματολόγιο που απαντήθηκε (Απρίλιος - Ιούνιος 2003) από ένα αντιπροσωπευτικό δείγμα 512 επιχειρηματιών που ήταν ιδιοκτήτες και διεύθυναν μικρομεσαίες επιχειρήσεις (το 70% εξ αυτών απασχολούσε από 3-10 άτομα) σε διάφορα μέρη της Ελλάδας και σε διάφορους τομείς παραγωγής². Η ηλικία των επιχειρήσεων του δείγματος είναι μικρή (το 74% έχουν ιδρυθεί το διάστημα 1980-2003) και το 81% ιδρύθηκαν από τον ίδιο τον επιχειρηματία (μόνο το 14% ήταν οικογενειακής συνέχειας) ώστε να διερευνηθούν οι επιδράσεις της σύγχρονης εποχής στην επιχειρηματικότητα των Ελλήνων.

Στο πρώτο τμήμα της ανάλυσης που ακολουθεί εξετάζονται κάποιοι άμεσοι ουσιαστικοί παράγοντες της οικονομικής πολιτικής που συνθέτουν τη συνάρτηση της επιχειρηματικότητας, όπως αυτή αναπτύχθηκε στην εργασία μου *Οικονομική Πολιτική και Επιχειρηματικότητα στην Ελληνική Οικονομία* (Καραγιάννης, 2002, κεφ. 8). Στο δεύτερο τμήμα, ερευνώνται οι επιδράσεις στην επιχειρηματικότητα κάποιων άλλων σημαντικών αλλά έμμεσων παραγόντων-μεταβλητών της οικονομικής και κοινωνικής μας πολιτικής. Στα συμπεράσματα, επισημαίνονται οι αδυναμίες της κρατικής μας πολιτικής στην ενθάρρυνση, προβολή και ενίσχυση της επιχειρηματικότητας.

Ι. Άμεσες επιδράσεις της ελληνικής οικονομικής πολιτικής στην επιχειρηματικότητα

Σε πρόσφατη μελέτη μου είχε εξετασθεί (βλ. Καραγιάννης, 2002, κεφ. 8) με ποιο τρόπο η άσκηση της οικονομικής μας πολιτικής έχει επηρεάσει την επιχειρηματικότητα στην χώρα μας. Είχε επικεντρωθεί η διερεύνηση αυτή σε μερικές μόνο μεταβλητές που έχουν εμφανή και σημαντική επίδραση, υπό το πρίσμα θεωρητικών και εμπειρικών μελετών που είχαν διεξάγει άλλοι ερευνητές. Οι μεταβλητές αυτές οι οποίες είναι άμεσες επίδρασης και ι-

σχύος με καθαρά οικονομική υπόσταση, αφού παρουσιασθούν εκ νέου εδώ με σύντομη θεωρητική ερμηνεία, θα εξετασθούν μέχρι ποιο βαθμό τις θεωρούν οι ίδιοι επιχειρηματίες ότι επηρέασαν άμεσα ή και επηρεάζουν ακόμη την προσπάθειά τους.

Οι σημαντικές μεταβλητές όπως είχε επισημανθεί στην προαναφερόμενη εργασία (όπ. παρ., σελ. 141-144), που συνθέτουν τη συνάρτηση επιχειρηματικότητας (E) είναι οι εξής:

$$E = f(r, G, \Pi, T, X, O, Kr)$$

όπου:

- r το ύψος του επιτοκίου,
- G η κρατική παρέμβαση,
- Π η αξιοπιστία και σταθερότητα της οικονομικής πολιτικής,
- T η φορολογική πολιτική,
- X η πολιτική των επιδοτήσεων και κινήτρων,
- O το γενικό οικονομικό κλίμα,
- Kr οι κερδοσκοπικές πρακτικές.

Όπως επισημάνθηκε σε αυτή την εργασία (όπ. παρ.) εάν από αυτούς τους παράγοντες οι περισσότεροι και οι σημαντικότεροι –από την άποψη του βαθμού επίδρασης– επηρεάζουν θετικά την επιχειρηματικότητα, τότε ομιλούμε για ευνοϊκό επιχειρηματικό περιβάλλον και ευοίωνες επιχειρηματικές προσδοκίες. Αντίθετα, εάν οι παράγοντες που το επηρεάζουν αρνητικά έχουν αρκετά υψηλή ένταση επίδρασης, τότε μιλάμε για αρνητικό επιχειρηματικό περιβάλλον που απαιτεί ριζικές οικονομικές τροποποιήσεις και αναθεώρηση ή βελτίωση της οικονομικής μας πολιτικής.

Η επίδραση των μεταβλητών αυτών στην επιχειρηματικότητα έχει διαπιστωθεί ότι έχει μια δεδομένη θεωρητική κατεύθυνση³ η οποία θα ελεγχθεί εάν ισχύει και σε ποιο βαθμό στην οικονομία και στους Έλληνες επιχειρηματίες. Ας δούμε πώς αυτοί οι παράγοντες θεωρούνται από τους επιχειρηματίες μας ότι επηρέασαν την απόδοσή τους σε αυτό τον οικονομικό τους ρόλο.

1.1. Ύψος επιτοκίου

Εάν οι επενδύσεις εξαρτώνται μόνο από το κόστος του κεφαλαίου, τότε το ύψος του πραγματικού επιτοκίου (r) δανεισμού για την εκπλήρωση και ανάπτυξη των επιχειρηματικών σχεδίων, επιδρά αντιστρόφως ανάλογα στην επιχειρηματική επένδυση, δηλαδή:

$$I = f(r) \quad \text{και} \quad dI/dr < 0 \quad (1a)$$

Σχετικά με τον όγκο των πραγματοποιούμενων επενδύσεων, σε συνθήκη *ceteris paribus*, μολονότι υπάρχει η αρνητική επίδραση της φθίνουσας αποδοτικότητας του κεφαλαίου, σε γενικές γραμμές, αναμένεται η αύξησή τους να συμπορεύεται και να δείχνει ένα ευνοϊκό επιχειρηματικό κλίμα. Το αντίθετο συμβαίνει όταν υπάρχει μείωση ιδιωτικών επενδύσεων. Δηλαδή, έχουμε:

$$dE/dI > 0 \quad (1\beta)$$

Συνεπώς,

$$dE/dr < 0 \quad (1\gamma)$$

Έχει επαρκώς δικαιολογηθεί (βλ. Καραγιάννης, 2002, σελ. 144-145) ότι βάσει διαφόρων εμπειρικών διερευνήσεων δεν φαίνεται το ύψος του πραγματικού επιτοκίου να επέδρασε στην ανάληψη και επέκταση των επιχειρηματικών σχεδίων στην οικονομία μας τόσο ισχυρά, όσο η νεοκλασική θεωρία αποδέχεται. Δηλαδή, παρά το γεγονός ότι την 25ετία 1974-1996 είχαμε κατά περιόδους πολύ χαμηλό επίπεδο πραγματικού επιτοκίου, δεν φαίνεται να αυξήθηκαν οι ιδιωτικές επενδύσεις. Ρωτώντας τους επιχειρηματίες του δείγματός μας: εάν μειωθούν τα επιτόκια θα αυξήσουν τις επενδύσεις τους; οι απαντήσεις τους ήταν οι εξής: Σε ποσοστό 49% απάντησαν θετικά, σε ποσοστό 13,5% αρνητικά και ένα 37,5% δεν ξέρω. Μια τέτοια απάντηση δεν μπορεί να θεωρηθεί ότι επιβεβαιώνει τη θεωρητική θέση ότι ένας από τους βασικότερους παράγοντες που καθορίζει τις ιδιωτικές επενδύσεις είναι το ύψος του επιτοκίου, δηλαδή όσο μικρότερο είναι αυτό, τόσο αυξάνονται οι επενδύσεις. Στην περίπτωση των επιχειρηματιών του δείγματός μας, σε πολύ μικρό βαθμό ισχύει μια τέτοια επίδραση. Επιβεβαιώνεται, δηλαδή, η θέση του Keynes (1936, σελ. 162-164, 196-197), ότι ο παράγοντας που κυρίως καθορίζει τις επιχειρηματικές επενδύσεις είναι το γενικό οικονομικό κλίμα και η αισιόδοξη ή απαισιόδοξη στάση των επιχειρηματιών.

1.2. Βαθμός άμεσης κρατικής παρέμβασης

Η επέκταση του δημόσιου τομέα (G) και ο έντονος κρατικός παρεμβατισμός με τις διαστρεβλωτικές του επιδράσεις είναι παράγοντας που μειώνει τα περιθώρια και τις δυνατότητες της επιχειρηματικής απόδοσης και γι' αυτό μπορούμε εύλογα να υποθέσουμε ότι ισχύει η επίδραση:

$$dE/dG < 0 \quad (2\alpha)$$

Από το άλλο μέρος όμως, οι αυξανόμενες δημόσιες δαπάνες κυρίως σε έργα υποδομής και η δημιουργία κλίματος αντιμετώπισης από τον κρατικό τομέα των σοβαρών διεθνών οικονομικών επιδράσεων, επιδρά θετικά στη διαμόρφωση ευνοϊκού επιχειρηματικού κλίματος. Δηλαδή:

$$dE/dG > 0 \quad (2\beta)$$

Η επίδραση της επέκτασης και λειτουργίας του δημόσιου τομέα που έχει θετικές και αρνητικές συνέπειες στην αύξηση της επιχειρηματικότητας, στην περίπτωση της χώρας μας, όπως έχει δείχθει (Καραγιάννης, 2002, σελ. 146-147), φαίνεται ότι έχει κινηθεί προς τη δεύτερη κατεύθυνση, δηλαδή αυτή των αρνητικών συνεπειών.

Η οικονομική επέκταση του κρατικού τομέα στη χώρα μας, όπως διαφαίνεται από την αύξηση των κρατικών δαπανών, μάλλον αποδυνάμωσε την επιχειρηματικότητα⁴. Η στάση των επιχειρηματιών του δείγματός μας σε σχετικές ερωτήσεις που αφορούν την επίδραση της αύξησης των δημοσίων δαπανών στην επιχειρηματική τους δραστηριότητα, επιβεβαιώνει αυτή την επισήμανση. Σύμφωνα με τις απαντήσεις του δείγματός μας, οι επιχειρηματίες, σε ποσοστό 54% θεωρούν ότι δεν ενίσχυσαν καθόλου οι υψηλές δημόσιες δαπάνες την επιχειρηματική τους δραστηριότητα, ενώ μόνο σε ποσοστό 6% ότι την ενίσχυσαν σημαντικά. Επίσης, σε ερώτηση εάν το κράτος δαπανά τους φόρους που εισπράττει, ενισχύοντας εκτός των άλλων την επιχειρηματική δράση, οι απαντήσεις ήταν και πάλι αρνητικές. Οι επιχειρηματίες σημείωσαν σε ύψος 59% ότι δεν την ενισχύουν καθ' οιονδήποτε τρόπο, σε ποσοστό 30% ότι την ενισχύουν ελάχιστα, ενώ μόνο το 12% ότι κάπως την ενισχύουν.

Βέβαια, οι κρατικές δαπάνες (κυρίως η χρήση των φόρων), δεν κατευθύνονται το ίδιο προς όλους τους παραγωγικούς κλάδους. Το ποιος κλάδος θα «ευνοηθεί» από τις κρατικές δαπάνες, εξαρτάται από τους στόχους της οικονομικής και κοινωνικής πολιτικής, αλλά και από την πολιτική ισχύ και δύναμη πίεσης των οργανωμένων συμφερόντων, όπως προείδε ο T. Veblen στις αρχές του προηγούμενου αιώνα (βλ. Griffin, Karayiannis, 2002). Ας δούμε σε ποιο βαθμό, οι επιχειρηματίες των διαφόρων κλάδων παραγωγής, θεώρησαν ότι «ευνοήθηκαν» ή όχι από την αύξηση των δημοσίων δαπανών και από τον τρόπο δαπάνης των φορολογικών εσόδων.

Όπως δείχνουν τα συσχετιζόμενα στοιχεία μας οι διαφορές είναι τόσο μικρές που δεν μπορούμε να εξάγουμε με ασφάλεια συμπεράσματα για το ποιος κλάδος ευνοήθηκε περισσότερο (ή λιγότερο) από τη διάθεση κρατικών κονδυλίων. Συνεπώς, οι Έλληνες επιχειρηματίες με τη «φωνή» των επιχειρηματιών του δείγματός μας, δεν θεωρούν ότι η διεύρυνση των δημοσίων δαπανών στη χώρα μας και η διάθεση των φορολογικών εσόδων, ως γενική ή και διακριτική πολιτική, διαδραμάτισαν θετικό ρόλο στην ενίσχυση της προσπάθειάς τους.

Η επέκταση του δημόσιου τομέα διαφαίνεται και από τη δημιουργία συμβουλευτικών και επιβοηθητικών φορέων διαφόρων οικονομικών δραστηριοτήτων, συμπεριλαμβανομένων και των επιχειρηματικών. Όπως όμως τόνισαν οι επιχειρηματίες του δείγματός μας, ερωτώμενοι εάν τους συμπαραστάθηκαν στη λειτουργία και ανάπτυξη της επιχείρησής τους διάφοροι κρατικοί φορείς και οργανισμοί, απάντησαν σε ποσοστό 69% ότι κάτι τέτοιο δεν έλαβε χώρα. Μόνο το 9% θεώρησε ότι κατά κάποιο τρόπο και το 3% σημαντικά ότι συμπαραστάθηκαν τέτοιοι φορείς στην προσπάθειά τους. Επομένως, η διεύρυνση του κρατικού τομέα και σε όρους ίδρυσης επιβοηθητικών φορέων και οργανισμών, δύσκολα μπορεί να θεωρηθεί ότι ενίσχυσε την επιχειρηματικότητα στη χώρα μας.

1.3. Αξιοπιστία - σταθερότητα οικονομικής πολιτικής

Η μακροοικονομική σταθερότητα, όπως επισημαίνεται σε σχετική έρευνα διαφόρων χωρών (GEM, 2002, σελ. 42), θεωρείται ως ένας από τους βασικότερους παράγοντες ενθάρρυνσης της επιχειρηματικότητας. Γι' αυτό και εκτός από την αύξηση της παρέμβασης του δημόσιου τομέα υπάρχει και ο παράγοντας της συχνης μεταβολής της οικονομικής πολιτικής και ο μικρός βαθμός αξιοπιστίας που εμπνέει (Π). Αυτά είναι σημαντικά στοιχεία που επιδρούν ανασχετικά στην επιχειρηματικότητα, δηλαδή, αναμένεται η επίδραση:

$$dE/d\P < 0 \quad (3)$$

Όπως επισημάνθηκε στη σχετική μου έρευνα, βάσει πολλών εμπειρικών σχετικών ερευνών (βλ. Καραγιάννης, 2002, σελ. 147-148), η συχνή παλινωδία και αναξιπιστία της οικονομικής πολιτικής και των κυβερνητικών μέτρων για την αγορά, έχει προκαλέσει μια τάση κερδοσκοπικής συμπεριφοράς στους επιχειρηματίες που προτιμούν βραχυχρόνιες προσδοχικές επενδύσεις και όχι μακροχρόνια επεν-

δυτικές. Η επισήμανση αυτή επιβεβαιώνεται και από τις απαντήσεις των επιχειρηματιών του δείγματός μας. Στην ερώτηση, ποιους ευνοεί η συχνά μεταβαλλόμενη οικονομική μας πολιτική, οι επιχειρηματίες απάντησαν σε ποσοστό 70% ότι ευνοεί αυτούς που κινούνται βραχυχρόνια και ευκαιριακά, ενώ μόνο το 13% αυτούς που δραστηριοποιούνται καινοτομικά και με μακροχρόνια στρατηγική.

1.4. Φορολογική πολιτική

Η κρατική παρέμβαση διαμέσου της φορολογικής πολιτικής επηρεάζει έντονα την ανάληψη επιχειρηματικών έργων. Η αύξηση της φορολογίας (Τ) και ειδικότερα των κερδών μειώνει τη δυνατότητα (διαθέσιμα κεφάλαια) και θέληση των επιχειρηματιών για επενδύσεις. Έχει διαπιστωθεί από την εποχή του Adam Smith η σχέση:

$$dE/dT < 0 \quad (4)$$

Όπως έχει γίνει φανερό (Καραγιάννης, 2002, σελ. 148), η αύξηση των αμέσων κυρίως φόρων πλήττει την επιχειρηματικότητα με διάφορους τρόπους, όπως: μειώνοντας τις αποταμιεύσεις των επιχειρηματιών, ενισχύοντας την παραοικονομία, και αποστερώντας την οικονομία από τους νέους επίδοξους καινοτόμους επιχειρηματίες (αφού μειώνει τις επιχειρηματικές δυνατότητες) «προστατεύοντας» έτσι από τον ανταγωνισμό τις μεγάλες επιχειρήσεις⁵. Και οι τρεις αυτές αρνητικές συνέπειες της άμεσης υψηλής φορολογίας, κυρίως επί των νέων επιχειρήσεων, φαίνεται ότι επέδρασαν στη μείωση της επιχειρηματικής δραστηριότητας στη χώρα μας. Παρατηρώντας οι επιχειρηματίες, σε ποσοστό 59%, ότι το κράτος δεν δαπανά τους φόρους ή τμήμα τους ενισχύοντας την επιχειρηματικότητα, και ωθούμενοι από μια συμπεριφορά στηριγμένη στο ατομικό τους συμφέρον, όπως η οικονομική λογική υποθέτει, αντιμετώπισαν, όπως και αναμενόταν, με κάποια συγκατάβαση την φοροδιαφυγή. Σε σχετική ερώτηση απάντησαν σε ποσοστό 56% ότι θεωρούν τη φοροδιαφυγή ως εκ μέρους τους αμυντική πράξη, σε ποσοστό 35% ως καταδικαστέα και σε ποσοστό 9% ως έξυπνη ενέργεια. Έτσι, επιβεβαιώνονται οι σχετικές επιστημάνσεις μου (βλ. Καραγιάννης, 2002, κεφ. 7) για το φαινόμενο της φοροδιαφυγής στη χώρα μας και τη φορολογική συνείδηση των πολιτών. Δηλαδή, ότι σε μεγάλο βαθμό αμφοτέρως εξαρτώνται και καθορίζονται από τον τρόπο που δαπανώνται οι φόροι εκ μέρους της κρατικής αρχής.

1.5. Πολιτική επιδοτήσεων - κινήτρων

Η δασμολογική προστασία και οι επιλεκτικές επιδοτήσεις (X), κυρίως επιζητούνται από τους επιχειρηματίες και τους συνεργάτες τους, όπως από παλιά είχε επισημάνει ο Olson (1965, σελ. 22). Με την αύξηση της «προστασίας» και των επιδοτήσεων, αναμένεται η βελτίωση ή αύξηση των επιχειρήσεων με παράλληλη διεύρυνση της επιχειρηματικής προσπάθειας, μολονότι οι επιδοτήσεις οδηγούν σε διαστρεβλωτικό ανταγωνισμό και αύξηση των δημοσίων δαπανών. Δηλαδή, αναμένεται να έχουμε μια μικρή θετική επίδραση στην επιχειρηματικότητα:

$$dE/dX > 0 \quad (5)$$

Σε γενικές όμως γραμμές (βλ. Καραγιάννης, 2002, σελ. 148-149), η δασμολογική προστασία δεν φαίνεται να λειτουργήσει ως αρκετά σημαντικό και δραστικό μέτρο για την ενίσχυση της ανταγωνιστικής επιχειρηματικότητας στη χώρα μας. Επίσης, η προστασία των επιχειρήσεων από το διεθνή ανταγωνισμό αλλά και οι άμεσες επιδοτήσεις των επιχειρηματικών επενδύσεων είτε προέρχονται από το ταμείο της Ενωμένης Ευρώπης ή από τα δημόσια έσοδα της χώρας μας αποτελούν μια μορφή καταναλωτικής ή και φορολογικής επιβάρυνσης. Εκτός όμως αυτού υπάρχουν στοιχεία λειτουργίας αυτών των μέτρων που μπορούν να τονώσουν ή να διαστρεβλώσουν την πορεία της επιχειρηματικότητας σε μια οικονομία. Το δασμολογικό σύστημα της Ελλάδος ήταν προσανατολισμένο περισσότερο στην αύξηση των κερδών –διαμέσου της προστατευτικής πολιτικής– ορισμένων επιλεκτικά αποκαλούμενων στυλοβατών επιχειρήσεων της οικονομίας, παρά στην ενίσχυση ευοίωνου επιχειρηματικού κλίματος για νέους και επίδοξους επιχειρηματίες. Έτσι, μπορεί να συναχθεί ότι από την αποκαλούμενη προστατευτική πολιτική μειώθηκε καταφανώς η ευημερία των καταναλωτών και δεν ενισχύθηκε ανάλογα η ανταγωνιστική δυνατότητα της χώρας μας αλλά ούτε και (όσο θα αναμενόταν) η επιχειρηματική επιδεξιότητα των προστατευόμενων επιχειρηματιών μας. Οι θέσεις αυτές φαίνεται να επιβεβαιώνονται από τις επισημάνσεις των επιχειρήσεων του δείγματός μας.

Σύμφωνα με τα στοιχεία του δείγματός μας, στην ερώτηση εάν θεωρούν οι επιχειρηματίες ότι η δασμολογική πολιτική που είχε ακολουθήσει η χώρα μας μέχρι την προηγούμενη δεκαετία, είχε ευνοήσει την ανάπτυξη της επιχειρηματικότητας, τα αποτελέσματα είναι αρκετά διαφωτιστικά. Μόνο ένα πολύ μικρό ποσοστό

(8%) επιχειρηματιών πιστεύει ότι η δασμολογική πολιτική προστασίας είχε θετική απήχηση στην επιχειρηματικότητα, ενώ ένα πολύ υψηλό ποσοστό θεωρεί ότι είχε μικρό αντίκτυπο (35%) έως μηδενική επίδραση (29%).

Ας έλθουμε τώρα να εξετάσουμε εάν η δασμολογική αυτή προστασία, προσανατολίσθηκε και ευνόησε σημαντικά κάποιο κλάδο. Από τα στοιχεία μας, προκύπτει ότι, κάτι τέτοιο δε συνέβη. Δηλαδή, δεν αναγνώρισαν σε σημαντικό βαθμό οι επιχειρηματίες (εκτός αυτών που ασχολήθηκαν με τη μεταποίηση) ότι η σχετική δασμολογική πολιτική ευνόησε και ενίσχυσε σημαντικά κάποιο κλάδο παραγωγής. Συνεπώς, η μεγάλη απώλεια καταναλωτικού πλεονάσματος λόγω των δασμών, δεν φαίνεται να αντισταθμίσθηκε από τη βελτίωση της αποδοτικότητας των υπό δασμολογική προστασία κλάδων που λόγω αυτής, στο μέλλον, όπως είχαν υποστηρίξει οι Kaldor (1939), Hicks (1939) θα αυξανόταν το συνολικό προϊόν και θα επιτυγχανόταν βελτίωση της γενικής ευημερίας.

Οι παραπάνω καταστάσεις ενδεχομένως να οφείλονται στο ότι η δασμολογική προστασία κατευθύνθηκε κυρίως στην υποστήριξη των μεγάλων επιχειρήσεων της χώρας μας και όχι των μικρομεσαίων. Εάν αυτό αποτελεί μια δικαιολόγηση της αρνητικής στάσης των επιχειρηματιών του δείγματός μας έναντι της δασμολογικής πολιτικής, τότε θα πρέπει να δοθούν απαντήσεις στα κρίσιμα ερωτήματα: (α) ποιος επέλεγε και με τι στόχο τις δασμο-προστατευόμενες επιχειρήσεις; (β) μήπως μεταξύ αυτών υπήρχαν πολλές κρατικές επιχειρήσεις; (γ) γιατί τη σύγχρονη εποχή όπου οι μικρομεσαίες δυναμικές επιχειρήσεις είναι αυτές που ιλιγγιωδώς εξελίσσονται αναπτυξιακά δεν έτυχαν παρόμοιας προστασίας; Υπάρχουν και αλλού τέτοιου είδους ερωτήσεις στις οποίες όμως δεν αποσκοπεί να απαντήσει η παρούσα μελέτη. Το γεγονός όμως παραμένει, ότι ένα σημαντικό τμήμα των επιχειρηματιών θεωρούν πως η δασμολογική μας προστασία δεν απέδωσε θετικά για την επιχειρηματικότητα στη χώρα μας, και επομένως, υπάρχουν βάσιμες αιτιάσεις ότι ελάττωσε δραστικά το πλεόνασμα του καταναλωτή με αρνητικό αντίκτυπο στην ευημερία του.

Ας έρθουμε τώρα να δούμε ένα άλλο σκέλος της προστατευτικής πολιτικής: τις επιδοτήσεις. Όπως έχει επισημανθεί (Καραγιάννης, 2002, σελ. 150), οι επιχειρηματικές επιδοτήσεις αποδίδουν όταν επιδοτούν τα αναμενόμενα αποτελέσματα της επιχειρηματικής ιδέας, έχουν χαμηλό γραφειοκρατικό κόστος, και δεν απαιτούν υπέρογκες εγγυήσεις περιουσιακών στοιχείων. Αλλά όπως

παρατηρήθηκε ο τρόπος όμως και ο μηχανισμός με τον οποίο κατευθύνθηκαν οι επιδοτήσεις σε επιλεγμένες δραστηριότητες θεωρείται ότι όχι μόνο δεν έχει αποδώσει τους στόχους που αναμενόταν, αλλά και έχει οδηγήσει σε μείωση των κινήτρων για παραγωγική δραστηριότητα λόγω του εύκολου πλουτισμού από τις κοινοτικές επιδοτήσεις. Τα στοιχεία της παρούσας έρευνας δυστυχώς επιβεβαιώνουν αυτό το συμπέρασμα.

Στην ερώτηση εάν πιστεύουν οι επιχειρηματίες ότι η πολιτική των κρατικών επιδοτήσεων στη χώρα μας, ευνόησε την ανάπτυξη των δραστηριοτήτων τους, οι απαντήσεις τους είναι πολύ ενδιαφέρουσες. Μόνο ένα μικρό ποσοστό 11% θεωρούν ότι η πολιτική αυτή επέδρασε θετικά και σημαντικά στην ανάπτυξη της επιχειρηματικότητας, ενώ το 20% ότι μια τέτοια επίδραση είναι ανύπαρκτη.

Βάσει των διαφόρων αναπτυξιακών νόμων ενθάρρυνσης συγκεκριμένων παραγωγικών δραστηριοτήτων και περιοχών που υιοθετήθηκαν στη χώρα μας, θα ανέμενε κανείς να απορροφούνται και να αποδίδουν οι επιδοτήσεις που προσανατολίζονται κυρίως στην αναζωογόνηση της υπαίθρου και των ακριτικών περιοχών. Είναι επομένως εύλογη η διερεύνηση εάν κάτι τέτοιο –όπως το «βλέπουν» οι επιχειρηματίες μας– έλαβε χώρα στην οικονομία κάτω από τη σχετική κατεύθυνση της οικονομικής μας πολιτικής. Από τον πίνακα 1 που συσχετίζει την έδρα της επιχείρησης και το βαθμό που οι επιχειρηματίες αναγνωρίζουν τη θετική συμβολή των κρατικών επιχειρηματικών επιδοτήσεων, παρατηρούμε ότι: σε κάποιο βαθμό (αν και όχι σημαντικό) οι επιχειρηματίες που δραστηριοποιούνται σε χωριά και κωμοπόλεις όπως και στην πρωτεύουσα, αναγνωρίζουν σε μεγαλύτερο βαθμό απ' ό,τι οι επιχειρηματίες που δρουν σε πόλεις και πρωτεύουσες νομών, τη θετική ενίσχυση των επιχειρήσεων από τις διάφορες κρατικές επιδοτήσεις. Με άλλα λόγια, φαίνεται ότι σε κάποιο (όχι πολύ σημαντικό) βαθμό η στρατηγική ενίσχυσης μη ανεπτυγμένων περιοχών της χώρας λειτούργησε. Η σχετική ενίσχυση που παρατηρείται από τους Αθηναίους επιχειρηματίες, μάλλον σχετίζεται με το γεγονός ότι βρισκόμενοι πλησίον των κέντρων σχετικών αποφάσεων είτε μπορεί να τις επηρεάζουν ή να τις αξιοποιούν προς το συμφέρον τους.

Οι επιδοτήσεις, εκτός από την ενίσχυση διαφόρων περιοχών μιας χώρας, στοχεύουν και στην ενδυνάμωση διαφόρων παραγωγικών κλάδων. Από τα στοιχεία μας όμως, δε διαφαίνεται καθαρά ότι η σχετική πολιτική επιδοτήσεων αποσκοπούσε στην ενίσχυση συγκεκριμένου κλάδου (ή τουλάχιστον οι επιχειρηματίες δεν αντιλήφθηκαν εσκεμμένη πολιτική ενίσχυσης κάποιου κλάδου).

Πίνακας 1

Έδρα επιχείρησης και κρατικές επιδοτήσεις
και ενισχύσεις επιχειρηματικότητας

Έδρα	Ύψος ενίσχυσης				
	μεγάλη	μέτρια	μικρή	μηδενική	σύνολο
χωριό	25,0%	30,0%	20,0%	25,0%	100,0%
κωμόπολη	21,0%	26,0%	47,5%	5,5%	100,0%
πόλη	8,5%	12,5%	50,0%	29,0%	100,0%
πρωτεύουσα νομού	9,0%	31,0%	38,5%	21,5%	100,0%
Αθήνα	12,0%	31,0%	38,0%	19,0%	100,0%

Έχοντας κατά νου ότι η ερώτηση για την κρατική ενίσχυση διαμέσου των επιδοτήσεων απευθύνεται σε άτομα που θεωρείται ότι άμεσα ευνοούνται από την πολιτική αυτή, η επιφυλακτική έως αρνητική τους στάση δείχνει ότι ο μηχανισμός αυτός ενίσχυσης των επιχειρήσεων στη χώρα μας δεν απέδωσε τα αναμενόμενα. Και εάν ήταν μόνο έτσι, ίσως τα πράγματα να αποδίδονταν σε αδυναμία των επιχειρήσεων να απορροφήσουν και να χρησιμοποιήσουν αποδοτικά αυτές τις επιδοτήσεις. Αλλά σε ερώτηση προς τους επιχειρηματίες ποιας ηθικής και συμπεριφοράς συνάδελφοί τους επωφελήθηκαν από αυτές τις επιδοτήσεις, ο πίνακας 2 είναι αρκετά κατατοπιστικός.

Πίνακας 2

Επιχειρηματικός τρόπος επίτευξης των επιδοτήσεων

Επιχειρηματίας	Ποσοστά
Δραστήριος	8,0
Μη τίμιος	4,0
Με κομματικές διασυνδέσεις	51,0
Με κοινωνικές γνωριμίες	19,0
Με παράνομες ενέργειες (λάδωμα)	18,0
	100,0

Τα αποτελέσματα του παραπάνω πίνακα δείχνουν, σε αντίθεση με ό,τι δηλώνουν οι διάφορες κυβερνήσεις στη χώρα μας, ότι τις κρατικές επιδοτήσεις (ή της Ευρωπαϊκής Ένωσης) προς τους επιχειρηματίες, σε ποσοστό 51% θεωρούν οι επιχειρηματίες ότι εισέπραξαν αυτοί που είχαν κομματικές διασυνδέσεις, σε ποσοστό 18% αυτοί που «λάδωναν» τους υπαλλήλους του κρατικού μηχανισμού, και μόνο ένα μικρό ποσοστό 8% ότι τις εισέπραξαν οι δραστήριοι επιχειρηματίες. Το ποσοστό του 19% που επισημαίνουν ότι οι κοινωνικές γνωριμίες ήταν παράγοντας βάσει του οποίου οι επιχειρηματίες επέτυχαν το σκοπό τους, είναι μια «στρατηγική» που δεν μπορεί να θεωρηθεί ως κάτι το επιληψίμο και αξιοκατάκριτο. Όπως έχει δείχθει (βλ. Bruderl, Preisdorfer, 1998· Vecchio, 2003), οι κοινωνικές γνωριμίες αλλά και η κοινωνική συμπεριφορά του επιχειρηματία είναι παράγοντες που ευνοούν την επιτυχία του ειδικότερα στο ξεκίνημα της προσπάθειάς του. Παρόλα αυτά όμως, ακόμη μια φορά, βάσει των στοιχείων μας, επιβεβαιώνεται η διαπλοκή των κομματικών μηχανισμών σε οικονομικές δραστηριότητες όπως και η «επιτυχία» της χώρας μας να είναι από τις πρώτες στην Ευρώπη σε ύψος διαφθοράς. Συνεπώς, βάσει αυτών των επισημάνσεων, είναι δύσκολο να γίνει αποδεκτό και παραδεκτό ότι οι επιδοτήσεις των επιχειρήσεων ενίσχυσαν ανάλογα με το κόστος τους την ανάπτυξη της υγιούς επιχειρηματικότητας στη χώρα μας. Η παρατήρηση των επιχειρηματιών ότι οι περισσότερες επιδοτήσεις δίνονται με γνώμονα όχι την επιχειρηματική τους αξία, αλλά τις κομματικές και κοινωνικές γνωριμίες επιβεβαιώνει την άποψη που είχα εκφράσει (Καραγιάννης, 1999, σελ. 132) ότι οι αξίες της Ελληνικής κοινωνίας ευνοούν την ανάπτυξη του επιχειρηματικού πνεύματος γιατί σε γενικές γραμμές επικροτεί και επιβραβεύει τις επιχειρηματικές επιτυχίες, αν και τις τελευταίες δεκαετίες η εύκολη επιτυχία και ο πλουτισμός ορισμένων επιχειρηματιών έχει προκαλέσει μια κοινωνική επιφυλακτικότητα. Το αίσθημα της ελευθερίας και ανεξαρτησίας που κυριαρχεί στην Ελληνική κοινωνία είναι ίσως ένας από τους περισσότερο αποφασιστικούς παράγοντες που αυξάνουν τη θέληση για επιχειρήσεις στα άτομα. Αυτό που ίσως λείπει σε αυτή την κοινωνία και φέρνει απογοήτευση στους μελλοντικούς επιχειρηματίες, είναι η άνιση μεταχείριση (διαμέσου γνωριμιών κ.λπ.) των πολιτών από μέρους της πολιτείας. Ένα κλίμα ισότητας και ίσων επιχειρηματικών ευκαιριών από μέρους της πολιτείας είναι απαραίτητο για την τόνωση της προδιάθεσης για επιχειρήσεις στους νέους.

1.6. Γενικό οικονομικό κλίμα

Η διαμόρφωση ενός κλίματος σταθερότητας, εμπιστοσύνης και ενδεδειγμένης οικονομικής πολιτικής (Ο) που ενισχύει την εξέλιξη της συνολικής παραγωγής, λειτουργεί θετικά στην αύξηση της επιχειρηματικής δράσης. Διαφαίνεται δηλαδή η εξής επίδραση:

$$dE/dO > 0 \quad (6)$$

Έχει γίνει αποδεκτό από πολλούς ερευνητές (βλ. Καραγιάννης, 2002, σελ. 150) ότι ένα θετικό γενικό οικονομικό κλίμα ενισχύει την επιχειρηματικότητα. Δύο στοιχεία θα εξετάσουμε διαμέσου του ερωτηματολογίου μας προς αυτή την κατεύθυνση. Το πρώτο αφορά τη γενική θετική ή αρνητική στάση της οικονομικής μας πολιτικής τα τελευταία 25 χρόνια ως προς την επιχειρηματικότητα. Όπως φαίνεται από τον πίνακα 3 η στάση των επιχειρηματιών μας δείχνει προς την αρνητική κατεύθυνση αυτήν την τόσο κρίσιμη για την επιχειρηματικότητα οικονομική πολιτική. Πιο συγκεκριμένα, άνω του 70% επιχειρηματίες πιστεύουν ότι η γενική οικονομική πολιτική της χώρας μας έναντι της επιχειρηματικότητας ήταν από μηδενική έως πολύ μικρή και μόνο ένα ελάχιστο ποσοστό 2% θεωρεί ότι ήταν πολύ θετική. Αυτό δείχνει μάλλον, ότι πέραν όποιων ιδεολογικών στηριγμάτων μπορεί να υπήρχαν για την ασκούμενη οικονομική πολιτική, θεωρούνταν ή υποθέτονταν ότι η επιχειρηματικότητα μπορεί να τα καταφέρει μόνη της, την εποχή που όλες οι προηγμένες χώρες του κόσμου ελάμβαναν αποφασιστικά μέτρα για την ενίσχυσή της.

Όχι μόνο θεωρούν οι επιχειρηματίες μας ότι η οικονομική πολιτική δεν ενίσχυσε το ρόλο και τη δράση τους, αλλά σημειώνουν, ότι ούτε επιβοηθητικό ρόλο είχε αυτή. Όπως φαίνεται από τον πίνακα 4, οι επιχειρηματίες δε θεωρούν ότι η οικονομική πο-

Πίνακας 3

Ενίσχυση επιχειρηματικότητας από την γενική οικονομική πολιτική τα τελευταία 25 χρόνια

Μέγεθος ενίσχυσης	Ποσοστά
Υψηλό	2,0
Μέτριο	27,0
Χαμηλό	37,0
Μηδενικό	34,0
	100,0

λιτική συμπαραστάθηκε και βοήθησε την προσπάθειά τους με διάφορους φορείς, οργανώσεις και υπηρεσίες.

Πίνακας 4
Κρατική οικονομική ενίσχυση επιχειρηματικότητας
και βοήθεια κρατικών φορέων

Βαθμός οικονομικής ενίσχυσης	Βαθμός βοήθειας από κρατικούς φορείς/υπηρεσίες επιχειρηματιών				
Μέγεθος	μεγάλος	μέτριος	μικρός	μηδενικός	σύνολο
μεγάλος	8,0%	42,0%	8,0%	42,0%	100,0%
μέτριος	4,0%	12,5%	30,0%	53,5%	100,0%
μικρός	1,0%	9,0%	28,5%	61,5%	100,0%
μηδενικός	0,0%	7,5%	17,0%	75,5%	100,0%

Εξετάζοντας τώρα σε ποιο βαθμό η κοινωνικο-οικονομική πολιτική στη χώρα μας τα τελευταία 25 χρόνια κατευθύνθηκε προς την ενίσχυση της επιχειρηματικότητας, από τα στοιχεία μας, δεν επιβεβαιώνεται καμία σημαντική τέτοια διασύνδεση αιτίου-αποτελέσματος.

Μια δεύτερη παράμετρος (μεταξύ αυτών που υπάρχουν) που εξετάστηκε με το ερωτηματολόγιο, είναι η πολιτική της επιδότησης και ελέγχου ή της μη επιδότησης και του μικρού ελέγχου των επιχειρήσεων από το κράτος. Όπως έχει επισημανθεί (βλ. Καραγιάννης, 2002, σελ. 150) οι εντατικοί και σε έκταση έλεγχοι τιμών διαστρέβλωσαν τη λειτουργικότητα και την αποτελεσματικότητα του μηχανισμού των τιμών και ανάλογα έστρεψαν την επιχειρηματικότητα σε παρασιτικές και βραχυχρόνιες επενδύσεις. Οι επιχειρηματίες του δείγματός μας, φαίνεται να αντιλαμβάνονται αυτή τη διαστρεβλωτική συνέπεια των ελέγχων, και όπως δείχνουν τα στοιχεία, το 77% εξ αυτών θεωρεί ότι το κράτος δεν πρέπει να επιδοτεί τις επιχειρήσεις τους αλλά ούτε και να τις ελέγχει αυστηρά. Η αρνητική τους αυτή θέση έναντι των επιδοτήσεων και ελέγχων έχει βασική αφετηρία τα σημαντικά προβλήματα που τους δημιουργεί η γραφειοκρατία. Όπως παρατηρούμε από τον πίνακα 5, σε μεγάλο βαθμό οι επιχειρηματίες (άνω του 70%) θεωρούν ότι τις υψηλές επιδοτήσεις και τους κρατικούς ελέγχους συνοδεύει ένας υψηλός βαθμός γραφειοκρατίας που δημιουργεί προβλήματα στην ανάπτυξη της επιχείρησής τους.

Πίνακας 5

Εμπόδια κρατικής γραφειοκρατίας στην ανάπτυξη επιχειρήσεων
και επιθυμία κρατικών επιδοτήσεων/ελέγχων

Βαθμός εμποδίων από γραφειοκρατία	Ύψος κρατικών επιδοτήσεων/ελέγχων		
Μέγεθος	σημαντικές	μικρές	σύνολο
μεγάλος	78,0%	22,0%	100,0%
μέτριος	73,0%	27,0%	100,0%
μικρός	68,5%	31,5%	100,0%
μηδενικός	79,0%	21,0%	100,0%

1.7. Βραχυχρόνιες κερδοσκοπικές πρακτικές

Η διεύρυνση της δυνατότητας εφήμερων κερδοσκοπικών πρακτικών (Kr) και της φοροδιαφυγής ή γενικά του κυκλώματος της παραοικονομίας και της απάτης, ενισχύει, σύμφωνα με τη λογική και την εμπειρία, τη βραχυχρόνια (Es) και όχι τη μακροχρόνια σχεδίαση επιχειρηματικών έργων και επενδύσεων (EI), δηλαδή:

$$dEs/dKr > 0 \quad (7\alpha)$$

$$dEI/dKr < 0 \quad (7\beta)$$

Όπως έχει δείχθει αλλού (Καραγιάννης, 2002, σελ. 150-151), η οικονομική μας πολιτική της διεύρυνσης των δημοσίων δαπανών, ο προσανατολισμός σημαντικού τους τμήματος όχι σε έργα υποδομής αλλά σε καταναλωτικές δαπάνες, και η υψηλή φορολογία, όχι μόνο οδήγησαν στην εμφάνιση των φαινομένων της φοροδιαφυγής και της παραοικονομίας, αλλά έστρεψαν την επιχειρηματικότητα περισσότερο σε ευκαιριακές και βραχυχρόνιες κερδοσκοπικές επενδύσεις παρά σε μακροχρόνιες παραγωγικές. Οι διαπιστώσεις αυτές φαίνεται ότι επιβεβαιώνονται από τις απαντήσεις των επιχειρηματιών του δείγματός μας. Αυτοί, όχι μόνο θεώρησαν σε ποσοστό 69,5% ότι από την οικονομική μας πολιτική ευνοούνται οι «ευκαιριακοί» αποκαλούμενοι επιχειρηματίες, αλλά και ότι η φοροδιαφυγή αποτελεί σε ποσοστό 56% μια αμυντική πολιτική των επιχειρηματιών έναντι του αδηφάγου κράτους.

1.8. Οικονομική πολιτική ευνοϊκού επιχειρηματικού περιβάλλοντος

Από την παραπάνω συνοπτική παρουσίαση των εξωγενών παραγόντων που συνθέτουν μια αντιπροσωπευτική συνάρτηση επιχειρηματικής δραστηριότητας υπάρχουν ορισμένοι που την ενισχύουν και άλλοι που τη μειώνουν όπως φαίνεται και από τα σημεία θετικής (+) και αρνητικής (-) συσχέτισης και επίδρασης που τη συνοδεύουν:

$$E = f(r, G, \Pi, T, X, O, Kr) \quad (8)$$

(-) (+, -) (-) (-) (+) (+) (+, -)

Ένα απόλυτα ευνοϊκό για την ανάπτυξη της επιχειρηματικότητας περιβάλλον είναι αυτό που αντιπροσωπεύεται από τις εξής τάσεις των παραγόντων που την επηρεάζουν, όπως παρατηρείται από τον πίνακα 6 και την εξίσωση (8), όπου:

Πίνακας 6

Παράγοντας	Επιθυμητό ύψος
r	χαμηλό
G	μέτριο και ορθής κατεύθυνσης
Π	ανύπαρκτο
T	μικρό
X	μέτριο και ορθής κατεύθυνσης
O	υψηλό
Kr	μικρό

Από την προηγηθείσα εμπειρική ανάλυση σημαντικών μεταβλητών που άμεσα υπόκεινται σε έλεγχο της οικονομικής πολιτικής επιβεβαιώνονται οι σχετικές επισημάνσεις μου (Καραγιάννης, 2002, σελ. 151-152), ότι στην οικονομία μας κυρίως λόγω της οικονομικής πολιτικής που ακολουθήθηκε, δεν κατορθώθηκε να δημιουργηθεί ισχυρός παράγοντας που θα ευνοούσε και θα ανύψωνε τις επιχειρηματικές παραγωγικές και όχι παρασιτικές επιδιώξεις και δραστηριότητες κυρίως των νέων και επίδοξων επιχειρηματιών. Αυτό διαφαίνεται και από τον πίνακα 7 όπου συγκρίνονται οι ορθές θεωρητικές άμεσες επιδράσεις της οικονομικής πολιτικής με αυτές που έλαβαν χώρα στην οικονομία μας τα τελευταία χρόνια (κυρίως στην προ-Μάαστριχ εποχή).

Πίνακας 7

Παράγοντας	Επιθυμητό ύψος	Ύψος στην ελληνική οικονομία
r	χαμηλό	χαμηλό αλλά αναποτελεσματικό
G	μέτριο και ορθής κατεύθυνσης	υψηλό και λανθασμένης κατεύθυνσης
Π	ανύπαρκτο	έντονα υπαρκτό
T	μικρό	υψηλό
X	μέτριο και ορθής κατεύθυνσης	υψηλό και λανθασμένης κατεύθυνσης
O	υψηλό	χαμηλό
Kr	μικρό	μεγάλο

Στην παραπάνω ανάλυση διερευνήθηκαν οι άμεσες επιδράσεις στην επιχειρηματικότητα κάποιων παραγόντων που ελέγχει και κατευθύνει η οικονομική πολιτική. Στο επόμενο τμήμα, θα διερευνηθούν οι έμμεσες επιδράσεις διαφόρων παραγόντων της κοινωνικο-οικονομικής μας πολιτικής στην επιχειρηματικότητα.

II. Έμμεσες επιδράσεις της ελληνικής οικονομικής πολιτικής στην επιχειρηματικότητα

Η δυνατότητα της κρατικής πολιτικής, να επηρεάζει σημαντικά όχι μόνο την προσφορά, αλλά και την ανάπτυξη της επιχειρηματικότητας, δεν περιορίζεται μόνο στους άμεσους παράγοντες που ελέγχει και κατευθύνει. Η επίδραση της κρατικής πολιτικής μπορεί να οδηγήσει στην εμφάνιση εμποδίων και φαινομένων που εμμέσως επηρεάζουν την επιχειρηματικότητα. Μερικά από αυτά που θα εξετασθούν στη συνέχεια είναι η γραφειοκρατία, η διαφθορά, η έλλειψη κρατικής συμπαράστασης και η έλλειψη ειδικής προωθητικής στρατηγικής.

II.1. Κρατική γραφειοκρατία

Ένας από αυτούς τους παράγοντες είναι η κρατική γραφειοκρατία που ενώ έχει ως στόχο να ελέγξει ή να κατευθύνει την επιχειρηματικότητα, στην ουσία εμποδίζει σημαντικά την άσκησης της. Όπως παρατηρούμε από τον πίνακα 8 που είναι οι απαντήσεις σε ερώτηση προς τους επιχειρηματίες, σε ποιο βαθμό επη-

ρεάζει αρνητικά η κρατική γραφειοκρατία το επιχειρηματικό τους ξεκίνημα, οι διαπιστώσεις είναι αποκαλυπτικές. Το 70% εξ αυτών δηλώνουν ότι η αρνητική επίδραση της κρατικής γραφειοκρατίας στο ξεκίνημα της επιχείρησής τους ήταν πολύ μεγάλη, ενώ μόνο το 2% ότι ήταν μηδενική.

Πίνακας 8
Κρατική γραφειοκρατία ως εμπόδιο στο ξεκίνημα της επιχειρηματικότητας

Μέγεθος εμποδίου	Ποσοστά
Μεγάλο	70,0
Μέτριο	17,0
Μικρό	11,0
Μηδαμινό	2,0
	100,0

Εκτός όμως των γραφειοκρατικών εμποδίων στο ξεκίνημα της επιχείρησης, διερευνήθηκε με σχετική ερώτηση εάν αυτή εμποδίζει και την ανάπτυξή της και σε ποιο βαθμό. Σύμφωνα με τις απαντήσεις, ακόμη και στην εξελικτική πορεία της επιχείρησης, οι επιχειρηματίες θεωρούν ότι η γραφειοκρατία σε ποσοστό 63% δημιουργεί εμπόδια, ενώ μόνο ένα ποσοστό 3% σημειώνουν ότι δεν δημιουργεί προβλήματα.

Αυτό το πολύ σημαντικό εμπόδιο της γραφειοκρατίας στο ξεκίνημα αλλά και την ανάπτυξη της επιχειρηματικότητας που έχει επισημανθεί πολλές φορές από πολλούς κρατικούς και μη κρατικούς φορείς και έχει αναγνωρισθεί και ως σημαντικό πρόβλημα από κυβερνητικά χείλη, είχε ήδη εντοπισθεί και επισημανθεί και σε άλλη σχετική εμπειρική μελέτη (βλ. Χασσίδ, Καραγιάννης, 1999, σελ. 21-20) ως ένα από τα τρία σημαντικότερα εμπόδια (τα άλλα δύο ήταν η έλλειψη κεφαλαίων και ο ανταγωνισμός) που καλούνται να υπερπηδήσουν οι επιχειρηματίες⁶. Όπως καθίσταται φανερό, ο παράγοντας της κρατικής γραφειοκρατίας ως ανασταλτικός μηχανισμός της επιχειρηματικότητας είναι πολύ σημαντικός για να διατηρείται αλώβητος και μόνο ευχολόγια να προκαλεί, όπως γίνεται μέχρι σήμερα.

11.2. Διαφθορά δημοσίων υπαλλήλων

Ένα άλλο πρόβλημα που αντιμετωπίζουν οι επιχειρηματίες α-

φορά την εξυπηρέτηση και συνεργασία που «απολαμβάνουν» από τους δημοσίους υπαλλήλους. Η σημαντική αρνητική επίδραση που προκαλεί η διαφθορά των κρατικών μας υπαλλήλων και λειτουργών, όχι μόνο εμποδίζει την οικονομική ανάπτυξη, αλλά και διαστρεβλώνει και θέτει σε λανθασμένες βάσεις την κοινωνική ηθική⁷. Εκτός αυτού, όπως έχει δείχθει αναλυτικά αλλού (Καραγιάννης, 2002, κεφ. 2,3), η αναξιοκρατία λόγω της ελλιπούς θεσμικής διάρθρωσης και συνεπεία του ατομικού συμφέροντος και της συμπεριφοράς των πολιτικών, κυριαρχεί σε υψηλό βαθμό μεταξύ των δημοσίων υπαλλήλων και λειτουργών μας. Οι δύο αυτές αδυναμίες του δημοσίου τομέα, δηλαδή ο υψηλός βαθμός διαφθοράς και η αναξιοκρατία, επιχειρήθηκε να διερευνηθούν (με πλάγιο τρόπο για να απαντηθούν χωρίς ενδοιασμούς) σε ποιο βαθμό επιδρούν στην παρακώλυση της αναπτυξιακής πορείας των επιχειρηματιών⁸.

Η έμμεση ερώτηση την οποία κλήθηκαν να απαντήσουν οι επιχειρηματίες, αφορά τη γενική στάση των δημοσίων υπαλλήλων και λειτουργών έναντι στα επιχειρηματικά τους προβλήματα. Σε αρκετά σημαντικό ποσοστό ύψους 70% δήλωσαν ότι η στάση των δημοσίων υπαλλήλων είναι αδιάφορη για τα εν λόγω προβλήματά τους. Ακόμη, παρατηρείται ένα καθόλου ευκαταφρόνητο ποσοστό (16%) επιχειρηματιών που δήλωσαν ότι οι ενέργειες των δημοσίων υπαλλήλων είναι εχθρικές για την επιχειρηματική τους δράση. Μόνο ένα ελάχιστο ποσοστό (6%) θεώρησαν ότι οι κρατικοί υπάλληλοι και λειτουργοί είναι συμπαραστάτες –όπως και θα έπρεπε να είναι– στις επιχειρηματικές τους δραστηριότητες. Αυτός είναι και ένας επιπρόσθετος λόγος που εξηγεί –όπως επισημάνθηκε στο προηγούμενο τμήμα– γιατί οι επιχειρηματίες θεωρούν τη φοροδιαφυγή ως αμυντικό τους όπλο.

II.3. Έλλειψη κρατικής βοήθειας

Στις παραπάνω, καθόλου θετικές και ενθαρρυντικές για την επιχειρηματικότητα κρατικές πρακτικές στη χώρα μας, έρχεται να προστεθεί και η παντελής σχεδόν έλλειψη βοήθειας επιλύσεως επιχειρηματικών προβλημάτων ακόμη και από τις επιχειρηματικές ενώσεις. Στην ερώτηση, εάν στα διάφορα προβλήματα που αντιμετωπίζουν οι επιχειρηματίες μας έχουν αρωγό κάποιες κρατικές ενώσεις και οργανισμούς ή κάποιους επιχειρηματικούς φορείς, οι απαντήσεις είναι εμφανώς αρνητικές, όπως φαίνεται από τον πίνακα 9 όπου το 64% δε «βλέπει» καμία σχετική βοήθεια.

Πίνακας 9

Βοήθεια επιχειρηματικότητας από κρατικούς και μη κρατικούς φορείς

Μέγεθος βοήθειας	Ποσοστά
Μεγάλη	1,0
Μέτρια	10,0
Μικρή	25,0
Ανύπαρκτη	64,0
	100,0

II.4. Έλλειψη προωθητικής στρατηγικής

Ένας άλλος έμμεσος τρόπος από αυτούς που διαθέτει η οικονομική πολιτική για την αύξηση της επιχειρηματικότητας, είναι η καλώς εννοούμενη «κρατική προπαγάνδα» υπέρ αυτής της σταδιοδρομίας. Μια ευνοϊκά φανερή ή αφανής «προώθηση» των σημαντικών ωφελειών της επιχειρηματικότητας, θα την είχε εξυψώσει στα μάτια της κοινωνίας και έτσι θα είχε γίνει μια καθ' ολοκληρία ελκυστική σταδιοδρομία για τους νέους όπως και μια αξιόλογη εναλλακτική σταδιοδρομία για τις γυναίκες και τις διάφορες άλλες μειονότητες⁹. Διερευνώντας αυτόν τον έμμεσο τρόπο ενίσχυσης του επιχειρηματικού πνεύματος, ερωτήθηκαν οι επιχειρηματίες εάν το κράτος έχει προβάλλει θετικά τη συμβολή τους στην οικονομική ανάπτυξη. Οι απαντήσεις τους στον πίνακα 10 είναι πολύ επικριτικές για τη στάση της κρατικής πολιτικής, αφού μόνο το 22% αναγνώρισε ότι έχει υπάρξει κάποια αξιόλογη θετική προβολή του επιχειρηματικού ρόλου.

Σε παραπλήσια επίσης ερώτηση, εάν πιστεύουν οι επιχειρηματίες ότι η κρατική πολιτική της χώρας μας τα τελευταία 25 χρό-

Πίνακας 10

Κρατική οικονομική προβολή επιχειρηματικότητας

Μέγεθος προβολής	Ποσοστά
Μεγάλη	2,0
Μέτρια	20,0
Μικρή	39,0
Ανύπαρκτη	39,0
	100,0

νια έχει ενισχύσει το κοινωνικό κύρος του επιχειρηματία, οι απαντήσεις τους, όπως φαίνονται από τα στοιχεία, είναι και πάλι απογοητευτικές. Από τις απαντήσεις τους, παρατηρούμε, βλέπουμε ότι μόνο το 27,5% θεωρεί ότι σε κάποιο, έστω και μικρό βαθμό, η κρατική πολιτική έχει συμβάλλει ενεργά στην προβολή και προώθηση της ποικιλότροπης συμβολής των επιχειρηματιών.

Εκτός αυτού του τρόπου προβολής της επιχειρηματικότητας, υπάρχει και αυτός της προώθησης της συμβολής τους από τις επιχειρηματικές ενώσεις. Εξετάσαμε εάν οι ίδιοι οι επιχειρηματίες αναγνωρίζουν και επικροτούν τη συμβολή των διαφόρων ενώσεών τους στην προβολή του κλάδου τους. Από τα στοιχεία μας φαίνεται ότι οι θέσεις τους δεν μπορεί να χαρακτηρισθούν ως θετικές, αφού το ύψος της ανύπαρκτης (22%) και της μικρής (39%) προβολής είναι σημαντικά μεγέθη.

Όλες οι παραπάνω ελλειπείς, μέχρι ανύπαρκτες, έμμεσες πολιτικές για την προώθηση και ενίσχυση της επιχειρηματικότητας στη χώρα μας, καταλήγουν σε ένα κάπως διστακτικό, αν όχι εχθρικό, κοινωνικό κλίμα έναντί της. Αυτό βέβαια δεν μπορεί να θεωρηθεί θετικό κλίμα προβολής και ενίσχυσης της επιχειρηματικότητας και κυρίως προς τα νεαρά άτομα. Ο βασικός λόγος είναι ότι εάν μια κοινωνία (υπό την επίδραση βεβαίως της οικονομίας της) δεν αναβιβάζει σε υψηλή αξία και μοίρα την επιχειρηματικότητα, τότε αυτή δεν ευνοείται αλλά υποβιβάζεται ως δημιουργικός και αναπτυξιακός παράγοντας. Βέβαια, τα τελευταία χρόνια, και με την ώθηση της Ευρωπαϊκής Ένωσης φαίνεται ότι η οικονομική μας πολιτική αρχίζει να κάνει μια στροφή υπέρ της ενθάρρυνσης της επιχειρηματικότητας. Η Ευρωπαϊκή Ένωση αναγνωρίζοντας τη συμβολή της επιχειρηματικότητας, και ειδικότερα των μικρομεσαίων επιχειρήσεων, στη μείωση της ανεργίας, στην προώθηση των καινοτομιών και γενικά στην οικονομική ανάπτυξη, αποφάσισε να δώσει κατευθυντήριες και ενισχυτικές γραμμές στην προώθησή της κυρίως μεταξύ των νέων. Ο «Ευρωπαϊκός Χάρτης για τις Μικρές Επιχειρήσεις», το «Πρόγραμμα 2001-2005 για τις μικρομεσαίες Επιχειρήσεις και την Επιχειρηματικότητα» εντάσσονται στο πλαίσιο αυτών των πρωτοβουλιών και ελπίζουμε να χρησιμοποιηθούν ευρέως και να αποδώσουν και για τη χώρα μας.

Συμπεράσματα

Η προηγούμενη εμπειρική διερεύνηση των άμεσων και έμμεσων επιδράσεων που δέχονται οι επιχειρηματίες από την οικονομική πολιτική, οδηγεί σε σημαντικά συμπεράσματα που με τη σειρά τους καταλήγουν σε σχετικές προτάσεις για αναθεώρηση ή και βελτίωση της γενικής στρατηγικής ως προς το φαινόμενο της επιχειρηματικότητας.

Στην ανάλυσή μας, διερευνήθηκε σε ποιο βαθμό η οικονομική πολιτική με μεταβλητές που άμεσα ελέγχει, επηρέασε και προς ποια κατεύθυνση την επιχειρηματικότητα στη χώρα μας. Όπως διαπιστώθηκε, το ύψος του πραγματικού επιτοκίου δε φαίνεται να είναι μια μεταβλητή οικονομικής πολιτικής που επηρέασε ή επηρεάζει, ακόμη και σήμερα, σε σημαντικό βαθμό τις επιχειρηματικές επενδύσεις. Η επέκταση του δημόσιου τομέα και η αύξηση των δημοσίων δαπανών και η αύξηση της φορολογίας, δεν θεωρήθηκε επίσης από τους επιχειρηματίες ότι ευνοούν και αυξάνουν την επιχειρηματικότητα, ούτε γενικά αλλά ούτε και σε συγκεκριμένους κλάδους. Επιπλέον, η διεύρυνση του κρατικού τομέα, ως προς την ίδρυση επιβοηθητικών φορέων και οργανισμών, δύσκολα μπορεί να θεωρηθεί ότι ενίσχυσε αυτή τη σταδιοδρομία. Από το άλλο μέρος, η επέκταση του δημοσίου τομέα και οι συχνές παλινωδίες και η αναξιοπιστία της οικονομικής πολιτικής και των κυβερνητικών μέτρων για την αγορά, έχουν προκαλέσει μια τάση κερδοσκοπικής συμπεριφοράς στους επιχειρηματίες που προτιμούν βραχυχρόνιες επενδύσεις κυρίως αγοραπωλησίας και όχι παραγωγικής δραστηριότητας. Ένα άλλο αποτέλεσμα της οικονομικής πολιτικής της υψηλής φορολογίας είναι οι επιχειρηματίες να θεωρούν ότι με τη φοροδιαφυγή «προστατεύουν τα συμφέροντά τους». Αυτό το τελευταίο καταλήγει σε μια δηλητηριώδη κατάσταση που εκτός της μεγάλης απώλειας φορολογικών εσόδων υποσκάπτει την ηθική συμπεριφορά των ατόμων έναντι των νόμων και των θεσμών της κοινωνίας μας.

Η οικονομική πολιτική, εκτός της κατεύθυνσης των δημοσίων δαπανών, είχε πριν την Ευρωπαϊκή Ένωση τη δυνατότητα διαμέσου ειδικών επιδοτήσεων και δασμολογικής προστασίας να επηρεάσει την παραγωγική δυνατότητα κάποιων κλάδων. Οι επιχειρηματίες του δείγματός μας όμως, δεν θεωρούν ότι η δασμολογική πολιτική και η πολιτική των επιδοτήσεων της χώρας μας είχε σημαντικές θετικές συνέπειες στην αύξηση ή βελτίωση της επιχειρηματικότητας. Στο βαθμό όμως που επέδρασαν οι πολιτικές αυτές,

δεν επωφελήθηκαν οι δραστήριοι και τίμιοι επιχειρηματίες, αλλά αυτοί που διέθεταν κομματικές γνωριμίες ή δωροδοκούσαν τα στελέχη του κρατικού μηχανισμού.

Σε γενικές γραμμές, οι επιχειρηματίες του δείγμάτος μας, θεωρούν ότι η οικονομική μας πολιτική τα τελευταία 25 χρόνια δεν ενίσχυσε την επιχειρηματικότητα. Παρόμοια, δεν αναγνώρισαν ότι η εν λόγω πολιτική συμπαραστάθηκε και επιβοήθησε την προσπάθειά τους με διάφορους φορείς, οργανώσεις και υπηρεσίες. Είναι τόσο δυσαρεστημένοι με την οικονομική πολιτική που προτιμούν να μην επιδοτούνται αλλά ούτε να ελέγχονται σχετικά, λόγω των σημαντικών προβλημάτων που θα τους δημιουργήσει η κρατική γραφειοκρατία. Ταυτόχρονα, παρατηρούν ότι τις οποίες επιδοτήσεις και κρατικές ενισχύσεις τις λυμαίνονται οι «ευκαιριακοί» και όχι οι μακροχρόνια παραγωγικοί επιχειρηματίες.

Εξετάζοντας στη συνέχεια, μερικούς παράγοντες που έμμεσα ελέγχονται από την οικονομική πολιτική και επηρεάζουν έντονα την προσφορά και ανάπτυξη της επιχειρηματικότητας, επιβεβαιώνονται κάποιες επισημάνσεις που έχουν καταστήσει κοινοτοπίες στην κοινωνία μας. Κατά κύριο λόγο, οι επιχειρηματίες, έντονα τονίζουν, ότι η κρατική γραφειοκρατία αποτελεί ένα από τα σημαντικότερα προβλήματα που αντιμετωπίζουν όχι μόνο στην ίδρυση, αλλά και στην ανάπτυξη της επιχείρησής τους. Ένα άλλο σημαντικό πρόβλημα με το οποίο έρχονται αντιμέτωποι, προέρχεται από την καθομολογούμενη διαφθορά και ανεπάρκεια των δημοσίων υπαλλήλων. Σε αυτές τις αρνητικές για τους επιχειρηματίες καταστάσεις, έρχεται να προστεθεί και η μικρή βοήθεια που τους προσφέρουν οι διάφορες κρατικές υπηρεσίες, όπως και η σχεδόν ανύπαρκτη προβολή της δράσης τους από τους κρατικούς φορείς, αλλά, και από τις δικές τους επιχειρηματικές ενώσεις. Όλοι αυτοί οι έμμεσοι παράγοντες που δε βελτιώνουν το επιχειρηματικό κλίμα στην οικονομία μας θα πρέπει να αποδυναμωθούν και να μετατραπούν σε αρωγούς της επιχειρηματικότητας.

Από τα παραπάνω συμπεράσματα της ανάλυσής μας φαίνεται να ενισχύουν πολλές από τις προτάσεις στις οποίες είχα καταλήξει σε προηγούμενες εργασίες μου (Καραγιάννης, 1999, σελ. 141-142, 2002, σελ. 152-153). Για να διορθωθούν, από την πλευρά της πολιτείας, οι στρεβλές για το θέμα της επιχειρηματικότητας πολιτικές και πρακτικές και για να καλυφθούν ορισμένες αδυναμίες, είναι απαραίτητο να ληφθούν συγκεκριμένα μέτρα οικονομικής πολιτικής που να αφορούν την προσεκτικότερη κρατική παρέμβαση στη λειτουργία του ανταγωνισμού, την αναδιάρθρωση του φο-

ρολογικού συστήματος υπέρ των μικρών και όχι των μεγάλων επιχειρήσεων, τη μείωση και απλοποίηση της γραφειοκρατίας, τη βοήθεια και στήριξη των μικρομεσαίων επιχειρήσεων (κυρίως με βάση το επιχειρηματικό τους σχέδιο), την παροχή ειδικής εκπαίδευσης των επιχειρηματιών, την έγκαιρη πληροφόρησή τους για τα ακολουθούμενα μέτρα οικονομικής πολιτικής, και την προβολή του επιχειρηματικών επιτευγμάτων από τους διάφορους φορείς και το κράτος.

Σημειώσεις

1. Για περισσότερο θεωρητικούς ορισμούς της επιχειρηματικότητας που περιλαμβάνουν τις κύριες επιχειρηματικές δραστηριότητες βλ. Karayiannis (1990).

2. Η χωρική διάρθρωση του δείγματος είναι: πρωτεύουσα 61% επιχειρηματίες, πρωτεύουσες νομών 26,5%, πόλεις 4,5%, κωμοπόλεις 4,0%, χωριά 4,0%. Από το άλλο μέρος, η κατά παραγωγικούς τομείς διάρθρωση του δείγματός μας είναι: Υπηρεσίες 82,5% (όπου εμπορικές 40,0%, λοιπών υπηρεσιών 35,0%, τουριστικές 7,5%), Μεταποίηση 16,0%, Γεωργία 1,5%). Μια διάρθρωση που σε γενικές γραμμές αντικατοπτρίζει αυτή της Ελληνικής οικονομίας. Η επιλογή του δείγματος αυτού μολονότι δεν τηρεί πλήρως την ενδεδειγμένη στατιστική πρακτική του τυχαίου, έχει το πλεονέκτημα σχετικά ειλικρινούς απάντησης από μέρους των επιχειρηματιών αφού αυτοί επιλέγηκαν από τους φοιτητές μου βάσει προσωπικών τους επαφών.

3. Ισχύει εδώ ό,τι και στη σχετική ανάλυσή μου (Καραγιάννης, 2002, σελ. 141) ως προς την επιλογή των μεταβλητών. Δηλαδή, υπάρχουν και άλλοι εξωγενείς παράγοντες, όπως η τεχνολογική γνώση, οι δαπάνες για έρευνα και εκπαίδευση, κ.λπ. που μολονότι πολύ σημαντικοί, δεν είναι βραχυχρόνιας σχεδίασης, εφαρμογής και επίδρασης ώστε να θεωρηθούν ότι μπορούν άμεσα να επηρεάζουν με τη μεταβολή της οικονομικής πολιτικής την επιχειρηματικότητα, γι' αυτό και δεν τους εξετάζουμε στην ανάλυσή μας. Επίσης, υπάρχουν και άλλοι παράγοντες που μπορεί να επηρεασθούν έμμεσα και δευτερογενώς από την οικονομική πολιτική, όπως είναι το ύψος του εισοδήματος και οι οποίοι επιδρούν στην απόφαση ανάληψης επιχειρηματικής δράσης. Ούτε τους παράγοντες αυτούς θα εξετάσουμε στην ανάλυσή μας για να αποφευχθεί η επανάληψη, αφού στην ουσία εξετάζονται οι βασικοί παράγοντες που τους προκαλούν.

4. Όπως έχει επαρκώς δικαιολογηθεί σε άλλη εργασία μου (Καραγιάννης, 2002, κεφ. 5), η Κεϋνσιανή πολιτική διεύρυνσης των δημοσίων δαπανών, δυστυχώς δεν ήταν η κατευθυντήρια οικονομική πολιτική, ώστε να έχουμε ανάλογη αύξηση των επενδύσεων υποδομής και εξ αυτού ενίσχυση της παραγωγικότητας των συντελεστών στη χώρα μας. Αντίθετα, οι αυξα-

νόμενες δημόσιες δαπάνες κατέληξαν κυρίως σε στρατιωτικούς εξοπλισμούς, σε προσλήψεις δημοσίων υπαλλήλων και σε «θεάματα», δηλαδή σε δραστηριότητες που δεν ενισχύουν την παραγωγική δυνατότητα και το εισόδημα της χώρας.

5. Για άλλες επιδράσεις της φορολογίας στην επιλογή του ατόμου να στραφεί σε σταδιοδρομία επιχειρηματία ή ιδιο-απασχολούμενου, βλ. de Witt (1993, σελ. 387-391).

6. Η γραφειοκρατία ως ανασχετικός παράγοντας της επιχειρηματικότητας έχει επισημανθεί και σε άλλες χώρες της Ευρώπης, βλ. Pirie (1984).

7. Οι αιτίες της υψηλής διαφθοράς στη χώρα μας έχουν αναλυθεί σε σχετική μου μελέτη (Καραγιάννης, 2002, σελ. 114-117). Αυτές διερμηνεύθηκαν βάσει της συμπεριφοράς και ορθολογικής επιλογής των δημοσίων υπαλλήλων αλλά και της ελλιπούς αντιμετώπισης της διαφθοράς από την κεντρική αρχή.

8. Έχει παρατηρηθεί –τουλάχιστον στις πρώην σοσιαλιστικές οικονομίες (βλ. McMillan, Woodruff, 2002)– ότι η γραφειοκρατία, η διαφθορά των δημοσίων υπαλλήλων και οι μαφιόζικοι τρόποι συμβάσεων και εκπληρώσεών τους, είναι βασικοί παράγοντες εξ αιτίας των οποίων δεν αναπτύσσεται ένα ανταγωνιστικό περιβάλλον επιχειρηματικότητας που θα οδηγήσει σε οικονομική ανάπτυξη. Μπορεί στην οικονομία μας να μην παρατηρείται η τρίτη «πληγή» της μαφίας σε μεγάλο βαθμό, αλλά η αρνητική επίδραση των άλλων δύο επιβεβαιώνεται από την κοινή γνώμη και την «εκτίμηση» των επιχειρηματιών για τους δημοσίους υπαλλήλους και λειτουργούς.

9. Η επιχειρηματική σταδιοδρομία ως η καλύτερη εναλλακτική για τις γυναίκες και τις άλλες κοινωνικές μειονότητες έχει αναλυθεί και πιστοποιηθεί σε πολλές μελέτες άλλων χωρών, βλ. π.χ. Heilma, Chen (2003).

Βιβλιογραφία

- Bruderl J., Preisendorfer P., «Network support and the success of newly founded business», *Small Business Economics*, τόμ. 10, 1998.
- Global Entrepreneurship Monitor (GEM), *Summary Report*, Babson College, Ewing Marion Kauffman Foundation, London Business School, 2002.
- Griffin R., Karayiannis A.D., «T. Veblen's Evolutionary Theory of Entrepreneurship», *History of Economic Ideas*, τόμ. X, 2002.
- Heilman M., Chen J., «Entrepreneurship as a solution: the allure of self-employment for women and minorities», *Human Resource Management Review*, τόμ. 13, 2003.
- Hicks J., «Foundations of Welfare Economics», *Economic Journal*, τόμ. XLIX, 1939· αναδημοσίευση στο: J. Hicks, *Wealth and Welfare: Collected Essays on Economic Theory*, Basil Blackwell, Oxford, 1981.

- Karayiannis A.D., «The Entrepreneurial Function in Economic Literature: A Synoptic Review», *Rivista Internazionale di Scienze Economiche e Commerciali*, τόμ. 37, no 2, 1990.
- Καραγιάννης Α.Δ., *Επιχειρηματικότητα και Οικονομία: Μελέτες*, εκδ. Interbooks, Αθήνα, 1999.
- Καραγιάννης Α.Δ., *Η Χαμένη Αθωότητα της Οικονομικής Πολιτικής*, εκδ. Γ. Μπένου, Αθήνα, 2002.
- Καραγιάννης Α.Δ., «Οικογενειακές και Κοινωνικές επιδράσεις στην Επιχειρηματικότητα των Ελλήνων», *Οικονομία και Διοίκηση*, τεύχ. 1, 2004.
- Kaldor N., «Welfare Propositions of Economics and Interpersonal Comparisons of Utility», *Economic Journal*, τόμ. 49, 1939.
- Keynes J.M., *The General Theory of Employment, Interest and Money*, Macmillan and Co, 1936.
- McMillan J., Woodruff C., «The Central Role of Entrepreneurs in Transition Economies», *Journal of Economic Perspectives*, τόμ. 16, no 3, 2002.
- Olson M., *The Logic of Collective Action: Public Goods and the Theory of Group*, Harvard University Press, 1965, ελλην. μτφρ. εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα, 1991.
- Pirie M., «The European Environment for Entrepreneurship», στο: C.A. Kent (ed.), *The Environment for Entrepreneurship*, εκδ. Lexington Books, 1984.
- Vecchio R., «Entrepreneurship and leadership: common trends and common threads», *Human Resource Management Review*, τόμ. 13, 2003.
- de Witt G., «Models of Self- Employment in a Competitive Market», *Journal of Economic Surveys*, τόμ. 7, no 4, 1993.
- Χασσίδ Ι., Καραγιάννης Α.Δ., *Η Επιχειρηματικότητα στην Ελληνική Οικονομία: Οικονομική και Κοινωνική Προσέγγιση*, εκδ. Interbooks, Αθήνα, 1999.

Πολυπολιτισμικότητα: Πολυεθνικότητα ή ετερότητα στην πλανητική εποχή;

Ιορδάνης Κ. Παπαδόπουλος*

Περίληψη

Ο μετασχηματισμός των σύγχρονων κοινωνιών στην εποχή της παγκοσμιότητας καθιστά ακόμη πιο δύσκολη την εύρεση απαντήσεων στα ηθικο-πρακτικά ερωτήματα της πολυπολιτισμικότητας αλλά και στην ίδια την οριοθέτηση της έννοιας. Η παρούσα εργασία επικεντρώνει κατ' αρχήν την προσοχή της όχι μόνο στην επαναοριοθέτηση της πολυπολιτισμικότητας στην πλανητική εποχή αλλά και στην κατάδειξη του ότι αυτή θα έπρεπε να εκληφθεί ως περιληπτικός-περιγραφικός όρος που παραπέμπει στη γενικότερη ετερότητα των μειονοτικών ταυτοτήτων και των ποικίλων κοινωνικών ταυτίσεων. Εξετάζοντας κατά δεύτερο λόγο σειρά προσεγγίσεων και εννοιολογήσεων της πολυπολιτισμικότητας, ο τελικός στόχος της εργασίας είναι η ανίχνευση της πληρέστερης κατά το δυνατό ηθικο-πρακτικής σκοπιάς στο πλαίσιο μιας «μεταρρυθμιστικής» οπτικής. Ο στόχος αυτός εκπληρώνεται μέσω πέντε βημάτων – θεωρητικών προτάσεων.

Ι.α. Η οριοθέτηση της έννοιας της πολυπολιτισμικότητας

Η προσέγγισή μας στην πολυπολιτισμικότητα, χωρίς να παραβλέπει τη σημασία των εμπειρικών και στατιστικών δεδομένων σει-

* Ο Ιορδάνης Κ. Παπαδόπουλος είναι δρ. Σύγχρονης Ηθικής και Πολιτικής Φιλοσοφίας. Επίσης είναι επιστημονικός συνεργάτης του Οικονομικού Πανεπιστημίου Αθηνών και ΠΜΣ του Τμήματος ΕΜΜΕ στο Πανεπιστήμιο Αθηνών.

ράς ερευνών πεδίου –που αφορούν και στην Ελλάδα– δεν αποσκοπεί σε μια τέτοιου είδους καταγραφή. Αποβλέπει περισσότερο στο να καταδείξει, από θεωρητική και πολιτική άποψη, ότι η πολυπολιτισμικότητα είναι μια θεμελιώδης όψη του μετασχηματισμού των σύγχρονων κοινωνιών και ως τέτοια είναι κοινωνικό και όχι πολιτισμικό –αυτόνομο– φαινόμενο. Ο στόχος αυτός δεν μας εμποδίζει βεβαίως από το να λάβουμε υπόψη μας στο επίπεδο της περιγραφής τα ακόλουθα ως ενδεικτικά δεδομένα που δεικνύουν την πολιτισμική ετερογένεια, η οποία απαντάται πλέον στις περισσότερες χώρες από τη δεκαετία του 1990 και έπειτα:

Σύμφωνα με πρόσφατη καταμέτρηση, τα 184 ανεξάρτητα εθνικά κράτη στον κόσμο περιλαμβάνουν 600 ζώσες γλωσσικές μειονότητες και 5000 εθνοτικές ομάδες. Για πολύ λίγες χώρες μπορούμε να ισχυρισθούμε ότι οι πολίτες τους μοιράζονται την ίδια γλώσσα ή ότι ανήκουν στην ίδια εθνοτική ομάδα ... (Με την εξαίρεση ίσως μόνο των παραδειγμάτων της Ισλανδίας και της Κορέας ως δύο ομοιογενών πολιτισμικά χωρών). Αυτή η ετερότητα αναδεικνύει μια σειρά σημαντικών και εν δυνάμει διαιρετικών για την κοινωνική συνοχή ερωτημάτων. Οι μειονότητες και οι πλειοψηφίες συγκρούονται ολοένα και περισσότερο επ' αφορμή ζητημάτων όπως τα γλωσσικά δικαιώματα, η πολιτική αυτονομία γεωγραφικών περιοχών στις οποίες κατοικούν εθνοτικές ομάδες, η πολιτική εκπροσώπηση σε τοπικό ή κεντρικό επίπεδο, το αναλυτικό εκπαιδευτικό πρόγραμμα, τα δικαιώματα καθορισμού χρήσης της «πατρογονικής» γης, η χάραξη πολιτικής για τη μετανάστευση και την απόκτηση ιθαγένειας ή ακόμη –ακόμη και το ζήτημα των εθνικών συμβόλων όπως η επιλογή εθνικού ύμνου ή οι εθνικές εορτές– δημόσιες αργίες (Kymlicka, 1996, σελ. 1).

Ο μετασχηματισμός των σύγχρονων κοινωνιών-δημοκρατιών τόσο ως προς τη δομή και τους θεσμούς όσο δε και ως προς την κοινωνική συμπεριφορά των ατόμων και ομάδων καθιστά ακόμη πιο δύσκολη την εύρεση απαντήσεων –ηθικά και πολιτικά νόμιμων και βιώσιμων– στα προαναφερθέντα ζητήματα/ανοικτά ερωτήματα. Θα μπορούσε κανείς να αναφερθεί εμπειρικά σε σειρά παλαιότερων αλλά και σύγχρονων παραδειγμάτων, τα οποία επιβεβαιώνουν του λόγου το αληθές, όπως η πρόσφατη αντιπαράθεση στη Γαλλία για την «εμφάνιση σε δημόσια ιδρύματα με εμφανή διακριτικά σύμβολα, που προβάλλουν θρησκευτικές πεποιθήσεις»¹. Χωρίς οιαδήποτε δόση υπερβολής, το συγκεκριμένο ή παρόμοια παραδείγματα καθιστούν σαφές ότι τα ζητήματα της πολυπολιτισμικότητας συνιστούν μία από τις μεγαλύτερες καθημερινές προκλή-

σεις για τις σύγχρονες αστικές δημοκρατίες. Γίνεται δε λόγος ειδικά για το πολιτικό περιβάλλον της αστικής δημοκρατίας, γιατί μόνο σε αυτό μπορεί να τεθεί και να εξετασθεί ολόπλευρα το ζήτημα της πολυπολιτισμικότητας, καθώς σε αυτό το πλαίσιο μπορεί να προϋποτεθεί ιστορικά μια κατ' αρχήν συναίνεση για την έννοια των ανθρώπινων δικαιωμάτων, τα οποία συνδέονται άμεσα με τα υπό εξέτασιν ζητήματα.

Ο μετασχηματισμός των σύγχρονων κοινωνιών, συμπεριλαμβανομένης και της παραμέτρου της πολυπολιτισμικότητας, εξηγείται πολλαχώς· εδώ μπορούν να καταγραφούν ενδεικτικά, ως εξηγητικοί παράγοντες, πρώτον, ο γενικότερος ιστορικός παράγοντας και ειδικότερα, οι διαδικασίες της ύστερης φάσης της νεωτερικότητας, η παγκοσμιοποίηση, η επαναοριοθέτηση του περιεχομένου και των νοηματοδοτήσεων του πολιτισμού αλλά και η ανάδυση ενός μετανεωτερικού, αναστοχαστικού και πολυφρενικού συνάμα υποκειμένου². Αυτές οι διαδικασίες δίνουν αφορμή στον Eric Hobsbawm να επισημάνει ότι μία από τις κύριες αιτίες αναβίωσης του εθνικισμού στην εποχή μας, αλλά και του λόγου γενικότερα περί ταυτοτήτων (βλ. Hobsbawm, 1992a και Hobsbawm and Ranger, 1983) –ζητήματα τα οποία ασφαλώς συνδέονται άμεσα με την προβληματική της πολυπολιτισμικότητας–, είναι η αποδόμηση του κοινωνικού κράτους· ειδικότερα επιχειρηματολογεί για το εξής:

Σήμερα, καθώς το σύστημα ή η σχεδιασμένη οικονομία και η κοινωνική πρόνοια καταρρέουν, για ακόμη μια φορά –η εξέλιξη είναι ανάλογη– η γλώσσα λειτουργεί ως υποκατάστατο των παραγόντων που σχετίζονται με την κοινωνική ενσωμάτωση σε μια αποδιαρθρωμένη κοινωνία. Όταν αποτυγχάνει η κοινωνία, το έθνος παρουσιάζεται ως η θεμελιωδέστερη διασφάλιση (Hobsbawm, 1992b, σελ. 25).

Μπορούμε να εκλάβουμε την προβληματική του Hobsbawm ως αφορμή για να εντοπίσουμε το πεδίο αναφοράς της πολυπολιτισμικότητας στο επίπεδο της σύγχρονης μετάπλασης των ευρύτερων κοινωνικών συνθηκών. Αυτή η παρατήρηση αποσκοπεί στο να διαφοροποιήσει το πλαίσιο αναφοράς και μελέτης του φαινομένου της πολυπολιτισμικότητας σε σχέση με παλαιότερες εποχές με τον ακόλουθο τρόπο. Ως κοινωνικό φαινόμενο αλλά και ως περιγραφικός όρος η πολυπολιτισμικότητα μπορεί να ανιχνευθεί, υπό μία έννοια, ακόμη και στην αρχαιότητα, όταν ο όρος σήμαινε τη συνύπαρξη «...πολιτισμικά ετερόκλητων, ανθρώπινων κοινωνιών ή ομάδων» (Γαπαρρηγόπουλος, 1999, σελ. 2). Δε συγκατα-

λέγεται, όμως, στους στόχους μας η ιστορική ανασκόπηση μιας ούτως ή άλλως σύνθετης πορείας που εκκινεί από τον Ηρόδοτο, τους Σοφιστές και τον Αριστοτέλη³. Η πορεία αυτή σχετίσθηκε αφενός με τις ποικίλες αποχρώσεις της αριστοκρατικής ή δημοκρατικής πολιτικής ιδεολογίας, τη συζήτηση περί του έμφυτου ή επίκτητου χαρακτήρα της ελευθερίας και της ισότητας αφετέρου με όψεις της κοινωνικής πραγματικότητας, όπως αυτή του θεσμού της δουλείας, ή με διαφορετικές εκδηλώσεις της ηγεμονιστικής πολιτικής των κρατικών μορφωμάτων ή των φορέων εκκλησιαστικής εξουσίας.

Ως σύγχρονο πρόβλημα, η πολυπολιτισμικότητα

... εκδηλώνεται στο πλαίσιο ενός και του αυτού κράτους ή, πάντως, στο πλαίσιο ενός οργανωτικά ενιαίου πολιτικού μορφώματος, εντός του οποίου το προνόμιο καταναγκασμού ασκείται από μian ομάδα που εκφράζει μία και μόνη πολιτισμική εκδοχή, συνήθως υπό δημοκρατικές συνθήκες, την εκδοχή της πλειοψηφίας (Παπαρηγόπουλος, 1999, σελ. 2).

Η διαφοροποίηση του πλαισίου αναφοράς μπορεί να γίνει σαφής, αν λάβουμε υπόψη μας, πρώτον, το πλέγμα εξουσίας και κανονιστικών προϋποθέσεων βάσει των οποίων λειτουργεί το σύγχρονο κράτος εν σχέση με προηγούμενα πολιτικά μορφώματα. Αν δε κάποιος συμπεριλάβει στην προβληματική του και το μετασχηματισμό του σύγχρονου κράτους και τη διάχυση των εξουσιών του στην εποχή της παγκοσμιοποίησης⁴, τότε το πεδίο αναφοράς και μελέτης του φαινομένου της πολυπολιτισμικότητας, τόσο από την άποψη την εμπειρική όσο δε και την κανονιστική, δε θα πρέπει να είναι απλώς το «τοπικό» σε σχέση με έναν ενιαίο κάθε φορά πολιτικό μόρφωμα· το πεδίο αναφοράς μας θα πρέπει να γίνει καθολικότερο και να αναχθεί στο επίπεδο της παγκοσμιότητας, όπως αυτή καταγράφεται, επί παραδείγματι, από το έργο της Saskia Sassen αλλά και εκείνο του Scott Lash (βλ. Lash, 2002 και Sassen, 2003).

Δε θα έπρεπε, όμως, να αφήσουμε ημιτελή την αναφορά μας στα σύγχρονα συμφραζόμενα της δημοκρατίας και της κατάρρευσης του κοινωνικού κράτους, το οποίο λειτουργούσε εν πολλοίς ως νομιμοποιητικός μηχανισμός. Κατά τον Laclau, ο ορθολογισμός της νεωτερικότητας και η πολιτική του έκφραση στο πλαίσιο της δημοκρατίας, μας κληροδότησε την υπόσχεση διαμεσολάβησης ανάμεσα στα ηθικά και πολιτικά αιτούμενα της καθολικότητας και του παρτικιουλαρισμού (Laclau, 1991, σελ. 59), όπως συνδυά-

ζεται μάλιστα αυτός με την ηθικο-πρακτική διάσταση της πολυπολιτισμικότητας. Η διαμεσολάβηση αυτή φαντάζει ακόμη πιο ανέφικτη στη σύγχρονη εποχή, καθώς καταλύονται οι παραδοσιακοί όροι και οι νομιμοποιητικοί μηχανισμοί διαπραγμάτευσης, ανανέωσης, αμφισβήτησης και μεταβολής των όποιων πολιτισμικών και πολιτικών ταυτοτήτων. Ενδεικτική σε αυτήν την κατεύθυνση είναι η επιχειρηματολογία που αναπτύσσει ο John Higham, ο οποίος ανιχνεύει την ανάδυση της πολυπολιτισμικότητας στα συμφραζόμενα αυτής της αλυσιτελούς διαμεσολάβησης.

Πιο συγκεκριμένα, ο Higham θεωρεί πως η πολυπολιτισμικότητα αναδείχθηκε ως κεντρική έννοια της κοινωνικής θεωρίας στην περίπτωση των αμερικάνικων ακαδημαϊκών κύκλων ως ένα είδος θετικής αντίδρασης έναντι της εντεινόμενης «φωνής» των μειονοτήτων· η «φωνή» αυτή εντάθηκε σταδιακά τις τελευταίες δεκαετίες μέσα από την απομυθοποίηση και κατάρρευση των πολιτικών του *melting pot*, όπως συνδυαζόταν μάλιστα αυτές με τις αντίστοιχες πολιτικές του κράτους κοινωνικής πρόνοιας (Higham, 1998, σελ. 220-225). Αναλύσεις τύπου Higham δε θα έπρεπε να παρερμηνευθούν ως ένα είδος θεωρητικού υπερκαθορισμού. Η ίδια προσοχή απαιτείται και για κάθε άλλη συναφή κοινωνιολογική ερμηνεία του πώς καθιερώθηκε η έννοια της πολυπολιτισμικότητας ως κεντρική στο λόγο της ευρύτερης ακαδημαϊκής κοινότητας· ο Δεμερτζής παρατηρεί χαρακτηριστικά: «Η πολυπολιτισμικότητα αλλά και η διαπολιτισμικότητα είναι πλέον ζητήματα που δεν επινοούνται από τους διανοούμενους, αλλά που τίθενται καθημερινά ως προβλήματα που αξιώνουν αποφάσεις και ηθικές σκοποθεσίες» (Δεμερτζής, 1996, σελ. 320).

Η πολυπολιτισμικότητα, λοιπόν, απεικονίζει πρωτίστως ένα πλέγμα κοινωνικών διαδικασιών. Παρόμοιες διαδικασίες απαντώνται σε πλείστες όσες χώρες της αμερικανικής και ευρωπαϊκής ηπείρου. Η πρώτη θεωρητική πρόταση της παρούσης εργασίας έγκειται στη δοκιμαστική και μόνο αποδοχή του ορισμού της πολυπολιτισμικότητας ως διαδικασίας ένταξης πολιτισμικά ετερόκλητων ομάδων σε ένα ενιαίο οργανωμένο κοινωνικοπολιτικό μόρφωμα, στο οποίο επικρατεί ένα ορισμένο πολιτισμικό πρότυπο. Ο ορισμός αυτός, βεβαίως, αποτελεί κατά το μάλλον ή ήττον κοινό τόπο στην αντίστοιχη βιβλιογραφία και έρευνα πεδίου. Η οριοθέτηση όμως της πολυπολιτισμικότητας θα μπορούσε να είναι πλήρης μόνο υπό την προϋπόθεση ότι θα συνδυαζόταν συστηματικότερα με το σύγχρονο μετασχηματισμό των κοινωνικών συνθηκών σε παγκόσμιο επίπεδο. Η ανίχνευση αυτών των συμφραζομένων

θα επιχειρηθεί στην επόμενη ενότητα της παρούσης εργασίας, ώστε να οριοθετηθεί η έννοια, το κοινωνικό φαινόμενο της πολυπολιτισμικότητας με έναν άτμητο κατά το δυνατό τρόπο.

Ι.β. Τα σύγχρονα συμφραζόμενα της πλανητικής εποχής

Η πολυπολιτισμικότητα ως διαδικασία δεν εξελίσσεται απρόσκοπτα ούτε στο καθημερινό ηθικο-πρακτικό πεδίο ούτε και σε εκείνο της θεωρητικής συζήτησης για την ηθική της νομιμοποίηση. Ο αγώνας για την αναγνώριση και την προστασία συλλογικών πολιτισμικών ταυτοτήτων «οργανώνεται» κατ' αρχήν στο θεωρητικό επίπεδο γύρω από την αντιπαράθεση της φιλελεύθερης και της κοινοτιστικής επιχειρηματολογίας. Τα πρακτικά αιτούμενα θέτουν σε καθεστώς φιλοσοφικής απορίας σημαντική μερίδα των κοινωνικών θεωρητικών, οι οποίοι θεωρούν ότι το «πρόβλημα» της πολυπολιτισμικότητας δεν επιδέχεται μία και μόνη και προπαντός ενιαία λύση (βλ. Raz, 1986 και 1994· Taylor, 1999 και Walzer, 1992). Αν το «πρόβλημα» παρουσιάζεται ως δυσεπίλυτο για εκείνους τους θεωρητικούς, οι οποίοι πρεσβεύουν κοινοτιστικότερες θέσεις από ό,τι ο μέσος όρος των φιλελεύθερων ατομιστών στοχαστών, για τους τελευταίους η φιλοσοφική απορία ισοδυναμεί με μια κατ' ουσίαν αμηχανία, αν και δεν υπολείπονται προτάσεων στο πρακτικό πολιτικό επίπεδο (βλ. και Παπαδόπουλος, 1999, σελ. 267-281).

Οι ατομιστές φιλελεύθεροι βρίσκονται εγκλωβισμένοι σε ένα δίλημμα: από τη μία θα έπρεπε να υπερασπίζονται με κάθε ευκαιρία την έννοια της ελευθερίας, και κατά συνέπεια και το δικαίωμα που έχουν τα άτομα και οι κοινωνικές ομάδες να επιλέγουν σε ποιους συλλογικούς τρόπους ζωής θα συμμετάσχουν ως αναπόσπαστο στοιχείο της συγκρότησης της ταυτότητάς τους. Από την άλλη όμως μεριά, οι ατομιστές φιλελεύθεροι εκλαμβάνουν το ζήτημα της «ταυτότητας» ως ζήτημα πρωτίστως ατομικό, όπως άλλωστε συνάδει με την αντίληψή τους αφενός για την αυτονομία ως ατομικό και όχι ως συλλογικό αγαθό αφετέρου για την προτεραιότητα της «αρνητικής» ελευθερίας και των ατομικών δικαιωμάτων έναντι της «θετικής» ελευθερίας και των κοινωνικών δικαιωμάτων. Ως εκ τούτου, όταν οι θεωρητικοί αυτοί βρίσκονται ενώπιον του κοινωνικού φαινομένου της πολυπολιτισμικότητας, για το οποίο μάλιστα είναι αναγκαία κάθε φορά και η ανάληψη συγκε-

κριμένων μέτρων και πολιτικών –αν μη τι άλλο αποκατάστασης παλαιότερων κοινωνικών διακρίσεων εις βάρος εθνικών, θρησκευτικών, κοινωνικών μειονοτήτων– τότε αναδιπλώνονται σε μια παραδοσιακή θεώρηση των δικαιωμάτων (Kymlicka, 1996, σελ. 4-6). Σύμφωνα με αυτήν τη θεώρηση, ένα δικαίωμα έχει νόημα μόνο όταν υφίσταται ένα απτό φυσικό ή νομικό πρόσωπο.

Υπό αυτήν την έννοια, οι ατομιστές φιλελεύθεροι υποστηρίζουν ότι τα συλλογικά δικαιώματα και οι ταυτότητες δεν μπορούν να είναι τίποτε άλλο από μεταμφιεσμένα ατομικά δικαιώματα ή ότι εν πάση περιπτώσει αυτά τα συλλογικά δικαιώματα ομάδων και μειονοτήτων δεν τεκμαίρεται ηθικώς ότι έχουν προτεραιότητα έναντι άλλων γνήσιων ή θεμελιωδέστερων ατομικών ακόμη και κοινωνικών δικαιωμάτων· κατά συνέπεια, οι αναγκαίες κάθε φορά πολιτικές σύμφωνα με την ατομικιστική φιλελεύθερη θεώρηση θα έπρεπε να αποφασίζονται αποκλειστικά επί τη βάση της δημοκρατικής αρχής της πλειοψηφίας (Kymlicka, 1996, σελ. 5-6), η οποία δεν είναι υποχρεωτικό να συνδυάζεται με περιεκτικές αρχές κοινωνικής δικαιοσύνης παρά μόνο με διαδικαστικού τύπου κανόνες. Ιστορικά, όμως, έχει αποδειχθεί ότι η «διαδικαστική» απλώς δικαιοσύνη δεν μπορεί να αποκλείσει το ενδεχόμενο εθνικές μειονότητες ή κοινωνικές μειοψηφίες να πέσουν θύματα κατάφωρων αδικιών και παραβίασης των ανθρωπίνων δικαιωμάτων τους. Αξίζει δε να σημειωθεί ότι ακόμη και οι σύγχρονες διεθνείς συμβάσεις που έχουν συναφθεί για την προάσπιση των δικαιωμάτων των μειονοτήτων είναι εν πολλοίς αντιφατικές τόσο στις επαγγελίες τους όσο δε και στην πρακτική τους εφαρμογή (Kymlicka, 1996, όπ. παρ.).

Επισημάνουμε, βεβαίως, στην προηγούμενη ενότητα ότι το ζήτημα της πολυπολιτισμικότητας δεν είναι μία θεωρητική επινόηση, και ως εκ τούτου δε θα έπρεπε να ειδωθεί αποκλειστικά στο αφαιρετικό πλαίσιο της κυρίαρχης αντιπαράθεσης φιλελευθέρων και κοινοτιστών. Η πολυπολιτισμικότητα είναι προεχόντως πρακτικό ζήτημα. Τα αιτούμενα που ανακύπτουν στον καθημερινό βίο πλείστων όσων κοινωνιών σχετίζονται είτε με πολιτισμικά ζητήματα, όπως η χρήση της «μητρικής» γλώσσας των διαφορετικών μειονοτήτων στη δημόσια ζωή και εκπαίδευση είτε με ζητήματα περισσότερο πολιτικά, όπως η εκπροσώπηση σε κέντρα λήψης αποφάσεων, ή με εκείνα που συνάδουν με τα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις που επιβάλλονται στις πολιτισμικές μειονότητες, προκειμένου αυτές να ενσωματωθούν στο κοινωνικό γίγνεσθαι ενός συγκεκριμένου κάθε φορά πολιτικού μορφώματος (Kymlicka, 1996, σελ. 4-5). Ως προς αυτά τα αιτούμενα παρατηρεί ο Kymlicka πως

... καθίσταται ολοένα και πιο εμφανές ότι τα μειονοτικά δικαιώματα δεν μπορούν να υπαχθούν στην κατηγορία των ανθρώπινων δικαιωμάτων. Τα παραδοσιακά κριτήρια των ανθρώπινων δικαιωμάτων είναι απλώς ανίκανα στο να επιλύσουν μερικά από τα πιο σημαντικά και αμφίσημα ερωτήματα που σχετίζονται με τις πολιτισμικές μειονότητες ... (Kymlicka, 1996, σελ. 4).

Ο Παπαρρηγόπουλος συμπυκνώνει ευφυώς την πρακτική διάσταση του αγώνα για την «ταυτότητα» στο ακόλουθο ερώτημα: «Είναι δυνατό, στο πλαίσιο ενός και του αυτού κρατικού μορφώματος, να συνυπάρξουν δύο ή περισσότερες δημόσιες σφαίρες;» (Παπαρρηγόπουλος, 1999, σελ. 19). Ο ίδιος προτείνει τη λύση της αναγνώρισης «ημι-δημόσιων» σφαιρών ή «οιονεί» ιδιωτικών ταυτοποιήσεων, ενώ ο Kymlicka θα θεωρήσει πως η λύση του όλου ζητήματος μας υποχρεώνει να αναζητήσουμε μια περιεκτική θεωρία κοινωνικής δικαιοσύνης, στην οποία να περιλαμβάνονται συγχρόνως και τα καθολικά ανθρώπινα δικαιώματα αλλά και τα διαβαθμισμένα και διαφοροποιημένα «ομαδικά» δικαιώματα για τις πολιτισμικές μειονότητες (Kymlicka, 1996, σελ. 6-7). Το βέβαιον είναι ότι και μόνο οι πρακτικές καθημερινές διαστάσεις της πολυπολιτισμικότητας και τα αιτήματα αναγνώρισης των διαφορετικών ταυτοτήτων μας υποχρεώνουν να προσεγγίσουμε την έννοια της πολυπολιτισμικότητας αφενός ως μη ουδέτερο ηθικά μέγεθος αφετέρου πέραν της οιασδήποτε αφαιρετικής θεώρησης περί του «ατόμου» ή της «κοινότητας».

Δεν έχουμε βεβαίως οριοθετήσει ακόμη πλήρως τις διαστάσεις αυτές και τα κοινωνικά συμφραζόμενα της πολυπολιτισμικότητας· έτσι, δεν είμαστε σε θέση να κρίνουμε την οιαδήποτε πρακτική εντέλει πρόταση. Προέχει, όμως, η ολοκλήρωση της περιγραφής των συμφραζομένων της πολυπολιτισμικότητας, καθώς από αυτά εξαρτάται η πληρέστερη, και κατά τούτο επιτυχέστερη, οριοθέτηση της καθαυτό έννοιας. Θα πρέπει λοιπόν να επισημανθεί ότι οι κύριες προσεγγίσεις στο φαινόμενο της πολυπολιτισμικότητας, εκείνη του φιλελευθερισμού και εκείνη του κοινοτισμού, υπολαμβάνουν το όλο ζήτημα αποκλειστικά στο πλαίσιο μιας εθνικής κοινωνίας, ενός κρατικού μορφώματος (Λάβδας, 1999)· και προπαντός, η σκοπιά που προβάλλουν είναι κατά το μάλλον ή ήττον «κουλτουραλιστική». Με άλλα λόγια, η οπτική που προκρίνουν επιβάλλει τη μελέτη των πολιτισμικών εκφάνσεων ως «αυτόνομων» φαινομένων. Από την άποψη, όμως, αυτή παραγνωρίζουν τη συστηματική διερεύνηση των γενετικών παραγόντων ανάδυσης του συγκεκριμένου κοινωνικού φαινομένου· ίσως δε αυτός να είναι και ένας από

τους λόγους για τους οποίους μερίδα των θεωρητικών είτε διαβλέπει στην πολυπολιτισμικότητα περισσότερο ένα πρόβλημα και κίνδυνο παρά ένα φαινόμενο, το οποίο χρήζει ερμηνείας και συγκροτημένης ηθικής και όχι απλώς διοικητικο-διαχειριστικής προσέγγισης, είτε περιέρχεται σε κατάσταση θεωρητικού αδιεξόδου και αντιφάσεων.

Από την αρχή σχεδόν της παρούσης εργασίας αναφερθήκαμε στους γενετικούς παράγοντες για τους οποίους γίνεται λόγος εδώ· αυτοί ανάγονται στο μετασχηματισμό των σύγχρονων κοινωνιών και την αποδόμηση παραδοσιακών δομών, στις διαδικασίες της ύστερης φάσης της νεωτερικότητας και της παγκοσμιοποίησης και στη συνεπαγόμενη επαναοριοθέτηση του περιεχομένου και των νοηματοδοτήσεων του πολιτισμού, καθώς και στις δυνατότητες «αναστοχασμού» εκ μέρους του σύγχρονου υποκειμένου. Ο Δεμερτζής παρουσιάζει με συστηματικό τρόπο τη διαγραφόμενη κατάσταση πραγμάτων:

... στην ύστερη νεωτερικότητα και κατά συνέπεια στην πλανητική εποχή έχει περισταλεί σε κυριώτατο βαθμό ο σχετικά σταθερός και αναπαραγωγίμος χαρακτήρας των κοινωνικών και ατομικών ταυτίσεων. Τα υποκείμενα εγκαλούνται πλέον από πολλαπλά αφηγηματικά σημεία, από πολλούς λόγους, με αποτέλεσμα να διαμορφώνουν επάλληλες ή/και αντιφατικές ταυτότητες που, όχι σπάνια, είναι κατατμημένες και εφήμερες (Δεμερτζής, 1996, σελ. 320-321).

Το επάλληλο ή και αντιφατικό των ταυτοτήτων οδηγεί τα άτομα και τις κοινωνικές ομάδες στο να χάσουν τον παλαιό και σχετικά σταθερό χαρακτήρα των πολιτισμικών τους προσανατολισμών· η φύση των οποίων μάλιστα μεταλλάσσεται σε «υβριδική» (βλ. και Bhabha, 1998, σελ. 29-36). Τα άτομα και οι ομάδες βρίσκονται σε μια κατάσταση διαρκούς κινήσεως, κυριολεκτικά ή μεταφορικά· μπορούν να υποχρεωθούν ποικιλοτρόπως ακόμη και σε μετανάστευση ή στο να προσλαμβάνουν την προσωπική και τη συλλογική τους ιστορία και την έννοια του χρόνου όχι ως κάτι το ευθύγραμμο. Αν τους δινόταν η δυνατότητα να σκεφθούν την ιστορία τους και την έννοια του χρόνου με τέτοιο τρόπο, τότε θα μπορούσαν να έχουν και μια αίσθηση συνέχειας στη ζωή τους. Τουναντίον, όμως, τα συμφραζόμενα της σύγχρονης πλανητικής εποχής υποχρεώνουν άτομα και ομάδες να εκλάβουν την πορεία τους και τον ιστορικό χρόνο ως κάτι τεθλασμένο, ανάμικτο και εντέλει δυσερμήνευτο. Βιώνουν τη διάχυσή τους στο χώρο και στο

χρόνο, καθώς οι συνθήκες επιβάλλουν τη δικτύωση κάθε ανθρώπου σε έναν πολυτοπικό ορίζοντα ζωής· ένας τέτοιος ορίζοντας αποδυναμώνει σταδιακά την αίσθηση του «ριζώματος» σε συγκεκριμένες γεωγραφικές συντεταγμένες και παραδόσεις. Αυτού του είδους η εναίσθηση της πραγματικότητας μπορεί να οδηγήσει τα άτομα και τις οισσδήποτε συλλογικότητες είτε σε ένα καθεστώς αμηχανίας στην καθημερινή τους βιομέριμνα είτε σε μια αναδίπλωση σε φαντασιακές ταυτίσεις· ταυτίσεις σαν αυτές που τους προσφέρουν οι «τάσεις» του ανατοπισμού, της δυσφορίας ή της επιλεκτικής ανταπάντησης των τοπικών κοινωνιών στην παγκοσμιότητα ή τέλος της «παλιγγενεσίας» των τοπικών πολιτισμικών παραδόσεων και των ποικιλώνυμων εθνικισμών (Δεμερτζής, 1996, σελ. 334-352)⁵.

Οι προαναφερθείσες κοινωνικές διεργασίες είναι εν πολλοίς καινοφανείς, και μας υποχρεώνουν να επανεξετάσουμε τα μεθοδολογικά και ερμηνευτικά μας κοινωνιολογικά εργαλεία υπό το πρίσμα της θεμελιώδους σχέσης του «τοπικού» με το «πλανητικό». Δε θα έπρεπε όμως να παραπλανηθούμε, ώστε να μην αναζητήσουμε ένα είδος ιστορικής συνέχειας στις κυρίαρχες κοινωνικές αναπαραστάσεις, πολιτισμικά πρότυπα. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η ίδια η ευρωπαϊκή ήπειρος, στην οποία η συγκρουσιακή εν πολλοίς σχέση ανάμεσα στο «ίδιο» και το «άλλο» ανιχνεύεται ακόμη στα χρόνια της αποικιοκρατίας και της ανάπτυξης των επιστημών της εθνολογίας και της κοινωνικής ανθρωπολογίας.

Στο πλαίσιο αυτής της εργασίας δεν μπορούμε βεβαίως να επεκταθούμε σε αυτήν την πτυχή της ιστορικής ανίχνευσης των συμφραζομένων της ετερότητας εν συνόλω. Αξίζει όμως να παρατηρηθεί ότι στα τέλη του 19ου αιώνα και στις πρώτες δεκαετίες του 20ού το «άλλο» ήταν εκτός των «τειχών»· ήταν κάτι το «εξωτικό» και έπρεπε να αναπτυχθούν τα κατάλληλα εργαλεία μέλετς του, με κύριο εν τέλει στόχο την κατάκτηση και την εκμετάλλευσή του. Στη σύγχρονη συγκυρία το «άλλο» κατέστη παράμετρος της κοινωνικής ζωής εντός των τειχών και παρουσιάζεται στο επίπεδο του κοινωνικού φαντασιακού ως κάτι το απειλητικό, ιδίως δε εν συνδυασμό με τη γενικευόμενη ετερότητα και τις ποικίλες κοινωνικές μειοψηφίες, οι οποίες λειτουργούν πληθυντικά στον προσδιορισμό του σύγχρονου «άλλου». Το «άλλο» αναπαριστάται με το χαρακτήρα του επείγοντος προβλήματος, το οποίο πρέπει να επιλυθεί άμεσα ή εν πάση περιπτώσει να ελεγχθεί μέσω της διαδικασίας της ενσωμάτωσης ή αντιθέτως της απορρόφησης ή ακόμη και της περιθωριοποίησης.

Δεν είναι τυχαίο ότι οι μελέτες του κοινωνικού αποκλεισμού στην Ευρώπη κάνουν λόγο για τον «τέταρτο κόσμο», για την «κοινωνία εκτός δημοκρατίας», για μια Ευρώπη «που απομονώνει με μεγαλύτερη ταχύτητα από ό,τι ενσωματώνει», για το αντίστοιχο «κυνήγι των ξένων», ακόμη και σε θεσμικό επίπεδο, το οποίο ισοδυναμεί κατ' ουσίαν με το αλλοτινό «κυνήγι των μαγισσών». Οι διεργασίες αυτές σχετίζονται ασφαλώς σε ένα πρώτο επίπεδο με τα κύματα μετανάστευσης και τον ερχομό του παραδοσιακού «άλλου» εντός, το οποίο προκαλεί τις δυτικοκεντρικές μας κοινωνικές αναπαραστάσεις. Το «άλλο», όμως, σε συνδυασμό με τις «υβριδικές» και αντιφατικές ταυτότητες των υποκειμένων και τη γενικευόμενη ετερότητα, συνιστά μία από τις βασικές παραμέτρους της παγκοσμιοποίησης των κοινωνιών και των οικονομιών, έναντι της οποίας οι κοινωνικές πλειοψηφίες παραμένουν εν πολλοίς αμφιρρεπείς, ενώ σε σημαντικό πλέον αριθμό περιπτώσεων από θέση άμυνας καταφεύγουν σε εκδηλώσεις επιθετικότητας, και πιο συγκεκριμένα σε εκδηλώσεις φυλετικού και κοινωνικού ρατσισμού (Le Monde Diplomatique, 1995 και Παπαδημητρίου, 2000). Το σύνολο αυτών των διεργασιών φαίνεται να οδηγεί σε μια εμπέδωση στο επίπεδο της κυρίαρχης κοινωνικής αναπαράστασης ενός είδους «εξίσωσης» ανάμεσα στη φτώχεια, τους μετανάστες και το κοινωνικό περιθώριο (Πανούσης, 1999), όπως αυτό εκφράζεται από τον «έτερο» χαρακτήρα των οιωνδήποτε μειοψηφιών. Με αυτήν την έννοια οι κοινωνικές πλειοψηφίες αδυνατούν να συνειδητοποιήσουν ότι: «... [οι] "εντός και εκτός" βρισκόμαστε τελικά στην ίδια βάρκα και δεν κατοικούμε σε χωριστούς κόσμους» (Λυμπεράκη και Πελαγίδης, 2000, σελ. 74· βλ. και Eagleton, 1998, σελ. 48-52, και Harris, 1998, σελ. 449-457).

Οι προαναφερθείσες κοινωνικές διεργασίες αποτελούν στην πραγματικότητα τα συμφραζόμενα εντός των οποίων θα έπρεπε να οριοθετήσουμε την έννοια της πολυπολιτισμικότητας. Υπό αυτήν την έννοια, είμαστε υποχρεωμένοι να συμπληρώσουμε τον ορισμό της πολυπολιτισμικότητας τον οποίο αποδεχθήκαμε δοκιμαστικά και μόνο στην πρώτη ενότητα αυτού του μέρους. Το δεύτερο θεωρητικό συμπέρασμα στο οποίο μπορούμε να καταλήξουμε με βάση την επιχειρηματολογία που αναπτύχθηκε μέχρι αυτό το σημείο είναι το ακόλουθο: η πολυπολιτισμικότητα θα μπορούσε να ειπωθεί κατ' αρχήν ως η διαδικασία ένταξης πολιτισμικά ετερόκλητων ομάδων σε ένα ενιαίο οργανωμένο κοινωνικοπολιτικό μόρφωμα, στο οποίο επικρατεί ένα ορισμένο πολιτισμικό πρότυπο. *Το κοινωνικό, όμως, φαινόμενο της πολυπολιτισμικότητας θα έ-*

πρεπε να ειδωθεί και ως ένας περιληπτικός-περιγραφικός όρος, ο οποίος αναφέρεται στην κοινωνική και πολιτισμική «ετερότητα» γενικότερα και ως εκ τούτου δεν περιορίζεται στον στενότερο ορίζοντα της πολυεθνικότητας και της κοινωνικής ένταξης των μεταναστευτικών ομάδων. Η πολυπολιτισμικότητα είναι κατ' ουσίαν μια θεμελιώδης όψη της «παγκοσμιότητας» και της συγκρότησης των ατομικών και συλλογικών ταυτοτήτων στην περίοδο της ύστερης νεωτερικότητας. Λαμβάνοντας μάλιστα ως γνώμονα αυτήν την πληρέστερη οριοθέτηση της πολυπολιτισμικότητας, θα μπορούσαμε να κρίνουμε και τις ελληνικές εμπειρικές μελέτες του φαινομένου, οι οποίες, αν και κατά τα άλλα είναι εξαιρετικά γόνιμα εγχειρήματα, περιορίζονται στην ανίχνευση κατ' ουσίαν του παραδοσιακού «άλλου»⁶.

II. Προσεγγίσεις και εννοιολογήσεις της πολυπολιτισμικότητας

Στο προηγούμενο μέρος της εργασίας μας παρουσιάσαμε με συνοπτικό τρόπο βασικά σημεία τόσο της θεωρητικής συζήτησης για την πολυπολιτισμικότητα όσο δε και τα συμφραζόμενα της σύγχρονης πλανητικής εποχής. Ο στόχος μας ήταν να καταδείξουμε αφενός μέρος των αδυναμιών των κυρίαρχων προσεγγίσεων του φιλελευθερισμού και του κοινοτισμού αφετέρου το ηθικοπρακτικό *lapsus* που συνεπάγεται η αντίληψη της πολυπολιτισμικότητας κατ' ουσίαν ως πολυεθνικότητας και όχι ως γενικευόμενης ετερότητας και θεμελιώδους όψεως της παγκοσμιότητας. Σε αυτό το μέρος θα εκθέσουμε μια σειρά εννοιολογικών και θεωρητικών διασαφηνίσεων, οι οποίες αποτελούν κοινό τόπο στην αντίστοιχη βιβλιογραφία και τις έρευνες πεδίου. Η κριτική επισκόπηση αυτών είναι αναγκαία ώστε να επιτύχουμε μια ενδελεχή οριοθέτηση της πολυπολιτισμικότητας· επιπλέον, με αυτόν τον τρόπο μπορούμε να συμπληρώσουμε τις προϋποθέσεις συγκρότησης του κατάλληλου πλαισίου, μέσα στο οποίο θα έπρεπε να προσεγγίζουμε τα ηθικά και πολιτικά αιτούμενα που συνάγονται από την όλη συζήτηση.

Η μελέτη των ποικίλων εκφάνσεων της πλανητικής εποχής απαιτεί κάτι περισσότερο από μια σωρευτική προσέγγιση του θεματικού άξονα των αντίστοιχων πολιτιστικών παραγόντων και προπαντός, όταν αυτοί εκλαμβάνονται ως «αυτόνομες» ατομικές ή

συλλογικές εκδηλώσεις. Καμιά προσέγγιση από μόνη της δεν είναι επαρκής, πολλώ δε μάλλον η οιαδήποτε αποκλειστικώς «κουλουραλιστική», επί της οποίας μάλιστα να βασίσουμε τις ηθικές μας αποφάνσεις και πολιτικές επιλογές (βλ. και Locke 1998, καθώς επίσης και Salazar, 1998, σελ. 114-123). Πέραν της επιχειρηματολογίας που αναπτύχθηκε στην προηγούμενη ενότητα, θα μπορούσαμε να συμπληρώσουμε εδώ τη συλλογιστική μας με τον ακόλουθο τρόπο. Στη μελέτη του φαινομένου της πολυπολιτισμικότητας θα έπρεπε να λάβουμε, επί παραδείγματι, υπόψη μας την ενεργό ή μη συμμετοχή των ίδιων των υποκειμένων και ομάδων αναφοράς στο κοινωνικό και πολιτικό γίνεσθαι, αλλά και το κατά πόσο το ίδιο το κοινωνικο-πολιτικό σύστημα παρέχει στα άτομα, τις ομάδες και τις ποικίλες κοινωνικές μειοψηφίες τις δυνατότητες μιας τέτοιας συμμετοχής. Από αυτήν την άποψη, η έρευνα των Καραποστόλη, Δεμερτζή, Παπαδημητρίου και Αρμενάκη είναι παραδειγματική, με τη διευκρίνιση ασφαλώς ότι η κύρια εστίασή της είναι άλλη από την προβληματική που παρουσιάζεται στη δική μας εργασία (Καραποστόλης, Δεμερτζής, Παπαδημητρίου και Αρμενάκης, 2001). Μέρος όμως των θεωρητικών της προϋποθέσεων θα μπορούσε να είναι κοινό και να αφορά και τη δική μας σκοποθεσία: παρατηρεί η συγκεκριμένη ομάδα ερευνητών:

Στην κοινωνιολογία της μετανάστευσης και της μελέτης των διασπορικών ομάδων η αφομοίωση (assimilation) νοείται ως μια αργή και επίπονη διαδικασία, η οποία προϋποθέτει το στάδιο της προσαρμογής (adjustment) και κατόπιν το στάδιο της ένταξης (accommodation) της πρώτης γενιάς μεταναστών. Για τη δεύτερη και τις επόμενες γενιές γίνεται συνήθως λόγος για «πολιτιστική» και «δομική» αφομοίωση ... η «πολιτιστική αφομοίωση» προηγείται της «δομικής» και σημαίνει την αποδοχή μιας σειράς κανόνων συμπεριφοράς και τρόπου ζωής, την εκμάθηση της γλώσσας, καθώς και την εγκόλπωση ορισμένων αξιών και συμβόλων της χώρας υποδοχής, δίχως τα οποία το άτομο θα ήταν αδύνατο να λειτουργήσει (προσπολιτισμός – acculturation) (Καραποστόλης, Δεμερτζής, Παπαδημητρίου και Αρμενάκης, 2001, σελ. 74).

Η ερευνητική ομάδα αποδίδει με αυτήν την περιεκτική εικόνα τις διαδικασίες κοινωνικής ένταξης των μεταναστών και των διασπορικών ομάδων, επισημαίνοντας ότι οι επόμενες γενιές συγκροτούν την ταυτότητά τους μέσω και άλλων διαδικασιών, όπως αυτής της «συμβολικής εθνότητας», κατά την οποία η τρίτη γενιά αναπτύσσει και εκδηλώνει με τελετουργικό ή επετειακό τρόπο μια

νοσταλγική σχέση με την κουλτούρα της μεταναστευτικής γενιάς ή της χώρας καταγωγής (όπ. παρ., σελ. 34). Οι κοινωνικές διεργασίες της προσαρμογής, της αφομοίωσης και του προσπολισμού οδηγούν εν τέλει την κάθε διασπορική ή μειονοτική ομάδα να συμμετάσχει σε διαφορετικό βαθμό στο παίγνιο της πολιτισμικής ανταλλαγής (cultural interchange) μεταξύ των εθνοπολιτισμικών ομάδων (όπ. παρ., σελ. 37). Αυτές, ασφαλώς, οι διεργασίες, πέραν της οιασδήποτε «συμβολικής» τους υφής, δεν μπορούν να χαρακτηρισθούν ως αμιγώς πολιτιστικά φαινόμενα και «αυτόνομες» ανθρώπινες εκδηλώσεις. Εκδηλώνονται και αναπτύσσονται σε ένα συγκεκριμένο κάθε φορά κοινωνικο-πολιτικό περιβάλλον. Με αυτήν την έννοια, η προσέγγιση των όψεων της πολυπολιτισμικότητας απαιτεί ένα περιεκτικό κοινωνιολογικό παράδειγμα, στο οποίο μάλιστα να διευκρινίζονται το εμπειρικό και το κανονιστικό σκέλος του όλου εγχειρήματος.

Ο Per Bauhn θεωρεί ότι θα έπρεπε να διακρίνουμε μεταξύ της εμπειρικής-περιγραφικής και της κανονιστικής οριοθέτησης της πολυπολιτισμικότητας⁷. Σημειώνει όμως ο ίδιος ότι στις ποικίλες θεωρητικές προσεγγίσεις του συγκεκριμένου κοινωνικού φαινομένου πολλές φορές οι δύο έννοιες σχετίζονται ή και παρουσιάζονται συγχρόνως και αδιευκρίνιστα (Bauhn, 1995, σελ. 86-88). Οφείλουμε βεβαίως να διακρίνουμε το εμπειρικό από το κανονιστικό, έστω και αν αυτή η διάκριση σε τελική ανάλυση γίνεται για μεθοδολογικούς κυρίως λόγους. Η εμπειρική διάσταση του περιεχομένου της πολυπολιτισμικότητας αναφέρεται στο γεγονός ότι διαβιούμε σε μια παγκοσμιοποιημένη κοινωνία, η οποία περιέχει πολλές και διαφορετικές κουλτούρες. Στην περίπτωση όμως της κανονιστικής συμπαραδήλωσης του όρου «πολυπολιτισμικότητα», ο λόγος γίνεται για την ηθική αρχή αναγνώρισης ίσης αξίας, σεβασμού και δικαιωμάτων μεταξύ των διαφορετικών πολιτισμικών ταυτοτήτων και πλαισίων.

Οι διαδικασίες, όμως, αυτές, όπως έχουμε ήδη επισημάνει στο πρώτο μέρος της εργασίας μας, δεν εξελίσσονται απρόσκοπτα ούτε από την πολιτική άποψη ούτε από τη σκοπιά της ηθικής τους νομιμοποίησης: οι εκδηλώσεις επιθετικότητας, φυλετικού και κοινωνικού ρατσισμού έναντι του παραδοσιακού «άλλου» ή του «έτερου» γενικότερα επιβεβαιώνουν του λόγου το αληθές. Θα μπορούσαμε να διευρύνουμε την προβληματική μας με την οπτική που αναπτύσσουν οι Alsmark και Uddman στις αντίστοιχες μελέτες τους για τη σουηδική πραγματικότητα (βλ. Rystad, 1992). Οι δύο ερευνητές επισημαίνουν ότι η μελέτη του μεταναστευτικού

ζητήματος αλλά και εκείνου της πολυπολιτισμικής συγκρότησης των σύγχρονων κοινωνιών δε θα έπρεπε να προσεγγισθεί μεμονωμένα, αλλά στο ευρύτερο πλαίσιο του κοινωνικο-πολιτικού συστήματος του κάθε ενός κρατικού μορφώματος, στο οποίο αναφερόμαστε κάθε φορά. Τα ερωτήματα τα οποία αφορούν στη συγκρότηση των ταυτοτήτων και την πολυπολιτισμικότητα θα έπρεπε να τίθενται συγχρόνως με εκείνα που αφορούν στη λειτουργία της δημοκρατίας, την ελευθερία της έκφρασης, την άμεση ή δια εκπροσώπων συμμετοχή στις διαδικασίες λήψης των αποφάσεων, τη συναίσθηση εκ μέρους των κοινωνικών πλειοψηφιών των αρχών της κοινωνικής αλληλεγγύης και ευθύνης, το ρόλο των ΜΜΕ⁸, την πρόσληψη της πολιτιστικής κληρονομιάς και την εναίσθηση της ατομικότητας-διαφορετικότητας της κάθε εθνοτικής ομάδας.

Διευρύνοντας έτσι την οπτική μας γωνία, θα μπορούσαμε να συνάγουμε ένα τρίτο θεωρητικό συμπέρασμα σε αυτό το σημείο. Η μελέτη του κοινωνικού φαινομένου της πολυπολιτισμικότητας, όπως την ορίσαμε στο προηγούμενο μέρος του κειμένου μας, απαιτεί και *διεπιστημονική* αλλά και *διαπολιτισμική* προσέγγιση στην εποχή της παγκοσμιοότητας· μόνο υπό αυτήν την προϋπόθεση θα μπορούσαμε να εξαγάγουμε ασφαλή συμπεράσματα για τον τρόπο με τον οποίο συγκροτούνται τόσο οι «εντός και εκτός των τειχών» κυρίαρχες/ηγεμονικές πολιτισμικές ταυτότητες όσο δε και εκείνες των ποικίλων φυλετικών, θρησκευτικών και κοινωνικών μειονοτήτων. Το ηγεμονικό παίγνιο μεταξύ της κυρίαρχης πολιτικά και πολιτιστικά ομάδας και των ποικίλων κοινωνικών μειοψηφιών περιγράφεται συχνά και με τους όρους «ενσωμάτωση» και «αφομοίωση». Η διαφοροποίησή τους συνάγεται από το τι συνεπάγεται στην πράξη η κάθε έννοια αντιστοίχως:

Ενώ η πρώτη *μπορεί* να ερμηνευτεί στην κατεύθυνση της ένταξης στη βάση της διατήρησης των πολιτιστικών ιδιαιτεροτήτων ενός ατόμου ή μιας ομάδας, η δεύτερη *απαιτεί* τη σταδιακή απορρόφηση των όποιων διαφορών μεταξύ των πολιτισμών από την κουλτούρα της πλειοψηφίας (Κατσούλης, 1999, σελ. 92-93).

Η διαφοροποίηση των κοινωνικών διαδικασιών που συνεπάγονται η «ενσωμάτωση» και η «αφομοίωση» καθίσταται ακόμη πιο ευκρινής, αν συνδυασθούν με περαιτέρω εννοιολογικές διασαφηνίσεις, οι οποίες αντιστοιχούν σε συγκεκριμένες ηθικές και πολιτικές στάσεις.

Θα έπρεπε να προχωρήσουμε σε αυτές τις διασαφηνίσεις, εκ-

κινώντας από τον αδόκιμο στα ελληνικά όρο «επίσημη» (official) πολυπολιτισμικότητα. Η «επίσημη» εκδοχή της πολυπολιτισμικότητας συνιστά και αυτή μια θέαση από τη σκοπιά του «κουλτουραλισμού». Ερμηνεύει όλες τις κοινωνικές διαφορές και διακρίσεις ως πολιτιστική απλώς ετερότητα· είναι χαρακτηριστικό άλλωστε ό-τι στην κοινωνική ανισότητα διαβλέπει την εκδήλωση αποκλειστικής της πολυπλοκότητας που χαρακτηρίζει τις σύγχρονες κοινωνίες. Η οπτική αυτή απομονώνει ατεκμηρίωτα τις φυλετικές και εθνοτικές συγκρούσεις από τους λοιπούς κοινωνικούς ανταγωνισμούς και διαμάχες, όπως εκείνες μεταξύ των φύλων, του κόσμου της εργασίας και του κεφαλαίου, του πρώτου και του τρίτου κόσμου, των υπερανεπτυγμένων κοινωνιών και εκείνων που στερούνται ακόμη και τους απολύτως αναγκαίους πόρους.

Αν και η «διαχειριστική»-«διοικητική» (managerial) προσέγγιση της πολυπολιτισμικότητας εφορμάται από έναν οικονομικό κυρίως λογισμό, η συνεπαγόμενη ηθική και πολιτική στάση είναι εν πολλοίς η ίδια με εκείνη της «επίσημης» πολυπολιτισμικότητας. Στην περίπτωση της διοικητικο-διαχειριστικής προσέγγισης, ο στόχος είναι σαφής· ενόψει της αυξανόμενης βιαιότητας των ποικιλώνυμων εθνικισμών, η πολυπολιτισμικότητα είναι ένα επείγον «πρόβλημα» για το οποίο πρέπει να εξευρεθούν ρεαλιστικές και αποτελεσματικές λύσεις, οι οποίες πρέπει να τεθούν σε εφαρμογή από τις κυβερνήσεις των δυτικών ως επί το πλείστον χωρών. Παρόλο το ότι η «εταιρική» προσέγγιση της πολυπολιτισμικότητας δε διακρίνεται για παρόμοιο εξόφθαλμο πολιτικό κυνισμό, εκπορεύεται και αυτή από ένα είδος πολιτικού και επιχειρηματικού πραγματισμού, ο οποίος δε θέτει επί της ουσίας τα ηθικά ερωτήματα που σχετίζονται με τα ζητήματα της αναγνώρισης και της θεσμικής κατοχύρωσης της ετερότητας και των αντίστοιχων ανθρώπινων δικαιωμάτων στην περίοδο της παγκοσμιοποίησης (βλ. Bennett, 1998, σελ. 1-25· Chicago Cultural Studies Group, 1994, σελ. 114-139 και Caws, 1994, σελ. 371-387, και οι δύο αναφορές στο Goldberg, 1994).

Οι προηγούμενες τρεις προσεγγίσεις αποτελούν χαρακτηριστικά παραδείγματα αυτού που αποκαλείται ως «πραγματιστική» ή και «καταναλωτική» κανονιστική οπτική για την πολυπολιτισμικότητα (βλ. και Martin, 1998, σελ. 121-150). Η αντίθεση σε αυτήν την οπτική συγκροτείται στη βάση της φωνής των «σκλάβων» της ιστορίας, της ανίχνευσης των πηγών του υπερ-ατομικισμού της σύγχρονης δυτικής παράδοσης, της οικονομικής αλλοτρίωσης και καταπίεσης αλλά και των κοινωνικών αναπαραστάσεων του «άλ-

λου», του «έτερου», εντός και εκτός των ευρωπαϊκών πολιτιστικών παραδόσεων (βλ. και Said, 2003, καθώς επίσης και Sen, 2003). Μια «μεταρρυθμιστική» (transformative) ηθική και πολιτική στάση για την αναγνώριση των ταυτοτήτων και την πολυπολιτισμικότητα: «...αποσκοπεί να θεμελιώσει στο περιθώριο των ηγεμονικών συστημάτων εναλλακτικές πηγές νοήματος και ηθικής αυθεντίας» (Willett, 1998, σελ. 3). Κατά τη Nancy Frazer, μια τέτοια «μεταρρυθμιστική» προσέγγιση θα έπρεπε να ειπωθεί στο πλαίσιο ενός διπλού συστήματος (dual system), το οποίο αφενός αποδομεί τις οιεσδήποτε φαντασιακές ταυτίσεις και ταυτότητες αφετέρου προωθεί μια πολιτική κοινωνικής αναδιανεμητικής δικαιοσύνης, ώστε να διασφαλιστεί το πλαίσιο για μια καθολική αναγνώριση αμοιβαίων δικαιωμάτων και υποχρεώσεων (Frazer, 1998, σελ. 19-49).

Δεν είναι ασφαλώς υποχρεωτικό να αποδεχθούμε αυτή τη διπλή θεώρηση της Frazer· αντιθέτως, από τη συνολική προβληματική που αναπτύξαμε μέχρι αυτό το σημείο μπορούμε να συνάγουμε την τέταρτη κατά σειρά θεωρητική μας πρόταση· πιο συγκεκριμένα, τα ηθικο-πρακτικά αιτούμενα της «αναγνώρισης» και της «αναδιανομής» –της κοινωνικής δικαιοσύνης– θα έπρεπε να συν-θεωρούνται. Ο Blum μας βοηθά να διακρίνουμε βεβαίως την οπτική της Frazer από περισσότερο «κουλτουραλιστικές» προσεγγίσεις του είδους του Charles Taylor, ο οποίος σε τελική ανάλυση εκλαμβάνει τον πολιτιστικό παράγοντα και τη «συγχώνευση οριζόντων» –διαφορετικών κοινωνικών ομάδων και πολιτισμικών συστημάτων εν γένει– ως αυτόνομη σφαίρα και άυλη διαδικασία αντιστοίχως (Blum, 1998, σελ. 73-99· Taylor, 1999). Αν όμως η συλλογιστική μας μας οδηγεί στο να υιοθετήσουμε τη «μεταρρυθμιστική» προσέγγιση της πολυπολιτισμικότητας, τότε αυτή για να διεκδικήσει με αξιώσεις τη θεωρητική και ηθικο-πρακτική της πληρότητα θα έπρεπε να συν-εξετάσει/-ζει την πολιτιστική σφαίρα και εκείνη της υλικής διάστασης του κοινωνικού γίνεσθαι (βλ. και Young, 1998, σελ. 50-67). Αυτή η συν-θεώρηση, υποχρεωτική στο πλαίσιο της σύγχρονης παγκοσμιότητας, διανοίγει τον ορίζοντα της πολυκεντρικής (Δεμερτζής, 1996, σελ. 118) και κοσμοπολιτικής (Beck, 1999, σελ. 202-206) θέασης των κοινωνικών φαινομένων και των ηθικών αιτημάτων που ανακύπτουν.

III. Ανίχνευση της ηθικο-πρακτικής σκοπιάς

Η διερεύνηση που επιχειρήσαμε στα προηγούμενα δύο μέρη μας έδωσε τη δυνατότητα να οριοθετήσουμε την έννοια της πολυπολιτισμικότητας ως ένα είδος περιληπτικού-περιγραφικού όρου, ο οποίος δεν αναφέρεται στα ζητήματα μόνο της πολυεθνικότητας και της μετανάστευσης, αλλά και σε εκείνα που σχετίζονται με την ετερότητα εν συνόλω στην εποχή της παγκοσμιοποίησης. Διαπιστώσαμε επιπλέον ότι η πολυπολιτισμικότητα έχει ένα εμπειρικό και ένα κανονιστικό περιεχόμενο· αυτά τα δύο δε θα έπρεπε να συγχέονται. Αυτό όμως δε σημαίνει ότι η πολυπολιτισμικότητα είναι ένα ουδέτερο μέγεθος· τουναντίον. Η πολυπολιτισμικότητα αντανakλά μια θεμελιώδη όψη του μετασχηματισμού των σύγχρονων κοινωνιών, μετασχηματισμός ο οποίος θέτει εκ νέου τα ηθικο-πρακτικά ζητήματα της αναγνώρισης των διαφορετικών ταυτοτήτων και της θεσμικής κατοχύρωσης των αντίστοιχων δικαιωμάτων. Ως εκ τούτου, για να διεκδικήσει μια θεώρηση της πολυπολιτισμικότητας την επιστημική και κανονιστική πληρότητα, δεν μπορεί να εγκλωβισθεί σε οιοδήποτε είδους «κουλτουραλιστικές», εν πολλοίς, ή διοικητικο-διαχειριστικές οπτικές και προσεγγίσεις· θα πρέπει να προκρίνει μια κανονιστική μεταρρυθμιστική προβληματική, όπως αυτή σηματοδοτήθηκε στο τέλος του προηγούμενου μέρους. Τα αιτούμενα της πολυπολιτισμικότητας δεν μπορούν παρά να ειδωθούν σε συνδυασμό με εκείνα της κοινωνικής δικαιοσύνης και των καθολικών ανθρώπινων δικαιωμάτων.

Ακόμη, βεβαίως, και αν υιοθετούσε κανείς στο ηθικό επίπεδο μια τέτοια οπτική, μπορεί να απέμενε σε ένα καθεστώς αμηχανίας ενώπιον της αίσθησης ότι οι κάθε λογής πλειοψηφίες και μειοψηφίες αποτελούν κλειστά «σύμπαντα» μεταξύ των οποίων οι διάυλοι επικοινωνίας και αμοιβαίας ανοχής και κατανόησης είναι αδύναμοι ή και αδύνατοι. Υπό αυτήν την έννοια θα μπορούσαμε να αναρωτηθούμε για το κατά πόσο στοιχειοθετείται μια «αισιόδοξη» άποψη για τα ζητήματα που εγείρονται από την πολυπολιτισμικότητα ή καθίσταται αναπόφευκτη μια «απαισιόδοξη» ερμηνεία της σύγχρονης κατάστασης πραγμάτων (Canto-Sperber, 1998, σελ. 93-101); Μπορεί κανείς να ελπίζει ότι το εξαγόμενο των διεργασιών της ύστερης νεωτερικότητας θα ήταν η καθολική παραδοχή του ότι: «Ζούμε μαζί σημαίνει είμαστε πολίτες μαζί» (Schnapper, 1998, σελ. 153);

Αυτά τα ερωτήματα ασφαλώς και δεν είναι ρητορικά· καθιστούν αναγκαία τη συγκρότηση μιας πληρέστερης ηθικής επιχει-

ρηματολογίας, πέραν εκείνης που αναπτύχθηκε στο πλαίσιο της παραδοσιακής διαμάχης μεταξύ των φιλελευθέρων και των κοινοτιστών. Προβληματικές τύπου Kymlicka, επί παραδείγματι, είναι χαρακτηριστικές ως προς το ότι κινούνται κατ' ουσίαν πέραν αυτής της διαμάχης (βλ. Kymlicka, 1996). Η κριτική του έναντι του φιλελεύθερου πραγματισμού τύπου Rawls (Rawls, 1985, σελ. 223-251 και 1987, σελ. 1-25) ή ακόμη και έναντι της «ενδιάμεσης» στάσης του «συνταγματικού πατριωτισμού» του είδους που αναπτύχθηκε από τον Habermas (Habermas, 1994) φαίνεται να ευσταθεί (Kymlicka, 1996, σελ. 173-195). Ο Kymlicka επισημαίνει το κοινό εν πολλοίς κενό στην ρωσισανή και χαμπερμασιανή επιχειρηματολογία. Στον κοινό εντέλει ισχυρισμό τους πως μπορούμε να συγκροτήσουμε μια καθολική έννοια της δικαιοσύνης ή ένα κοινά παραδεκτό πολιτικό πολιτισμό –επί τη βάση της έννοιας της δημοκρατίας–, λανθάνει μια άρρητη προκείμενη· συγκεκριμένα, ότι τα άτομα και οι ομάδες διαθέτουν μία συναντίληψη για την έννοια της «ταυτότητας» ή ακόμη περισσότερο, ότι διαθέτουν μια κοινή πολιτική ταυτότητα, η οποία αποτελεί το όχημα υπέρβασης των όποιων εθνικών και λοιπών διαφορών και αντιπαλοτήτων. Υπό αυτήν την έννοια, το όλο φιλελεύθερο εγχείρημα –οποιασδήποτε απόχρωσης– ελέγχεται πραγματολογικά.

Ο Kymlicka αντιπροτείνει –και η προβληματική του αντιδιαστέλλεται στην αφηρημένη κοινοτιστική επίκληση των «πυρηνικών αξιών» του Etzioni (Etzioni, 1993)– ότι μια περιεκτική θεωρία δικαιοσύνης θα έπρεπε να περιλαμβάνει πέραν των καθολικών ανθρωπινων δικαιωμάτων και τα ειδικότερα δικαιώματα της αυτοδιάθεσης, της πολυεθνικότητας και της ειδικής εκπροσώπησης, τα οποία συνεπάγονται και την παραδοχή διαφοροποιημένων εννοιών της ιδιότητας του πολίτη εντός ενός κρατικού μορφώματος (Kymlicka 1996, σελ. 34-48). Ο ίδιος αναγνωρίζει βεβαίως τον κίνδυνο που ελλοχεύει από την αναγνώριση ειδικώς των δικαιωμάτων αυτοδιάθεσης.

Υφίσταται όμως ένα ευρύτερο πεδίο κριτικής που θα μπορούσε να ασκηθεί στη συλλογιστική του Kymlicka· στην παρούσα εργασία θα επικεντρωθούμε σε δύο παραμέτρους. Ενώ επικαλείται τις πρακτικές αρχές της ορθολογικότητας, του αλληλοσεβασμού και της ανεκτικότητας μεταξύ των ποικίλων ομάδων, στη συνολική του προβληματική αυτές οι αρχές παραμένουν έωλες. Επιπροσθέτως, περιορίζει αναίτιως στην εποχή της παγκοσμιοότητας την οπτική του στο εκάστοτε εθνικό πλαίσιο. Η ανάλυση επί παραδείγματι της Sassen για την επανεθνικοποίηση της πολιτικής με την

ταυτόχρονη υπερεθνικοποίηση της οικονομίας διαγράφει έναν διαφορετικό ευρύτερο ορίζοντα για τη νοσηματοδότηση και αναγνώριση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων (Sassen, 2003). Τελικώς, ο Kymlicka, απορροφημένος ίσως από το ενδιαφέρον του για τις εθνοτικές και λοιπές μειονότητες, φαίνεται να παραβλέπει τη μετάλλαξη του σύγχρονου υποκειμένου συνολικότερα για το οποίο η πολυπολιτισμικότητα: « ...δεν αναφέρεται μόνο στον μωσαϊκό χαρακτήρα μιας γεωγραφικής περιοχής, αλλά και στις πληθυντικές ταυτίσεις του με άλλα άτομα, τα οποία βρίσκονται εν κινήσει και είναι δικτυωμένα υπερεθνικά» (Lash, 2002, σελ. 21). Στη βάση αυτών των παρατηρήσεων μπορούμε να συνάγουμε το συμπέρασμα ότι η προβληματική του Kymlicka, αν και κινείται πέραν των ορίων της παραδοσιακής διαμάχης και κατά τούτο χαρακτηρίστηκε και ως παραδειγματική, είναι μόνο μερικώς επιβοηθητική στην απόπειρά μας να συγκροτήσουμε μια κανονιστική μεταρρυθμιστική πρόταση.

Μια τέτοια ηθικο-πρακτική πρόταση μπορεί να συγκροτηθεί στη βάση του ακόλουθου –καταληκτικού εδώ– συλλογισμού. Αν τα αιτούμενα της πολυπολιτισμικότητας δεν μπορούν παρά να ειδωθούν σε συνδυασμό με εκείνα της κοινωνικής δικαιοσύνης και των καθολικών ανθρωπίνων δικαιωμάτων, τότε η «μεταρρυθμιστική» προσέγγιση θα μπορούσε να ικανοποιήσει τις εμπειρικές και κανονιστικές μας αξιώσεις, υπό την προϋπόθεση ότι θα υιοθετούσαμε στο ηθικο-πρακτικό επίπεδο μια «τροποποιημένη», έτι περαιτέρω, έννοια της πολυπολιτισμικότητας (Bauhn, 1995, σελ. 98). Ο Bauhn επικαλείται την προβληματική του Alan Gewirth (βλ. Gewirth, 1978, 1993, σελ. 29-52 και 1994, σελ. 22-43), όπως αυτή συνοψίζεται στην αρχή του για τη «γενετική συνεκτικότητα» (principle of generic consistency) ή «κατηγοριακή συνέπεια», όπως έχει ήδη αποδοθεί στα ελληνικά από την κ. Δραγώνα-Μονάχου. Σύμφωνα με τον Gewirth, θα μπορούσαμε να θεμελιώσουμε μια «κοινότητα δικαιωμάτων» επί τη βάση της έννοιας του ηθικού δράστη. Το κάθε άτομο για να είναι ικανό να συγκροτήσει την ταυτότητά του, μια αντίληψη περί του αγαθού και να διεκδικήσει τέλος τα δικαιώματά του, θα πρέπει να έχει διασφαλισμένους τους αναγκαίους όρους της ελευθερίας και της αξιοπρεπούς διαβίωσης, ευημερίας. Έτσι, δεν μπορεί ο κάθε ένας από μας παρά να αναγνωρίσει και για τους άλλους την ίδια αναγκαιότητα και τα αντίστοιχα καθολικά δικαιώματα. Η αρχή του Gewirth κινείται στο πραγματικά θεμελιώδες επίπεδο του *πρακτικού* λόγου. Η πρότασή του αγγίζει ουσιαστικά τις ίδιες τις προϋποθέσεις του ηθι-

κού και πολιτικού στοχασμού, που δεν είναι άλλες σε τελική ανάλυση από τους όρους συγκρότησης του ίδιου του υποκειμένου του ηθικώς σκέπτεσθαι και πράττειν, και ως εκ τούτου ικανοποιεί τις αξιώσεις που εγείρει το κριτήριο της καθολικότητας.

Η αρχή της «γενετικής συνεκτικότητας» σε συνδυασμό με μια θεωρία ανθρώπινων αναγκών ή δυνατοτήτων (βλ. και Doyal and Gough, 1991 και Sen, 1993), μπορεί να μας εξασφαλίσει το απαραίτητο υπόβαθρο επί του οποίου να στηρίξουμε μια «τροποποιημένη» έννοια της πολυπολιτισμικότητας. Αυτού του είδους η κανονιστική μεταρρυθμιστική οπτική, θεμελιωμένη με τον προαναφερθέντα τρόπο, υπερβαίνει και τον παραδοσιακό –εμφανή ή και κεκαλυμμένο– ατομισμό των θεωρήσεων των δικαιωμάτων, στο μέτρο που αναγνωρίζει τις συλλογικές ταυτότητες αλλά και το συλλογικό αγώνα που προϋποθέτει η αναγνώριση των ίδιων των δικαιωμάτων⁹. Από την τελική μας θεωρητική πρόταση συνάγεται βεβαίως ότι ο σεβασμός των πολιτισμικών αξιών και των δικαιωμάτων των ποικίλων μειονοτήτων έπεται εκείνου για τη διασφάλιση των καθολικών ανθρώπινων δικαιωμάτων και των όρων της κοινωνικής δικαιοσύνης, χωρίς αυτό να μειώνει την αξία του πολιτισμικού πλουραλισμού. Ο πολιτισμικός πλουραλισμός σε συνδυασμό με την «ηθική εκπαίδευση» (βλ. και Green, 1998, σελ. 422-448 και Outlaw, 1998, σελ. 382-397) μπορεί να αποτελέσει την πηγή εναλλακτικών νοηματοδοτήσεων και αναθεώρησης των ηθικών κριτηρίων στη ζωή των ατόμων και των ομάδων. Τα όρια και οι πραγματικές δυνατότητες μιας τέτοιας εκπαίδευσης αποτελούν ασφαλώς από μόνες τους ένα κρίσιμο ζήτημα, το οποίο όμως δεν ανήκει στη στοχοθεσία της παρούσης εργασίας.

Σημειώσεις

1. Βλ. ενδεικτικά, *Ελευθεροτυπία*, 12-12-2003, σελ. 14.

2. Επιχειρήσαμε μια συστηματική καταγραφή του μετασχηματισμού των σύγχρονων κοινωνιών, από τη σκοπιά της θεωρίας του πολιτισμού, στο άρθρο μας, *Η Πολιτισμική Ανάλυση στη Μεταμοντέρνα Συνθήκη. Μια Προσέγγιση Βάση του Έργου των Braudel, Postman και Rifkin*. Υπό έκδοση στο *Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας*, εκδ. Σάκκουλας, Αθήνα, 2003-2004.

3. Μπορούμε να αναφέρουμε ενδεικτικά την άποψη του σοφιστή Αντιφώντα ως χαρακτηριστική των οπτικών που αντιπαρετίθεντο στην αρχαιότητα:

Εκτιμούμε και σεβόμαστε όσους κατάγονται από σπουδαίους πατέρες, ενώ όσους δεν προέρχονται από σπουδαίο τζάκι ούτε τους εκτιμούμε ούτε τους σεβόμαστε. Στον τομέα αυτόν των μεταξύ μας σχέσεων έχουμε εκβαρβαριστεί, γιατί όλοι, και οι Έλληνες και οι βάρβαροι είμαστε πλασμένοι από τη φύση όλοι σε όλα ... και σε όλα αυτά δεν ξεχωρίζει κανένας από μας ούτε βάρβαρος ούτε Έλληνας. Γιατί όλοι αναπνέουμε τον αέρα με το στόμα και τη μύτη και όλοι τρώμε με τη βοήθεια των χεριών ... Τα συμφέροντα που καθορίζονται από τους νόμους είναι αλυσίδες για τη φύση, ενώ τα συμφέροντα που καθορίζονται από τη φύση είναι ελεύθερα (DK 87B 44 απ. Β στ. 2 και απ. Α στ. 4, στο Παπαδόπουλος Θ., 1978, σελ. 194).

4. Βλ. ενδεικτικά για το ζήτημα της διάχυσης των εξουσιών του σύγχρονου κράτους το έργο της Susan Strange, *The Retreat of the State. The Diffusion of Power in the World Economy*, Cambridge University Press, Cambridge, 1996. Η μετάφραση του συγκεκριμένου έργου είναι υπό έκδοση από τον εκδοτικό οίκο Παπαζήση στη σειρά, *Βιβλιοθήκη Πολιτικής Επιστήμης και Νέας Πολιτικής Οικονομίας*.

5. Βλ. και την κλασική εργασία του Anderson (Anderson, 1983-1991 και ελληνική μετάφραση 1998).

6. Βλ. από τη βιβλιογραφία τις μελέτες των: Αμίτση και Λαζαρίδη (επιμ.) (2001), Καμπάκη (2002), Καναράκης (2000), Καρύδη (1996), Μαρβάκη, Παρσάνογλου και Παύλου (επιμ.) (2001), Μιχαλοπούλου, Τσάρτα, Γιαννησοπούλου, Καφετζή και Μανωλόγλου (1998), Ναξάκη και Χλέτσου (επιμ.) (2001), Ψημμένου (2001).

7. Η μελέτη του Bauhn μαζί με εκείνες των Lindberg και Lundberg (1995) προσεγγίζουν εμπειρικά και κανονιστικά το φαινόμενο της πολυπολιτισμικότητας στην канаδική περίπτωση.

8. Ο ενεργός ρόλος των ΜΜΕ στη συγκρότηση των σύγχρονων ατομικών και συλλογικών αναπαραστάσεων, και ως εκ τούτου και στην πρόσληψη των όψεων της πολυπολιτισμικότητας, θα μπορούσε να αποτελέσει μια αυτόνομη μελέτη με επίκεντρο τη διερεύνηση της «αναστοχαστικής» δυνατότητας ή μη εκ μέρους των σύγχρονων υποκειμένων. Βλ. από την ενδεικτική βιβλιογραφία: Ανθόπουλος 2000, Bryant and Zillmann (eds) (1994), Greenberg and Brand (1994), Skovmand and Schrøder (eds) (1992) και Wilson II and Gutiérrez (1985).

9. Σε αυτήν την κατεύθυνση βλ. και τις εργασίες μας, Παπαδόπουλος 1996, 1999 και 2001.

Βιβλιογραφία

Α. Ελληνική

Αμίτσης Γ., Λαζαρίδη Γ. (επιμ.), *Νομικές και Κοινωνικοπολιτικές Διαστάσεις της Μετανάστευσης στην Ελλάδα*, εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα, 2001.

- Ανθόπουλος Χ.Θ., *Προστασία κατά του Ρατσισμού και Ελευθερία της Πληροφόρησης: Ένα συνταγματικό Δίλημμα*, εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα, 2000.
- Δεμερτζής Ν., *Ο Λόγος του Εθνικισμού: Αμφίσημο Σημασιολογικό Πεδίο και Σύγχρονες Τάσεις*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλας, Αθήνα - Κομοτηνή, 1996.
- Καμπάκη Ε., *Ο Μεταναστευτικός Τύπος στην Ελλάδα, Εθνική Σχολή Δημόσιας Διοίκησης, Τμήμα Ακολούθων Τύπου. Αδημοσίευτη Εργασία στο Σεμινάριο: Πολιτική Επικοινωνία και ΜΜΕ: Εθνική και Διεθνής Διάσταση*, επιβλέπων: Δεμερτζής Ν., Αθήνα, 2002.
- Καναράκης Γ., *Ο Ελληνικός Τύπος στους Αντίποδες. Αυστραλία και Νέα Ζηλανδία*, εκδ. Γρηγόρης, Αθήνα, 2000.
- Καραποστόλης Β., Δεμερτζής Ν., Παπαδημητρίου Δ., Αρμενάκης Α., *Απόδημοι Έλληνες: Πολιτισμική Ταυτότητα και Ομογενειακά Μέσα Επικοινωνίας*, Υπουργείο Τύπου, Γενική Γραμματεία Ενημέρωσης, Αθήνα, 2001.
- Καρύδης Β.Χ., *Η Εγκληματικότητα των Μεταναστών στην Ελλάδα: Ζητήματα Θεωρίας και Αντεγκληματικής Πολιτικής*, εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα, 1996.
- Κατσούλης Η., «Αντιστάσεις στην Πολυπολιτισμικότητα», *Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας*, τεύχ. 2-3, εκδ. Σάκκουλας, Αθήνα, Άνοιξη - Φθινόπωρο 1999, σελ. 53-104.
- Λάβδας Κ.Α., «Η Πολυπολιτισμικότητα και η Θεωρητική Κληρονομιά του Εθνικού Κράτους», *Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας*, τεύχ. 2-3, εκδ. Σάκκουλας, Αθήνα, Άνοιξη - Φθινόπωρο 1999, σελ. 27-52.
- Λυμπεράκη Α., Πελαγίδης Θ., *Ο «Φόβος του Ξένου» στην Αγορά Εργασίας: Ανοχές και Προκαταλήψεις στην Ανάπτυξη*, εκδ. Πόλις, Αθήνα, 2000.
- Μαρβάκης Α., Παρσάνογλου Δ., Παύλου Μ. (επιμ.), *Μετανάστες στην Ελλάδα*, Εταιρεία Πολιτικού Προβληματισμού «Νίκος Πουλανζάς», εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2001.
- Μιχαλοπούλου Α., Τσάρτας Π., Γιαννησοπούλου Μ., Καφετζής Π., Μανωλόγλου Ε., *Μακεδονία και Βαλκάνια. Ξενοφοβία και Ανάπτυξη*, Εθνικό Κέντρο Ερευνών, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 1998.
- Ναξάκης Χ., Χλέτσος Μ. (επιμ.), *Μετανάστες και Μετανάστευση: Οικονομικές, Πολιτικές και Κοινωνικές Πτυχές*, εκδ. Πατάκη, Αθήνα, 2001.
- Πανούσης Γ., *Το Περιθώριο στην Κοινωνία του 2000 μ.Χ.*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλας, Αθήνα - Κομοτηνή, 1999.
- Παπαδημητρίου Ζ.Δ., *Ο Ευρωπαϊκός Ρατσισμός: Εισαγωγή στο Φυλετικό Μίσος. Ιστορική, Κοινωνιολογική, και Πολιτική Μελέτη*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2000.
- Παπαδόπουλος Θ., *Ιδεολογία και Φιλοσοφία της Δημοκρατίας στην Αρχαία Ελλάδα*, εκδ. Κέδρος, Αθήνα, 1978.

- Παπαδόπουλος Ι.Κ., *Ηθικός Δράστης και Κοινωνικό Κράτος πριν από την Οριστική Κατάλυσή του: Η Ατζέντα πέρα από το 1990*», Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα: Κοινωνικές Ανισότητες και Κοινωνικός Αποκλεισμός, εκδ. Εξάντας, 1996, σελ. 94-108.
- Παπαδόπουλος Ι.Κ., «Πολυπολιτισμικότητα, Ανεκτικότητα και Κοινωνική Δικαιοσύνη: Σχέσεις Συμβατότητας ή Διλήμματος;» (βιβλιογραφικό δοκίμιο), *Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας*, τεύχ. 2-3, εκδ. Σάκκουλας, Αθήνα, Άνοιξη - Φθινόπωρο 1999, σελ. 267-281.
- Παπαδόπουλος Ι.Κ., «Φιλελευθερισμός ή Κοινοτισμός, Δίλημμα ή Φενάκη;», *Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας*, τεύχ. 5-6, εκδ. Σάκκουλας, Αθήνα, Φθινόπωρο 2000 - Άνοιξη 2001, σελ. 237-272.
- Παπαρρηγόπουλος Ξ.Ι., «Η Πολυπολιτισμικότητα ως Σύγχρονο Πρόβλημα», *Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας*, τεύχ. 2-3, εκδ. Σάκκουλας, Αθήνα, Άνοιξη - Φθινόπωρο 1999, σελ. 1-25.
- Ψημμένος Ι., *Μετανάστευση από τα Βαλκάνια - Κοινωνικός Αποκλεισμός στην Αθήνα*, εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα, 2001.

Β. Ξενόγλωσση

- Anderson B., *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, Verso, London, 1983-1991. Βλ. και ελληνική μετάφραση, *Φαντασιακές Κοινότητες: Στοιχασμοί για τις Απαρχές και τη Διάδοση του Εθνικισμού*, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα, 1998.
- Bauhn P., «Normative Multiculturalism, Communal Goods, and Individual Rights», στο: Bauhn P., Lindberg C., Lundberg S., *Multiculturalism and Nationhood in Canada. The Cases of the First Nations and Quebec*, Lund University Press, Lund, 1995, σελ. 85-99.
- Bauhn P., Lindberg C., Lundberg S., *Multiculturalism and Nationhood in Canada. The Cases of the First Nations and Quebec*, Lund University Press, Lund, 1995.
- Beck U., *Τι Είναι Παγκοσμιοποίηση*, εκδ. Καστανιώτης, Αθήνα, 1999.
- Bennett D. (ed.), *Multicultural States: Rethinking Difference and Identity*, Routledge, London and New York, 1998.
- Bennett D., «Introduction», στο: Bennett D., (ed.), *Multicultural States: Rethinking Difference and Identity*, Routledge, London and New York, 1998, σελ. 1-25.
- Bhabha H.K., «Culture's in Between», στο Bennett D., (ed.), *Multicultural States: Rethinking Difference and Identity*, Routledge, London and New York, 1998, σελ. 29-36.
- Blum L., «Recognition, Value, and Equality: A Critique of Charles Taylor's and Nancy Fra-Ser's Accounts of Multiculturalism», στο: Willett C.

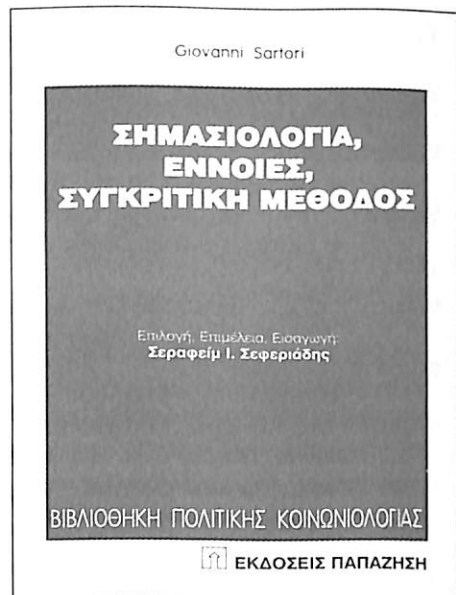
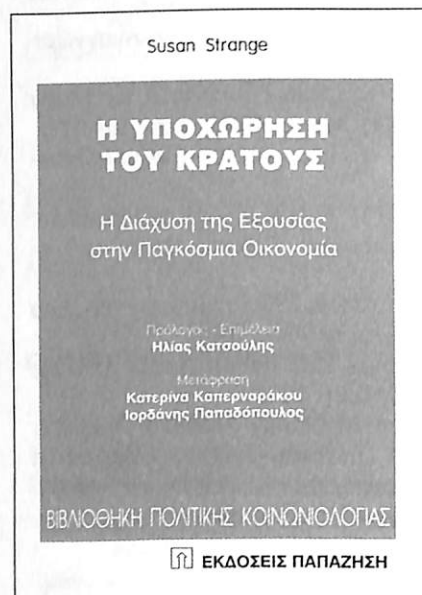
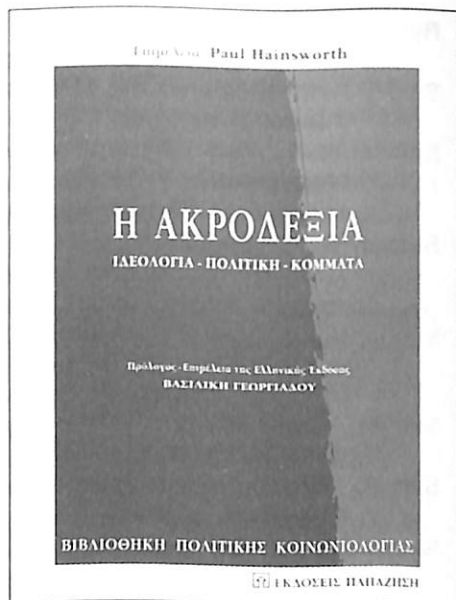
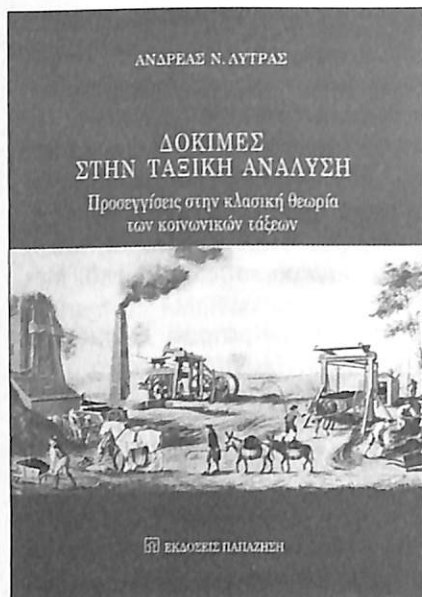
- (ed.), *Theorizing Multiculturalism: A Guide to the Current Debate*, Blackwell, Oxford, 1998, σελ. 73-99.
- Bryant J., Zillmann D. (eds), *Media Effects: Advances in Theory and Research*, Lawrence Erlbaum Associates, Hillsdale, New Jersey, 1994.
- Canto-Sperber M., «Ανοχή, Ουδετερότητα και Πλουραλισμός στη Φιλελεύθερη Παράδοση», *Παγκόσμια Ακαδημία Πολιτισμών, Η Μισαλλοδοξία*, εκδ. Εξάντας, Αθήνα, 1998, σελ. 93-101.
- Caws P., «Identity: Cultural, Transcultural and Multicultural», στο: Goldberg D.T. (ed.), *Multiculturalism: A Critical Reader*, Blackwell, Oxford, 1994, σελ. 371-387.
- Chicago Cultural Studies Group, «Critical Multiculturalism», στο: Goldberg D.T. (ed.), *Multiculturalism: A Critical Reader*, Blackwell, Oxford, 1994, σελ. 114-139.
- Doyal L. and Gough I., *A Theory of Human Need*, Macmillan, 1991.
- Eagleton T., «Five Types of Identity and Difference», στο: Bennett D. (ed.), *Multicultural states: Rethinking Difference and Identity*, Routledge, London and New York, 1998, σελ. 48-52.
- Etzioni A., *The Spirit of Community: The Reinvention of American Society*, Touchstone Books, New York, 1993.
- Fraser N., «From Redistribution to Recognition? Dilemmas of Justice in a "Post-Socialist" Age», στο: Willett C. (ed.), *Theorizing Multiculturalism: A Guide to the Current Debate*, Blackwell, Oxford, 1998, σελ. 19-49.
- Gewirth A., *Reason and Morality*, The University of Chicago Press, Chicago, 1978.
- Gewirth A., «Common Morality and the Community of Rights», στο: Outka G., Reeder J.P. (eds), *Prospects for a Common Morality*, Princeton University Press, Princeton, New Jersey, 1993, σελ. 29-52.
- Gewirth A., «Is Cultural Pluralism Relevant to Moral Knowledge?», *Social Philosophy and Policy*, vol. 11, no 1, Cambridge University Press, Cambridge, 1994, σελ. 22-43.
- Green J.M., «Educational Multiculturalism, Critical Pluralism, and Deep Democracy», στο: Willett C. (ed.), *Theorizing Multiculturalism: A Guide to the Current Debate*, Blackwell, Oxford, 1998, σελ. 422-448.
- Greenberg B.S., Brand J.E., «Minorities and the Mass Media; 1970s to 1990s», στο: Bryant J., Zillmann D. (eds), *Media Effects: Advances in Theory and Research*, Lawrence Erlbaum Associates, Hillsdale, New Jersey, 1994, σελ. 273-314.
- Goldberg D.T. (ed.), *Multiculturalism: A Critical Reader*, Blackwell, Oxford, 1994.
- Habermas J., *Αγώνες στο Δημοκρατικό Κράτος Δικαίου*, εκδ. Νέα Σύνορα - Α.Α. Λιβάνη, Αθήνα, 1994.
- Harris L., «Universal Human Liberation: Community and Multiculturalism»,

- στο: Willett C. (ed.), *Theorizing Multiculturalism: A Guide to the Current Debate*, Blackwell, Oxford, 1998, σελ. 449-457.
- Hobsbawm E., *Nations and Nationalism since 1780. Programme, Myth, Reality*, 2nd ed., Cambridge University Press, Cambridge, 1992a.
- Hobsbawm E., «Nationalism: Whose Fault-line is it Anyway?», *New Statesman*, vol. 121, no 4081, 24th April 1992b: Statesman and Nation Publishing Company Ltd., London, σελ. 23-26.
- Hobsbawm E., Ranger T. (eds), *The Invention of Tradition*, Cambridge University Press, Cambridge, 1983.
- Higham J., «Multiculturalism and Universalism: A History and Critique», στο: Hughey M.W. (ed.), *New Tribalisms: The Resurgence of Race and Ethnicity*, MacMillan, Houndmills, 1998, σελ. 212-236.
- Hughey M.W. (ed.), *New Tribalisms: The Resurgence of Race and Ethnicity*, MacMillan, Houndmills, 1998.
- Kymlicka W., *Multicultural Citizenship*, Clarendon Press, Oxford, 1996.
- Laclau E., «God Only Knows», *Marxism Today*, December 1991 - January 1992, Final Issue: The End, Marxism Today Ltd., London, σελ. 56-59.
- Lash S., *Critique of Information*, Sage Publications, London, 2002.
- Le Monde Diplomatique (Αφιέρωμα), *Η Μάστιγα του Κοινωνικού Αποκλεισμού*, τεύχ. 6, εκδ. Δρομέας ΕΠΕ, Φεβρουάριος, Αθήνα, 1995.
- Lindberg C., «Negotiating the Future - First Nations versus Second Nations and New Ethnicities in Canada», στο: Bauhn P., Lindberg C., Lundberg S., *Multiculturalism and Nationhood in Canada. The Cases of the First Nations and Quebec*, Lund University Press, Lund, 1995, σελ. 7-44.
- Locke D.C., *Increasing Multicultural Understanding: A Comprehensive Model*, 2nd ed, Sage, Thousand Oaks, 1998.
- Martin B., «Multiculturalism: Consumerist or Transformational?», στο Willett C. (ed.), *Theorizing Multiculturalism: A Guide to the Current Debate*, Blackwell, Oxford, 1998, σελ. 121-150.
- Outlaw L.Jr., «"Multiculturalism", Citizenship, Education and American Liberal Democracy», στο Willett C. (ed.), *Theorizing Multiculturalism: A Guide to the Current Debate*, Blackwell, Oxford, 1998, σελ. 382-397.
- Rawls J., «Justice as Fairness: Political not Metaphysical», *Philosophy and Public Affairs* 14 (3), Princeton University Press, 1985, σελ. 223-251.
- Rawls J., «The Idea of an Overlapping Consensus», *Oxford Journal of Legal Studies* 7 (1), Oxford University Press, 1987, σελ. 1-25.
- Raz J., *The Morality of Freedom*, Clarendon Press, Oxford, 1986.
- Raz J., «Multiculturalism: A Liberal Perspective», *Dissent Magazine*, Foundation for Study of Independent Ideas Inc., New York, winter 1994, σελ. 67-79.

- Rystad G. (ed.), *Encounter with Strangers: Refugees and Cultural Confrontation in Sweden*, Lund University Press, Lund, 1992.
- Said E., «Ο Ανθρωπισμός Μέσο Αντίστασης στην Αμερική», *Καθημερινή*, 7-9-2003, σελ. 20.
- Salazar J.M., «Social Identity and National Identity», στο: Worchel S., Morales J.F., Páez D., Deschamps J.-C. (eds), *Social Identity: International Perspectives*, Sage, London, 1998, σελ. 114-123.
- Sassen S., *Χωρίς Έλεγχο; Η Εθνική Κυριαρχία, η Μετανάστευση και η Ιδιότητα του Πολίτη την Εποχή της Παγκοσμιοποίησης*, εκδ. Μεταίχμιο, Αθήνα, 2003.
- Schnapper D., «Η Θρησκευτική Ουδετερότητα του Κράτους, Θεσμός Ανοχής», *Παγκόσμια Ακαδημία Πολιτισμών, Η Μισαλλοδοξία*, εκδ. Εξάντας, Αθήνα, 1998, σελ. 151-155.
- Sen A., «Capability and Well-being», στο: Nussbaum M. and Sen A. (eds), *The Quality of Life*, Clarendon Press, Oxford, σελ. 30-53.
- Sen A., «Πολύπλοκες Ταυτότητες», *Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία* και 7, 21-9-2003, σελ. 24.
- Skovmand M., Schröder K.C. (eds), *Media Cultures: Reappraising Transnational Media*, Routledge, London and New York, 1992.
- Strange S., *The Retreat of the State. The Diffusion of Power in the World Economy*, Cambridge University Press, Cambridge, 1996.
- Taylor C., *Πολυπολιτισμικότητα: Εξετάζοντας την Πολιτική της Αναγνώρισης*, 2η έκδοση, εκδ. Πόλις, Αθήνα, 1999.
- Walzer M., «The New Tribalism», *Dissent Magazine*, Foundation for Study of Independent Ideas Inc., New York, spring 1992, σελ. 164-171.
- Willet C. (ed.), *Theorizing Multiculturalism: A Guide to the Current Debate*, Blackwell, Oxford, 1998.
- Willet C., «Introduction», στο Willet C. (ed.), *Theorizing Multiculturalism: A Guide to the Current Debate*, Blackwell, Oxford, 1998, σελ. 1-15.
- Wilson II C.C., Gutiérrez F., *Minorities and Media. Diversity and the End of Mass Communication*, Sage, Newbury Park, 1985.
- Worchel S., Morales J.F., Páez D., Deschamps J.-C. (eds), *Social Identity: International Perspectives*, Sage, London, 1998.
- Young I.M., «Unruly Categories: A Critique of Nancy Fraser's Dual Systems Theory», στο: Willet C. (ed.), *Theorizing Multiculturalism: A Guide to the Current Debate*, Blackwell, Oxford, 1998, σελ. 50-67.

ΑΠΟ ΤΙΣ ΤΕΛΕΥΤΑΙΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ

εκδοσεις παπαζηση απο το 1929

ΚΕΝΤΡΙΚΟ: ΝΙΚΗΤΑΡΑ 2, 106 78 ΑΘΗΝΑ τηλ: 210 3822 496 - 210 3838 020 fax: 210 3809 150

E-mail: papazisi@otenet.gr

ΥΠΟΚΑΤΑΣΤΗΜΑ: ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟ 11-ΣΤΟΑ ΑΡΣΑΚΕΙΟΥ-ΠΕΣΜΑΖΟΓΛΟΥ 5, 105 64 ΑΘΗΝΑ

τηλ: 210 3216 148 fax: 210 3313 074

Αντικειμενισμός - υποκειμενισμός: Ο διαφορισμός P. Bourdieu - H. Garfinkel

Νικόλαος Κατριβέσης*

Περίληψη

Ο γενετικός στρουκτουραλισμός του P. Bourdieu και η εθνομεθοδολογία του Garfinkel προσπάθησαν να οριοθετήσουν τον αντικειμενικό από τον υποκειμενικό τρόπο γνώσης. Για τον Bourdieu, η επιστημονική ερμηνεία διασφαλίζεται καταρχήν από το διαχωρισμό του ερευνητή από το δράστη, επειδή η κοινωνιολογική γνώση απορρέει από την κατασκευή αντικειμενικών κοινωνικών σχέσεων. Για τους εθνομεθοδολόγους όμως δεν υφίσταται τεκμηριωμένη ρήξη ανάμεσα στην πρακτική και στην επιστημονική γνώση. Για τον Bourdieu οι έννοιες του έθους, της πρακτικής και της πρακτικής αίσθησης, συνδέουν τις αντικειμενικές με τις ενσωματωμένες δομές και επομένως η δράση των φορέων αναπαράγει τις κοινωνικές και ταξικές δομές. Αντίθετα, για τους εθνομεθοδολόγους η πρακτική δράση δεν εξαρτάται από μια εσωτερικοποιημένη δομή, αλλά από τη γλωσσική επικοινωνία στη διαδικασία της αλληλεπίδρασης.

Εισαγωγή

Ο αντικειμενισμός και ο υποκειμενισμός δεν αντανακλούν έναν απλό νομιναλισμό σχολών, αλλά συγκεκριμένες αντιθέσεις στο επίπεδο της μεθόδου, της διαφορετικής χρήσης των εννοιών, του βαθμού επιστημονικότητας της κοινωνιολογικής περιγραφής και της αντίληψης για τον κοινωνικό ρόλο της κοινωνιολογίας. Όμως,

* Ο Νικόλαος Κατριβέσης είναι αναπληρωτής καθηγητής στο Πανεπιστήμιο Μακεδονίας.

ούτε η προσήλωση του P. Bourdieu στον αντικειμενισμό ούτε αυτή της εθνομεθοδολογίας σε μια νέα μορφή υποκειμενισμού, κατόρθωσαν να γεφυρώσουν το χάσμα ανάμεσα στην υποκειμενικότητα και την αντικειμενικότητα. Για τον P. Bourdieu, η αντίθεση ανάμεσα στον αντικειμενισμό και στον υποκειμενισμό είναι τεχνητή, επειδή ο επιστημονικός τρόπος γνώσης έχει ως αντικείμενο τον πρακτικό τρόπο γνώσης. Η κοινωνιολογική γνώση, απαιτεί την άρνηση της υποκειμενικής κοινωνικής γνώσης και την αποδοχή της κοινωνιολογικής εμπειρίας, η οποία παραμένει προσκολλημένη στα αντικειμενικά γεγονότα, αποφεύγοντας τη βιωματική ερμηνεία. Ο Bourdieu αποδέχεται την επιστημονική ερμηνεία εφόσον αυτή βασίζεται στην «αντικειμενικοποίηση» της αντικειμενικότητας. Με αυτόν τον τρόπο δεν αμφισβητεί το βασικό διαχωρισμό που εφαρμόζει ο αντικειμενισμός ανάμεσα στον κοινωνικό δράστη και σ' εκείνον που τον παρατηρεί. Σε αντίθεση με τον P. Bourdieu, η μεθοδολογική προσέγγιση όπως εκφράστηκε από τον ιδρυτή της εθνομεθοδολογίας, Garfinkel δε βασίζεται στο διαχωρισμό του παρατηρητή από τον παρατηρούμενο, αλλά στην άρρηκτη ενότητά τους.

Ο Garfinkel, απορρίπτοντας το πρόταγμα του αντικειμενισμού, που είναι η θεώρηση των κοινωνικών γεγονότων ως αντικειμένων, το αντικαθιστά με τη διαβεβαίωση, ότι τα κοινωνικά γεγονότα είναι πρακτικές πραγματοποιήσεις. Με δεδομένη αυτή τη θεώρηση, οι εθνομεθοδολόγοι δεν αποδέχονται ότι υπάρχουν αντικειμενικά γεγονότα τα οποία καθορίζουν εξωτερικά την κοινωνική δράση. Υποστηρίζουν, ότι η αντικειμενικότητα ξεφεύγει από την επιστημονική γνώση, και έτσι η επιστημονική δραστηριότητα περιορίζεται στον πρακτικό τρόπο γνώσης, που διαθέτουν οι δράστες στις καθημερινές τους ασχολίες.

Η ιδιαιτερότητα του κοινωνιολογικού αντικειμένου και η ερμηνεία του

Η προσέγγιση του προβλήματος αντικειμενικότητα/υποκειμενικότητα επιχειρείται ήδη την εποχή που η κοινωνιολογία, κάνοντας τα πρώτα της βήματα, επιζητούσε να αποκτήσει επιστημονική υπόσταση. Η αρχική διαφορική προσέγγιση, εκφράστηκε μέσα από τον ιδιότυπο θετικισμό του E. Durkheim, και από τον ερμηνευτικό νομιναλισμό του M. Weber. Η θετική επιμονή του E. Durkheim,

στον εμπειρισμό, βασίζεται στην αρχή ότι το κοινωνικό πρέπει να εξηγείται μέσω του κοινωνικού. Η μέθοδός του στηρίζεται στο πρόταγμα ότι τα κοινωνικά γεγονότα είναι εξωτερικά σε σχέση με τα άτομα και επομένως, πρέπει να τα αντιμετωπίζουμε ως αντικείμενα¹. «Ο πρώτος και βασικότερος κανόνας είναι να θεωρηθούν τα κοινωνικά γεγονότα ως αντικείμενα». Περαιτέρω, αυτά τα αντικειμενοποιημένα κοινωνικά φαινόμενα ασκούν εξαναγκαστική επιβολή στη συνείδηση των ατόμων. Αντίθετα, η μέθοδος του M. Weber έχει ερμηνευτικό χαρακτήρα, επειδή κάθε δράση εμφανίζεται ως σημαίνουσα συμπεριφορά, η οποία εξαρτάται, στην εξέλιξή της, από τη συμπεριφορά του Άλλου². Πάντως, η βεμπεριανή έννοια της «σημαντικής» συμπεριφοράς δεν υποδεικνύει μόνο το υποκειμενικό νόημα των προθέσεων του δράστη, αλλά και αναγνωρίζεται ως «καθαρός τύπος» κοινωνικά κατασκευασμένος³. Όμως υπάρχει κίνδυνος, η βεμπεριανή κοινωνιολογία, επιχειρώντας την αντικειμενική ανάλυση του υποκειμενικού νοήματος, να καταλήξει σε ψυχολογισμό. «... η κοινωνιολογία επιχειρεί τη δική της διαφοροποίηση βασιζόμενη στις σημαίνουσες τυπικές σχέσεις της δράσης (κυρίως εξωτερικής τάξης) και γι' αυτό το λόγο, το ορθολογικώς πράττειν χρησιμεύει ως ιδεότυπος βάσει του οποίου μπορεί να διακριθεί η ορθολογική από την ανορθολογική συμπεριφορά»⁴. Η προσπάθεια του Weber είναι να κατασκευάσει μια μέθοδο με την οποία θα μπορεί να αναλυθεί, με αντικειμενικό τρόπο, το υποκειμενικό νόημα της ανθρώπινης δράσης, και ακόμη, η σημασία φαινομένων που πρέπει να κατανοηθούν μέσω της «αναβίωσης»⁵. Ερωτήματα, όμως, αναπάντητα στη βεμπεριανή ατομικιστική προσέγγιση, αποτελούν το πώς συλλαμβάνεται το νόημα της συλλογικής δράσης και των θεσμικών φαινομένων, και κυρίως, πώς μπορεί ν' αναλυθούν οι πρακτικές, που δεν εμπίπτουν στον ιδεότυπο του ορθολογικώς πράττειν;

Όμως, τι είναι «αντικειμενισμός»; Το ερώτημα ετέθη τόσο από το γλωσσολογικό όσο και από τον ανθρωπολογικό στρουκτουραλισμό. Ο στρουκτουραλισμός αποτελεί αναμφισβήτητη θεωρητική πρόοδο, στο μέτρο που δεν υποκύπτει στον πειρασμό να ταυτίσει την αντικειμενικότητα του κοινωνικού με τις βιωματικές παραστάσεις των κοινωνικών φορέων. Έτσι, ικανοποιείται η βασική αρχή του αντικειμενισμού, που υπογραμμίζει ότι η γνώση του κοινωνικού δεν εδράζεται στην υποκειμενική γνώση των φορέων. Παρόλα αυτά, η επιστημονική ερμηνεία που υπόσχεται αντικειμενικότητα, βρίσκεται στο έλεος αυτής της ίδιας της διαδικασίας κατασκευής του αντικειμένου, καθώς και της πρακτικής αίσθησης του

ερευνητή, αφού οι στρουκτουραλιστές έχουν ως σημείο αναφοράς την αντικειμενική δομή, που αυτοί οι ίδιοι έχουν κατασκευάσει, για τη μελέτη των κοινωνικών πρακτικών⁶.

Ο αντικειμενισμός στο στρουκτουραλισμό βασίζεται στη σχέση της αντικειμενικής δομής με τις πρακτικές των φορέων, οι οποίες συνεισφέρουν στην αναπαραγωγή αυτών των ίδιων των δομών. Ο στρουκτουραλισμός ανάγοντας την αντικειμενική κανονικότητα των πρακτικών στους ισχύοντες κοινωνικούς κανόνες εξοβελίζει από το επιστημονικό πεδίο, τόσο τον τρόπο με τον οποίο οι φορείς παράγουν αυτές τις κανονικότητες, όσο και το νόημα που αποδίδουν στις πράξεις τους. Επομένως, ο βασικός κίνδυνος στον αντικειμενισμό είναι να υποκατασταθεί η πραγματικότητα από το μοντέλο, και να μεταστραφούν οι κατασκευασμένες δομές σε αυτόνομες ολότητες, που μάλιστα έχουν την ικανότητα να ενεργούν ως ιστορικοί φορείς.

Στο έργο του P. Bourdieu, διαπιστώνουμε μια σοβαρή προσπάθεια να ξεπεραστεί η αντίθεση ανάμεσα στην αντικειμενικότητα και την υποκειμενικότητα. Η εισαγωγή της έννοιας του έθους, εξυπηρετεί «... τη διαλεκτική που συνδέει τις αντικειμενικές δομές με τις ενσωματωμένες δομές»⁷. Σύμφωνα με το συγγραφέα, ο αντικειμενισμός συνιστά: «... ρήξη με την άμεση εμπειρία και ως εκ τούτου ανάγκη κατασκευής αντικειμενικών σχέσεων»⁸, που πρέπει όμως να συμπληρωθούν από τις κοινωνικές παραστάσεις, οι οποίες αποτελούν μέρος αυτού που ορίζεται ως αντικειμενικό. «... οι παραστάσεις πρέπει να ληφθούν υπόψη, αν θέλουμε να κατανοήσουμε τους ατομικούς ή συλλογικούς καθημερινούς αγώνες, που στοχεύουν στο να μεταβάλλουν ή να διατηρήσουν αυτές τις δομές»⁹. Ο Bourdieu στην ανάλυσή του, διατηρεί τους όρους «αντικειμενικές δομές», «συστήματα αντικειμενικών σχέσεων», «διανοητικές δομές»: «Οι διανοητικές δομές, που οι κοινωνικοί φορείς ανακαλούν για να γνωρίσουν τον κοινωνικό κόσμο, είναι στην πραγματικότητα οι ενσωματωμένες κοινωνικές δομές»¹⁰. Συνεπώς, η διανοητική ή σωματική αποτύπωση, η ενσωμάτωση των αντικειμενικών δομών, η μετατροπή των κοινωνικών δομών σε μορφές κατάταξης, είναι τα δομικά στοιχεία των πρακτικών που οδηγούν στην αναπαραγωγή των κοινωνικών δομών. Με άλλα λόγια, τα άτομα είναι τοποθετημένα σε ένα συγκεκριμένο κοινωνικό χώρο «... και ανάλογα με τη θέση που καταλαμβάνουν μέσα σε αυτόν το σύνθετο χώρο μπορούμε να αντιληφθούμε τη λογική των πρακτικών τους, να προσδιορίσουμε, μεταξύ των άλλων, πώς θα ταξινομήσουν και πώς θα ταξινομηθούν, και σε συγκεκριμένη περίπτωση

ση, πώς θα σκεφθούν ως μέλη μιας τάξης»¹¹. Έτσι, σύμφωνα με τον Bourdieu, η επιστήμη των αντικειμενικών κανονικοτήτων παραμένει ακόμα αφηρημένη, όσο δεν περιλαμβάνει την επιστήμη της διαδικασίας εσωτερικοποίησης της αντικειμενικότητας, που οδηγεί στη διαμόρφωση των ασυνείδητων και διαρκών συστημάτων διαθέσεων που είναι το έθος και το ήθος της τάξης¹².

Οι εθνομεθοδολόγοι, από την πλευρά τους, αμφισβητούν ότι οι συμπεριφορές και οι δραστηριότητες των ατόμων καθορίζονται άμεσα από την κοινωνική τους θέση. Εκτιμούν, μάλιστα, ότι οι κοινωνιολόγοι «υπέρ-κοινωνικοποίησαν» τη συμπεριφορά των δραστών, παραβλέποντας τον τρόπο που οι δράστες αντιλαμβάνονται και ερμηνεύουν τον κόσμο¹³. Σε αντίθεση με το στρουκτουραλιστικό αντικειμενισμό, οι εθνομεθοδολόγοι θεωρούν ότι τα κοινωνικά γεγονότα δεν είναι σταθερά αντικείμενα, αλλά προϊόντα της συνεχούς δράσης των ατόμων, που βάζουν σε κίνηση κοινωνικές διαδικασίες, *savoir faire*, κανόνες συμπεριφοράς κ.λπ. στις μεταξύ τους σχέσεις, κατασκευάζοντας έτσι τον κοινωνικό τους κόσμο¹⁴. Ειδομένη από αυτήν τη σκοπιά, η κοινωνία φαίνεται ως συνισταμένη αποφάσεων, δράσεων και γνώσεων και αυτή η θεώρηση κάνει τον κόσμο προσιτό, κατανοητό και αποδεκτό. Τελικά, η πρακτική γνώση των ατόμων, συνεισφέρει στη λειτουργία της κοινωνίας, μέσα στην οποία τα άτομα προβάλλουν το βιωματικό τους κόσμο και τον επενδύουν με σημασίες.

Μια τέτοια φαινομενολογία της κοινωνικής ζωής χωλαίνει, σύμφωνα με τον Bourdieu, σε δύο σημεία¹⁵. Το πρώτο αναφέρεται στη σύλληψη της κοινωνίας ως απλής συνένωσης ατομικών στρατηγικών και δράσεων, παραλειπομένων των σταθερών δομικών στοιχείων, που εισάγουν οι σχηματισμοί των δραστών. Το δεύτερο σημείο αφορά την αδυναμία της φαινομενολογίας να αποκαλύψει την αρχή που ενεργοποιεί τη διαδικασία παραγωγής της πραγματικότητας. Η κατανόηση αυτής της διαδικασίας δεν μπορεί παρά να έχει ως σημείο αναφοράς όχι μόνο τα άτομα, αλλά και τις κοινωνικές ομάδες.

Οι εθνομεθοδολόγοι, στην πορεία των ερευνών τους, αναρωτήθηκαν για τη σχέση ανάμεσα στον επιστημονικό και τον πρακτικό τρόπο γνώσης. Σε αντίθεση με την κατασκευαστική κοινωνιολογία: «οι εθνομεθοδολογικές μελέτες αναλύουν τις καθημερινές δραστηριότητες των ατόμων ως μεθόδους, οι οποίες κάνουν αυτές τις ίδιες δραστηριότητες καθαρά ορθολογικές και με πρακτική αξία, δηλαδή σημαντικές»¹⁶, και ως εκ τούτου δεν υφίσταται τεκμηριωμένη ρήξη ανάμεσα στην πρακτική και στην επιστημονική

γνώση. Δηλαδή, δεν υπάρχει καμιά αξιολογική διαφορά ανάμεσα στις διαδικασίες που χρησιμοποιούν τα μέλη της κοινωνίας για να συμβιώνουν, και σ' εκείνες που χρησιμοποιούν οι κοινωνιολόγοι στις έρευνές τους. Αντίθετα από την οπτική του P. Bourdieu, η μεθοδολογική προσέγγιση των εθνομεθοδολόγων δε βασίζεται στον *a priori* διαχωρισμό ανάμεσα στον παρατηρητή και στον παρατηρούμενο. Η απόρριψη αυτού του διαχωρισμού έχει σημαντικές μεθοδολογικές συνέπειες. Αφενός, όπως έχει ήδη λεχθεί, δεν υπάρχει καμιά διαφορά ανάμεσα στην επιστημονική και στην πρακτική γνώση, επειδή η διανοητική και η ερμηνευτική ικανότητα αναγνωρίζεται σε κάθε δρων υποκείμενο. Αφετέρου, αναγκάζει τον κοινωνιολόγο να αναρωτηθεί για την αξία των κοινωνικών και συμβολικών παραμέτρων που αφορούν την κοινωνική τάξη, το φύλο, την ηλικία, την εκπαίδευση κ.λπ. Άλλωστε, αφού οι εθνομεθοδολόγοι δεν πιστεύουν ότι οι συμπεριφορές και οι δραστηριότητες ενός ατόμου εξαρτώνται άμεσα από τις κοινωνικές και πολιτισμικές του αναφορές, μας αποτρέπουν να πάρουμε στα σοβαρά τις «διαρκείς διαθέσεις» – αποτέλεσμα των αντικειμενικών δομών, «... που είναι ικανές να κατευθύνουν ή να εξαναγκάσουν τις πρακτικές ή τις παραστάσεις» των φορέων¹⁷. Το σημαντικό θεωρούν ότι είναι η κατανόηση του νοήματος, που παράγουν αυτές οι παράμετροι στις σχέσεις μεταξύ των ανθρώπων.

Για τον P. Bourdieu, η πρακτική εκφράζει, κατά κάποιο τρόπο και την αναπαραγωγή των κυρίαρχων σχέσεων, που καθορίζονται από τις κοινωνικές δομές. Έτσι, από τη στιγμή που αποδεχόμαστε ότι ο δράστης συγκροτείται σ' ένα καθορισμένο κόσμο, η δράση του δε μπορεί παρά να αποτελεί αντανάκλαση αυτών των καθορισμών. Επομένως, η δράση των φορέων δεν μπορεί να νοηθεί έξω από τους οικονομικούς και κοινωνικούς εξαναγκασμούς. Εάν αγνοήσουμε αυτό το πλαίσιο, τότε είναι σαν να εξετάζουμε π.χ. μια κοινωνική κατάσταση σύγκρουσης: «... χωρίς να διαθέτουμε το ιστορικό του κόσμου και των υποκειμένων...»¹⁸. Η πραξεολογία του P. Bourdieu, εμπεριέχει μια προσέγγιση δομική αλλά και μία κατασκευαστική. Δηλαδή, η ανάλυσή του, απορρίπτει κατ'αρχήν τις προσωπικές παραστάσεις των φορέων, για να μπορέσει να κατασκευάσει τις αντικειμενικές δομές και να τονίσει τους κοινωνικό-οικονομικούς εξαναγκασμούς, που επηρεάζουν τις αλληλεξαρτήσεις και τις παραστάσεις. Ταυτόχρονα, εισάγει τις εμπειρίες των φορέων στην ανάλυση, με στόχο την επεξήγηση των νοηματικών και αντιληπτικών κατηγοριών που δομούν τις πράξεις τους και διαρθρώνουν τις παραστάσεις τους. Εξάλλου, ο P. Bour-

dieu αναδεικνύει τη σημασία της προσέγγισης, που ονομάζει «συμμετοχική αντικειμενικότητα» (*objectivation participante*)¹⁹. Η αντικειμενοποίηση της υποκειμενικής γνώσης του κοινωνιολόγου για ό,τι εξετάζει, δηλαδή η συμμετοχική στάση του απέναντι στο αντικείμενο που αναλύεται, αποτελεί μέρος της επιστημονικής συνθήκης της έρευνας: «Όμως η κυριαρχία των δομών (οι δομές μέσα στα κεφάλια, στα σώματα και οι δομές στα πράγματα και στους θεσμούς) οδηγεί τον P.Bourdieu να παρακάμψει τη σπουδαιότητα της αλληλεπίδρασης προσώπου με πρόσωπο, στη διαδικασία της κατασκευής της κοινωνικής πραγματικότητας»²⁰.

Ο Garfinkel, πάλι, επιμένει στην ανάλυση του λόγου θεωρώντας ότι αυτός αποτελεί αναπόσπαστο μέρος της κατανόησης της πρακτικής δράσης. Τονίζει δε ότι η δράση δεν εξαρτάται από μια εσωτερικοποιημένη δομή, αλλά από τη γλωσσική επικοινωνία, που εμπεριέχει και συμβολικά στοιχεία. Έτσι, τα κοινωνικά γεγονότα αλλά και η θυμική τους αντανάκλαση εφόσον εκφράζονται διαμέσου του γλωσσικού εργαλείου του υποκειμένου, δεν μπορούν να περιγραφούν αντικειμενικά. Με άλλα λόγια, δεν υπάρχουν κοινωνικά γεγονότα χωρίς τη γλώσσα, που τα περιγράφει, τα συμπληρώνει, τα κάνει κατανοητά και πιθανώς αποδεκτά από τους Άλλους. Αυτό όμως σημαίνει ότι στα υποκείμενα υπάρχουν εσωτερικές δομές, που είναι ικανές να ερμηνεύσουν όλες τις λεπτές αποχρώσεις των εννοιών που σφραγίζουν την επικοινωνία²¹.

Επ' αυτού, ο P. Bourdieu θεωρεί ότι η γλωσσική επικοινωνία πέρα από τις σημασίες και τις πληροφορίες που εμπεριέχει, αποτελεί μοντέλο ανταλλαγής, με την έννοια ότι η γλωσσική ανταλλαγή και ιδιαίτερα οι ιδεολογικοί λόγοι: «δεν είναι μόνο... σημεία προορισμένα να κατανοηθούν και ν' αποκρυπτογραφηθούν, είναι επίσης "σημεία πλούτου"... προορισμένα να εκτιμηθούν και "σημεία εξουσίας" προορισμένα να γίνουν αντικείμενο πίστης και υπακοής»²².

Η θεωρία της πρακτικής και η έννοια του έθους

Το βασικό επιστημολογικό μέλημα, κατά την ανάπτυξη της κοινωνιολογίας του Bourdieu, είναι να εξουδετερώσει τα διλήμματα που θέτει το δίπολο αντικειμενισμός και υποκειμενισμός «... μέσα στο οποίο οι ανθρωπιστικές επιστήμες έχουν αφεθεί να εγκλωβιστούν»²³. Για να βγούμε από αυτό το αδιέξοδο, ο Bourdieu προ-

τείνει να στοχαστούμε πάνω στον τρόπο παραγωγής και λειτουργίας της πρακτικής αίσθησης, που καθιστά μια δράση αντικειμενικά κατανοητή. Για να επιτευχθεί αυτός ο στόχος είναι αναγκαίο: «... να υπαχθούν όλες οι επιστημονικές επιχειρησιακές διαδικασίες στη θεωρία της πρακτικής και στην άμεση εμπειρία της πρακτικής, η οποία δεν έχει καμιά σχέση με τη φαινομενολογική αποκατάσταση της βιωματικής εμπειρίας της πρακτικής...»²⁴. Η θεωρία της πρακτικής πρέπει καταρχήν, να υπερβεί τις προσεγγίσεις εκείνες που αντιμετωπίζουν την πρακτική είτε ως αντικείμενο, είτε ως διαδικασία βιωματικού αναστοχασμού. Η συγκρότηση μιας τέτοιας θεωρίας απαιτεί να προσδιορίσουμε τις συνθήκες: «... κατασκευής μιας εμπειρικής επιστήμης, με τη διαλεκτική ενότητα της εσωτερικότητας και της εξωτερικότητας, δηλαδή την εσωτερικοποίηση της εξωτερικότητας και την εξωτερίκευση της εσωτερικότητας»²⁵.

Η θεωρία της πρακτικής στον P. Bourdieu, συγκροτείται από τις έννοιες του έθους, του πεδίου και της πρακτικής αίσθησης. Ταυτόχρονα, αφενός μεν εφαρμόζει ένα διαχωρισμό ανάμεσα στη λογική της δράσης και στις πρακτικές μορφές δραστηριότητας, αφετέρου, δεν αρνείται κάθε σχέση ανάμεσα στη δράση και στην υποκειμενική πρόθεση. Σύμφωνα με το συγγραφέα: «... η αρχή της ιστορικής δράσης του καλλιτέχνη, του επιστήμονα..., του εργάτη ή του δημοσίου υπαλλήλου... δε βρίσκεται ούτε στη συνείδηση, ούτε στα πράγματα αλλά στη σχέση μεταξύ δύο καταστάσεων του κοινωνικού, δηλαδή της αντικειμενοποιημένης ιστορίας μέσα στα πράγματα, με τη μορφή των θεσμών, και της ενσωματωμένης ιστορίας μέσα στα ανθρώπινα σώματα, με τη μορφή συστημάτων μόνιμων διαθέσεων, που ονομάζω έθος»²⁶. Επομένως, η σύγκλιση του έθους και του πεδίου, της «ιστορίας που γίνεται σώμα» και της «ιστορίας που γίνεται πράγμα» φαίνεται να είναι ο βασικός μηχανισμός παραγωγής του κοινωνικού κόσμου. Ο Bourdieu επινοεί την έννοια του έθους ως εργαλείο κατανόησης της λειτουργίας της πρακτικής, σε πλήρη αναφορά με τις κοινωνικές δομές. Η έννοια του έθους, του επιτρέπει να συνδέσει το ατομικό με το κοινωνικό, το αντικειμενικό με το υποκειμενικό. Στο έργο του Bourdieu τα έθνη ορίζονται ως «... διαρκή συστήματα διαθέσεων, ως αρθρωμένες δομές, προορισμένες να λειτουργούν ως δομητικές δομές, δηλαδή ως αρχή δημιουργίας και δόμησης πρακτικών και παραστάσεων, οι οποίες μπορούν να είναι αντικειμενικά “ρυθμισμένες” και “κανονικές”, χωρίς να είναι προϊόν υπακοής στους κανόνες... χωρίς να είναι προϊόν της οργανωτικής δράσης κάποιου διευθυντή ορχήστρας»²⁷.

Η έννοια του έθους περιγράφει ένα σύστημα διαθέσεων που δομείται από τις προηγούμενες εμπειρίες και από το περιβάλλον του υποκειμένου, που ταυτόχρονα δομεί τις διάφορες εμπειρίες. Δηλαδή, ο τρόπος με τον οποίο συσσωρεύονται, διαπλέκονται και αφομοιώνονται οι πρακτικές και παιδευτικές εμπειρίες των ατόμων, τις κάνει να εμφανίζονται ως γενικές διαθέσεις. Το έθος εκδηλώνεται κυρίως διαμέσου της πρακτικής αντίληψης που έχουν τα άτομα για τη λογική των πεδίων, δηλαδή της ικανότητας που έχουν –σε συγκεκριμένες καταστάσεις στις οποίες εμπλέκονται– να δρουν και να κατευθύνουν τη δράση τους, ανάλογα με τη θέση που κατέχουν στον κοινωνικό χώρο²⁸. Επομένως, το έθος είναι η «γενεσιουργός αρχή» που συγκροτεί τις αντιληπτικές δομές και τη δράση των κοινωνικών φορέων: «... διότι το έθος έχει απεριόριστη ικανότητα παραγωγής, με κάθε ελευθερία, προϊόντων σκέψης –αντιλήψεων, εκφράσεων, δράσεων– που έχουν πάντοτε ως προϋπόθεση τις ιστορικές και κοινωνικές συνθήκες παραγωγής τους»²⁹. Όμως, οι φορείς δεν υπακούουν απλώς σε κανόνες, αλλά επεξεργάζονται και στρατηγικές, επειδή το έθος είναι ταυτόχρονα προγραμματισμός και στρατηγική: «Όντας το προϊόν της αφομοίωσης της αντικειμενικής ανάγκης, το έθος, κάνοντας την ανάγκη φιλοτιμία, παράγει στρατηγικές, οι οποίες αν και δεν είναι προϊόν ενός συνειδητού στόχου... ούτε ενός μηχανικού αιτιατού ντετερμινισμού, βρίσκονται να είναι αντικειμενικά προσαρμοσμένες στην κατάσταση»³⁰. Η στρατηγική που εφαρμόζεται από τους φορείς καλύπτει τα έθνη τους, αλλά και τα έθνη τους καλύπτουν τις στρατηγικές τους.

Σύμφωνα με τον P. Bourdieu, το έθος, δηλαδή η διάθεση να συμπεριφερθεί ο φορέας μ' έναν τρόπο που αντιστοιχεί στην κοινωνική του θέση λειτουργεί ταυτόχρονα ως γενεσιουργός αιτία των πρακτικών, αλλά και ως σύστημα ταξινόμησης που οδηγεί στις κοινωνικά προσδιορισμένες προτιμήσεις μιας κοινωνικής τάξης. Κάθε πρακτική δομείται αφενός, βάσει των αντικειμενικών κοινωνικών σχέσεων που προκάλεσαν την εμφάνιση του έθους και αφετέρου, βάσει των υποκειμενικών αντιλήψεων του φορέα, με την αντίληψη επίσης δομημένη από το έθος, δηλαδή, από ένα σχήμα κοινωνικά οργανωμένο³¹. Οι πράξεις των φορέων με αφετηρία το έθος έχουν στόχο την επιβεβαίωση της κοινωνικής τους θέσης: «... που την επιβεβαιώνουν πρακτικά με την προσκόλλησή τους στις αξίες που αναγνωρίζει η ομάδα»³². Όπως έχει ήδη λεχθεί, το έθος συμβάλλει στην αναπαραγωγή των κοινωνικών δομών μέσα από τις πρακτικές, καλύπτοντας με διάφορους τρόπους την αυθαίρετη βάση τους.

Σε κάθε περίπτωση, οι πρακτικές αποτελούν αναγκαίο στοιχείο της αναπαραγωγής των δομών, αποκλειόμενης της αυτογένεσής τους. Εάν η πρακτική (δηλαδή η εξωτερίκευση του εσωτερικού) συντελεί στην αναπαραγωγή των δομών, αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι η ίδια η πρακτική είναι προϊόν της «εσωτερίκευσης του εξωτερικού». Όμως, πρέπει να επισημανθεί ότι με τον περιορισμό της έννοιας της αντανakλαστικής πράξης, ο «αντικειμενισμός» έχει την τάση να παρακάμψει το ερώτημα που αφορά στον τρόπο με τον οποίο οι φορείς προκαλούν κανονικότητες και ταυτόχρονα αναπαράγουν τις κοινωνικές δομές.

Η έννοια του έθους αποτελεί το συνδετικό κρίκο ανάμεσα στη λειτουργία των πρακτικών και την αναπαραγωγή των δομών. Επομένως, το έθος είναι η μορφοποίηση της δράσης των δομών και κυρίως των κοινωνικών τάξεων. Άρα, το έθος ως γενεσιουργός αιτία των πρακτικών, αναφέρεται στις υλικές συνθήκες ύπαρξης των κοινωνικών φορέων, καθώς και στα κοινά πολιτισμικά τους πρότυπα. Γι' αυτόν τον λόγο ο ρόλος του ερευνητή δεν είναι μόνο να αποδείξει ότι η πρακτική συντελεί στην αναπαραγωγή των δομών, αλλά οφείλει να δείξει και τον τρόπο, με τον οποίο η πρακτική καλύπτει και εξυπηρετεί αντικειμενικές σχέσεις και συμφέροντα. Η απόσταση ανάμεσα στην ασυνείδητη πρακτικής κάνει αναγκαία τη γνώση των συνθηκών εκείνων, που συντελούν στην ανάπτυξη της πρακτικής. Η απόσταση ανάμεσα στην άγνοια των φορέων και στη γνώση των κοινωνικών επιστημόνων, τονίζει ακόμη την ανάγκη κατανόησης της λογικής αυτής της ίδιας της απόστασης, που κάνει δυνατή την αναπαραγωγή των δομών. Ο P. Bourdieu, με το παράδειγμα της προσφοράς ενός δώρου (don) και της χρονικής απόστασης που πρέπει να μεσολαβεί έως την ανταπόδοση του δώρου (contre-don), αναφέρεται στην τήρηση των αναγκαίων συνθηκών, που σημασιοδοτούν αυτήν την ανταλλαγή. Το νόημα της ανταλλαγής συλλαμβάνεται καλύτερα όταν μεσολαβήσει ο αναγκαίος χρόνος, ώστε αυτή η ίδια η πράξη της ανταλλαγής να εσωτερικοποιηθεί και ν' αφομοιωθεί με όλες τις συμβολικές και σημαίνουσες διαστάσεις της: Για να κατανοήσουμε τον τρόπο λειτουργίας της πρακτικής, η οποία «... μπορεί να περιλαμβάνει, όπως στην περίπτωση της ανταλλαγής, την απόκρυψη των αντικειμενικών δομών, πρέπει να εισάγουμε το χρόνο στη θεωρητική παρουσίαση μιας πρακτικής χρονικά δομημένης...»³³.

Στη θεωρία της πρακτικής φαίνεται η προσπάθεια του P. Bourdieu να θεμελιώσει την «αντικειμενοποίηση» της αντικειμενι-

κότητας, δηλαδή να καταστήσει τον κοινωνιολογικό λόγο πραγματικά επιστημονικό. Όμως, η επιστημονικότητα της κοινωνιολογίας πρέπει να τεθεί στην υπηρεσία των κυριαρχούμενων τάξεων, στις οποίες θα προσφέρει τη γνώση των αντικειμενικών συνθηκών που τους υπαγορεύουν τις πρακτικές που ακολουθούν, και οι οποίες αναπαράγουν την υποταγή τους: «... η επιστημονική ανάλυση κάνει δυνατή την πραγματική συνειδητοποίηση... αποκαλύπτοντας το συμβολικό έλεγχο των πρακτικών αρχών, βάση των οποίων ενεργεί η πρακτική αίσθηση...»³⁴. Η επιβολή της κυριαρχίας, πάντως, στηρίζεται στη σιωπηλή αποδοχή της νομιμοποιητικής λειτουργίας ενός «αυθαίρετου» ιδεολογικού και πολιτισμικού λόγου: «... ικανού... να δεικνύει μέσα στις πρακτικές τις αρχές του "εσωτερικευμένου" αυθαίρετου»³⁵. Οι έννοιες του έθνους, του πεδίου και της πρακτικής αίσθησης εξυπηρετούν τη διερεύνηση της αποδοχής αυτής της νομιμότητας διαμέσου της θεσμοποίησης ορισμένων πεδίων, τα οποία προβάλλουν τα διανοητικά σχήματα και τα πολιτισμικά πρότυπα των κυρίαρχων τάξεων. Κάτω από αυτό το πρίσμα η έννοια της πρακτικής αίσθησης καλύπτει τη διαλεκτική σχέση ανάμεσα στο έθος και το πεδίο, η οποία μάλιστα ενώνει δύο αντικειμενοποιημένους τύπους μέσα στην ιστορία: το φορέα και το θεσμό.

Οι κοινωνικές πρακτικές εμπεριέχουν ταξινομήσεις, υπολογισμούς, ανταλλαγές κ.λπ.: όμως η αντιμετώπιση από τον Bourdieu των αντικειμενικών δομών ως πεδίων πρόσφορων για τη διαπίστωση στατιστικών κανονικοτήτων, αγνοεί το λόγο των κοινωνικών φορέων χάριν των ταξινομητικών λογικών των ερευνητών. Ωστόσο, αν διερευνηθούν οι αντιστοιχίες των κοινωνικών με τις γλωσσικές μορφές, πιθανώς θα διαπιστωθεί, ότι οι αντικειμενικές κοινωνικές δομές και οι νοητικές δομές αποτελούν συλλήψεις της ίδιας πραγματικότητας, εκείνης των κοινωνικών σχέσεων. Εξάλλου, οι κοινωνικοί δείκτες (κοινωνικό-επαγγελματική προέλευση, εκπαίδευση κ.λπ.) αποτελούν στην πραγματικότητα αφαιρετικά χαρακτηριστικά των ειδικών μορφών των κοινωνικών σχέσεων.

Η κοινωνιολογική εμπειρία και η κοινωνική εμπειρία

Η εθνομεθοδολογική προσέγγιση φαίνεται να βρίσκεται στον αντίποδα εκείνης του P. Bourdieu και ιδιαίτερα όσον αφορά τη

σχέση υποκειμενικότητας-αντικειμενικότητας. Το επιστημονικό ενδιαφέρον της αντίθεσης μεταξύ τους βρίσκεται στην αναζήτηση των διαφορών στις απαντήσεις που δίνουν σε ταυτόσημα ερωτήματα.

Η εθνομεθοδολογία προβάλλει τη θέση, ότι η ερμηνεία που δίνουν οι κοινωνικοί δράστες στη δράση τους είναι αντικειμενική, και ως εκ τούτου, η επιστημονική ανάλυση δεν αποτελεί τη μόνη εγγύηση για την αντικειμενικότητα. Για τους εθνομεθοδολόγους, ο πρακτικός τρόπος γνώσης, που προέρχεται από την αναλυτική ικανότητα, την οποία κάθε άτομο διαθέτει και χρησιμοποιεί στις καθημερινές δραστηριότητες, είναι επιστημονικά έγκυρος³⁶. Συνεπώς η ερμηνευτική ικανότητα των κοινωνικών φαινομένων αναγνωρίζεται σε κάθε δρών υποκείμενο. Οι εθνομεθοδολόγοι υποστηρίζουν, ότι η δική τους προσέγγιση είναι ριζικά διαφορετική από την κλασική της κοινωνιολογίας, επειδή, σε αντίθεση πχ. με τον ισχυρισμό του Durkheim ότι η βασική αρχή της κοινωνιολογίας είναι η αντικειμενικότητα των κοινωνικών γεγονότων, οι εθνομεθοδολόγοι προβάλλουν τη θέση ότι «... η αντικειμενική πραγματικότητα των κοινωνικών γεγονότων, είναι συνεχείς πραγματοποιήσεις (ongoing accomplishments) των κοινών δραστηριοτήτων της καθημερινής ζωής... που αποτελούν το κεντρικό φαινόμενο μελέτης για τους κοινωνιολόγους»³⁷.

Όσο ιδιαίτερη είναι η αντιμετώπιση των κοινωνικών δραστών από τους εθνομεθοδολόγους, τόσο διαφορετικές μεταξύ τους είναι οι απαντήσεις που προέρχονται από αυτούς στα ερωτήματα για τη φύση του κοινωνιολογικού αντικειμένου. Αντίθετα, ως προς τη μέθοδο ανάλυσης, δεν εμφανίζονται διαφοροποιήσεις. Αναφορικά με το αντικείμενο ορισμένοι από αυτούς τονίζουν το στοιχείο της αλληλεπίδρασης, άλλοι, όπως ο H. Garfinkel, στρέφονται στις «τυπικές μορφές» της κοινωνικής δραστηριότητας, και τέλος κάποιοι άλλοι, όπως ο Cicourel, δίνουν έμφαση στη νοηματική διάσταση των αλληλεπιδράσεων. Σχετικά με τη μεθοδολογία, όμως, υπάρχει πλήρης ταύτιση στη χρήση της μεθόδου της εμπειρικής έρευνας, που έχει ως βάση το πρόταγμα του Garfinkel ότι: «τα κοινωνικά γεγονότα πρέπει να θεωρούνται πρακτικές πραγματοποιήσεις», δηλαδή, ότι η κοινωνική πραγματικότητα είναι προϊόν της καθημερινής δράσης των ατόμων, διαμέσου της οποίας συγκροτούνται οι καθημερινές καταστάσεις των υποκειμένων. Σε αυτό το πλαίσιο, ο εθνομεθοδολόγος μελετά τις καθημερινές δραστηριότητες, συνήθειες ή εξαιρετικές, θεωρώντας, ότι και αυτή ακόμη η κοινωνιολογική έρευνα δεν είναι παρά μια συνήθης δρα-

στηριότητα. Έτσι, οι μελέτες της εθνομεθοδολογίας: «... επεξεργάζονται τις πρακτικές δραστηριότητες, τις πρακτικές περιστάσεις και την πρακτική κοινωνιολογική συλλογιστική... αποδίδοντας στις συνηθισμένες δραστηριότητες της καθημερινής ζωής την ίδια προσοχή που αποδίδουμε συνήθως στα μεγάλα γεγονότα...»³⁸.

Όμως, η άρνηση της αντικειμενοποίησης των δομών και των κοινωνικών γεγονότων έχει ως συνέπεια, η σύλληψη της κοινωνικής ευταξίας να θεμελιώνεται στη συνεχή δράση των ατόμων. Έτσι, ο Garfinkel, λόγου χάριν, δίνει ιδιαίτερη σημασία στην αλληλεπίδραση, διαμέσου όμως της ατομικής εμπειρίας, αφού εξετάζονται οι προσωπικοί λόγοι διατήρησης ή διαπραγματεύσεως των αλληλεπιδράσεων. Γι' αυτό, παρόλο που ο επιδιωκόμενος στόχος της εθνομεθοδολογικής έρευνας είναι να γνωρίσουμε «... με ποιον τρόπο οι δράστες κατορθώνουν να διαπραγματευθούν, ...μαθαίνουν να χρησιμοποιούν ή ν' αναπαράγουν σημασίες... σε σχέση με την εκάστοτε φύση της κοινωνικής αλληλεπίδρασης»³⁹, εντούτοις, δε θεωρείται αναγκαία η γνώση του τρόπου διαμόρφωσης αυτής της ίδιας της αλληλεπίδρασης. Κάτω από αυτές τις συνθήκες είναι φυσικό η εθνομεθοδολογική έρευνα να στραφεί στην εξέταση των πράξεων των δραστών, οι οποίες διαμέσου της κοινωνικής αλληλεπίδρασης παράγουν τις δομές της κοινωνικής ευταξίας⁴⁰. Ακόμη, παραμερίζεται η υποκειμενικότητα των δραστών, επειδή αυτό που ενδιαφέρει τους εθνομεθολόγους δεν είναι η σύλληψη των ενδόμυχων και κρυφών διαθέσεων των υποκειμένων, αλλά η γλωσσική τους επικοινωνία στη διαδικασία της αλληλεπίδρασης. Επομένως, το πρόβλημα της επικοινωνίας των κοινωνικών υποκειμένων μετατοπίζεται από το «έθος» στις «τυπικές δομές» της δράσης*. Η ανταλλαγή πληροφοριών δεν περιορίζεται μόνο σε μια σημασιολογική καταγραφή, αλλά συμπληρώνεται από ένα σύνολο γνώσεων απαραίτητων για την κατανόηση της κατάστασης. Εξάλλου: «... οι τρόποι χρήσης του καθημερινού λόγου είναι πάντοτε ριζωμένοι μέσα στο πλαίσιο της παραγωγής του»⁴¹.

Η ανάλυση των κοινωνικών φαινομένων επιχειρείται σε δύο επίπεδα που αντιστοιχούν στις κοινωνικές δομές αφενός και στις «τυπικές δομές» αφετέρου της πρακτικής δραστηριότητας. Σε α-

* Η διαφορά ανάμεσα στη συγκρότηση του «έθους» και σε αυτή των «τυπικών δομών» βρίσκεται στο ότι, ενώ το «έθος» είναι αποτέλεσμα των κοινωνικών δομών, οι «τυπικές δομές» της δράσης είναι αποτέλεσμα της «αναπόφευκτης αλληλεπίδρασης».

ντίθεση με την πολυμορφία των κοινωνικών δομών, οι «τυπικές» δομές παρουσιάζουν συγκεκριμένες ιδιότητες, που εμφανίζονται σε όλες τις πρακτικές δραστηριότητες. Αυτός είναι ο λόγος για τον οποίο η μελέτη των «τυπικών» δομών ξεπερνάει την αντίθεση παρατηρητή/παρατηρούμενον. Ο εθνομεθοδολόγος πρέπει να «... περιγράψει τις διηγήσεις των μελών (members' accounts) που έχουν αντικείμενο τις "τυπικές" δομές, ανεξαρτήτως του τύπου που έλαβαν χώρα, καθώς και του προσώπου που τις πραγματοποίησε, χωρίς αξιολογική κρίση για την αξία τους, τη σημασία τους, την αναγκαιότητά τους, την αποτελεσματικότητά τους, την επιτυχία τους ή τη λογική τους. Αυτή τη διαδικασία την ονομάζουμε "εθνομεθοδολογική αδιαφορία»⁴².

Η αρχή της «εθνομεθοδολογικής αδιαφορίας» αποκαθιστά ανάμεσα στον επιστήμονα και στο δράστη μια ομόλογη σχέση, με βάση τη χρήση της καθημερινής γλώσσας, επειδή και τα άτομα, στις καθημερινές τους δραστηριότητες, με τον προφορικό λόγο, συγκροτούν και αποδίδουν το νόημα, την τάξη και τον ορθολογισμό όλων των πράξεών τους. Άλλωστε στην περιγραφή μιας κατάστασης, ο περιγραφικός λόγος, μέσω του οποίου ανασυγκροτούνται τα κοινωνικά φαινόμενα, αποτελεί συστατικό στοιχείο της. Όπως σημειώνει ο H. Garfinkel: «... τα άτομα (με το λόγο) δημιουργούν φαινόμενα που μπορούν να παρατηρηθούν και να περιγραφούν, όπως η παραγωγή και η αντικειμενική έκφραση μιας γνώσης ή της κοινής αίσθησης των καθημερινών δραστηριοτήτων»⁴³.

Σύμφωνα με αυτή την οπτική, η έρευνα των «τυπικών» δομών της πρακτικής δράσης οφείλει να επιδοθεί σε πιο λεπτομερή ανάλυση, καθώς τα περιγραφόμενα φαινόμενα αποτελούν, κατά κάποιο τρόπο, πρακτικές πραγματοποίησης. Εξάλλου, σύμφωνα με τους εθνομεθοδολόγους, η διαδικασία της ερμηνείας αποτελεί αντικειμενοποίηση των γεγονότων, η οποία επιτρέπει στο κάθε δρων υποκείμενο, επιστήμονα ή όχι, να αποκτήσει παραστάσεις της κοινωνικής πραγματικότητας μέσα στην οποία ενεργεί. Η κοινωνιολογική ανάλυση που έχει ως αφετηρία την απόρριψη του διαχωρισμού ανάμεσα στον παρατηρούμενο και στον παρατηρητή, δέχεται ως ισοδύναμους τρόπους αντικειμενοποίησης των κοινωνικών φαινομένων, την κοινωνιολογία των επιστημόνων και την κοινωνιολογία των «αμήνων» δραστών.

Για τον Garfinkel, η επιστημονική δραστηριότητα –εφόσον οι ενέργειες που τη συνθέτουν είναι ταυτόσημες μ' εκείνες που χρησιμοποιούν οι συνηθισμένοι δράστες– είναι το προϊόν ενός πρακτικού τρόπου γνώσης. Εξάλλου, η υπέρβαση της «φυσικής γλώσ-

σας» χωρίς να θέτει σε αμφισβήτηση την «ευρετηριακότητα» (indexicality) που παραπέμπει στο σύνολο των σημασιολογικών χρήσεων μιας λέξης: «... η εμπειρική κοινωνιολογία τείνει να απορροφήσει τις "ευρετηριακές" ιδιότητες του πρακτικού λόγου, αποδεικνύοντας έτσι, ότι μπορούμε να κατανοήσουμε λογικά τις καθημερινές δραστηριότητες. Αυτό επιτυγχάνεται... με μεθοδική παρατήρηση και λεπτομερή έκθεση των καθημερινών δραστηριοτήτων... και της φυσικής γλώσσας»⁴⁴. Εφόσον η «ευρετηριακότητα» αναγνωρίζεται ως απαραίτητο στοιχείο ανάλυσης της «φυσικής γλώσσας», η «φυσική γλώσσα» γίνεται ένα από τα κεντρικά φαινόμενα για την κοινωνιολογία.

Έτσι, αν μέσω των «ευρετηριακών» εκφράσεων υπάρχει η δυνατότητα να συλληφθεί ο χώρος, ο χρόνος, οι τυπικές μορφές δράσης και να αναπαρασταθούν συγκεκριμένα πρόσωπα και καταστάσεις θα υποστήριζε κανείς, ότι οι εθνομεθοδολόγοι, δεν υποχρεούνται να αναγνωρίσουν συγκεκριμένες κοινωνικές σχέσεις. Γι' αυτούς ο λόγος δεν είναι παρά ένα μέσο για τη συγκεκριμένη έκφραση των κινήτρων των δρώντων υποκειμένων: «Ο κοινωνιολόγος δεν αναζητά τα κίνητρα ούτε μέσα στα πράγματα για τα οποία μιλάμε, ούτε μέσα στα αντικείμενα, στα οποία εφαρμόζεται μια διαδικασία, αλλά μέσα στη γλώσσα...»⁴⁵. Αυτός ο τρόπος προσέγγισης βέβαια, ενέχει τον κίνδυνο να περιοριστεί η σημασία των κοινωνικών δραστηριοτήτων, στον ελλειπτικό τρόπο που τα άτομα εμφανίζουν τα γεγονότα μέσα από τη χρήση της γλώσσας. Εξάλλου, η κατανόηση του κοινωνικού παιχνιδιού μέσα από το λόγο του δρώντος υποκειμένου οδηγεί την εθνομεθοδολογία να γίνει: «... μια ιδεαλιστική σημειολογία, η οποία προσφέρεται να εξετάσει ως αντικείμενο τον "απολογισμό των απολογισμών"... και δεν μπορεί να κάνει τίποτε άλλο από το να καταγράψει τις εκδηλώσεις ενός κοινωνικού κόσμου, ο οποίος δεν θα είναι, τελικά, παρά το προϊόν των νοητικών δομών – δηλαδή, να κάνει μια γλωσσολογική καταγραφή»⁴⁶.

Πάντως, ο Garfinkel θεωρεί απαραίτητη την ανάλυση της γλωσσικής επικοινωνίας, επειδή πιστεύει ότι αυτή αποτελεί αναπόσπαστο μέρος της ανάλυσης της πρακτικής δράσης: είναι πεποίθησή του, ότι η δράση δεν εξαρτάται από μια εσωτερικοποιημένη δομή, αλλά από τη γλωσσική επικοινωνία, η οποία εγγυάται την αμοιβαία κατανόηση των δραστών. Κάτω από αυτό το πρίσμα, η «ερμηνεία» του κοινωνικού παιχνιδιού γίνεται μέσα από το λόγο των δρώντων υποκειμένων. Σύμφωνα με τον Garfinkel, υπάρχουν χαρακτηριστικά φαινόμενα που αφορούν τη γλωσσική επικοινωνία,

«... τα οποία μέχρι σήμερα παραμένουν ανεκμετάλλευτα, και τα οποία θα αναβαθμίσουν τον επαγγελματισμό του κοινωνιολόγου»⁴⁸. Σε αυτό το επίπεδο της έρευνας, η ανάλυση της γλωσσικής επικοινωνίας και αλληλοκατανόησης δεν επιχειρείται με μία και μοναδική μέθοδο: «... αλλά με ποικιλία μεθόδων κατανόησης, των οποίων ο μεγάλος αριθμός τονίζεται από την πληθώρα των τρόπων που μιλούν τα άτομα»⁴⁸.

Επίλογος

Οι προσπάθειες των δύο κοινωνιολογικών ρευμάτων, που μας απασχόλησαν, να ξεπεράσουν την αντίθεση υποκειμενικότητα-αντικειμενικότητα αποδεικνύουν τη μεθοδολογική αναγκαιότητα μιας κοινωνιολογίας της γνώσης στη βάση της ανάλυσης των κοινωνικών πρακτικών.

Ο P. Bourdieu, για να αποφύγει την υποκειμενικότητα, τόνισε τη σημασία της κοινωνικής πρακτικής και του έθους. Αντίθετα, οι εθνομεθοδολόγοι τη μετέτρεψαν σε επικοινωνιακή αλληλεπίδραση. Όμως, ανεξάρτητα από τις διαφορές που χωρίζουν τις δύο κοινωνιολογικές προσεγγίσεις, η κοινή τους βάση βρίσκεται αφενός μεν στην κοινωνική έρευνα και αφετέρου στη σχέση ανάμεσα στην πρακτική και τη γλώσσα. Η μελέτη και ο σχολιασμός ενός κοινωνικού φαινομένου καθίσταται εφικτός χάρη στην κοινωνιολογική εμπειρία που αποκτάται κατά τη διάρκεια των επαφών με τα κοινωνικά υποκείμενα. Η σχέση εξάλλου ανάμεσα στην πρακτική και τη γλώσσα είναι κοινό ζητούμενο, αφού οι γλωσσικές μορφές μπορεί να μην έχουν άμεση πραξεολογική αξία, αποτελούν όμως απαραίτητη προϋπόθεση στη διαμόρφωση των παραστάσεων, των ιδεών, των αντιλήψεων, και των αξιών που θα μεταμορφωθούν σε κοινωνικές πρακτικές. Άλλωστε, η συνείδηση συγκροτείται μέσα στα σημαντικά σύμβολα των κοινωνικών σχέσεων, που μεταφέρονται με τις μορφές της γλωσσικής επικοινωνίας.

Οι κοινωνικές πρακτικές εντούτοις περικλείουν τις εμπειρίες και τα νοήματα των κοινωνικών ομάδων. Συνεπώς πρέπει να αναγνωρισθεί ότι οι ερμηνείες και οι παραστάσεις των κοινωνικών υποκειμένων για τον κόσμο, αποτελούν αναπόφευκτα στοιχεία των κοινωνικών επιστημών· δηλαδή, ότι οι πρακτικές γνώσεις των φορέων επενδύουν την κοινωνική τους δράση και νοηματοδοτούν την καθημερινή τους δραστηριότητα.

Σημειώσεις

1. E. Durkheim, *Les règles de la méthode sociologique*, PUF, Paris, 1986, σελ. 15.
2. Βλέπε M. Weber, *Essais sur la théorie de la science*, Plon, Paris, 1965, σελ. 331.
3. «L' objectivité de la connaissance dans les sciences et la politique sociales», στο έργο *Essais sur la théorie de la science*, όπ.παρ., σελ. 28.
4. Όπ. παρ., σελ. 330-331.
5. Όπ. παρ., σελ. 156.
6. P. Bourdieu, *Esquisse d' une théorie de la pratique*, Librairie Droz, Genève, Paris, 1972, σελ. 173.
7. P. Bourdieu, *Le sens pratique*, De Minuit, Paris, 1980, σελ. 70.
8. Όπ. παρ., σελ. 87.
9. P. Bourdieu, *Choses dites*, De Minuit, Paris, 1987, σελ. 150.
10. P. Bourdieu, *La Distinction: critique sociale du jugement*, De Minuit, Paris, 1979, σελ. 545.
11. «Choses dites», όπ. παρ., σελ. 65.
12. P. Bourdieu, *Amour de l' Part*, De Minuit, Paris, 1966, σελ. 21-22.
13. Βλέπε Al. Coulon, *L' Ethnomethodologie*, PUF «que sais je», Paris, 1990, σελ. 71.
14. Βλέπε H. Garfinkel, *Studies in ethnomethodology*, Englewood Cliffs, Prentice Hall, Cambridge Polity Press, New Jersey, 1984, σελ. 11 και επ.
15. P. Bourdieu, *La noblesse d' Etat. Grandes écoles et l' esprit de corps*, De Minuit, Paris, 1989, σελ. 47.
16. *Studies in ethnomethodology*, όπ. παρ., σελ. VII.
17. *Choses dites*, όπ. παρ., σελ. 147.
18. *Sens de la pratique*, όπ. παρ., σελ. 71.
19. Βλέπε P. Bourdieu, *Sur l' objectivation participante*, ARSS, no 23, Paris, 1978.
20. Ph. Corcuff, *Les nouvelles sociologies*, Nathan, Paris, 1995, σελ. 40-41.
21. Βλέπε R. Turner, *Ethnomethodology*, Penquin Books Harmsdsworth, 1974, σελ. 16 και επ.
22. P. Bourdieu, *Ce que parler veut dire*, Fayard, Paris, 1982, σελ. 60.
23. P. Bourdieu, *Esquisse d' une théorie de la pratique*, όπ. παρ., σελ. 156.
24. Όπ. παρ., σελ. 156.
25. Όπ. παρ., σελ. 173-174.
26. P. Bourdieu, *Leçon sur la leçon*, De Minuit, Paris, 1982, σελ. 37-38.
27. *Esquisse d' un théorie de la pratique*, όπ. παρ., σελ. 89.
28. Βλέπε N. Κατριβέσης, *Κοινωνιολογική θεωρία: σύγχρονα ρεύματα της κοινωνιολογικής σκέψης*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα, 2004, σελ. 352.
29. P. Bourdieu, *Le sens pratique*, όπ. παρ., σελ. 80.

30. P. Bourdieu, *Choses dites*, όπ. παρ., σελ. 21.
31. Κοινωνιολογική θεωρία: σύγχρονα ρεύματα της κοινωνιολογικής σκέψης, όπ. παρ., σελ. 357.
32. P. Bourdieu, *La distinction...*, όπ. παρ., σελ. 233.
33. *Esquisse d' une théorie de la pratique*, όπ. παρ., σελ. 226.
34. *Le sens pratique*, όπ. παρ., σελ. 174.
35. P. Bourdieu et J.C. Passeron, *La reproduction*, De Minuit, Paris, 1970, σελ. 47.
36. Κοινωνιολογική θεωρία: σύγχρονα ρεύματα της κοινωνιολογικής σκέψης, όπ. παρ., σελ. 205.
37. H. Garfinkel, *Studies in ethnomethodology*, όπ. παρ., VI.
38. Όπ. παρ., σελ. 21.
39. Όπ. παρ., σελ. 29.
40. Όπ. παρ., σελ. 15 και επ.
41. A.V. Cicourel, *La sociologie cognitive*, PUF, Paris, 1974, σελ. 144.
42. H. Garfinkel, H. Sacks, «On formal structures of practical actions», στο: J. Mc Kinney, E. Turiakian (eds), *Theoretical sociology, perspectives and developments*, Appleton Century Crofts, New York, 1970, σελ. 345.
43. Όπ. παρ., σελ. 342.
44. Όπ. παρ., σελ. 339.
45. Al. Blum, P. Mc Hugh, «The social adscription of motives», *American Sociological Review* 36 (1), 1971.
46. P. Bourdieu, *La Distinction: critique sociale du jugement*, όπ. παρ., σελ. 562-563.
47. H. Garfinkel, *Studies in ethnomethodology*, όπ. παρ., σελ. 31.
48. Όπ. παρ., σελ. 31.

Ο μετεμφυλιακός αντικομμουνισμός (1950-1967)

Δημήτρης Ψύλλας*

Περίληψη

Σκοπός του άρθρου είναι η εξέταση και ανάλυση του φαινομένου «αντικομμουνισμός» στη μετεμφυλιακή Ελλάδα, από την επόμενη χρονιά της λήξης του εμφυλίου μέχρι την έναρξη της στρατιωτικής δικτατορίας (1950-1967), οπότε ο εξαναγκασμός και η καταστολή γενικεύεται υπερβαίνοντας τα όρια του αντικομμουνισμού.

Προσεγγίζουμε το φαινόμενο ως προς τη νομοθετική ιδεολογική και υλική του έκφανση. Στην συνέχεια αναζητούνται οι ιστορικοπολιτικοί (εσωτερικοί-εξωγενείς), οικονομικοί, κοινωνικοί παράγοντες έξαρσης του αντικομμουνισμού, αποφεύγοντας τον κίνδυνο επανάληψης γνωστών ήδη απόψεων και προβλημάτων.

1. Εισαγωγή

Εάν δεχτούμε τον ορισμό της ιδεολογίας ως ένα σύνολο πεποιθήσεων που απορρέουν, όχι από κάποια αντικειμενική αλήθεια, αλλά από πρακτικά συμφέροντα ομάδων ή κοινωνικών τάξεων, τότε έχουμε μία σχηματική αντίληψη της προσπάθειας του μετεμφυλιακού καθεστώτος στην Ελλάδα να εμφανίσει κυρίαρχο ιδεολόγημα¹.

Η αναφορά των Gyorgi και Blackwood στις λεγόμενες «μη-ιδεολογίες», αλλά και η προσέγγιση των Huntington και Brezinski στην έννοια της κυρίαρχης ή επικρατούσας ιδεολογίας εξυπηρετεί

* Ο Δημήτρης Ψύλλας είναι διδάκτορας Πολιτικής Επιστήμης.

καλύτερα την προσέγγιση του αντικομμουνιστικού ιδεολογήματος. Το εν λόγω ιδεολόγημα μπορεί να προσεγγισθεί ως σύστημα αξιών που εκπέμπουν οι επίσημοι και ανεπίσημοι μηχανισμοί πολιτικής κοινωνικοποίησης και ποικιλόμορφης καταστολής ενός κράτους μέσα από το σύνολο της γραφειοκρατίας².

Με βάση τους πιο πάνω συλλογισμούς-ορισμούς, σκοπός της εργασίας είναι η θεωρητική και εμπειρική ανάλυση του φαινομένου «αντικομμουνισμός» στην περίοδο 1950-1967. Η στρατιωτική δικτατορία προεκτείνει τον αντικομμουνισμό όμως γενικεύει τη δίωξη των αντιφρονούντων πέρα από τους χαρακτηριζόμενους ως «κομμουνιστές». Με άλλα λόγια θέλουμε την ανάλυση και εξέταση του φαινομένου σε περίοδο που λειτουργεί ο κοινοβουλευτισμός, έστω και περιοριστικά, ώστε να διαφανούν οι πτυχές και οι συνέπειες εφαρμογής του³.

Οι εννοιολογικοί προβληματισμοί της ανάλυσης του Max Weber για τα κρατικά, εξουσιαστικά φαινόμενα, όπου ταυτίζει σχεδόν την κρατική βία με την ύπαρξη του κράτους (χωρίς να ασπάζεται τον αναρχισμό), ορίζοντάς την σαν ειδικό μέσο δικαιοδοσίας του κράτους, μας δίνει ερεθίσματα για παραπέρα ανάλυση. Ο Weber αναγνωρίζει ωστόσο ότι μη-κρατικοί φορείς δρουν μόνον όταν τους το επιτρέπει το ίδιο το κράτος⁴.

Όλο το πλέγμα κράτους-παρακράτους, στη μεταπολεμική Ελλάδα, λειτουργεί ως γέννημα του εμφυλίου από τις ανάγκες και τις ιδέες των νικητών της. Οι νικητές συγκροτούν μία «καθεστωτική» συναίνεση οπωσδήποτε ευρύτερη της συντηρητικής παράταξης, αφού ξεκινάει από τα δεξιά του συντηρητισμού και συνεχίζει στα αριστερά της (φιλελεύθεροι-κεντρώοι κ.λπ.)⁵.

Διαφαίνεται μια πρώτη σύνδεση της βίας με το ίδιο το κράτος. Πριν προχωρήσουμε όμως πρέπει να κάνουμε μια αναγκαία διευκρίνιση τριών όρων γύρω από την κρατική επιβολή συνήθως μη ευδιάκριτων ως προς το νόημά τους. Πρόκειται για την καταπίεση, την καταστολή και την τρομοκρατία. Σύμφωνα με τον R. Bissel η καταπίεση ορίζεται σαν άρνηση προνομίων σε ολόκληρες κοινωνικές τάξεις, όπως η νομοθετική διάσταση του μετεμφυλιακού αντικομμουνισμού στην Ελλάδα ως προς άτομα χαρακτηρισμένα συλλήβδην ως «κομμουνιστές». Η καταστολή ορίζει τις μορφές βίας που χρησιμοποιούνται ή απειλείται η χρήση τους για την πρόληψη μελλοντικών ενεργειών από την ομάδα πρόκλησης. Ο ορισμός του Bissel για την κρατική τρομοκρατία ως σκόπιμης πράξης βίας ή απειλής βίας για την τιμωρία κάποιων και τον παραδειγματισμό άλλων, ικανοποιεί μεν τον αντικομμουνισμό που εξετάζουμε, διαφο-

ροποιείται όμως από τους νέους ορισμούς κυρίως των ΗΠΑ για τη διεθνή τρομοκρατία στη μετα-σοβιετική εποχή, ένα ζήτημα που θα μπορούσε ν' απασχολήσει τον ερευνητή στον μέλλον⁶.

Κάποια συγκεκριμένα ποσοτικά και ποιοτικά γνωρίσματα του φαινομένου της κρατικής βίας βοηθούν στην καταμέτρηση και βαθύτερη κατανόησή του. Τέτοια είναι: ο στόχος (π.χ. κομμουνιστικό κίνημα), η πρόθεση (από πολιτική γενοκτονία έως περιορισμένη καταστολή), η χρονική διάρκεια, η νομιμότητα (νομομοφάνεια π.χ. νομοθετικός αντικομμουνισμός), το μέγεθος (από δολοφονία έως απλή κράτηση κ.λπ.), η συχνότητα, ο χώρος και η έκταση των ομάδων ή κομμάτων προς τρομοκράτηση.

Η ταυτότητα του στόχου της κρατικής βίας δίνει και το χαρακτηριστικό ορισμό. Αν για παράδειγμα ο στόχος είναι φυλετικός λέγεται φυλετική ή ρατσιστική βία. Εάν ο στόχος είναι θρησκευτικός η βία ορίζεται σαν θρησκευτική. Εάν ο στόχος είναι πολιτικός η βία ορίζεται σαν πολιτική. Ο όρος «αντικομμουνισμός» ή «αντικομμουνιστική βία», υπαγόμενη στην ευρύτερη έννοια της πολιτικής βίας, παίρνει το όνομά της από την ταυτότητα του στόχου που είναι το ελληνικό κομμουνιστικό κίνημα. Σημειώνουμε ενδεικτικά ότι σε χώρες του «υπαρκτού σοσιαλισμού» ο πολιτικός στόχος της κρατικής βίας θα ήταν οι εκεί αντιφρονούντες διαφόρων κατηγοριών. Επίσης σε πολλές χώρες του Κινήματος των Αδεσμεύτων η κρατική βία ήταν τόσο «αντιδυτική» όσο και αντικομμουνιστική. Επίσης οι διώξεις εθνοτήτων και θρησκευτικών ομάδων δεν αποτελούν άγνωστο φαινόμενο⁷.

Όπως ποικίλλουν οι ταυτοποιήσεις των ειδών της κρατικής βίας, με τα κριτήρια που προαναφέραμε, με τον ίδιο τρόπο ποικίλλουν οι θεωρητικές προσεγγίσεις του φαινομένου. Σε μία σύντομη και περιεκτική ανάλυση αναφέρουμε τις κυριότερες προσεγγίσεις όπως την αναρχική, την εξαρτησιακή, την εμπειρική, τη συμβολική και τη συστημική-δομολειτουργική.

Η αναρχική προσέγγιση, με κύριους εκπρόσωπους τους Bakunin, Kropotkin, Berkman κ.ά., έχει σαν βασική της θέση ότι η πηγή της κρατικής βίας και των εν γένει πολιτικών συγκρούσεων είναι η ύπαρξη αυτή καθ' αυτή του κράτους. Άρα η κατάργηση του κράτους, σύμφωνα πάντα με την αναρχική προσέγγιση, λύνει το πρόβλημα⁸.

Η εξαρτησιακή προσέγγιση με εκπροσώπους τους Marx, Berlin, Denemark κ.ά. ορίζει το κράτος σαν συμμετόχο των πολιτικών συγκρούσεων όχι απλά επειδή υπάρχει, όπως λένε οι αναρχικοί, αλλά επειδή είναι ταυτισμένο με την εκμεταλλευτική τάξη εμπλεκό-

μενο στους ταξικούς αγώνες. Στη σύγχρονη εποχή η εξαρτησιακή προσέγγιση βλέπει τις αντιφάσεις του αναπτυγμένου «βορρά» και του υποανάπτυκτου ή/και υπό ανάπτυξη «νότου» και τη διακρατική βία των στρατιωτικών και άλλων επεμβάσεων που προκύπτουν. Γι' αυτό σήμερα η εν λόγω προσέγγιση χρησιμοποιείται τόσο από μαρξίζοντες όσο και από μη-μαρξιστές⁹.

Η εμπειρική προσέγγιση με εκπροσώπους τους Hamilton, Walters κ.ά. ισχυρίζεται ότι η κρατική βία αποτελεί μετρήσιμη μονάδα, άρα η χρησιμότητα ανάλυσής της με εμπειρικά εργαλεία¹⁰.

Η συμβολική προσέγγιση με εκπροσώπους τους Dallin, Breslau, De Swam κ.ά. δίνει μία συμβολική, ψυχο-παθολογική διάσταση στην κρατική βία σαν όργανο ισχύος και καταστολής¹¹.

Η συστημική-δομολειτουργική προσέγγιση, με εκπροσώπους τους Duvall, Stohl, Lopez, Gurr, Falk, Easton κ.ά. ορίζει το κράτος σαν διαίτητή των πολιτικών συγκρούσεων και όχι σαν ταυτισμένο με συγκεκριμένη κοινωνική τάξη, όπως στην εξαρτησιακή προσέγγιση. Γι' αυτό τον λόγο αναλύουν το πρόβλημα σε σχέση με τους μηχανισμούς καταστολής της εξουσίας που την αντιλαμβάνεται ως αυτόνομο οργανισμό συστημικής υφής του οποίου ζητείται ενδελεχής κατανόηση στη λειτουργία των δομών του¹².

Αναφέρουμε σε συντομία ότι μετά το τέλος του Β' Παγκοσμίου Πολέμου υπήρξε μεγάλο ερευνητικό ενδιαφέρον για την ανάλυση φαινομένων «αυταρχισμού» με έμφαση στον «ολοκληρωτισμό», με κύρια εκπρόσωπο την Η. Arendt που ασχολείται κυρίως με την εθνικοσοσιαλιστική Γερμανία (1933-1945). Επίσης ασχολήθηκαν οι Walters, Huntington, Moore, ενώ ξεχωρίζουμε τη συγκριτική προσέγγιση του Perlmutter ο οποίος έδωσε έμφαση στον ρόλο της προπαγάνδας που στα καθ' ημάς ορίζουμε ως ιδεολογικό αντικομμουνισμό. Επίσης ο ίδιος εξετάζει τον ρόλο της γραφειοκρατίας και των ενόπλων δυνάμεων¹³.

Σημαντική εξέλιξη στην δεκαετία του 1970 αποτελεί η εμφάνιση της γραφειοκρατικής-αυταρχικής σχολής (γ-α) με κύριους εκπροσώπους τους Ο' Donnell, Malloy, Collier, Sloan και Berlin, με έμφαση στην Λατινική Αμερική¹⁴.

Σε μία «μετριοπαθή» προσέγγιση του φαινομένου συνθέτοντας εξαρτησιακά με συστημικά δομολειτουργικά στοιχεία κινούνται οι Stohl, Lopez και Gurr¹⁵.

Οι εννοιολογικές αναλύσεις του Πάσχου για το κράτος δικαίου, την δημοκρατική αρχή, την πολιτική συμμετοχή, νομιμοποίηση της πολιτικής εξουσίας κ.λπ. είναι χρήσιμες για την ανάλυση του φαινομένου. Επίσης ανάλυση όρων όπως η επανάσταση, η δημο-

κρατική εξουσία, η σοσιαλδημοκρατία, ο λενινισμός κ.λπ. με πλούσιο θεωρητικό υλικό παρέχει ο Δημητράκος¹⁶.

Αν θα πρέπει να έχουμε μία βασική υπόθεση εργασίας αυτή θα είναι: Πέρα από καινοφανή ιστορικά γεγονότα καταλύτες (π.χ. εμφύλιος), η κρατική βία βρίσκεται σε αναλογική σχέση με τους δείκτες της πολιτικής και κοινωνικοοικονομικής ανάπτυξης¹⁷.

Η μεθοδολογική μας προσέγγιση έγκειται σε συνδυασμό της συστημικής-δομολειτουργικής θεωρίας με την εξαρτησιακή θεωρία και την χρήση της συμβολικής θεωρίας και εμπειρικών στοιχείων.

Το φαινόμενο του αντικομμουνισμού έχει τις ρίζες του σε προδρομικές ιστορικοπολιτικές διεργασίες. Ας δούμε το σύντομο ιστορικό πλαίσιο.

2. Ιστορικό πλαίσιο

Ο προσδιορισμός της ομάδας πρόκλησης από την κρατική εξουσία, με σκοπό τη δίωξή της, δεν αποτελεί μόνο ελληνικό αλλά παγκόσμιο φαινόμενο. Έχοντας επιλέξει την Ελλάδα ως περιπτώσιολογική μελέτη του φαινομένου, εξετάζουμε και αναλύουμε τον αντικομμουνισμό, επειδή υπήρξε η κύρια μορφή κρατικής βίας στον τόπο. Ο αντικομμουνισμός στην Ελλάδα δεν πρωτοεμφανίζεται στην περίοδο που εξετάζουμε. Υπάρχει ιστορικό προηγούμενο.

Η εμφάνιση των σοσιαλιστικών ιδεών στην Ελλάδα από την Δύση το 19ο αιώνα, η δημιουργία σοσιαλιστικών οργανώσεων, η Ρωσική Επανάσταση του 1917, η ίδρυση κομμουνιστικού κόμματος στην Ελλάδα, όλα αυτά προκαλούσαν την αντίδραση του αστικού κράτους που έστειλε στρατιωτική δύναμη να πολεμήσει τους ρώσους Μπολσεβίκους¹⁸.

Έχουμε εξετάσει και αναλύσει το φαινόμενο του αντικομμουνισμού στον ελληνικό μεσοπόλεμο σε προηγούμενο άρθρο¹⁹. Από τη σχηματοποίηση του ελληνικού κομμουνιστικού κινήματος σε Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδος (ΚΚΕ)²⁰ το 1924 μέχρι την είσοδο της χώρας στον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο το 1940, οι εκφάνσεις του αντικομμουνισμού ήταν σε έξαρση. Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι στην περίοδο του μεσοπολέμου 47.000 άτομα υπέγραψαν δήλωση μετάνοιας²¹.

Τα ιστορικά γεγονότα καταλύτες της εμπόλεμης περιόδου 1940-1949, διαμορφώνουν την περιρρέουσα πραγματικότητα ενός

επερχόμενου μετεμφυλιακού αντικομμουνισμού. Ο πόλεμος, η κατοχή, η εθνική αντίσταση και ο εμφύλιος προσδιορίζουν την ιστορικοπολιτική προοπτική.

Η κατοχύρωση της σοβιετικής επιρροής στην Α. Ευρώπη, με την ανακήρυξη «λαϊκών δημοκρατιών» (1945-1949) κυρίως υπό τη σοβιετική επιρροή και όχι πάντα με διαφανείς διαδικασίες²², η ένταξη της Ελλάδας στο Δυτικό Συνασπισμό, η έξαρση του ακραίου αντικομμουνισμού στις ΗΠΑ, η διαμόρφωση της πολιτειακής και πολιτικής κατάστασης στο εσωτερικό της Ελλάδας, επηρεάζουν την αντικομμουνιστική υφή του μετεμφυλιακού ελληνικού κράτους, τις εμφανίσεις και τους εκτελεστικούς φορείς του οποίου αναλύουμε στη συνέχεια²³.

3. Οι εκφάνσεις του αντικομμουνισμού

Εξετάζουμε και αναλύουμε το νομοθετικό/θεσμοθετημένο αντικομμουνισμό που κάλυπτε κάθε πτυχή, δραστηριότητες του πολίτη και ειδικότερα επηρέαζε αρνητικά τους πολίτες εκείνους οι οποίοι είχαν χαρακτηριστεί «κομμουνιστές». Ο αντικομμουνισμός προέρχεται από ένα ιδεολογικό πλαίσιο-δικαιολογητική βάση που κινείται από τη διάνοηση, την πολιτική ηγεσία, την απροκάλυπτη προπαγάνδα ακραίας μορφής. Όλα αυτά προκαλούν συνέπειες υλικής βίας για την ομάδα πρόκλησης και δυσλειτουργία για τον ευρύτερο κοινοβουλευτισμό. Τέλος εξετάζουμε σε συντομία τους εκτελεστικούς φορείς των εκφάνσεων του αντικομμουνισμού προς ολοκλήρωση της εικόνας μιας τεταμένης πολιτικής κατάστασης στη μετεμφυλιακή Ελλάδα.

3.1. Ο νομοθετικός αντικομμουνισμός

Περιλαμβάνεται υψηλός αριθμός τυπικών νόμων, ψηφισμάτων, αναγκαστικών νόμων, νομοθετικών διαταγμάτων, που κάλυπταν πολλές πτυχές της ζωής του πολίτη και νομιμοποιούσαν τη δίωξη εκείνων που το επίσημο κράτος όριζε ως «κομμουνιστές». Μία αριθμητική επεξεργασία τέτοιων νόμων για την οχταετία 1956-1963 καταμέτρησε:

- 351 τυπικούς νόμους
- 501 νομοθετικά διατάγματα

- 69 διατάγματα στέρησης ιθαγένειας
- 15.851 δικαστικές αποφάσεις στέρησης της ελληνικής ιθαγένειας.

Από την πληθώρα των νομοθετημάτων ξεχωρίζουμε την ψήφιση του Αναγκαστικού Νόμου 509/1947, που απαγόρευε μέχρι το 1974 τη νόμιμη λειτουργία του ΚΚΕ και παρεμφερών οργανώσεων (π.χ. Εθνική Αλληλεγγύη), αποτελώντας το θεμέλιο του μετεμφυλιακού νομοθετικού αντικομμουνισμού. Ήταν ένας αντικατοπτρισμός του κυρίαρχου ιδεολογήματος και η νομιμοποιητική βάση της υλικής βίας.

Εκτός από τον Α.Ν. 509/1947 δημιουργείται ένα πλήθος νομοθετικών δεσμεύσεων και απαγορεύσεων που ισχύουν πολλά χρόνια μετά το τέλος του εμφυλίου. Ενδεικτικά αναφέρουμε τη σύνθεση Επιτροπών Δημοσίας Ασφαλείας, την επανίδρυση στρατοπέδων συγκέντρωσης (π.χ. Μακρόνησος, Γυάρος κ.ά.), την εκκαθάριση των δημοσίων υπηρεσιών (7.972 άτομα για πολιτικούς λόγους) και τη γενίκευση της χρήσης των «πιστοποιητικών κοινωνικών φρονημάτων». Ειδικότερα απευθύνεται το «πιστοποιητικό» για μία σειρά από δραστηριότητες που τις αρνείτο η νομοθεσία στον πολίτη αν είχε χαρακτηριστεί ως άτομο «ύποπτων» (φιλοκομμουνιστικών) φρονημάτων. Τέτοιες ήταν να εργασθεί ως ναυτικός, δημόσιος, υπάλληλος, υπάλληλος ΔΕΚΟ, αγρότης σε παραμεθόριες περιοχές, υπάλληλος αστικών λεωφορείων, υπάλληλος σε δημόσιες ή/και ιδιωτικές εταιρείες που έχουν σημασία για την εθνική άμυνα, να γίνει ιερέας, να μεταναστεύσει στο εξωτερικό²⁴.

Όλα αυτά αντικατοπτρίζουν ένα ιδεολογικό υπόβαθρο, αιτιολόγησης του πλέγματος θεσμοθέτησης του αντικομμουνισμού, το οποίο εξετάζουμε και αναλύουμε στη συνέχεια.

3.2. Ο ιδεολογικός αντικομμουνισμός

Σε επίπεδο πανεπιστημιακής διανόησης η αντιπαράθεση ιδεαλισμού-μαρξισμού έχει εισαχθεί στην Ελλάδα από τη Δύση από το μεσοπόλεμο. Γνωστοί εκπρόσωποι του ιδεαλισμού οι Παν. Κανελλόπουλος, Κων. Τσάτσος, Κ.Δ. Γεωργούλης, Ευάγγ. Λεμπέσης κ.ά. Γνωστοί εκπρόσωποι του μαρξισμού οι Γεώργ. Σκληρός, Σερ. Μάξιμος, Δημ. Γληνός, Γιάν. Κορδάτος κ.ά.²⁵.

Οι εκπρόσωποι του ιδεαλισμού γίνονται οι εισηγητές του μετεμφυλιακού αντικομμουνιστικού λόγου του επίσημου κράτους, χωρίς ν' αποφεύγονται υπεραπλουστεύσεις, εκχυδαϊσμοί και ε-

κλαϊκευμένες μεταλλάξεις. Αυτά δεν αλλάζουν το γεγονός ότι ο Παν. Κανελλόπουλος και άλλοι θεμελίωσαν στη χώρα τη «μη-μαρξιστική» βεμπεριανή κοινωνική επιστήμη, με όλα τα γνωρίσματά της και τη διαφοροποίησή της από τον μαρξισμό²⁶.

Ένα ενδεικτικό παράδειγμα αντικομμουνιστικού λόγου διανοούμενου είναι οι θέσεις του Κ.Δ. Γεωργούλη, σύμφωνα με τον οποίο τα σφάλματα της μαρξιστικής θεωρίας είναι οφθαλμοφανή, οι διδασκαλίες της απροσάρμοστες αλλά κατάλληλες για προπαγάνδα. Ειδικά για την Ελλάδα δηλώνει: «Εισ την χώραν μας ο μαρξισμός κατήντησεν απροκάλυπτος εχθρός της ευημερίας του ελληνικού λαού και δούλος ξένων συμφεροντολόγων...»²⁷.

Σε επίπεδο πολιτειακής ηγεσίας υπάρχουν αρκετά δείγματα αντικομμουνιστικού λόγου. Ο βασιλιάς Παύλος για παράδειγμα ταύτιζε, σε μια μανιχαϊστική προσέγγιση, τον κομμουνισμό με το κακό και το Δυτικό Στρατόπεδο με το καλό²⁸.

Ο βασιλιάς Κωνσταντίνος Β΄ χαρακτήριζε τον κομμουνισμό ως ξενοκίνητο μίasma που ηθική του έχει το ψέμα, την προδοσία, που μολύνει και καθιστά ανύποπτο εχθρό της πατρίδας κάθε άνθρωπο που έρχεται σε επαφή μαζί του χωρίς να γνωρίζει τον κίνδυνο²⁹.

Ο λόγος της πολιτικής ηγεσίας είναι επίσης αντικομμουνιστικός. Ο Αλ. Παπάγος το 1952 για παράδειγμα καλεί τους ψηφοφόρους να επιλέξουν ανάμεσα στον Ελληνικό Συναγερμό και τους κομμουνιστές, αγνοώντας τη Δημοκρατική Ένωση³⁰.

Ο Κωνστ. Καραμανλής οριοθετεί την νεοϊδρυθείσα Εθνική Ριζοσπαστική Ένωση (ΕΡΕ) ως αντίθετη προς τον κομμουνισμό και αυτό σηματοδοτεί η λέξη «Εθνική» στον τίτλο της. Συνεχίζει ο Καραμανλής ότι σκοπός της ΕΡΕ ανάμεσα σε άλλα είναι να καταστήσει ανίσχυρη τη φθοροποιό επίδραση του κομμουνισμού. Μία ανάλυση περιεχομένου του πολιτικού λόγου του Καραμανλή (1956-1963) δείχνει μία συνεχή ολοκληρωμένη αντικομμουνιστική επιχειρηματολογία³¹.

Ο Γεωργ. Παπανδρέου χαρακτηρίζει το ΚΚΕ κόμμα προδοσίας και εγκλήματος, το θέτει εκτός «εθνικής παρατάξεως», των αστικών κομμάτων³². Επίσης απευθύνει δημόσιο έπαινο στα σώματα ασφαλείας για τη σύλληψη παρανόμων στελεχών του ΚΚΕ ανάμεσά τους και το Χαρ. Φλωράκη³³.

Σε αγόρευσή του στη Βουλή (1957) ο Παπανδρέου δηλώνει ότι δεν δέχεται τη γενική αμνηστεία, θέλει να συνεχισθεί η εκτόπιση (νόμος 1871 περί ληστείας), να διατηρηθούν οι φάκελοι. Τέλος δηλώνει: «... Το Κομμουνιστικόν Κόμμα εάν υπήρχε ιδεολογική δη-

μοκρατική συνέπεια δεν θα επιτρέπεται να είναι νόμιμον εις ουδεμίαν Δημοκρατίαν, όχι μόνον εις την Ελλάδα»³⁴.

Το κυρίαρχο αντικομμουνιστικό ιδεολόγημα αναπαράγεται μέσα από τα σχόλια των αθηναϊκών εφημερίδων κυρίως αυτών που πρόσκεινται στην ΕΡΕ. Μετά από μία ενδελεχή ανάλυση περιεχομένου εφημερίδων, εξετάζοντας συνολικά 9.455 φύλλα διαπιστώσαμε υψηλά ποσοστά αντικομμουνιστικής αρθρογραφίας. Ειδικότερα για την οχταετία 1956-1963 βρήκαμε ότι το ποσοστό των αντικομμουνιστικών άρθρων κατανέμεται ως εξής³⁵:

Ακρόπολις	51,4%
Η Βραδυνή	36%
Καθημερινή	35,7%
Ελευθερία	8,2%
Το Βήμα	5,6%

Μία συμπυκνωμένη θεώρηση του αντικομμουνιστικού ιδεολογήματος με δικαιολογητική τάση δίνει ο γνωστός προπαγανδιστής Γεώργ. Γεωργαλάς: «Ο Αντικομμουνισμός είναι άμυνα... η άμυνα της ζωής δεν είναι άρνησις. Άρνησις του δυτικού πολιτισμού, της ελευθερίας, της πατρίδος, της θρησκείας, της οικογενείας, της ιδιοκτησίας, του ατόμου και του ουμανισμού είναι ο κομμουνισμός που αποβλέπει εις την εκμηδένισιν αυτών των υπέρτατων αξιών της ζωής...»³⁶.

3.3. Εκτελεστικοί φορείς και αντικομμουνιστική βία

Ως επίσημους εκτελεστικούς φορείς του αντικομμουνιστικού εξαναγκασμού, ορίζουμε ένα μεγάλο πλέγμα κράτους-παρακράτους-παραεξουσίας το οποίο περιλαμβάνει τις ένοπλες δυνάμεις, τα σώματα ασφαλείας την εθνοφρουρά, τις μυστικές υπηρεσίες και τις παρακρατικές οργανώσεις. Η βάση του μηχανισμού αυτού στηριζόταν στον ασφυκτικό έλεγχο των φορέων από την ακροδεξιά αντικομμουνιστική οργάνωση Ιερός Δεσμός Ελλήνων Αξιωματικών (ΙΔΕΑ).

Ο ΙΔΕΑ φανάτιζε τα μέλη του κυρίως στρατιωτικούς με επιχειρήματα ότι το ΚΚΕ είναι: προδοτικό, ίδιο με φασισμό-ναζισμό, αντίθετο στην ατομική ελευθερία, ταπεινός λάτρης του κράτους, απαγορεύει την ελευθερία της σκέψης, υποβιβάζει τον άνθρωπο στην κατηγορία των κτηνών. Ο ΙΔΕΑ παρουσίαζε τα «Δεκεμβριανά» ως βίαιο ένοπλο κίνημα του ΚΚΕ να καταλάβει την εξουσία.

Το δεύτερο γύρο του εμφύλιου (1946-1949) παρουσίαζε ως νέα προσπάθεια του ΚΚΕ για βίαιη κατάληψη της εξουσίας. Πρόβαλε τον «κομμουνιστικό κίνδυνο», δηλαδή το φόβο μήπως το ΚΚΕ ξαναπροσπαθήσει (τρίτος γύρος) να καταλάβει την εξουσία. Έτσι η συμμετοχή της χώρας στο Δυτικό Συνασπισμό και ο αναβαθμισμένος ρόλος των Ενόπλων Δυνάμεων απέτρεπε τον ξενοκίνητο διεθνή κομμουνισμό³⁷.

Κύρια γνωρίσματα της αντικομμουνιστικής προσέγγισης ήταν στοιχεία όπως: η επιτηρούμενη ζώνη στα βόρεια σύνορα, οι αστυνομικοί φάκελλοι με θέμα τα φρονήματα των πολιτών (κατηγορία α' = εθνικόφρων, κατηγορία β' = νομιμόφρων, κατηγορία γ' = κομμουνιστής), γενικά η εφαρμογή του αντικομμουνιστικού νομοθετικού πλαισίου αλλά και η παρενόχληση αριστερών ακόμα και κεντρώων πολιτών. Εδώ σημειώνουμε το ρόλο των παρακρατικών οργανώσεων οι οποίες συνδέονται με κρατικούς φορείς και μπλέκονται σε επεισόδια αντικομμουνιστικής βίας, με γνωστό παράδειγμα τη δολοφονία Λαμπράκη³⁸.

Ενδεικτικά αναφέρουμε ορισμένες παρακρατικές οργανώσεις:

- Αντικομμουνιστική Οργάνωσις Νέων.
- Ένωσις Εθνικοφρόνων Ελασιτών.
- Οργάνωσις της Καρφίτσας.
- Κίνησις 4ης Αυγούστου.
- Ναζιστική Οργάνωσις Αθηνών.
- Σύνδεσμος Αντικομμουνιστριών Γυναικών³⁹.

Αναφορικά με τις ανθρώπινες συνέπειες του αντικομμουνισμού, δηλαδή δολοφονίες, εκτελέσεις, κρατήσεις, βασανισμούς, φυλακίσεις, εξορίες, στέρηση δικαιωμάτων πολιτικής, οικονομικής, κοινωνικής υφής, παραμένουμε επιφυλακτικοί στην παρουσίαση τεκμηριωμένων στοιχείων. Το επίσημο κράτος δεν παραδέχεται ότι έκανε χρήση βίας. Επίσης η ομάδα πρόκλησης κάποτε διογκώνει τον αριθμό των θυμάτων για δικούς της λόγους. Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι το 1952 υπήρχαν 5.311 πολιτικοί κρατούμενοι και 2.200 πολιτικοί εξόριστοι. Πολιτικοί κρατούμενοι υπήρχαν μέχρι το 1964 όταν απολύθηκαν από την κυβέρνηση Παπανδρέου εκτός από τους καταδικασμένους για κατασκοπεία (ν. 375/1937), που αποφυλακίζονται το 1966⁴⁰.

Την εικόνα της αντικομμουνιστικής βίας συμπληρώνουν κάποια σημαντικά γεγονότα ενδεικτικά του αντικομμουνιστικού πλαισίου της εποχής⁴¹.

4. Παράγοντες του αντικομμουνισμού

Η έκβαση του εμφυλίου προσδιορίζει το ιστορικό, πολιτικό, οικονομικό, κοινωνικό πλαίσιο διαμόρφωσης της μετεμφυλιακής Ελλάδας, άρα και το κυρίαρχο ιδεολόγημα του αντικομμουνισμού. Με άλλα λόγια προσδιορίζεται η θέση της χώρας στο διεθνές σύστημα, η μορφή του πολιτεύματος, το μοντέλο οικονομικής ανοικοδόμησης, ανάπτυξης, κοινωνικής πολιτικής.

Εξετάζουμε και αναλύουμε την ανοικοδόμηση και οικονομική πολιτική με προοπτική κοινωνικοοικονομικής ανάπτυξης σε σχέση με τις υλικές καταστροφές και άλλες συνέπειες του εμφυλίου. Επίσης τον οριοθετημένο κοινοβουλευτισμό, δηλαδή τον αντικομμουνισμό ως κύριο παράγοντα οριοθέτησής του και τους εξωγενείς παράγοντες τροφοδοσίας του κυρίως τις ΗΠΑ που είναι η επικρατούσα ξένη επιρροή στην Ελλάδα.

4.1. Ανοικοδόμηση και ανάπτυξη

Ανάμεσα στις συνέπειες του εμφυλίου και της εμπόλεμης δεκαετίας γενικότερα, ήταν η καταστροφή της οικονομίας της χώρας, Ειδικότερα στην περίοδο 1944-1949 η απώλεια του ανθρώπινου δυναμικού φθάνει στην τάξη των 238.609 ατόμων. Πρόκειται για το άθροισμα φονευθέντων, εκτελεσθέντων, τραυματισθέντων, φυλακισθέντων, εξορισθέντων και πολιτικών προσφύγων. Επιπλέον η χώρα απώλεσε 1.500.000 ζώα, 47.000 κατοικίες, 240 βιομηχανικές μονάδες, 930 γέφυρες, 1.650 σχολεία⁴².

Η υποτίμηση της δραχμής κατά 50% σε σχέση με το δολλάριο των ΗΠΑ (1953), συνιστά ένδειξη της μονεταριστικής πολιτικής του σταθερού νομίσματος⁴³.

Η εφαρμογή του οικονομικού μοντέλου δυτικού τύπου, που εφαρμόζεται (1950-1967) δίνει έμφαση, εκτός από τη νομισματική σταθερότητα, στην αύξηση του βιομηχανικού προϊόντος καταναλωτικής υφής και όχι στη δημιουργία σοβαρής βαρείας βιομηχανίας. Η εισαγωγή καταναλωτικών αγαθών, η έμφαση σε έργα υποδομής, συνιστούν τα βασικά γνωρίσματα της οικονομικής πολιτικής⁴⁴.

Για τη στρατιωτική δικτατορία και χωρίς πρόθεση να παραβιάσουμε τα χρονικά πλαίσια αυτής της εργασίας, αναφέρουμε σε συντομία ότι ακολούθησε ένα αναπτυξιακό μοντέλο δυτικού τύπου παραδίδοντας όμως στη μεταπολίτευση μία αρνητική οικονομική

κατάσταση, λόγω της πετρελαϊκής κρίσης του 1973 που ακύρωσε κάποια θετικά στην οικονομία⁴⁵.

Μία άλλη διάσταση της οικονομικής πολιτικής, με σκοπό τον περιορισμό της ανεργίας που εν μέρει πέτυχε αλλά με κοινωνική αναστάτωση και συναισθηματικό πόνο, ήταν η εξωτερική μετανάστευση. Αναφέρουμε ως ενδεικτικό στοιχείο ότι στην περίοδο 1955-1966 μετανάστευσαν στο εξωτερικό συνολικά 743.130 άτομα επί συνολικού πληθυσμού 8.388.553 με βάση την απογραφή του 1961 δηλαδή ποσοστό 8,8%, επί του γενικού πληθυσμού⁴⁶.

Πίνακας 1

Οι δείκτες της κοινωνικοοικονομικής ανάπτυξης στην Ελλάδα:
Μία συγκριτική προσέγγιση⁴⁷

Δείκτες	1930-1939	1961-1971	1971-1981
Αστικοποίηση	+ 2,2%	+ 22,8%	+ 9%
Μεταφορές	+ 12,4%	+ 250,2%	+ 82%
Εκπαίδευση	+ 18,9%	+ 37,7%	+ 37,3%
Επικοινωνίες	+ 9 %	+ 81,1%	+214,8%
Εκβιομηχάνιση	+ 68,1%	+ 82%	+340 %
Μέσος όρος	+ 22,1%	+ 94,7%	+136,6%

Όπως δείχνει ο πίνακας 1 η ανάπτυξη στο μεσοπόλεμο βρίσκεται σε χαμηλά ποσοστά, ένδειξη υποανάπτυξης και φτώχειας, με μέσο όρο +22,1%. Αρκετά υψηλότερη είναι η ανάπτυξη στην περίοδο έξαρσης του αντικομμουνισμού με μέσο όρο 94,7%. Πολύ υψηλότερη είναι η ανάπτυξη μετά το 1971 και ειδικότερα στην πρώτη μεταπολιτευτική επταετία που συνυπολογίζουμε εδώ +136,6% γεγονός που συμβαδίζει με την επίσημη αποκλιμάκωση και κατάργηση του αντικομμουνισμού.

Μία άλλη διάσταση της οικονομικής κατάστασης είναι οι ανισότητες ανάμεσα στον πλούτο και την φτώχεια με προοπτική ολιγαρχίας (200 οικογένειες)⁴⁸.

Οι προϋπολογισμοί δημοσίως επενδύσεων προέβλεπαν μεγαλύτερο ποσοστό για τις αμυντικές δαπάνες σε σύγκριση με τις δαπάνες για κοινωνική πρόνοια. Από μια δειγματοληπτική ανάλυση προϋπολογισμών του κράτους (1957-1963), βρήκαμε ότι η άμυνα λάβαινε κατά μέσο όρο 17,2% των προϋπολογισμών, ενώ η κοινωνική πρόνοια μόλις το 5,3% μία αναλογία σχεδόν ένα προς τρία⁴⁹.

Ας δούμε όμως τις πολιτικές συνιστώσες του μετεμφυλιακού αντι-κομμουνισμού.

4.2. Ένας οριοθετημένος κοινοβουλευτισμός

Η εξέταση και ανάλυση των πολιτικών παραγόντων του μετεμφυλιακού αντικομμουνισμού στην περίοδο που λειτουργεί έστω οριοθετημένος ο κοινοβουλευτισμός (1950-1967), διέρχεται υποχρεωτικά από ένα βασικό ερώτημα: Γιατί το ελληνικό κράτος εφαρμόζει μια ακραία μορφή αντικομμουνισμού και όχι μια ήπια μορφή πειθούς στη θέση του εξαναγκαστικού μοντέλου. Γιατί δεν εφαρμόζονται ήπιες μορφές ενσωμάτωσης των αριστερών πολιτών στα δυτικο-ευρωπαϊκά πρότυπα.

Κατ' αρχήν η απάντηση δίνεται από την τοποθέτηση του Κων. Τσάτσου, διανοούμενου επίσημου εκπρόσωπου της ΕΡΕ και του καθεστώτος απευθυνόμενος σε βουλευτές της ΕΔΑ: «... Τα κράτη της Δύσης διαθέτουν ως ανασχετικά φράγματα κατά του κομμουνιστικού κινδύνου τον καθολικισμό και τα σοσιαλδημοκρατικά κόμματα. Εμείς δεν διαθέτουμε τίποτα από αυτά... Θα σας αντιμετωπίσω με τα σώματα ασφαλείας...»⁵⁰.

Στον αντίποδα αυτής της προσέγγισης κινείται η τοποθέτηση, λίγα χρόνια αργότερα, του πρωθυπουργού Γεωργ. Παπανδρέου: «... ο κομμουνισμός αποτελεί κίνδυνον, αλλά διαχωριζόμεθα από την ΕΡΕ ως προς την μέθοδον αντιμετώπισεώς του. Ημείς χαράσσομεν την δημοκρατικήν μέθοδον...»⁵¹.

Ο λόγος για τον οποίο χαρακτηρίζουμε εκείνο τον κοινοβουλευτισμό οριοθετημένο είναι επειδή λειτουργούσαν περιορισμοί συνταγματικοί και εξωθεσμικοί που εμποδίζαν τον εκσυγχρονισμό του.

Οι αυξημένες εξουσίες που παρείχε το σύνταγμα του 1952 στον εκάστοτε βασιλιά του έδινε το δικαίωμα παρέμβασης στην κομματική-πολιτική ζωή, ερχόμενος κάποτε σε σύγκρουση με τον λαϊκά εκλεγμένο πρωθυπουργό. Υπάρχουν πολλά παραδείγματα ανακτορικών παρεμβάσεων, με κορυφαίο και καταλυτικής σημασίας για την Ελλάδα, εκείνο της κρίσης του Ιουλίου 1965⁵².

Η διεξαγωγή διαβλητών βουλευτικών εκλογών, που νοθεύονταν είτε έμμεσα είτε άμεσα με διάφορους τρόπους για να ευνοηθεί η συντηρητική παράταξη (ΕΣ-ΕΡΕ), υπονόμει την πολιτική και κοινωνική συνοχή του τόπου. Ενδεικτικό παράδειγμα οι βουλευτικές εκλογές του 1961 που τις χαρακτήρισε βία και νοθεία⁵³.

Άλλοι τομείς περιορισμού της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας όπως ο περιορισμός της εκπροσώπησης, της λογοκρισίας, του περιορισμού των συναθροίσεων, του περιορισμού των συνδικαλιστικών ελευθεριών, συμπλήρωναν την εικόνα της οριοθέτησης⁵⁴.

Βασικός φορέας οριοθέτησης του κοινοβουλευτισμού ήταν εκτός από τον βασιλιά και τις ΗΠΑ το παρακρατικό-παραεξουσιαστικό πλέγμα εξουσίας ελεγχόμενο και κατευθυνόμενο από τον ΙΔΕΑ, όπως έχουμε ήδη αναλύσει. Η ουσία του πολιτικού προβλήματος είναι η αδυναμία της πολιτικής ηγεσίας να θέσει κάτω από κοινοβουλευτικό έλεγχο τον ΙΔΕΑ. Αυτή η αδυναμία του συστήματος προκαλεί τελικά την ανατροπή του κοινοβουλευτικού πειράματος, σταδιακά του ίδιου του θεσμού της βασιλείας, απαξιώνοντας τον ΙΔΕΑ και τις ΗΠΑ ως συμμάχου της Ελλάδας.

Εάν δεχτούμε ότι η οριοθέτηση του κοινοβουλευτισμού σκοπό είχε την ανασχεση της επιρροής του κομμουνιστικού κινήματος, πρέπει να ορίσουμε πιο συγκεκριμένα τον «κομμουνιστικό κίνδυνο», όπως τον πρόβαλε η αντικομμουνιστική προπαγάνδα.

Η επικράτηση της ΕΔΑ με κοινοβουλευτικά μέσα ήταν ένας φόβος της αστικής πλευράς, ιδιαίτερα μετά τις βουλευτικές εκλογές του 1958 όταν ήρθε δεύτερο κόμμα⁵⁵.

Μία ανάλυση της κοινοβουλευτικής δύναμης της ΕΔΑ (1951-1964) δεν φανερώνει κίνδυνο κατάληψης της εξουσίας μέσα από την κάλπη. Ο μέσος όρος των ποσοστών της ΕΔΑ ήταν 14,2% και ο μέσος όρος των βουλευτικών εδρών 30⁵⁶.

Σημειώνουμε ότι η εκδοχή να καταλάβει η ΕΔΑ την εξουσία με την βία φαίνεται επίσης ακραία, με δεδομένη την συμφωνία της Γιάλτας και πολλούς άλλους παράγοντες⁵⁷. Αν ακόμα υποθέσουμε ότι η ΕΔΑ πετύχαινε να κάνει μία ένοπλη εξέγερση καταλαμβάνοντας την εξουσία, είμαστε υποχρεωμένοι να υποθέσουμε επίσης ότι θα γινόταν στρατιωτική επέμβαση των ΗΠΑ-NATO που θα επανέφερε το status-quo, πιθανόν χωρίς σοβαρή αντίδραση από την πρώην. ΕΣΣΔ.

Αλλιώς έβλεπαν τα πράγματα οι θεωρητικοί του αντικομμουνισμού, οι οποίοι σε κλίμα ψυχολογικής προετοιμασίας, για την στρατιωτική δικτατορία του 1967, ανέπτυσαν το επιχείρημα του σχεδίου «κομμουνιστικοποίησης» της χώρας με βάση συγκεκριμένο σχέδιο, το οποίο θα ξετυλιγόταν σε δύο συγκεκριμένες φάσεις.

Σύμφωνα πάντα με τον θεωρητικό του αντικομμουνισμού Γεωργ. Γεωργαλά, σε πρώτη φάση θα γινόταν «εθνική δημοκρατική αλλαγή», με άλλα λόγια λήψη μέτρων που δεν θα υπέρβαιναν τα επιτρεπόμενα στα πλαίσια του Δυτικού Συνασπισμού. Σε δεύτερη φάση, κατά Γεωργαλά, η Ελλάδα θα χωριζόταν από τις ΗΠΑ και το NATO με ενέργειες της ΕΔΑ η οποία στην συνέχεια θα παρέδιδε την σκυτάλη στο ΚΚΕ. Έτσι η επικράτηση του ΚΚΕ θα πετύ-

χαινε: «... με συνδυασμένη εσωκοινοβουλευτική και εξωκοινοβουλευτική δράση στο χτίσιμο του ενιαίου μετώπου... με σκοπό την ανατροπή της σημερινής κυβερνήσεως και την διαδοχήν της από έναν σχήμα συνοδοιποριακού χαρακτήρος»⁵⁸.

Η αιτιολογική βάση για την επιβολή της δικτατορίας του 1967 από τους πρωταίτιους ήταν ότι υπήρχε «κομμουνιστικός κίνδυνος» από τον οποίο έσωσαν τη χώρα⁵⁹.

Ακολουθούν οι εξωγενείς παράγοντες του μετεμφυλιακού αντικομμουνισμού.

4.3. Εξωγενείς παράγοντες

Η έκβαση του Β' Παγκοσμίου Πολέμου ανέδειξε το διεθνές διπολικό σύστημα με τις ΗΠΑ και την πρώην ΕΣΣΔ. Η συγκρότηση του Κινήματος των Αδεσμεύτων (1955) ολοκληρώνει την εικόνα του συστήματος⁶⁰.

Η έκβαση του εμφυλίου στην Ελλάδα την εντάσσει στο Δυτικό Συνασπισμό με εξαρτήσεις και υποχρεώσεις κυρίως στο ΝΑΤΟ και στις ΗΠΑ. Ειδικότερα αναφέρουμε ότι από τις ΗΠΑ η χώρα έλαβε:

- Στρατιωτική βοήθεια (1950-1967) \$ 1.722 εκατ.
- Οικονομική βοήθεια (1950-1963) \$ 1.356 εκατ.

Η οικονομική βοήθεια διακόπτεται το 1963 επειδή θεωρείτο ότι η Ελλάδα πέρασε τη φάση της υποανάπτυξης⁶¹.

Η μεταπολεμική παγίωση της σοβιετικής κυριαρχίας στην Α. Ευρώπη, ζώνη επιρροής της, κωδικοποιεί τον όρο «σιδηρούν παραπετάσμα»⁶². Στην Κίνα η κατάληψη της εξουσίας από το Μάο και τους συντρόφους του⁶³, τα γεγονότα της Κορέας, όλα παράγουν φόβους στη Δύση για επέκταση της κομμουνιστικής επιρροής σε παγκόσμια κλίμακα⁶⁴.

Η συμμετοχή της Ελλάδας στον πόλεμο της Κορέας δίνει το μέτρο επιρροής των ΗΠΑ. Ο Αλ. Παπάγος δηλώνει: «... έλληνες πολεμούν επί διετίαν εις την Κορέαν με την συνείδησιν ότι η γη η οποία ευρίσκεται εκεί και ποτίζεται υπό ελληνικού αίματος αποτελεί προέκτασιν της ιδίας αυτών ιεράς γης»⁶⁵.

Η προεδρία Ντ. Αϊζενχάουερ (1953-1960) κυριαρχείται από το μακαρθισμό, μία ακραία μορφή αντικομμουνισμού στο εσωτερικό των ΗΠΑ που επηρέαζε σε κάποιο βαθμό τους συμμάχους των ΗΠΑ κυρίως την Ελλάδα⁶⁶.

Ο ίδιος ο πρόεδρος Αϊζενχάουερ πίστευε ότι ο «κομμουνισμός»

είναι εχθρική ιδεολογία με διεθνή διάσταση, αθεϊστικό χαρακτήρα, αδίστακτος στους στόχους του και ανήθικος στις μεθόδους του. Διεκήρυττε μάλιστα ότι δεν θα ησυχάσει μέχρι τα υποδουλωμένα (στον κομμουνισμό) έθνη αποκτήσουν πλήρη ελευθερία⁶⁷.

Στις ΗΠΑ τότε κυριαρχεί η θεωρία της ανάσχεσης, δηλαδή αναδίπλωσης της σοβιετικής επιρροής στον κόσμο, μία επιθετική ψυχροπολεμική προσέγγιση⁶⁸.

Από τα πολυάριθμα επεισόδια της θητείας Αϊζενχάουερ ξεχωρίζουμε την στρατιωτική επέμβαση των ΗΠΑ στο Λίβανο (1958), επειδή αποτελεί παράδειγμα πρακτικής εφαρμογής του διακηρυγμένου «Δόγματος Αϊζενχάουερ»⁶⁹.

Την ίδια οχταετία η υπογραφή συμφωνίας για βάσεις των ΗΠΑ στην Ελλάδα (1953) ενισχύει τη θέση της χώρας στο Δυτικό Στρατόπεδο⁷⁰. Παράλληλα σημειώνονται αντιφάσεις στις σχέσεις Ελλάδας-Δύσης τόσο με τον ένοπλο αγώνα της ΕΟΚΑ στην Κύπρο (1954-1959) όσο και με τα γεγονότα της «Πόλης» το 1955, πιθανόν όχι άσχετα μεταξύ τους⁷¹.

Η προεδρία Τζ. Κέννεντυ (1961-1963) η οποία, παρά τις προσδοκίες για διεθνή ύφεση και ειρήνη με χρήση ηπιότερων μορφών πάλης απέναντι στον «κομμουνιστικό κίνδυνο», κυριαρχείται από ψυχροπολεμική ένταση.

Η διακήρυξη Κέννεντυ ότι οι ΗΠΑ θα υποστούν οποιοδήποτε κόστος, οποιαδήποτε θυσία, οποιαδήποτε δοκιμασία, θα στηρίξουν οποιονδήποτε φίλο, θα αντιταχθούν σε οποιονδήποτε εχθρό (τον κομμουνισμό) για την επιτυχή επιβίωση της ελευθερίας, έδινε τον τόνο της αναμενόμενης πολιτικής.

Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι οι ΗΠΑ αναγνώρισαν επίσημα το αποτέλεσμα των βουλευτικών εκλογών της Ελλάδας (1961) επί προεδρίας Κέννεντυ, ως απόδειξη πίστης στα ιδεώδη της ελευθερίας και της αξιοπρέπειας του ατόμου. Ταυτόχρονα ο πρέσβυς των ΗΠΑ στην Αθήνα διεμήνυε ότι οι εκλογές (βίας και νοθείας) ήταν ένα τόσο δυνατό χαστούκι για τους κομμουνιστές που έκαναν τα δόντια τους να κουνηθούν⁷².

Επί προεδρίας Κέννεντυ σημειώνεται η οικοδόμηση του Τείχους του Βερολίνου (1961). Επίσης η γνωστή κρίση των πυραύλων της Κούβας (1962) κατέδειξε την επικινδυνότητα του αμερικανο-σοβιετικού ανταγωνισμού στην πυρηνική εποχή.

Μετά τη δολοφονία Κέννεντυ η προεδρία Λυντ. Τζόνσον (1963-1968), η οποία σε συνδυασμό με την ανατροπή του σοβιετικού ηγέτη Νικ Κρούτσεφ (1964), διαμόρφωνε συνθήκες παραπέρα όξυνσης του ψυχρού πολέμου. Μία από τις αμερικάνικες πολιτικές

αντίδρασης, στον παγκόσμιο ανταγωνισμό με την πρώην ΕΣΣΔ, ήταν η εκδήλωση πολλών φιλοδυτικών στρατιωτικών πραξικοπημάτων ανάμεσά τους και το ελληνικό (1967), πάντα με δικαιολογία την ύπαρξη «κομμουνιστικού κινδύνου»⁷³.

Μία άλλη πολιτική αντίδρασης των ΗΠΑ επί Τζόνσον στον «κομμουνιστικό κίνδυνο», ήταν η άμεση στρατιωτική επέμβαση. Αυτή η πολιτική είχε σαν βάση την «θεωρία ντόμινο» με ειδική αναφορά στην περιοχή της Ινδοκίνας⁷⁴.

Η «θεωρία ντόμινο» είχε σαν συνέπεια τη μεγάλη στρατιωτική εμπλοκή των ΗΠΑ στο Βιετ-Ναμ με 500.000 στρατό και προοπτική δεκαετίας όπου τελικά επικράτησε καθεστώς «υπαρκτού σοσιαλισμού». Ένα ενδεικτικό παράδειγμα άμεσης στρατιωτικής επέμβασης των ΗΠΑ σε άλλη περιοχή του κόσμου ήταν αυτή στην Δομινικανή Δημοκρατία (1965) με την συμμετοχή 22.000 στρατιωτών⁷⁵.

Έχοντας από την αρχή ορίσει την επιρροή των ΗΠΑ, ως κυρίαρχη για την Ελλάδα και ειδικότερα ως προς τον αντικομμουνισμό, δεν είχαμε πρόθεση να αγνοήσουμε την σοβιετική επιρροή. Αυτή η επιρροή περνά μέσα από το εκτός νόμου ΚΚΕ, στον βαθμό που καταφέρνει κατά περίπτωση να περάσει τις θέσεις του στην ΕΔΑ. Η ΕΔΑ ούτε την εξουσία πήρε ούτε η Ελλάδα άλλαξε καθεστώς και στρατόπεδο. Έτσι η υπαρκτή σοβιετική επιρροή στην Ελλάδα μπορεί να εξετασθεί και να αναλυθεί σαν δευτερεύουσας σημασίας για την πορεία της χώρας⁷⁶.

Οι ελληνο-σοβιετικές σχέσεις, στην υπό εξέταση περίοδο δεν ήταν ικανοποιητικές. Αναφέρουμε σε συντομία γεγονότα, όπως η επίσκεψη του σοβιετικού υπουργού εξωτερικών Δημ. Σεπίλωφ στην Αθήνα το 1956, τις επισκέψεις δύο «αστών» πολιτικών στη Μόσχα του Σοφ. Βενιζέλου (1959) και του Σπ. Μαρκεζίνη (1959). Οι απειλές Κρούτσεφ κατά της Ελλάδας ότι θα κονιορτοποιήσει τον Παρθενώνα σε περίπτωση πυρηνικού πολέμου και εφόσον η χώρα φιλοξενούσε στο έδαφός της πυραύλους των ΗΠΑ έδιναν αρνητικό τόνο. Οι δηλώσεις του σοβιετικού υπουργού εξωτερικών Αντρ. Γκρομύκο για το Κυπριακό, που κρίθηκαν επιζήμιες για την ελληνο-κυπριακή πλευρά, είχαν σαν συνέπεια την ακύρωση επίσημης επίσκεψης στη Μόσχα το 1965 του πρωθυπουργού Γεωργ. Παπανδρέου⁷⁷.

Πέρα από τους δύο άξονες του διπολισμού αναδεικνύεται μία τρίτη κίνηση χωρών στο διεθνές σύστημα, κυρίως πρώην αποικιών και όχι μόνο, γνωστή ως Κίνημα των Αδελμεύτων, με σημείο εκκίνησης τη διάσκεψη του Μπαντούγκ της Ινδονησίας το 1955 και τη συμμετοχή 30 χωρών⁷⁸.

Οι Αδέσμευτοι είχαν σαφείς τοποθετήσεις ως προς το διεθνές σύστημα αλλά και κάποια κοινά γνωρίσματα για τη διαμόρφωση πολιτικο-οικονομικών καθεστώτων στο εσωτερικό των χωρών τους⁷⁹.

Το ερώτημα είναι αν υπήρχε επιρροή του Κινήματος των Αδεσμεύτων σε συγκεκριμένες πολιτικές δυνάμεις στο εσωτερικό της Ελλάδας. Υπήρχε δηλαδή πρόταση κάποιων δυνάμεων να αποχωρήσει η Ελλάδα από το Δυτικό Συνασπισμό και να προσχωρήσει στους Αδέσμευτους; Σημειώνουμε βέβαια ότι για τον επίσημο αντικομμουνισμό δεν ήταν σαφής ο διαχωρισμός Ανατολικού Συνασπισμού-Κινήματος Αδεσμεύτων. Τόσο οι ΗΠΑ-NATO όσο και η εσωτερική κυρίαρχη εξουσία ήθελαν οπωσδήποτε να μείνει η Ελλάδα στη Δύση⁸⁰.

5. Συμπεράσματα

Εξετάσαμε και αναλύσαμε το φαινόμενο της κρατικής βίας στη μετεμφυλιακή Ελλάδα (1950-1967), ως προς την κυριότερη μορφή της που ήταν ο αντικομμουνισμός.

Έχοντας αναλύσει το θεωρητικό πλαίσιο του φαινομένου και σχηματοποιώντας το εργαστήρι προτάσεων, κάναμε σύντομη ιστορική αναδρομή στον αντικομμουνισμό του ελληνικού μεσοπολέμου. Διερευνήσαμε το φαινόμενο ως προς τις εκφάνσεις, τους εκτελεστικούς φορείς, τους πολιτικούς παράγοντες (εσωτερικούς και εξωγενείς), τις κοινωνικές και οικονομικές παραμέτρους. Συμπεραίνουμε τα ακόλουθα:

- α) Παρατηρείται έξαρση του φαινομένου του αντικομμουνισμού (ι-δεολογικού-νομοθετικού-υλικού), σε όλη την διάρκεια της περιόδου που εξετάζουμε.
- β) Ο κυριότερος παράγοντας έξαρσης του φαινομένου είναι ιστορικοπολιτικός, με ρίζες στην εμπόλεμη περίοδο της χώρας (1940-1949), ειδικότερα όμως στον ελληνικό εμφύλιο (1944-1949).
- γ) Τεκμηριώνεται σαφής σχέση του εγχώριου αντικομμουνισμού, με τις προσεγγίσεις της Δύσης, ειδικότερα των Η.Π.Α., για τον «κομμουνιστικό κίνδυνο» εσωτερικό και διεθνή ως προς τις μεθόδους αντιπαράθεσης μαζί του.
- δ) Υπάρχει αναλογική σχέση της ποιότητας λειτουργίας του κοινοβουλευτισμού με τον αντικομμουνισμό.
- ε) Οι δυσκολίες ανοικοδόμησης της οικονομίας, η ραγδαία κοινωνικοοικονομική ανάπτυξη, η έλλειψη πολιτικής δίκαιης ανακατα-

νομής του εθνικού εισοδήματος, οι υψηλές δαπάνες για εξοπλισμούς, η σχεδόν ανυπαρξία κοινωνικού κράτους στα δυτικοευρωπαϊκά πρότυπα, ενισχύουν τον αντικομμουνισμό του εξαναγκασμού, αντί για μία ήπια προσέγγιση πειθούς στα πλαίσια του κοινοβουλευτικού διαλόγου⁸¹.

Η στρατιωτική δικτατορία που ακολούθησε την περίοδο που εξετάσαμε αποτελεί παράγοντα έξαρσης, όχι μόνον του αντικομμουνισμού αλλά μιάς γενικευμένης καταστολής λόγω της φύσης του πολιτεύματος.

Τέλος αξίζει να σημειωθεί ότι η μεταπολίτευση του 1974 είναι αυτή που κατήργησε τον επίσημο αντικομμουνισμό με συμβολή όλων των κυβερνήσεων από το 1974 μέχρι το 1989.

Πολιτικές πράξεις όπως η νομιμοποίηση του ελληνικού κομμουνιστικού κινήματος, η αναγνώριση της εθνικής αντίστασης, ο επαναπατρισμός των πολιτικών προσφύγων και η ψήφιση νόμου για την άρση των συνεπειών του εμφυλίου καταργούν τον επίσημο αντικομμουνισμό⁸².

Σημειώσεις

1. Ο αντικομμουνισμός δεν μπορεί να θεωρηθεί ιδεολογία παρά ιδεολόγημα και μάλιστα αρνητικό.

2. Όλη η ανάλυση στο: Δημ. Ψύλλας, *Πρόβλημα Αντικομμουνιστικής Βίας: Σύγκριση Δύο Περιόδων 1956-1963, 1974-1981*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα, 1996, σελ. 60-61.

3. Ο αντικομμουνισμός καταργείται με τη νομιμοποίηση του κομμουνιστικού κινήματος το 1974. Παραπέρα εκκρεμότητες που συνδέονται με τον αντικομμουνισμό ως προς την κατοχή και τον εμφύλιο ρυθμίζονται αργότερα, όπως η αναγνώριση της εθνικής αντίστασης (1982) και η άρση των συνεπειών του εμφυλίου (1989).

4. Παν. Καλογεράτος, *Οι Πολιτικοί Θεσμοί*, Α' τόμ., εκδ. Σάκκουλας, Αθήνα, 1985, σελ. 68.

5. Αγγ. Ελεφάντης, *Μας Πήραν την Αθήνα...*, εκδ. Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2003, σελ. 136-137. Για την ανάλυση της εθνικοφροσύνης ως ιδεολογίας του τρόμου και της ενοχοποίησης βλέπε στο ίδιο: σελ. 135-152. Ειδικότερα για τη συναίνεση και από τμήμα του φιλελεύθερου-κέντρου χαρακτηριστική είναι η τοποθέτηση του Γεωργ. Παπανδρέου: «... Απευθύνομεν κατά την στιγμήν αυτήν της βαθείας μας συγκινήσεως από την μνήμην του παρελθόντος ευγνώμονα χαιρετισμόν προς τον μέγαν Ηγέτην της Μεγ. Βρετανίας, τον Ουίλστον Τσώρτσιλ. Εις εκείνον μόνον εύρομεν ανταπόκρισιν,

εκείνος εβοήθησε μέχρι τέλους. Το έθνος θα του είναι αιωνίως ευγνώμον. Και ο κομμουνισμός συνετρίβη τον Δεκέμβριον». Βλέπε, Γεώργ. Λεονταρίτης, *Ποιοι Ήθελαν τα Δεκεμβριανά*, εκδ. Φιλιππότης, Αθήνα, 1986, σελ. 44.

6. R. Bissel, *Varieties of Political Repression*, Praeger, New York, 1986, σελ. 9-10.

7. Για την κρατική βία γενικά βλέπε, E. Mickolus, *The Literature of Terrorism*, Greenwood Press, Westport-Connecticut, 1980.

Σημειώνουμε επίσης ότι οι θεωρητικοί του αντικομμουνισμού τον όριζαν «διαλεκτικά» σαν άρνηση της άρνησης που συνιστά θετική ιδεολογική θέση. Επίσης θεωρούσαν τον κομμουνισμό εχθρό του έθνους, της δημοκρατίας, των εργαζομένων, της προόδου, της εθνικής ασφάλειας, της ειρήνης, της εδαφικής ακεραιότητας (Μακεδονικό), του χριστιανισμού, του πολιτισμού γενικότερα. Για όλα αυτά βλέπε, Γεώργ. Γεωργάλας, «Η ιδεολογία του αντικομμουνισμού», περ. *Σοβιετολογία*, τόμ. 2, τεύχ. 10, Οκτώβριος 1961, σελ. 579-594, 632-636.

8. A. Berkman, *ABC of Anarchism*, Freedom Press, London, 1964.

9. Χρησιμοποιούμε τον όρο «εξαρτησιακή» από μετάφραση του ισπανικού όρου «dependencia» ο οποίος αντιπροσωπεύει την εν λόγω σχολή. Βλέπε, F.H. Cardoso, E.F. Faletto, *Dependency and Development in Latin America*, University of California Press, Berkeley California, 1978.

10. Πρόκειται για τις πέντε θεωρητικές προτάσεις του L. Hamilton περί μελέτης της κρατικής βίας. Ειδικότερα βλέπε, Alf. Schmid, Alb. Jongman, *Political Terrorism*, Transaction Books, New Brunswick, Canada, 1988, σελ. 65-67.

11. A. Dallin, G.A. Breslauer, *Political Terror in Communist Systems*, Stanford University Press, Stanford California, 1970.

12. Dav. Easton, *A Systems Analysis of Political Life*, John Wiley and Sons, New York, 1965.

13. Am. Perlmutter, *Modern Authoritarianism, A Comparative Institutional Analysis*, Yale University Press, New Haven Connecticut, 1981.

14. Guil. O' Donnel, *Modernization and Bureaucratic Authoritarianism*, University of California Press, Berkeley California, 1973.

15. Ted. Rob Gurr, Anger, *Violence and Politics*, Englewood Cliffs, Prentice Hall, New Jersey, 1972.

16. Δημ. Δημητράκος, *Πολιτική Εξουσία και Επανάσταση*, εκδ. Εξάντας, Αθήνα, 1976.

17. Η προσέγγιση της πολιτικής και κοινωνικοοικονομικής ανάπτυξης, χρησιμοποιείται εδώ με τα αυστηρά μεθοδολογικά κριτήρια και τον εμπειριστατωμένο θεωρητικό προβληματισμό του καθηγητή Κλεομ. Κουτσούκη, ο οποίος είναι ο εισηγητής των προσεγγίσεων αυτών στην Ελλάδα. Βλέπε, α) Κλεομ. Κουτσούκης, *Η Πολιτική και Κοινωνικοοικονομική Ανάπτυξη στην Ελλάδα*, εκδ. Αναστασίου, Αθήνα, 1988, σελ. 19-154· β) του ιδίου, *Η Πολιτική Ανάπτυξη*, εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα, 1999, σελ. 83-239 και 241-283.

18. Αντ. Σολάρο, *Ιστορία του Κομμουνιστικού Κόμματος Ελλάδας*, εκδ. Πλειάς, Αθήνα, 1975, σελ. 13-18.

19. Δημ. Ψύλλας, «Ο αντικομμουνισμός στον μεσοπόλεμο», *Το Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών*, τόμ. Θ', τεύχ. 32, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας - εκδ. Παπαζήσης, Βόλος - Αθήνα, Μάιος 2002, σελ. 57-90.

20. Αντ. Σολάρο, *Ιστορία του...*, όπ. παρ., σελ. 47-49.

21. Δημ. Ψύλλας, «Ο αντικομμουνισμός...», *Το Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών*, όπ. παρ., σελ. 65-67.

22. Βλέπε, J.R. Wegs, *Europe Since 1945*, St. Martin's Press, New York, 1984, σελ. 12-17. Αναλυτικότερη εξιστόρηση των ιστορικών εξελίξεων στην: *Εγκυκλοπαίδεια Columbia*, Columbia University Press, New York, 1979, λήμματα: Βελγία, τόμ. 3, σελ. 740-741. Βουλγαρία, τόμ. 4, σελ. 1020-1021. Γερμανία (East), τόμ. 9, σελ. 2689-2690. Ουγγαρία, τόμ. 11, σελ. 3220-3221. Επίσης: *Εγκυκλοπαίδεια Πάπυρος-Λαρούς*, 12 τόμοι, εκδ. Πάπυρος, Αθήνα, 1964, λήμματα: Αλβανία, τόμ. 2, σελ. 336. Ένωσις Σοβιετικών Σοσιαλιστικών Δημοκρατιών, τόμ. 6, σελ. 559-560. Πολωνία, τόμ. 11, σελ. 289. Ρουμανία, τόμ. 11, σελ. 631. Επανερχόμενοι στον ελληνικό εμφύλιο φαίνεται ότι οι σοβιετικοί τηρούσαν τις διεθνείς δεσμεύσεις τους. Ενδεικτικό είναι το τηλεγράφημα Σπυριδώνωφ από Σόφια προς ΚΚΕ που έμμεσα εκφράζει τον Στάλιν: «... η ένσπλη ενίσχυση προς τους έλληνες συντρόφους απέξω είναι γενικά αδύνατη. Βοήθεια από μέρους της Βουλγαρίας ή Γιουγκοσλαβίας σήμερα λίγο θα βοηθήσει τους έλληνες συντρόφους... (οι του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ) να δείξουν εξαιρετική ευλυγισία... να περιμένουν ευνοϊκότερη στιγμή για πραγματοποίηση δημοκρατικού τους προγράμματος...». Βλέπε, Γεώργ. Λεονταρίτης, *Ποιοι Ήθελαν...*, όπ. παρ., σελ. 154.

23. Το πολίτευμα πηγάζει από τον εμφύλιο με τις βουλευτικές εκλογές του 1946 και το δημοψήφισμα της ίδιας χρονιάς (βασιλεία 68,4%). Βλέπε, Ηλ. Νικολακόπουλος, *Η Καχεκτική Δημοκρατία*, εκδ. Πατάκης, Αθήνα, 2001, σελ. 74-77, 88-91. Για ενδελεχή ανάλυση του μετεμφυλιακού αντικομμουνισμού (1956-1963), Δημ. Ψύλλας, *Πρόβλημα Αντικομμουνιστικής...*, όπ. παρ., σελ. 46-48.

24. Βλέπε, Νικ. Αλιβιζάτος, *Οι Πολιτικοί Θεσμοί σε Κρίση*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα, 1986, σελ. 459-479, 499-482. Για τα στοιχεία που παρουσιάζουμε έγινε συνυπολογισμός από πίνακες περιεχομένων της Εφημερίδας της Κυβερνήσεως, εφημ. *Αυγή*, 10-1-1975. Επίσης, Νικ. Ψυρούκης, *Ιστορία της Σύγχρονης Ελλάδας*, Β' τόμ, εκδ. Επικαιρότητα Ο.Ε., Αθήνα, 1983, σελ. 96-97.

Για ένα ατομικό δελτίο νομιμοφροσύνης που επέχει θέση υπεύθυνης δήλωσης, μιας δήλωσης (άρθρο 4 παράγραφος 3, Α.Ν. 516/1948) αρχαικής προέλευσης βλέπε, Δημ. Ψύλλας, *Πρόβλημα Αντικομμουνιστικής...*, όπ. παρ., σελ. 238-244, στο παράρτημα Ε.

25. Μελ. Μελετόπουλος, *Ιδεολογία του Δεξιού Κράτους 1949-1967*, εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα, 1993, σελ. 40-54.

26. *Όπ. παρ.*, σελ. 51-52.

27. *Όπ. παρ.*, σελ. 103-104.

28. *Όπ. παρ.*, σελ. 59-61.

29. Βλέπε Κωστ. Τσουκαλάς, *Η Ελληνική Τραγωδία*, εκδ. Νέα Σύνορα - Α.Α. Λιβάνης, Αθήνα, 1981, σελ. 181.

30. Μελ. Μελετόπουλος, *Ιδεολογία του...*, όπ. παρ., σελ. 85.
31. Ανάλυση περιεχομένου από:
- α) Εφημερίδα *Ακρόπολις*, 15-2-1956, 19-2-1956, 11-12-1957, 2-9-1961, 13-6-1962, 2-3-1963.
- β) Εφημερίδα *Βραδυνή*, 2-9-1961, 13-6-1962, 2-3-1963.
32. Ηλ. Νικολακόπουλος, *Η Καχεκτική...*, όπ. παρ., σελ. 102. Πρέπει να τονίσουμε ότι οι χαρακτηρισμοί «προδοσία» και «έγκλημα» ξεκινάει από τον τρόπο που η αντικομμουνιστική πλευρά έβλεπε τον εμφύλιο ακόμα και την κατοχή. Ενδεικτικό παράδειγμα οι απόψεις του Νικ. Πλαστήρα: «... οι της Άκρας Αριστεράς πιστεύουν ότι έχουν την παμφηφίαν του λαού και ότι αυτοί απηλευθέρωσαν την Ελλάδα... Αυτά είναι ουτοπίες... Εγώ δεν παραδέχομαι ότι τα αντάρτικα σώματα απηλευθέρωσαν την Ελλάδα. Η Ελλάς απηλευθερώθει από την γενικήν εξέλιξιν του πολέμου». Βλέπε, Γεώργ. Λεονταρίτης, *Ποιοι Ήθελαν...*, όπ. παρ., σελ. 92-93.
33. Τασ. Βουρνάς, *Ιστορία της Σύγχρονης Ελλάδας*, εκδ. Αφοί Τολιδή Ο.Ε. χ.ημ., Αθήνα, σελ. 60.
34. Γιαν. Παπαδημητρίου, *Η Αναλαμπή της Αριστεράς*, εκδ. Φιλίστωρ, Αθήνα, 2001, σελ. 60-61. Επίσης ο Παπανδρέου εξίσωνε τα άκρα δηλώνοντας: «Φασισμός και κομμουνισμός, φασισμός της δεξιάς και φασισμός της αριστεράς δεν δικαιούνται να είναι νόμιμα κόμματα της Δημοκρατίας». Βλέπε, περ. *Σοβιετολογία*, τόμ. 2, τεύχ. 3, Μάρτιος 1961, σελ. 173. Τέλος αναγνώριζε ότι η ΕΔΑ δεν είναι κομμουνιστικό κόμμα αλλά σημείωνε ότι όλοι οι κομμουνιστές βρίσκονται μέσα στην ΕΔΑ. Βλέπε όπ. παρ., σελ. 181.
35. Ολόκληρη η ανάλυση περιεχομένου (1956-1963) και την (1974-1981) στο: Δημ. Ψύλλας, *Πρόβλημα Αντικομμουνιστικής...*, όπ. παρ., σελ. 62-69.
- Επίσης για τα έντυπα που κυκλοφορούσαν βλέπε, Στρ. Μπουρνάζος, «Το ελληνικό αντικομμουνιστικό έντυπο 1957-1967», περ. *Αρχαιοτάξιο*, τεύχ. 5, Μάιος 2003, σελ. 52-63.
36. Γεώργ. Γεωργαλάς, *Κομμουνισμός. Η Άρνησις της Αρνήσεως*, Υπουργείον Προεδρίας της Κυβερνήσεως χ.ημ., Αθήνα.
37. *Η Αγωγή του Στρατιώτου και Παντός Έλληνος*, Γενικόν Επιτελείον Στρατού, Αθήνα, 1954, σελ. 241.
38. Παυλ. Πετρίδης, *Δολοφονία Λαμπράκη. Ανέκδοτα Ντοκουμέντα (1963-1966)*, εκδ. Προσκήνιο, Αθήνα, 1995.
39. Ανδρ. Λεντάκης, *Παρακρατικές Οργανώσεις και η 21η Απριλίου*, εκδ. Καστανιώτης, Αθήνα, 1975, σελ. 103-110.
40. Τασ. Βουρνάς, *Ιστορία της...*, όπ. παρ., σελ. 10 και 210-211.
41. Αναφερόμαστε σε γεγονότα όπως: Η δίκη των αεροπόρων (1951), η εκτέλεση Μπελογιάννη (1952), οι δίκες για κατασκοπεία (1952-1954), η δίωξη συγγραφέων για ενασχόληση με «μαρξιστικά» κείμενα (π.χ. Βουρνάς, Στοματίου), η εκτέλεση Πλουμπίδη (1954), η δολοφονία Λαμπράκη (1963).
42. Στέργ. Μπαμπανάσης, «Οι Οικονομικές Πτυχές του Εμφυλίου», στο: Κλ. Κουτσούκης, Ιωάν. Σακκάς (επιμ.), «*Πτυχές του Εμφυλίου Πολέμου*, εκδ. Φιλίστωρ, Αθήνα, 2000, σελ. 39-53. Επίσης, Δημ. Ζαφειρόπουλος, *Ο Αντισυμμοριακός Αγών 1945-1949*, χ. εκδ., Αθήνα, 1956. Επίσης, *Σύντομη*

Ιστορία του ΚΚΕ, μέρ. Α', Κεντρική Επιτροπή του ΚΚΕ, Αθήνα, 1956, σελ. 285-286.

43. Εφημερίδα *Ελευθερία*, 10-4-1953. Σημειώνουμε ότι η ισοτιμία δολ. - λαρίου ΗΠΑ-δραχμής παρέμενε στην αναλογία \$1/30 δρχ. για είκοσι χρόνια (1953-1973).

44. Νικ. Μουζέλης, *Νεοελληνική Κοινωνία, Όψεις Υποανάπτυξης*, εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα, 1996, σελ. 343-438.

45. Μελ. Μελετόπουλος, *Η Δικτατορία των Συνταγματαρχών*, εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα, 1996, σελ. 343-438.

46. Επεξεργασία στοιχείων από τις Στατιστικές Επετηρίδες της Ελλάδας - ΕΣΥΕ, 1951-1971.

47. Επεξεργασία στοιχείων από τις Στατιστικές Επετηρίδες της ΕΣΥΕ, 1930-1938, 1961, 1971, 1981.

48. Βλέπε, Νικ. Ψυρούκης, *Ιστορία...*, Β' τόμ., όπ. παρ., σελ. 33-35.

49. Επεξεργασία στοιχείων από την ΕΣΥΕ. Στατιστική Επετηρίς της Ελλάδος, 1957-1963.

50. Γιαν. Παπαδημητρίου, *Η Αναλαμπή...*, όπ. παρ. σελ. 70-72.

51. Ποτ. Παρασκευόπουλος, *Γεώργιος Παπανδρέου*, εκδ. Φυτράκης ο Τύπος, Αθήνα, 1988, σελ. 153.

52. Δημ. Χαράλαμπος, *Στρατός και Πολιτική Εξουσία*, εκδ. Εξάντας, Αθήνα, 1985.

53. Βλέπε, Ηλ. Νικολακόπουλος, *Η Καχεκτική...*, όπ. παρ., σελ. 264-292.

Σημειώνουμε ότι σε όλες σχεδόν τις βουλευτικές εκλογές (1950-1964) υπήρχαν περιορισμοί (π.χ. επιτηρούμενη ζώνη, τρόπος ψηφοφορίας ένστολων κλπ.). Παράλληλα σχεδόν σε κάθε αναμέτρηση άλλαζε ο εκλογικός νόμος (π.χ. απλή αναλογική το 1950, μικτό το 1951, πλειοψηφικό 1952, τριφασικό το 1956 κ.λπ.). Ακόμα και στις δημοτικές εκλογές (1951-1964) γίνονταν ανάλογες μεθοδεύσεις. Για τα εκλογικά συστήματα βλέπε, όπ. παρ., 1950, σελ. 103-104· 1951, σελ. 132-133· 1952, σελ. 159-160· 1956, σελ. 196-197· 1958, σελ. 225-226· 1961, σελ. 265-266· 1963 και 1964, σελ. 304-305). Για τις δημοτικές εκλογές, όπ. παρ., 1951, σελ. 128-129· 1954, σελ. 186-188· 1959, σελ. 258-260· 1964, σελ. 343-346.

54. Δημ. Ψύλλας, *Πρόβλημα Αντικομμουνιστικής...*, όπ. παρ., σελ. 94-97.

55. Ηλ. Νικολακόπουλος, *Η Καχεκτική...*, όπ. παρ., σελ. 225-251. Σημειώνουμε ότι πρόδρομος της ΕΔΑ στις βουλευτικές εκλογές του 1950 ήταν η Δημοκρατική Παράταξις (9,7%, 18 έδρες από 250). Όπ. παρ., σελ. 106-108.

56. Βλέπε, Ιωάν. Παπαθανασίου, *Ενιαία Δημοκρατική Αριστερά 1957-1967. Το Αρχείο της*, ΑΣΚΙ-ΕΚΚΕ - εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα, 2001. Επίσης επεξεργασία αποτελεσμάτων βουλευτικών εκλογών από τον Ηλ. Νικολακόπουλος, *Η Καχεκτική...*, όπ. παρ.

57. Βλέπε, Γιαν. Γιανουλόπουλος, *Ο Μεταπολεμικός Κόσμος*, εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα, 1992, σελ. 70-73.

58. Βλέπε, Γεώργ. Γεωργαλάς, «Η σύγχρονη στρατηγική και τακτική της κομμουνιστικής επαναστάσεως στην Ελλάδα», περ. *Σοβιετολογία*, τόμ. 2,

τεύχ. 5, Μάιος 1961, σελ. 259-263. Για τον «κομμουνιστικό κίνδυνο» στην Ελλάδα με την μορφή της κατασκοπείας βλέπε, Γεώργ. Γεωργαλάς, «Η κομμουνιστική κατασκοπεία εις την Ελλάδα», *όπ. παρ.*, σελ. 274-280. Ειδικότερα για τον τρόπο που ο αντικομμουνισμός έβλεπε τον ρόλο της ΕΔΑ βλέπε, Γεώργ. Γεωργαλάς, «Ο κομμουνισμός στην Ελλάδα. Το πρόγραμμα της ΕΔΑ: Τι είναι η (εθνική δημοκρατική αλλαγή)», *περ. Σοβιετολογία*, τόμ. 2, τεύχ. 9, Σεπτέμβριος 1961, σελ. 561-571.

Επίσης αναφέρουμε το ρόλο της εφημερίδας *Ελεύθερος Κόσμος* στην ψυχολογική προπαγανδιστική προετοιμασία για την έλευση της δικτατορίας, της οποίας υπήρξε επίσημο όργανο.

59. Γεώργ. Παπαδόπουλος, *Το Πιστεύω μας*, Δ' τόμ., Γενική Γραμματεία Τύπου και Πληροφοριών, Αθήνα, 1972, σελ. 125.

60. O.R. Holsti et. al. (επιμ.), *Change in the International System*, Westview Press, Boulder, Colorado, 1980.

61. Για την στρατιωτική βοήθεια βλέπε, Κωστ. Μαρδάς, *Η Ελλάδα στα Δίκτυα των Βάσεων*, εκδ. Καστανιώτης, Αθήνα, 1990, σελ. 442. Για την οικονομική βοήθεια, Νικ. Ψυρούκης, *Ιστορία...*, *όπ. παρ.*, Β' τόμ., σελ. 69-70.

62. Ad. Ulam, *Expansion...*, *όπ. παρ.*, σελ. 424-425.

63. Rob. V. Daniels (επιμ.), *A Documentary History of Communism*, University Press of New England, London, 1984, σελ. 181-185.

64. Th. Bailey, Dav. Kennedy, *The American Pageant*, Β' τόμος, D.C. Heath and Company, Lexington, Massachusetts, 1979, σελ. 854-856.

65. Ο απολογισμός της συμμετοχής των 10.451 ελλήνων οπλιτών και αξιωματικών στον πόλεμο της Κορέας ήταν 195 νεκροί και 610 τραυματίες. Κωστ. Μαρδάς, *Η Ελλάδα...*, *όπ. παρ.*, σελ. 40-41.

66. Βλέπε, R.M. Freeland, *The Truman Doctrine and the Origins of MacCarthyism*, Praeger, New York, 1971, σελ. 293 και 294-296.

67. Βλέπε, Ch. Kegley, Eng. Wittkopf, *American Foreign Policy*, St. Martin's Press, New York, 1982, σελ. 47.

68. Ο όρος ανάσχεση (containment) αποδίδεται στον Τζ. Κένναν, πρόεδρο των ΗΠΑ στη Μόσχα. Ο Κένναν δημοσίευσε ανώνυμο άρθρο με την υπογραφή (X), στο οποίο εξηγεί τις απόψεις του για τον τρόπο ανάσχεσης της σοβιετικής επιρροής στον κόσμο. Βλέπε, (X) (George Kennan), «The Sources of Soviet Conduct», *Foreign Affairs*, 25-7-1947, σελ. 566-582.

69. Σύμφωνα με το «Δόγμα Αϊζενχάουερ» οι ΗΠΑ αναλαμβάνουν την ευθύνη παροχής οικονομικής και στρατιωτικής βοήθειας σε όποια χώρα της Μέσης Ανατολής απειλείται από τον «κομμουνιστικό κίνδυνο». Ειδικότερα για την περίπτωση του Λιβάνου σημειώνουμε ότι η κυβέρνηση των ΗΠΑ δήλωνε ότι τις αμερικανικές δυνάμεις προσκάλεσε η φιλοδυτική κυβέρνηση του προέδρου Καμιλ Σιαμούν. Βλέπε, Ch. Kegley, Eng. Wittkopf, *American...*, *όπ. παρ.*, σελ. 107-109.

70. Για τα κύρια άρθρα της συμφωνίας του 1953 βλέπε, Κωστ. Μαρδάς, *Η Ελλάδα...*, *όπ. παρ.*, σελ. 58-59.

71. Για το κυπριακό βλέπε, Πανταζής Τερλεξής, *Διπλωματία και Πολιτική του Κυπριακού. Ανατομία ενός Λάθους*, εκδ. Κέρδος, Αθήνα, 2004. Για

τα γεγονότα της «Πόλης» βλέπε, Τασ. Βουρνάς, *Ιστορία...*, όπ. παρ., σελ. 99-99.

72. Για την διακήρυξη βλέπε, περ. *Σοβιετολογία*, τόμ. 2, τεύχ. 1, Ιανουάριος 1961, σελ. 3-4. Γενικότερα για την περίοδο Κέννεντυ, R. Hilsman, *To Move a Nation*, Praeger, New York, 1970. Για το μήνυμα του πρέσβυ των ΗΠΑ προς Ουάσινγκτον για τις βουλευτικές εκλογές του 1961, Ηλ. Νικολακόπουλος, *Η Καχεκτική...*, όπ. παρ., σελ. 264.

73. Επί Τζόνσον εκδηλώνονται αντιδυτικά πραξικοπήματα (π.χ. Αλγερία, Ν. Υεμένη) και αντικομμουνιστικά (π.χ. Ελλάδα, Ινδονησία, Βραζιλία). Για την Ελλάδα (1967) υπάρχει το ερώτημα της υφής και του βαθμού ανάμειξης των ΗΠΑ. Για την πενταετία Τζόνσον βλέπε, Th. Bailey, Dav. Kennedy, *The American...*, όπ. παρ., Β' τόμ., σελ. 883-892. Για μια θεωρητική προσέγγιση του φαινομένου των πραξικοπημάτων στο: Don L. Horowitz, *Coup Theories and Officers Motives*, Princeton University Press, Princeton, New Jersey, 1980. Για την σχέση ΗΠΑ - 21ης Απριλίου βλέπε, Αλεξ. Παπαχελάς, *Ο Βιασμός της Ελληνικής Δημοκρατίας*, εκδ. Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα, 1997.

74. Σύμφωνα με τη «θεωρία ντόμινο» εάν σε μία χώρα η εξουσία καταληφθεί από το κομμουνιστικό κίνημα, τότε υπάρχει πιθανότητα να ακολουθήσουν γειτονικές χώρες, η μία μετά την άλλη διαδοχικά όπως τα ζάρια του ντόμινο μέχρι να «κομμουνιστικοποιηθεί» ολόκληρη η περιοχή. Με αυτή τη λογική οι ΗΠΑ στήριζαν στρατιωτικά το Νότιο Βιετνάμ ώστε να μείνει φιλοδυτικό αλλά μαζί του όλη η Ινδοκίνα. Βλέπε, Ch. Kegley, Eng. Wittkopf, *American...*, όπ. παρ., σελ. 115-116.

75. Όπ. παρ., σελ. 107-108.

76. Αν και η σοβιετική επιρροή στην Ελλάδα δεν ήταν κυρίαρχη οπωσδήποτε υπήρχε και έπαιζε ρόλο στο βαθμό που εκτιμούσαν οι φορείς του αντικομμουνισμού και ανάλογα ασκούσαν καταστολή. Για την τελευταία τριετία Στάλιν (1950-1953) βλέπε: *A Documentary...*, όπ. παρ., σελ. 172-173. Για την περίοδο της συλλογικής σοβιετικής ηγεσίας μετά Στάλιν (1953-1958) βλέπε, όπ. παρ., σελ. 223-244.

Για τη σοβιετική στρατιωτική επέμβαση στην επαναστατημένη Ουγγαρία το 1956 βλέπε, όπ. παρ., σελ. 234-241. Για την περίοδο Κρούτσεφ και ειδικότερα την αντικομμουνιστική εκτίμηση της τακτικής συνεργασίας των Κ.Κ. με κεντρώες και σοσιαλδημοκρατικές δυνάμεις βλέπε, σημείωση 58.

Για την περίοδο Μπρέσνιεφ (1964-1982) και ειδικότερα το «Δόγμα Μπρέσνιεφ» με εφαρμογή στην επαναστατημένη π. Τσεχοσλοβακία (1968-Ανοιξη της Πράγας) βλέπε, όπ. παρ., σελ. 336-339.

77. Τον Ιανουάριο του 1965 ο Γκρομύκο σε συνέντευξη που παραχώρησε στην Εφημερίδα Ισβέστια υποστήριξε την ομοσπονδιακή λύση του Κυπριακού, αντί για την αυτοδιάθεση. Για μια χρονολογική προσέγγιση βλέπε, Δημ. Κώνστας, *Για την Εξωτερική Πολιτική*, εκδ. Παπαζήσης, χ.ημ., Αθήνα, σελ. 241.

78. Για τη διαδικασία ανεξαρτητοποίησης των αποικιών βλέπε, Les.

Rubin, Br. Weinstein, *Introduction to African Politics*, Holt, Rinehart and Winston, New York, 1977, σελ. 306-308.

Για τις ιδεολογικές θέσεις του Κινήματος των Αδεσμεύτων βλέπε, *όπ. παρ.*, σελ. 283-286. Γενικά για τα γεγονότα που κατέληξαν στη διάσκεψη του Μπαντούγκ βλέπε, *Εγκυκλοπαίδεια Πάπυρος...*, *όπ. παρ.*, σελ. 335.

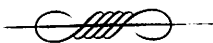
79. *Όπ. παρ.*, σελ. 286-291.

80. Κάθε νύξη για εθνική ανεξαρτησία, αντίθεση στη συμμαχία της Ελλάδας με τις ΗΠΑ και το NATO έστω και αν δεν ταυτιζόταν με τακτικές του ΚΚΕ αλλά ελληνοκεντρισμό ή ειλικρινή συμπάθεια προς τους Αδέσμευτους, θεωρείτο ύποπτη «ουδετεροφιλία» «συνοδοιποριακού τύπου» από το επίσημο κράτος. Οποσδήποτε σε κάποιους πολιτικούς κύκλους θα υπήρχαν τέτοιες τάσεις χωρίς όμως σημαντική επιρροή. Η αντικομμουνιστική προπαγάνδα διέδιδε ότι ο κομμουνισμός με την καλλιέργεια ουδετερόφιλων τάσεων επιδίωκε τη διάσπαση του Δυτικού Στρατοπέδου, τον ψυχολογικό και υλικό αφοπλισμό ορισμένων χωρών, την καταβρόχθισή τους από τον Ανατολικό Συνασπισμό. Σημείωνε μάλιστα ότι αυτά ισχύουν ειδικά για την Ελλάδα η οποία λόγω της γεωστρατηγικής της θέσης ήταν αδύνατο να επιζήσει ουδέτερη. Για όλο το σκεπτικό βλέπε, Γεώργ. Γεωργαλάς, «Η ιδεολογία του αντικομμουνισμού», περ. *Σοβιετολογία*, τόμ. 2, τεύχ. 10, Οκτώβριος 1961, σελ. 634-635. Απόψεις υπέρ των Αδεσμεύτων εκδηλώνονται πιο φανερά στην μεταπολίτευση με την ίδρυση του ΠΑΣΟΚ. αλλά έμειναν σε θεωρητικό επίπεδο. Βλέπε, John Loulis, «Papandreou's Foreign Policy», *Foreign Affairs*, LXIII, χειμώνας - άνοιξη 1984-1985, σελ. 378-379. Επίσης, Jim. Psellas, *Greece and the European Economic Community: Relations During the Panhellenic Socialist Movement's First Term of Office*, October 1981 - June 1985. Αδημοσίευτη Master's Thesis, University of North Texas, Denton, Texas, 1986, σελ. 13-28.

Ακόμα, Μιχ. Σπουρδαλάκης, *ΠΑΣΟΚ*, εκδ. Εξάντας, Αθήνα, 1988, σελ. 87-107.

81. Εάν συγκρίνουμε την Ελλάδα με άλλες χώρες της Δυτικής Ευρώπης, διαπιστώνουμε ότι αυτό που έλειψε εδώ ήταν ένα κόμμα δημοκρατικού σοσιαλισμού, ως ένα από τα δύο μεγάλα κόμματα εξουσίας για την περίοδο 1950-1967. Ίσως τότε οι μεταρρυθμίσεις να είχαν αποτρέψει την ρήξη του 1965, τη δικτατορία (1967), το κυπριακό (1974). Έναν ανάλογο ρόλο θα μπορούσε να είχε διαδραματίσει η Ένωση Κέντρου εφόσον της επιτρεπόταν να συνεχίσει να κυβερνά.

82. Νόμος 1863 της 18-9-1989. Άρση των συνεπειών του εμφυλίου πολέμου 1944-1949. *Νομικόν Βήμα*, τόμ. Α' τεύχ. 204, Αθήνα, 1989.

Ο κυνηγός και οι αυτόχθονες: Συγγένεια, τελετουργία και πολιτικό σε μια φυλαρχία Μπαμιλεκέ (δυτικό Καμερούν)

Αιμίλιος Τσεκένης*

Περίληψη

Το παρόν κείμενο επιχειρεί να αναλύσει τον τρόπο με τον οποίο εννοιολογείται η «εξουσία» σε μια φυλαρχία της περιοχής Μπαμιλεκέ (δυτικό Καμερούν) μέσα από τις σχέσεις πολιτικού, τελετουργίας και συγγένειας και τη θεωρία της «ιεραρχίας αξιών» του Γάλλου ανθρωπολόγου και ειδικού της Ινδίας Louis Dumont. Πέρα από μια νέα θεώρηση των σχέσεων εξουσίας και αυθεντίας (*power* και *authority*) για τη συγκεκριμένη εθνογραφική περιοχή, το εγχείρημα εγείρει ένα γενικότερο μεθοδολογικό ζήτημα των κοινωνικών επιστημών. Πράγματι, επιχειρώντας να ορίσουμε την «εξουσία» σε μια μη δυτική κοινωνία, ερχόμαστε αναπόφευκτα αντιμέτωποι με το γεγονός ότι η «εξουσία» σχετίζεται με το συνολικότερο σύστημα αξιών μιας επιμέρους κοινωνίας. Αυτή η σχέση της «εξουσίας» με την ιδεολογία καθορίζει και το περιεχόμενό της.

Εισαγωγή. Διευκρινίσεις μεθοδολογίας

Η παρούσα εργασία πραγματεύεται τις σχέσεις πολιτικού, τελετουργίας και συγγένειας σε μια φυλαρχία Μπαμιλεκέ (δυτικό Καμερούν). Τα εθνογραφικά δεδομένα που συλλέχθηκαν κατά τη διάρκεια επιτόπιας έρευνας δεκαεσσάρων μηνών, ερμηνεύονται

* Ο Αιμίλιος Τσεκένης διδάσκει στο τμήμα Κοινωνικής Ανθρωπολογίας και Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Αιγαίου.

με το «θεωρητικό μοντέλο» του Γάλλου ανθρωπολόγου και ειδικού της Ινδίας Louis Dumont (1979, 1983, 1992). Για το λόγο αυτό ξεκινάω τη μελέτη ορίζοντας τις έννοιες που πραγματεύομαι (ιεραρχία, αυθεντία, εξουσία), με μια σύντομη αναφορά στην Ινδία από την οποία ο Dumont συναγάγει την ερμηνευτική του πρόταση. Στη συνέχεια, παρουσιάζω τα γενικά χαρακτηριστικά της φυλαρχίας Μπατιέ, και εξετάσω συνοπτικά το σύστημα της συγγένειας εφόσον αποτελεί το ιδίωμα που μας επιτρέπει να κατανοήσουμε τις σχέσεις τελετουργίας και πολιτικού¹. Στο δεύτερο μέρος πραγματεύομαι διαδοχικά το θρύλο ίδρυσης της φυλαρχίας, τον διετή τελετουργικό κύκλο, την τελετή ενθρόνισης του ηγεμόνα και την κατανομή της πολιτικής και δικαστικής εξουσίας. Ολοκληρώνω τη μελέτη με κάποια μεθοδολογικά και θεωρητικά συμπεράσματα που αφορούν στις σχέσεις εξουσίας και αυθεντίας στη συγκεκριμένη εθνογραφική περιοχή.

(Περι)-Ορισμοί

Έχω αναφέρει μέχρι στιγμής τους όρους εξουσία, ιεραρχία, πολιτικό, αρκετές φορές. Θα πρέπει λοιπόν να ορίσω αυτές τις έννοιες πριν προχωρήσω στο κυρίως θέμα της εργασίας.

Οι ορισμοί που ακολουθούν είναι προσωρινοί και ηθελημένα περιορισμένοι (και περιοριστικοί): δίνονται για να ξεκινήσει από κάπου η ανάλυση και για να μην υποκύψουμε στον πειρασμό να «πολιτικοποιήσουμε» τα πάντα, γνωρίζοντας ότι η τάση των τελευταίων δεκαετιών είναι αντίθετα να επικεντρωνόμαστε στο πολιτικό – πράγμα που τελικά διευρύνει τόσο πολύ τη συγκεκριμένη κατηγορία που την καθιστά ασαφή². Αυτή η διευκρίνιση νομίζω ότι ισχύει ακόμα περισσότερο όταν φιλοδοξούμε να κατανοήσουμε μη δυτικές κοινωνίες.

Έτσι «πολιτικό» είναι εδώ ό,τι σχετίζεται με την άσκηση της (εγκόσμιας) εξουσίας, είτε πρόκειται για τη νόμιμη χρήση της βίας σε μια συγκεκριμένη εδαφική επικράτεια, είτε για τη διοίκηση, είτε τέλος για την επιρροή και την πειθώ – δηλαδή σε ό,τι βιώνεται σαν *εξωτερικός εξαναγκασμός*, σε ό,τι *επιβάλλεται*. Από τα παραπάνω γίνεται φανερό ότι «πολιτικό» και «εξουσία» είναι συνώνυμα. Θα επανέλθω σε αυτά σε λίγο. Όσον αφορά την «ιεραρχία», ο Dumont χρησιμοποιεί τον όρο με την ετυμολογική του σημασία. Η «ιεραρχία» ορίζεται ως: «η αρχή διαβάθμισης των στοιχείων ενός

συνόλου ως προς το σύνολο αυτό» [Dumont, 1979 (1966), σελ. 92] και αντιτίθεται στην εξουσία και την διοίκηση (Dumont, 1952, σελ. 141· 1983, σελ. 303). Η διαβάθμιση είναι συνήθως θρησκευτικής φύσης και στην Ινδία εκφράζεται με την ιεραρχική αντίθεση *μιαρό/καθαρό*.

Με άλλα λόγια ενώ η ιεραρχία, έτσι όπως ορίζεται από τον Dumont, παραπέμπει σε ιδέες-αξίες, σε ιδεατά σχήματα, η εξουσία και το πολιτικό έχουν μια φυσική υπόσταση με την έννοια ότι οι άνθρωποι τη «βιώνουν στο πετσί» τους, θα έλεγε κανείς. Σε αντίθεση με την εξαναγκαστική φύση της εξουσίας και του πολιτικού (έτσι όπως ορίστηκαν παραπάνω) η ιεραρχία συμπεριλαμβάνει όσα τα μέλη μιας κοινωνίας θεωρούν αυτονόητα, «φυσικά». Αυτός ο ορισμός της ιεραρχίας πλησιάζει κατά πολύ εκείνον της «αυθεντίας» έτσι όπως μας τον έδωσε η Hannah Arendt σε ένα εξαιρετικό δοκίμιο πολιτικής φιλοσοφίας³. Πράγματι, σε αυτό το δοκίμιο, η Arendt επιχειρεί να ορίσει την έννοια της «αυθεντίας» ιστορικά εξετάζοντας τις διαφορές σημασίες του όρου στον αρχαίο κόσμο (αρχαία Ελλάδα και Ρώμη). Με τον όρο «αυθεντία» αποδίδω το λατινικό *auctoritas*, όρος (και έννοια) που σύμφωνα με την Arendt (1972, σελ. 138) δεν έχει αντίστοιχο στη γλώσσα και την πολιτική εμπειρία της αρχαίας Ελλάδας. Ένα από τα εγχειρήματα της συγγραφέως στη μελέτη αυτή είναι να δείξει ότι η *πολιτική* έννοια της αυθεντίας είναι ρωμαϊκή επινόηση και συνιστά μετασχηματισμό αρχαίων ελληνικών σημασιών της αυθεντίας σε *προ-πολιτικές* σφαίρες (π.χ. η σχέση ασθενούς/ιατρού, νέου/πρεσβύτερου, άρχοντα/δούλου που βρίσκουμε στον Πλάτωνα και τον Αριστοτέλη και που διέπονται από μια «φυσική» ιεραρχία). Η Arendt ξεκινάει τη μελέτη της επαναδιατυπώνοντας το αρχικό ερώτημα: αναρωτιέται τι δεν είναι η αυθεντία; Αποκλείει κάθε μορφή εξουσίας (*potestas*) ή βίας και κάθε είδους εξωτερικού εξαναγκασμού (πειθώ ή δύναμη). Η αυθεντία είναι ασύμβατη με την πειθώ η οποία προϋποθέτει την *ισότητα*. Η αυθεντία εδράζεται στην *ιεραρχία* και έτσι αντιτίθεται στην πειθώ. «Η σχέση αυθεντίας ανάμεσα σ' εκείνον που διατάζει και σ' εκείνον που υπακούει δεν στηρίζεται ούτε σ' ένα κοινό συμφέρον (*raison commune*) ούτε στην εξουσία εκείνου που διατάζει. Το στοιχείο που τους ενώνει είναι η ίδια η ιεραρχία, της οποίας ο καθένας τους αναγνωρίζει την ορθότητα και τη νομιμότητα, και η οποία αποδίδει στον καθένα τους μια προκαθορισμένη θέση» (1972, σελ. 123). Υπό αυτή την έννοια, η αυθεντία εξισώνεται με την ιεραρχία έτσι όπως την ορίζω στο παρόν κείμενο ακολουθώντας τον Louis Dumont.

Η περίπτωση της Ινδίας

Για να κατανοηθούν καλύτερα όλες οι παραπάνω έννοιες, είναι ίσως αναγκαίο να δώσω ένα παράδειγμα για το συσχετισμό τους στην Ινδία. Αυτό θα μου επιτρέψει αφενός να αποσαφηνίσω τα παραπάνω και αφετέρου να διατυπώσω τη θεωρία της ιεραρχίας αξιών που ο Louis Dumont συνάγει από τη μελέτη της Ινδίας.

Το εξαιρετικό ενδιαφέρον τόσο από ιστορικής όσο και από ανθρωπολογικής σκοπιάς με την Ινδία, σε αντίθεση με τις κοινωνικές προφορικής παράδοσης, είναι ακριβώς ότι καθώς δεν ανήκει στους δυτικούς πολιτισμούς *γραπτού λόγου* μας άφησε κείμενα όπου γίνεται μια σαφής διάκριση ιεραρχίας και εξουσίας και αναγνωρίζεται η αντίφαση του ιδεατού κόσμου του *dharma* (θρησκευτικός νόμος) με τον πραγματικό κόσμο της δύναμης και του συμφέροντος (*danda και artha*). Αυτή η αντίθεση δεν σημαίνει ότι μόνο το πολιτικό συνιστά τον πραγματικό κόσμο και η θρησκεία ένα απλό ιδεατό σχήμα. Το θρησκευτικό, που εδώ εκφράζεται με την ιεραρχική αντίθεση μιανό/καθαρό, επηρεάζει δραματικά την πραγματικότητα⁴. Όμως, επειδή η ζωή δεν μπορεί να ανάγεται σε τόσο απλοϊκά ιδεατά σχήματα, τα κείμενα (και η κοινωνική οργάνωση) αφήνουν χώρο και σε ό,τι αντιβαίνει με αυτά που το θρησκευτικό εξιδανικεύει. Αυτά που συγκρούονται με το ιδανικό λαμβάνουν μέρος σε μια σφαίρα *αξιακά* υποδεέστερη από τη σφαίρα του ιδεώδους. Για να δούμε όμως ένα παράδειγμα της σύνθετης σχέσης εξουσίας/ιεραρχίας μπορούμε να στραφούμε στη θεωρία των *varna*.

Συμπληρωματικά με την ιεραρχία μιανό/καθαρό, υπάρχει στην Ινδία η παραδοσιακή ιεραρχία των τεσσάρων *varna* («χρώματα» ή *états* με την έννοια που έχει ο όρος στην Γαλλία του Παλαιού Καθεστώτος) που διακρίνει τέσσερις κατηγορίες: στην υψηλότερη βρίσκονται οι Βραχμάνοι ή ιερείς, έπειτα οι *Kshatriyas* ή πολεμιστές, οι *Vaishyas*, στη σύγχρονη γλώσσα πρόκειται κυρίως για τους εμπόρους, και τέλος οι *Shudras*, οι υπηρέτες ή «τιποτένιοι». Υπάρχει και μια πέμπτη κατηγορία, οι Μιανοί (*Intouchables*), που παρότι συνυπολογίζεται από το σύστημα των *varna*, δεν εντάσσεται σε αυτό. Η σχέση κάστας και *varna* είναι περίπλοκη. Η ιεραρχία των *varna* πρέπει να ειδωθεί σαν μια σειρά διχοτομήσεων ή συνεχιζόμενων συναρμογών. Το σύνολο των τεσσάρων *varna* χωρίζεται σε δυο μέρη: η τελευταία κατηγορία (*Shudras*) αντιτίθεται στις τρεις πρώτες των οποίων τα μέλη είναι δυο φορές γεννημένοι με την έννοια ότι συμμετέχουν στη μύηση – δεύτερη γέννηση–

και γενικά στη θρησκευτική ζωή. Οι δυο-φορές-γεννημένοι χωρίζονται με τη σειρά τους στα δυο: οι Vaishyas διαφοροποιούνται από τους Βραχμάνους και τους Kshatriyas. Ενώ οι πρώτοι κυριαρχούν πάνω στα ζώα, οι Βραχμάνοι και οι Kshatriyas κυριαρχούν πάνω σε όλα τα πλάσματα, συμπεριλαμβανομένων και των ανθρώπων. Τέλος, οι Βραχμάνοι διαφοροποιούνται από τους Kshatriyas, επειδή μόνο αυτοί μπορούν να κάνουν θυσίες, ενώ οι πολεμιστές μπορούν μονάχα να δώσουν εντολή να γίνουν θυσίες. Αρχικά δεν υπήρχαν παρά μονάχα τριών ειδών πλάσματα (Βραχμάνοι, Kshatriyas, Vaishyas). Οι Shudras αποτελούν μια τάξη Αβοριγίνων που ενσωματώθηκε αργότερα στην αρχική τριάδα. Όσο για την «κατηγορία» των Μιαρών, ενσωματώνεται στην κοινωνία χωρίς να εντάσσεται στα varna, με τον ίδιο τρόπο που οι Shudras αντιτάθηκαν στην αρχική τριάδα ως μη δυο-φορές-γεννημένοι (Dumont, 1979, σελ. 93-94).

Η θεωρία των varna διατυπώνει ξεκάθαρα την αντίθεση εξουσίας – αυθεντίας υποτάσσοντας την πρώτη (η οποία συμπεριλαμβάνει τις έννοιες του «συμφέροντος» artha και της «δύναμης» danda) στη δεύτερη (που παραπέμπει στο «θρησκευτικό νόμο» dharma). Αυτό το ιδεολογικό μόρφωμα με τη σειρά του όριζε στην αρχαία Ινδία τις σχέσεις του ηγεμόνα με τους ιερείς (Βραχμάνους) και, μέχρι τη δεκαετία του '60 τουλάχιστον, στα χωριά της Ινδίας, τις σχέσεις των βασιλικών καστών με τις κάστες των Βραχμάνων. Με άλλα λόγια το χωριό αναπαρήγαγε τη σχέση εξουσίας και αυθεντίας σε τοπικό επίπεδο. Ο Dumont διευκρινίζει ότι η ιεραρχία δεν είναι απόλυτη: σε υποδεέστερα αξιακά επίπεδα, το πολιτικό μπορεί να υπερισχύσει του θρησκευτικού. Π.χ. για να λύσουν τις διαφορές τους οι κάστες του χωριού προσφεύγουν στις κυρίαρχες κάστες (βασιλικές) και όχι στους Βραχμάνους, αναγνωρίζοντας με αυτό τον τρόπο την αυθεντία των πρώτων στο δικαστικό επίπεδο. Έτσι, στη σφαίρα της δικαιοσύνης η εξουσία εξισώνεται κατά κάποιο τρόπο με το θρησκευτικό και χαίρει έτσι της ίδιας αυθεντίας. Ωστόσο, η αυθεντία του πολιτικού και η αναγνώρισή του ως ανώτερης αξίας σε υποδεέστερα αξιακά επίπεδα δεν νοείται χωρίς την (απόλυτη) υποταγή του στο θρησκευτικό. Αυτού του είδους τη σχέση ο Dumont την ονόμασε «ιεραρχία» ή «συμπερίληψη του αντιθέτου (englobement du contraire).

Αφού όρισα τις έννοιες που θα πραγματευτώ, μπορώ τώρα να προχωρήσω σε μια σύντομη παρουσίαση της φυλαρχίας Μπατιέ του δυτικού Καμερούν.

Η φυλαρχία Μπατιέ. Γενικά χαρακτηριστικά

«Παράδοση», «αποικιακή κατάσταση»
και «εκσυγχρονισμός»

Στο κυρίως μέρος της παρούσας εργασίας παρουσιάζονται και αναλύονται τα εθνογραφικά δεδομένα μιας επιτόπιας έρευνας που διεξήχθη στην περιοχή Μπαμιλεκέ του δυτικού Καμερούν στο πλαίσιο της διδακτορικής μου διατριβής. Σκοπός της παραπάνω μελέτης ήταν να κατανοηθεί πώς διαπλέκονται η συγγένεια, η τελετουργία και η εξουσία στην «παραδοσιακή» φυλαρχία Μπαμιλεκέ. Έτσι έδωσα έμφαση σε μια συγχρονική ανάλυση χωρίς να παραμερίσω την ιστορικότητα της φυλαρχίας (βλ. Tsékénéis, 2000, σελ. 41-47, 49-52, 81-85, 123-133, 146-148, 208-213, 232-245 και 282-284). Για το λόγο αυτό δεν γίνονται εδώ ρητές και εκτεταμένες αναφορές είτε στην «αποικιακή κατάσταση» είτε στις επιπτώσεις της «διεθνοποίησης» πάνω στο Καμερούν γενικά και στην περιοχή Μπαμιλεκέ ειδικότερα. Πάντως, μολονότι υφίστανται μετασχηματισμοί της κοινωνικής οργάνωσης και αλλοιώσεις των «παραδοσιακών τρόπων σκέψης», τα εθνογραφικά δεδομένα αποδεικνύουν ότι οι «αλλαγές» δεν έχουν διαβρώσει, όπως θα περίμενε κανείς, τα θεμέλια της «παραδοσιακής» κοινωνικής οργάνωσης. Αυτό που παρατήρησα κατά τη διάρκεια της παραμονής μου στη συγκεκριμένη φυλαρχία είναι η τάση να εισχωρούν οι δυτικές αξίες μέσα από μια «ιεραρχική αφομοίωση»⁵. Έτσι, αν και εστιάζω στις «παραδοσιακές» όψεις της κοινωνικής οργάνωσης η «πραγματικότητα» δεν είναι ριζικά διαφορετική από την εικόνα που προσπαθώ να σκιαγραφήσω εδώ.

Με αυτές τις παρατηρήσεις κατά νου, θα παρουσιάσω τα γενικά χαρακτηριστικά της φυλαρχίας Μπατιέ (δυτικό Καμερούν) και θα εξετάσω συνοπτικά το σύστημα της συγγένειας εφόσον αποτελεί το ιδίωμα που μας επιτρέπει να κατανοήσουμε τις σχέσεις τελετουργίας και πολιτικού.

Ο όρος Μπαμιλεκέ (Bamiléké) αναφέρεται σε έναν πληθυσμό 600.000 ανθρώπων περίπου που καταλαμβάνει τη μεγαλύτερη έκταση του δυτικού Καμερούν (χάρτης 1.A και 1.B). Οι αποικιακές αρχές το διαίρεσαν γεωγραφικά σε επτά νομούς. Αυτή η διατήρηση αντανακλά αρκετά πιστά την πολιτισμική ενότητα της περιοχής. Η γλώσσα που χρησιμοποιείται από το πληθυσμό αυτό λέγεται Mbam-Nkam, και έλαβε το όνομά της από τους δυο ομώνυμους ποταμούς που οριοθετούν την περιοχή Μπαμιλεκέ στα δυ-

Χάρτης 1Α
Δυτικό Καμερούν

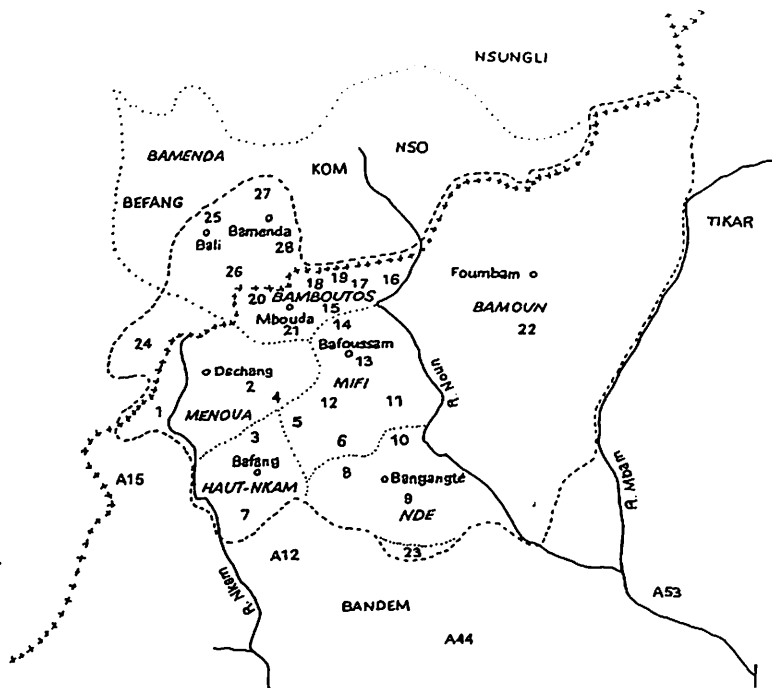
Χάρτης 1Β
Οι επτά νομοί της περιοχής Bamileke

τικά και στα ανατολικά αντίστοιχα (χάρτης 2). Υπάρχουν διάφορες διάλεκτοι κατά νομό ή ακόμα και μεταξύ όμορων φυλαρχιών. Η περιοχή αυτή χαρακτηρίζεται από έναν επίσης κοινό πολιτικό-τελετουργικό θεσμό, τη φυλαρχία (chiefdom). Στο πολιτισμικό πλαίσιο που μας απασχολεί εδώ, η «φυλαρχία» αναφέρεται σε ένα πολιτικό σύνολο που κυβερνάται από έναν φύλαρχο και ένα σωματείο εννέα προυχόντων. Οι εκατό περίπου φυλαρχίες που αριθμεί η περιοχή διαφέρουν και σε πληθυσμό και σε έκταση. Η φυλαρ-

Χάρτης 2

Γλωσσολογική ενότητα της περιοχής Bamileke
(σύμφωνα με Jean Voorhoeve, 1971)

Υπόμνημα

-----	Όρια της περιοχής Mbam-Nkam	MIFI	Νομός
.....	Όρια των νομών	43	Γλώσσες Mbam-Nkam
ο Βαλί	Κόρια πόλη	A 44	Γλώσσες Bantou
+++++	Αδελκά όσα δοτικού Καμερούν	KOM	Άλλες γλώσσες Mbam-Nkam

χία Μπατιέ βρίσκεται στα υψίπεδα του δυτικού Καμερούν, σε ύψος 1700 μέτρων και έχει ήπιο κλίμα. Αριθμεί περίπου 15.000 κατοίκους και καταλαμβάνει μια έκταση 90 τ.χλμ περίπου (χάρτης 3). Χωρίζεται παραδοσιακά σε δέκα «συνοικίες» και συνορεύει με άλλες οκτώ φυλαρχίες με τις οποίες οι ανταλλαγές (θρησκευτικές, γαμήλιες, πολιτικές και οικονομικές) είναι συνεχείς και εντατικές. Σε κάθε έξι από αυτές τις φυλαρχίες ομιλείται μια διαφορετική διάλεκτος, ενώ στις άλλες δυο ομιλείται μια διάλεκτος παρόμοια με εκείνη του Μπατιέ. Εάν εξαιρέσουμε κάποιες ασήμαντες διαφορές, η κοινωνική οργάνωση αυτών των οκτώ φυλαρ-

Χάρτης 3
Βατιέ και γειτονικά βασίλεια

χιών είναι παρόμοια. Οι Μπατιέ, όπως και όλοι οι Μπαμιλεκέ, είναι κυρίως αγρότες, ασχολούνται όμως και με την κτηνοτροφία (εκτρέφουν χοίρους, κατσίκες, πρόβατα και κοτόπουλα).

Οι «συνοικίες» αποτελούνται από «οικισμούς» *mbé (compound)* –όρος που αναφέρεται στα κτίσματα, τα χωράφια και τους ανθρώπους– αποτελείται από έναν άνδρα, τη γυναίκα ή τις γυναίκες του –εφόσον οι Μπαμιλεκέ είναι πολυγαμικοί– και τα μικρά παιδιά τους. Όταν το έδαφος καταλαμβάνεται για περισσότερο από δυο γενιές, ο οικισμός περιλαμβάνει επίσης το «σπίτι των κρανίων» δηλαδή τον οίκο των προγόνων⁶. Τέλος, σε κάθε οικισμό υπάρχει ένα δέντρο στο οποίο διαμένει ο «θεός του οικισμού» *si' mbé*. Η ρίζα αυτού του δέντρου προέρχεται από τον πατρικό οικισμό και συμβολίζει την πατρογενετική συνέχεια (βλ. ορισμό παρακάτω). Το *mbé* συνιστά τη στοιχειώδη οικονομική μονάδα. Οι γυναίκες καλλιεργούν αποκλειστικά τα βασικά είδη (βολβοειδή, καλαμπόκι, φασόλια) ενώ οι άνδρες ασχολούνται με τις κυνόγλωσσες μπανάνες (*plantain*), τα λευκά *yams* και ένα είδος φοίνικα για την παραγωγή οينوπνευματώδους ποτού (*raphia vinifera*). Οι γυναίκες εκτρέφουν κοτόπουλα ενώ οι άνδρες χοίρους και κατσίκες. Τα έσοδα από την πώληση των χοίρων τροφοδοτούν ολόκληρο τον οικισμό. Παρ' ότι οι οικισμοί έχουν μια σχετική αυτάρκεια, δεν καταφέρνουν πάντοτε να παράγουν όλες τις τροφές που είναι αναγκαίες για τη διαβίωσή τους. Έτσι, οι γυναίκες πηγαίνουν δυο φορές την εβδομάδα στις αγορές του παλατιού και του χωριού και, πιο σπάνια, στις αγορές των γειτονικών χωριών για να προμηθευτούν φοινικέλαιο και αλάτι, δυο βασικά είδη διατροφής που δεν παράγει το χωριό.

Ορολογία της συγγένειας, καταγωγή και πολιτικό

Οι Μπατιέ είναι πατρογραμμικοί⁷. Ο «οικισμός» και ο «τίτλος ευγένειας» (*ze nkèm*), όταν αυτό υπάρχει, μεταβιβάζονται από τον πατέρα στο γιο. Ο διάδοχος δεν είναι υποχρεωτικά ο πρωτότοκος γιος αλλά εκείνος που ο πατέρας θεωρεί ικανότερο. Μια κόρη ανήκει στην ομάδα κοινής μονογραμμικής καταγωγής (*OKMK*) του πατέρα της και όταν παντρεύεται περνάει στην αντίστοιχη ομάδα του συζύγου της. Η εγκατάσταση είναι πατροτοπική: μόλις παντρευτεί, η γυναίκα εγκαταλείπει τον πατρικό οικισμό και εγκαθίσταται με τον άντρα της σε μια έκταση που του παραχωρεί ο πατέρας του⁸.

«*U mbe mue wu?*» «Ποιανού παιδί είσαι;». Αυτή είναι η πρώτη ερώτηση που κάνουμε σε έναν/μία συνομιλητή/συνομιλήτρια που δεν γνωρίζουμε. Τότε αυτός/αυτή απαντάει: «Είμαι το παιδί του τάδε» «*gè mbe mue X*». Πολλές φορές δίνει και το όνομα της μητέρας του («όνομα του χωριού» *ze la'*) μιας και βρισκόμαστε σε καθεστώς πολυγυνίας. Εάν ο πατέρας του ανήκει σε μια υψηλή κοινωνική τάξη του αποδίδουμε τις τιμές που αντιστοιχούν στην κοινωνική του θέση. Σε κάθε κοινωνική θέση αντιστοιχεί ένα μοναδικό «πατρικό τιμητικό επώνυμο» *mku'* το οποίο μεταδίδεται από πατέρα σε γιο για απεριόριστες, θεωρητικά, γενιές. Όλοι οι απόγονοι (γυναίκες και άνδρες) οι οποίοι κατάγονται πατρογραμμικά από έναν κοινό αρσενικό πρόγονο φέρουν το ίδιο πατρικό τιμητικό επώνυμο και είναι «γόννοι του οικισμού» (*rò mbé*), δηλαδή αρρενογονικοί συγγενείς (*agnates*). Οι *rò mbé* ανήκουν σε μια ομάδα κοινής μονογραμμικής (πατρογραμμικής) καταγωγής που περιλαμβάνει τέσσερις γενεές, αλλά εάν ακολουθήσει κανείς τη μετάδοση του «πατρικού τιμητικού επωνύμου» αντιλαμβάνεται ότι σχηματίζεται επίσης μια πατρογραμμική μονάδα (*descent unit*) με πολύ μεγαλύτερο γενεαλογικό βάθος⁹.

Ο ιδρυτικός μύθος της φυλαρχίας

Σε πολλές κοινωνίες της δυτικής Αφρικής, ο ιδρυτής ενός βασιλείου (ή μιας φυλαρχίας) είναι συνήθως ένας κατακτητής ή ένας ξένος κυνηγός που αναγνωρίζεται ως βασιλιάς από τους αυτόχθονες που υπέταξε και οι οποίοι, παρότι ηττημένοι, διατηρούν

τον έλεγχο της γης. Αυτή η τυχαία συνάντηση γεννά πολλές φορές δυο θεσμούς που συνδέονται μέσω μιας διπλής σχέσης εξάρτησης: από τη μία, ο κατακτητής και τα μέλη της οικογένειάς του (ή πιο σωστά: της ομάδας κοινής μονογραμματικής καταγωγής του), βασικοί εκπρόσωποι της εξουσίας και που ως τέτοιοι υποτάσσουν τους αυτόχθονες (πρώτη σχέση εξάρτησης)· και από την άλλη οι αυτόχθονες που έχασαν την εξουσία αλλά διατηρούν τελετουργικά/θρησκευτικά αξιώματα, θεμέλια της εξουσίας και προϋπόθεση της κοινωνικής και κοσμολογικής ευταξίας. Αυτό είναι το γενικό μόρφωμα αυτού του συστήματος σχέσεων. Η φυλαρχία Μπατιέ δεν διαφέρει ως προς αυτόν το κανόνα. Ωστόσο, κατά την εξέταση του διετούς τελετουργικού κύκλου, της τελετής ενθρόνισης του φυλάρχου και της κατανομής των εξουσιών (πολιτικής και δικαστικής), θα φανεί ότι οι δυο σχέσεις εξάρτησης που προανέφερα δεν είναι καθόλου ισοδύναμες, όπως αφήνουν να εννοηθεί οι περισσότερες αφρικανικές εθνογραφίες που πραγματεύονται αυτό το ζήτημα. Θα περάσω τώρα στην περιγραφή και την ανάλυση του μύθου ίδρυσης της φυλαρχίας και θα δείξω πώς διαπλέκεται με τη συγγένεια.

Σύμφωνα με το μύθο¹⁰, ο *Ta'tômdjap*, κυριολεκτικά «ο κύριος του καρπού του λαχανικού»¹¹, ήταν ένας «κυνηγός» *ndjum-vem* που καταγόταν από το *Ham-Nggû*¹². Εγκατέλειψε το πατρικό χωριό μαζί με ένα από τα αδέρφια του. Αυτός ίδρυσε τη φυλαρχία *Baham* η οποία συνορεύει με το Μπατιέ. Ο *Ta' tôm ndjap* συνέχισε την περιοδεία του. Έφτασε σε έναν τόπο όπου ζούσαν ήδη έξι οικογενειάρχες από τους οποίους οι τέσσερις έφεραν τον τίτλο *fô* «φύλαρχος»: ήταν οι *Fô Kî* «φύλαρχος των φρακτών», *Fô Lôm* «φύλαρχος των σιδηρουργών», *Fô Yé* «φύλαρχος τετραπέρατος» και *Fô Chêpân* «φύλαρχος του ερυθρού νερού»¹³. Ο *Ta'tôm-ndjap* εισήγαγε το λαχανικό *ndjap* (λαχανικό πολύ διαδεδομένο σε αυτήν τη περιοχή του Καμερούν, που μοιάζει με το σπανάκι) το οποίο είχε φέρει από τον τόπο καταγωγής του. Οι αυτόχθονες υπήρξαν ιδιαίτερα φιλόξενοι μαζί του. Εκείνος, ως δεινός κυνηγός τους προσέφερε άφθονο κρέας ενώ εκείνοι του προσέφεραν γυναίκες για παντρεία. Όμως, ο *Nggûôtmèndôm*, τρίτος διάδοχος του κυνηγού, έβαλε τέλος σε αυτές τις αμοιβαίες σχέσεις ανταλλαγής που είχε εγκαινιάσει ο πρόγονός τους με τους αυτόχθονες. Με όπλα του τη βία (δολοφονίες, αρπαγές γυναικών) και την πονηριά υπέταξε τον έναν μετά τον άλλον όλους τους αυτόχθονες και ανακηρύχθηκε μοναδικός κυρίαρχος της περιοχής. Οι διάδοχοί του ενισχύουν τούτη την ηγεμονία και έτσι εμφανίζεται η κε-

ντρική εξουσία και η ιεραρχική κοινωνική και πολιτική οργάνωση που συναντάμε σήμερα στην περιοχή Μπαμιλεκέ. Οι αυτόχθονες επανακτούν τον τίτλο τους (*fô*) όπως και τα προνόμια τους κατά τη βασιλεία του *Fô Kèmkhuo*, ενδέκατου διαδόχου του *Ta' tòm ndjar*. Κατά τη βασιλεία του, οι γυναίκες και τα παιδιά του άρχισαν να πεθαίνουν το ένα μετά το άλλο για άγνωστους λόγους. Η αράχνη –διαμεσολαβητής ανάμεσα στους προγόνους και τους ανθρώπους, και βασικό στοιχείο της μαντικής τέχνης στους Μπαμιλεκέ– υπέδειξε ως αιτία αυτής της συμφοράς τους προγόνους των αυτοχθόνων (και πιο συγκεκριμένα τους *Fô Lôm*, *Fô Kì* και *Fô Yé*). Έτσι, για να κατευνάσει την οργή τους, ο *Fô Kèmkhuo* υποχρεώθηκε να προσφέρει στους αυτόχθονες γυναίκες, κατσίκες και άφθονο φοινικέλαιο.

Η εξειδίκευση των *Fô Yé*, *Fô Kì* και *Fô Lôm* όπως και η εισαγωγή του λαχανικού *ndjar* από τον κυνηγό παραπέμπουν στις τέσσερις κυριότερες δραστηριότητες των ανδρών και των γυναικών αυτής της κοινωνίας: μαντεία (*Fô Yé*), κυνήγι (*Fô Kì*), επεξεργασία του σιδήρου (*Fô Lôm*) και καλλιέργεια της γης (*Ta'tôm-ndjar*). Στη φυλαρχία Μπατιέ, αυτές οι δραστηριότητες δεν προσδιορίζουν σε καμία περίπτωση τη θέση ενός κατοίκου ή μιας κοινωνικής ομάδας μέσα στην κοινωνία. Αυτή η θέση είναι συνάρτηση της σχέσης τους ως προς τον φύλαρχο και την ΟΚΜΚ του.

Αρχικά, και πάντα σύμφωνα με τον μύθο¹⁴, η περιοχή όπου βρίσκεται σήμερα η φυλαρχία αποτελείτο από ένα σύνολο ΟΚΜΚ που καταλάμβαναν έναν χώρο όπου κάθε οικισμός ήταν πολιτικά ανεξάρτητος. Η ενθρόνιση του *Ngguôtmèndôm*, τρίτου διαδόχου του *Ta'tômnndjar*, σηματοδοτεί το τέλος αυτής της ανεξαρτησίας και την εμφάνιση μιας κεντρικής πολιτικής εξουσίας. Ο *Ngguôtmèndôm* υποτάσσει τους αυτόχθονες καταφεύγοντας στη βία και την πονηριά (Tsékénis 2000: 124). Όμως, ο νέος ηγεμόνας και αυτοί που μεταμορφώθηκαν σε υπηκόους δεν διατηρούν μονάχα πολιτικές σχέσεις και η εξάρτηση δεν είναι μονόπλευρη. Αυτό τουλάχιστον δείχνει η συμφορά που βρήκε τον *Fô Kèmkhuo* αφού μας αποκαλύπτει ότι οι πρόγονοι των αυτοχθόνων έχουν τη δυνατότητα να επηρεάσουν τους φυλάρχους και την οικογένειά τους. Έτσι, οι εκπρόσωποι της εξουσίας εξαρτώνται αναμφίβολα από αυτούς που κυβερνούν. Ποια είναι η φύση αυτής της εξάρτησης; Το ίδιο το αφήγημα μας δίνει, σε κάποιο βαθμό, μια απάντηση σε αυτό το ερώτημα. Πράγματι, πρώτον οι *Fô Yé*, *Fô Kì* και *Fô Lôm* προσφέρουν στον κυνηγό γυναίκες για παντρεία. Δεύτερον, ο *Fô Kèmkhuo*, ενδέκατος διάδοχος του κυνηγού, οφείλει να επανορ-

θώσει το λάθος που έκαναν οι πρόγονοί του αρπάζοντας γυναίκες δια της βίας, επιστρέφοντας τις κλεμμένες γυναίκες αφενός, προσφέροντας κασίκες και φοινικέλαιο αφετέρου. Στους Μπατιέ, κασίκες και φοινικέλαιο συνιστούν τις κατεξοχήν γαμήλιες παροχές. Κάνοντάς το αυτό, ο *Fô Kémkhuo* επιτελεί την υποχρέωσή του ως γαμπρού προς τους πεθερούς του, αναγνωρίζοντας έτσι την υποτέλειά του¹⁵.

Συνοψίζοντας, ο «κυνηγός» και οι «ιδρυτές του τόπου» (οι αυτόχθονες) αντιτίθενται ως αγχιστές (και ως προς αξία της αγχιστείας) ενώ ο ηγεμόνας και οι υπήκοοί του αντιτίθενται ως κυρίαρχος και κυριαρχούμενοι (δηλαδή ως προς την αξία του πολιτικού). Η ταυτότητα και οι θέσεις των πρωταγωνιστών αλλάζουν ανάλογα με το είδος της σχέσης: «κυνηγός» (δηλαδή γαμπρός) < «ιδρυτές του τόπου» (δηλαδή πεθεροί) και «φύλαρχος» (κυρίαρχος) > υπήκοοι (κυριαρχούμενοι).

Οι περισσότεροι ανθρωπολόγοι που ασχολήθηκαν με τη συμβολική συγκρότηση των βασιλείων/φυλαρχιών στη μαύρη ήπειρο¹⁶ (αλλά και αλλού), εκλαμβάνουν αυτές τις δυο σχέσεις ως ισοδύναμες αδυνατώντας έτσι να κατανοήσουν τις αντίστροφες, δηλαδή: ηγεμόνας (και βασιλική οικογένεια) > αυτόχθονες αλλά ταυτόχρονα και το αντίθετο, ήτοι: ηγεμόνας (και βασιλική οικογένεια) < αυτόχθονες. Όταν φτάσω στην ανάλυση του διετούς τελετουργικού κύκλου, την τελετή ενθρόνισης του φυλάρχου και την κατανομή των εξουσιών, θα είμαι σε θέση να προτείνω μια λογική ερμηνεία αυτής της αντίφασης για τη συγκεκριμένη εθνογραφία.

Ο διετής τελετουργικός κύκλος

Στους Μπαμιλεκέ, ο χρόνος (*nggu*) έχει δυο εποχές: *té lem* η «εποχή της ξηρασίας» (*té* = εποχή, *lem* = ζέστη) αρχίζει το Δεκέμβριο και τελειώνει στα μέσα Μαρτίου, ενώ η «εποχή των βροχών» (*té sé, sé* = βροχή) ξεκινάει από τα μέσα Μαρτίου και λήγει τέλη Δεκεμβρίου. Οι μήνες είναι σεληνιακοί. Ο όρος *mègu* αναφέρεται συγχρόνως στο μήνα (που αριθμεί είκοσι οκτώ ημέρες) στη σελήνη αλλά και την έμμηνο ρήση. Οι Μπατιέ λένε ότι ο χρόνος αριθμεί δώδεκα μήνες/σελήνες. Ωστόσο, όπως φαίνεται από την ονομασία που δίνουν στους μήνες (πίνακας 1), η πραγματική μονάδα μέτρησης του χρόνου είναι οι εναλλαγές των αγροτικών δραστηριοτήτων. Αυτός ο κύκλος συνιστά το βασικό σημείο αναφοράς

για τη μέτρηση του χρόνου, και ο όρος *nggu* που αποδίδω με τη λέξη «χρόνος» παραπέμπει ουσιαστικά σε αυτό τον κύκλο.

Πίνακας 1
Ο αγροτικός κύκλος

Ιανουάριος - Φεβρουάριος	<i>Kum nyé</i> «αφαιρώ τα ζιζάνια από τα αυλάκια» <i>Dze' nyé</i> «καλλιεργώ τα αυλάκια»
Μάρτιος - Απρίλιος	<i>Té rëwè</i> «εποχή της σποράς»
Μάιος - Ιούνιος	<i>Suo nyé</i> «καθαρίζω τα αυλάκια από τα χόρτα»
Ιούλιος - Αύγουστος	<i>Té suo gèsân</i> «εποχή της συγκομιδής του καλαμποκιού»
Σεπτέμβριος - Οκτώβριος	<i>Té dze' kundek</i> «εποχή της καλλιέργειας του φασολιού»
Νοέμβριος - Δεκέμβριος	<i>Té ru kundek</i> «εποχή της συγκομιδής του φασολιού»

Ενώ η εναλλαγή των εποχών και οι αγροτικές δραστηριότητες «χωράνε» σε μια χρονιά, η αναπαραγωγή των γενεών και της κοινωνίας απαιτεί δυο συνεχόμενες χρονιές. Αυτή η διετία χωρίζεται σε δυο περιόδους που η καθεμία αντιστοιχεί σε έναν αγροτικό κύκλο (δηλαδή έναν χρόνο): τη «χρονιά του *kan*» (*nggu kan*) και τη «χρονιά του *ndjang*» (*nggu ndjang*). Στο πλαίσιο του διετούς τελετουργικού κύκλου (ΔΤΚ), ο όρος *kan* αναφέρεται σε μια ενέργεια η οποία εξασθενεί με το πέρασμα του χρόνου. Γονιμοποιεί δε ολόκληρη την πλάση. Την απελευθερώνουν, στην αρχή κάθε «χρονιάς του *kan*», οι πρόγονοι και οι θεοί των αυτοχθόνων πρώτα, και στη συνέχεια οι θεοί και οι πρόγονοι του φύλαρχου. Οι αυτόχθονες και ο φύλαρχος κάνουν προσφορές και θυσίες στα υπερφυσικά αυτά όντα και σε αντάλλαγμα λαμβάνουν την ενέργεια *kan* την οποία διοχετεύουν με πολύ συγκεκριμένο τρόπο¹⁷.

Οι δεκαοκτώ πρώτες εβδομάδες της «χρονιάς του *kan*» αφιερώνονται στην μύηση των αγοριών. Την «χρονιά του *kan*», που λήγει την ίδια εποχή με τον αγροτικό κύκλο (και βέβαια τον σεληνιακό χρόνο), διαδέχεται αμέσως η «χρονιά του *ndjang*». Η «χρονιά του *ndjang*» ξεκινάει στις αρχές Ιουλίου, «την εποχή της συγκομιδής του καλαμποκιού» ένα χρόνο ακριβώς μετά την έναρξη της «χρονιάς του *kan*». Παλιότερα, όσα κορίτσια της φυλαρχίας εί-

χαν έμμηνο ρήση όταν έφτανε η «χρονιά του ndjang», μούνταν στον κόσμο των ενηλίκων. Αυτή η διαβατήρια τελετή διαρκούσε εννέα εβδομάδες. Οι τελετές του ΔΤΚ είναι αδιάλυτα συνδεδεμένες με τις υπόλοιπες τελετές του κύκλου ζωής οι οποίες όμως δεν παρουσιάζουν το συλλογικό χαρακτήρα που έχουν οι πρώτες. Πράγματι, αγόρια και κορίτσια μπορούσαν να παντρευτούν αφού ενηλικιωθούν μέσω της συλλογικής μύησης. Έτσι, η αναπαραγωγή των γενεών βασιζόταν στην εναλλαγή μιας χρονιάς αφιερωμένης στα αγόρια και μιας χρονιάς αφιερωμένης στα κορίτσια.

Οι τελετές της χρονιάς του *kan* δεν αφορούν μονάχα την ενηλικίωση των αγοριών ανεξαρτήτως κοινωνικής κατηγορίας, αλλά και τη μύηση των αγοριών και των ανδρών ευγενικής καταγωγής στο *nye*¹⁸. Η περίοδος των δεκαοκτώ εβδομάδων χωρίζεται στα δυο (2*9 εβδομάδες). Την πρώτη περίοδο ανοίγουν οι «δρυτές του τόπου» (οι αυτόχθονες) με μια προσφορά που ονομάζεται «λήψη του *kan*» μια ημέρα του πρώτου σεληνιακού μήνα του νέου έτους. Από τη στιγμή εκείνη και για τις επόμενες δεκαοκτώ εβδομάδες οι γυναίκες απαγορεύεται να καλλιεργούν τη γη, γαμήλιες και επικήδειες τελετές δεν λαμβάνουν χώρα, δεν δρομολογείται καμία τελετή που να αφορά τις ΟΚΜΚ ή/και τα *tu' ndi*¹⁹ και δεν εκδικάζεται καμία υπόθεση. Μονάχα τα μέλη των μυστικών εταιριών συγκεντρώνονται και συνεχίζουν να λειτουργούν οι λαϊκές της φυλαρχίας και του παλατιού. Επί οκτώ εβδομάδες, οι απόγονοι των αυτοχθόνων μούνται στο *nye* ενώ την 8η και 9η εβδομάδα τα αγόρια, ανεξαρτήτως κοινωνικής κατηγορίας, ενηλικιώνονται «λαμβάνοντας και χορεύοντας» το *kan* στους οικισμούς των αυτοχθόνων. Αφού λήξει η πρώτη περίοδος των εννέα εβδομάδων, ανοίγει ο τελετουργικός κύκλος του φυλάρχου. Λαμβάνει το *kan* προσφέροντας και αυτός στους θεούς και τους προγόνους της Φυλαρχίας. Όπως συμβαίνει και με τους αυτόχθονες, οι απόγονοι του ηγεμόνα μούνται, ως ευγενείς/γαλαζοαίματοι, στο *Nye* την 8η και 9η εβδομάδα, ενώ οι «φυλαρχικοί γόνοι» και όσα αγόρια το επιθυμούν ενηλικιώνονται λαμβάνοντας και χορεύοντας το *kan* στην «πλατεία του *kan*» στο παλάτι. Μετά τους αυτόχθονες και τον φύλαρχο έρχεται η σειρά των υπόλοιπων προυχόντων του χωριού: ο πρώτος των εννέα προυχόντων, οι *menkè*m και κάποιοι *ngwambé* (μια από τις ανώτερες κατηγορίες προυχόντων της φυλαρχίας) λαμβάνουν το *kan* από τον ηγεμόνα και τοποθετούν τις προσφορές στους ιερούς χώρους των οικισμών τους για να επωφεληθούν οι ίδιοι και οι απόγονοί τους από τις ευεργετικές ιδιότητες του *kan*.

Οι τελετές του *kan* αναπαριστούν στην ουσία τις σχέσεις που συνδέουν τον ηγεμόνα/κυνηγό (γαμπρός) με τους υπήκοους/αυτόχθονες (πεθεροί). Ο κυνηγός ως γαμπρός και οι απόγονοί του εξαρτώνται από τους αυτόχθονες (πεθεροί του). Ωστόσο, η δεύτερη περίοδος των εννέα εβδομάδων παρουσιάζει μια αντιστροφή όπου ο πρώτος των «εννέα προύχόντων», οι *menkèm* και οι μεγάλοι *ngwambé* εμφανίζονται ως εξαρτημένοι από τον φύλαρχο και τον ετεροθαλή αδελφό του (στρατηλάτης ή *khüiazè*). Έτσι μια αντίστροφη σχέση εξάρτησης προστίθεται στην πρώτη (αυτόχθονες>κυνηγός): ηγεμόνας + στρατηλάτης > «εννέα προύχοντες» + *menkèm*. Γνωρίζουμε ότι οι *menkèm* και οι «εννέα προύχοντες» είναι φυσικοί συγγενείς εξ αγχιστείας του ηγεμόνα και των «φυλαρχικών γόνων». Το κοινό χαρακτηριστικό των σχέσεων κυνηγός/αυτόχθονες και ηγεμόνας + στρατηλάτης/*menkèm* + «εννέα προύχοντες» είναι ότι σε καθεμία από αυτές τις σχέσεις τα μέρη αντιτίθενται ως αγχιστές. Όμως, ενώ στην πρώτη περίπτωση οι δότες γυναικών (αυτόχθονες, πεθεροί) είναι κοινωνικά ανώτεροι του λήπτη (κυνηγός, γαμπρός), στη δεύτερη ισχύει το αντίθετο. Με άλλα λόγια, έχουμε εδώ μια αντιστροφή της «φυσικής ιεραρχίας» (στη συγγένεια: πεθερός>γαμπρός).

Αυτή η αντιστροφή μας υποδεικνύει ότι στο πλαίσιο των τελετών του *kan*, και από την πρώτη περίοδο στη δεύτερη, η σχέση που συνδέει τον κυνηγό με τους αυτόχθονες διαφέρει από εκείνη που συνδέει τον ηγεμόνα και τον ετεροθαλή αδελφό του με τους *menkèm* και τους «εννέα προύχοντες» από την άλλη.

Η ταυτότητα (κοινωνική θέση) των προσώπων αλλάζει επειδή αλλάζει το είδος της σχέσης. Για να κατανοήσουμε αυτή την αντιστροφή πρέπει να επιστρέψουμε στο μύθο όπου ο κυνηγός ε-

Πίνακας 2
Σύστημα σχέσεων και ταυτότητες των συμμετασχόντων
στις τελετές του *nggu kan*

		Είδος της σχέσης
1η περίοδος εννέα εβδομάδων	Κυνηγός (γαμπρός) < αυτόχθονες (πεθεροί)	Αγχιστείας
2η περίοδος εννέα εβδομάδων	Ηγεμόνας + στρατηλάτης (κυρίαρχοι) > <i>menkèm</i> + «εννέα προύχοντες» (κυριαρχούμενοι)	Πολιτική

Ξαρτάται από τους αυτόχθονες ως γαμπρός (αξία της αγχιστείας) ενώ ο ηγεμόνας υποτάσσει πολιτικά τους υπηκόους του. Επιπλέον, οι ίδιοι οι Μπατιέ όταν μιλούν για τις τελετές του *nggu kan* λένε πάντα: «Οι ιδρυτές του τόπου πάνε να λάβουν το *kan*» και όχι: «Οι "άρχοντες" πάνε να λάβουν το *kan*», ενώ όταν φτάσει η σειρά του ηγεμόνα λένε: «Ο *φύλαρχος* λαμβάνει το *kan*». Αντίστοιχα λένε: «Το *Nye* του φυλάρχου» και όχι: «Το *Nye* του κυνηγού». Μια πρόταση που επαναλαμβάνουν συχνά είναι: «Ο ηγεμόνας δίνει το *kan* στους *menkèm* με μισή καρδιά διότι δεν του αρέσει να μοιράζεται τη δύναμή του». Έτσι, στην πρώτη περίοδο αναπαρίσταται η σχέση κυνηγός/αυτόχθονες δηλαδή των αγχιστών που πρωταγωνιστούν στο μύθο, ενώ στη δεύτερη περίοδο αναπαρίσταται η πολιτική σχέση ηγεμόνας + στρατηλάτης/*menkèm* + εννέα προύχοντες. Στη δεύτερη περίπτωση η σχέση μετατρέπεται από συγγενική (αγχιστεία, γαμπρός/πεθεροί) σε πολιτική (κυρίαρχοι/κυριαρχούμενοι), και σε αυτού του είδους τη σχέση οι πολιτικά ανώτεροι υποτάσσουν τους «φυσικούς πεθερούς» τους μολονότι οι τελευταίοι είναι εκείνοι που, όπως θα δούμε στην επόμενη ενότητα, πλάθουν στην κυριολεξία τον ηγεμόνα και τον ετεροθαλή αδελφό του.

Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι αυτή η αντιστροφή συνοδεύταν παλιά από μια ριζική αλλαγή των κανονικών συμπεριφορών των κατοίκων της φυλαρχίας. Πράγματι, από την αρχή της δεύτερης περιόδου και ως το τέλος της, οι Μπατιέ, άνδρες και γυναίκες, γελούσαν και τραγουδούσαν όλη μέρα στο πλαίσιο των καθημερινών τους δραστηριοτήτων. Τα τραγούδια ήταν αυτοσχέδια, ενώ συγχρόνως όλοι πειράζονταν, τα κουτσομπολιά –ψευδή ή αληθή– έδιναν και έπαιρναν. Με λίγα λόγια, καταργούνταν όλες οι κοινωνικές συμβάσεις που κανονικά διέπουν τις κοινωνικές σχέσεις (ευγενείς/απλοί κάτοικοι, άνδρες/γυναίκες, πρεσβύτεροι/νεότεροι).

Η ενθρόνιση του ηγεμόνα

Οι εννέα προύχοντες και οι *menkèm* είναι οι άνθρωποι που κυριολεκτικά «πλάθουν» τον ηγεμόνα. Ο τίτλος και τα αξιώματά τους είναι κληρονομικά. Οι προύχοντες αυτοί σχηματίζουν ένα μόνιμο συμβούλιο. Πέντε από αυτούς είναι «προύχοντες υπηρέτες του φυλάρχου» με την έννοια ότι οι πρόγονοί τους υπηρέτησαν τους πρώτους φυλάρχους Μπατιέ και έλαβαν από αυτούς τον τίτ-

λο και τα αξιώματά τους όταν αποσύρθηκαν από τα ανάκτορα. Οι υπόλοιποι τέσσερις είναι «προύχοντες φυλαρχικοί γόνοι» δηλαδή είναι απόγονοι των πρώτων φυλάρχων της δυναστείας Μπατιέ. Παρότι υπάρχει μια ιεραρχία μεταξύ των προυχόντων της πρώτης και εκείνων της δεύτερης κατηγορίας, η σπουδαιότερη διάκριση είναι εκείνη ανάμεσα στις δυο κοινωνικές κατηγορίες, δηλαδή: υπηρέτες του φυλάρχου και φυλαρχικοί γόνοι. Οι πρώτοι, φυσικοί συγγενείς εξ αγχιστείας του ηγεμόνα και των φυλαρχικών γόνων, είναι ιεραρχικά ανώτεροι από τους δεύτερους. Υπάρχει ένα δεύτερο συμβούλιο που σχηματίζεται μόνο όταν ενθρονίζεται ένας φύλαρχος και αποτελείται από δυο «προύχοντες υπηρέτες του φυλάρχου», έναν γαλαζοαίματο προύχοντα και έναν προύχοντα που κατάγεται από ξένη φυλαρχία. Το συμβούλιο αυτό ονομάζεται «συμβούλιο του *la' nkèm*»²⁰.

Ο θάνατος του ηγεμόνα κρατείται μυστικός μέχρις ότου επιλεγεί ο διάδοχος. Αυτό συνιστά ένα εξαιρετικά διαδεδομένο χαρακτηριστικό των βασιλείων και των φυλαρχιών της μαύρης Ηπείρου. Τον ενταφιασμό αναλαμβάνουν αποκλειστικά οι «εννέα προύχοντες υπηρέτες του φυλάρχου» και κάποιοι συγκεκριμένοι υπηρέτες του παλατιού. Τυλίζουν το σώμα του νεκρού με ένα μεγάλο ύφασμα μπατίκ. Σκεπάζουν το κεφάλι του με ένα φύλλο ούτως ώστε να μη μπορεί να βλέπει το *alter ego*²¹ του και να προκαλέσει ζημιές. Οι εννέα προύχοντες «αρπάζουν» το διάδοχο του νεκρού φυλάρχου και τον ετεροθαλή αδελφό του τη στιγμή που θρηνούν τον πατέρα τους, μαζί με τους υπόλοιπους «φυλαρχικούς γόνους», τους «υπηρέτες του φυλάρχου», τις συζύγους του νεκρού και τους «ιδρυτές του τόπου» στην «πλατεία του *kan*». Ο πρώτος των εννέα προυχόντων σέρνει μια κατσίκα στην «πλατεία της αγοράς του παλατιού» *sèm nò* και οι υπηρέτες τη χτυπούν μέχρι να βελάξει: έτσι ανακοινώνεται ο θάνατος του νεκρού ηγεμόνα.

Από εκείνη τη στιγμή και επί εννέα εβδομάδες απαγορεύονται η καλλιέργεια της γης και οι οικογενειακές τελετές. Όλοι οι κάτοικοι του χωριού μαζεύονται στην «πλατεία του *kan*» για να θρηνήσουν τον νεκρό ηγεμόνα.

Ο μέλλοντας ηγεμόνας και ο ετεροθαλής αδελφός του οδηγούνται από τον *Dze Fankun* (δεύτερος των εννέα προυχόντων) και μερικούς υπηρέτες στο «χωριό του προύχοντα» *la' nkèm*. Τους παραδίδουν στους *Menkèm Dôma*, *Menkèm Téru* και *Menkèm Dze Wuchè*. Πριν εγκατασταθούν στο *la' nkèm* ο υποψήφιος φύλαρχος και ο ετεροθαλής αδελφός του βγάζουν τα ρούχα τους

και φοράνε το *kem*, κουκούλα που καλύπτει το πρόσωπο και φτάνει μέχρι τη μέση. Επειδή απαγορεύεται να έχει κάθε είδους σχέση με τις συζύγους του νεκρού πατέρα του (και φυσικά με τη μητέρα του) πριν λήξει ο θρήνος του, οι αυτόχθονες και οι μεγάλοι προύχοντες της φυλαρχίας (ανάμεσα σε αυτούς και οι *menkèm* και οι εννέα προύχοντες) του δίνουν μερικές γυναίκες για συντροφιά και για παντρεία. Δυο από αυτές θα επιλεγούν ως «σύζυγος του προύχοντα» *Ndjuikèm* και «ιερή σύζυγος» *Nduidjè* – τίτλοι που οι συγκεκριμένες γυναίκες θα διατηρήσουν εφ' όρου ζωής. Μόλις φτάσουν στο *la' nkèm*, ο μέλλοντας φύλαρχος και ο ετεροθαλής αδελφός του εγκαθίστανται στην «καλύβα του κυνηγού», χώρος ειδικά διαρρυθμισμένος για την περίπτωση. Καθένας τους κάθεται πάνω σε ένα φρεσκοκομμένο κορμό μπανανιάς *plantain* (κυνόγλωσσες μπανάνες). Αλείφονται, όπως και οι υπόλοιποι που τους συντροφεύουν στο *la' nkèm*, με κόκκινο χρώμα. Την έβδομη εβδομάδα του εγκλεισμού τους, οι ιερούργοι και η συντροφιά του *la' nkèm* συμποσιάζονται. Το γεύμα προσφέρουν οι φίλοι του μέλλοντα φύλαρχου, οι μεγάλοι προύχοντες και φύλαρχοι άλλων χωριών. Στην αρχή της ένατης εβδομάδας, ο υποψήφιος φύλαρχος, ο ετεροθαλής αδελφός του, οι *Ndjuikèm* και *Nduidjè* οδηγούνται, πριν το σούρουπο στην «πλατεία του *kan*» *sèm kan*. Εκεί, οι *Dze Fankun* και *Menkèm Dze Wuchè* τους δίνουν να καταπιούν το *mbah* –μίγμα αποτελούμενο από βότανα, φλοιούς και χώμα– αποδίδοντάς τους έτσι ένα (ή και περισσότερα) ζωο ως *alter ego*. Συγχρόνως προφέρουν και τον εξής τύπο: «Να σας είναι γλυκιά η γη των προγόνων μας». Επιστρέφουν στο *la' nkèm*. Στο τέλος της ένατης εβδομάδας οι τέσσερις τους οδηγούνται άλλη μια φορά στην «πλατεία του *kan*». Ο μέλλοντας φύλαρχος αποχωρίζεται την κουκούλα που φορούσε μέχρι εκείνη τη στιγμή σε κάθε έξοδό του από το *la' nkèm*. Οι άλλοι τρεις αλλάζουν τα παλιά τους ρούχα με καινούργια και συνοδεύονται προς το παλάτι ενώ το συμβούλιο του *la' nkèm* οδηγεί το μέλλοντα φύλαρχο στον *Dze Mphe* (πρώτος των εννέα προυχόντων) που τον περιμένει στην «πάνω πλατεία» *fèm ka'*. Ο υποψήφιος ηγεμόνας υποβάλλεται σε μια σειρά τελετών των οποίων ηγείται ο *Dze Mphe*. Συμμετέχουν σε αυτές και οι εννέα προύχοντες. Ο καθένας τους κρατάει από ένα διαφορετικό είδος φλοιού που το καθένα έχει μια συγκεκριμένη μαγική ιδιότητα. Σχηματίζουν έναν κύκλο γύρω από το διάδοχο και με διάφορες τελετουργικούς τύπους του αποδίδουν τις μαγικές ιδιότητες κάθε φλοιού. Στη συνέχεια, οι εννέα θυσιάζουν μια κατσίκα και καλύπτουν με το αίμα

της όλο το σώμα του διαδόχου και τον τρίβουν με λάσπη μέχρις ότου αυτή γίνει ένα με το αίμα του ζώου. Τέλος, οι εννέα μοιράζονται το κρέας της κατσίκας. Αφού λήξει η μύηση, οι εννέα πλένουν το διάδοχο και του φοράνε καινούργια ρούχα. Η πομπή εγκαταλείπει την «πάνω πλατεία» και κατευθύνεται στη «μεγάλη καλύβα του *Yuse*» (έβδομος διάδοχος του κυνηγού – ιδρυτή της δυναστείας Μπατιέ) για μια τελευταία σειρά τελετών. Ο *Dze Mphe* αρπάζει τα τρία δώρα που κρατάει ο ετεροθαλής αδελφός του νεκρού φυλάρχου και δίνει τα δυο στο νέο φύλαρχο και το τρίτο στον ετεροθαλή αδελφό του. Ο *Dze Mphe* χτυπάει παλαμάκια και φέρνει τα χέρια του μπροστά στο στόμα του προφέροντας: «Εσύ ξέρεις, άρχοντα του χωριού», και παροτρύνει το πλήθος με πολεμικές κραυγές. Τέλος, ο νέος ηγεμόνας οδηγείται στη «μεγάλη πλατεία του παλατιού» όπου τον αναμένουν όλοι οι κάτοικοι του χωριού για να τον δοξάσουν.

Οι συμβολισμοί και η δραστικότητα της τελετουργίας

Με το θάνατο του φυλάρχου διακόπτεται «φυσικά» η σχέση του διαδόχου με τον πατέρα του – δηλαδή η σχέση καταγωγής. Ο διάδοχος αποκόβεται και από τη μητέρα του (τη σύζυγο του εκκλιπόντος ηγεμόνα), ωστόσο αυτή η σχέση δεν λήγει το ίδιο «φυσικά» όπως η προηγούμενη αλλά υπόκειται σε κάποιες διεργασίες. Η μητέρα του διαδόχου λαμβάνει τον τίτλο *Mèfô* «μητέρα του φυλάρχου» και της αποδίδονται όλα εκείνα τα χαρακτηριστικά που έχουν οι άνδρες προύχοντες. Έτσι, ο γιος της τής παραχωρεί μερικούς υπηρέτες, και εκτάσεις γης για καλλιέργεια ενώ η ίδια αποφασίζει για το γάμο των θυγατέρων της και, αν το επιθυμεί, μπορεί να ξαναπαντρευτεί έναν άνδρα της αρεσκείας της, και γίνεται μέλος της μυστικής εταιρίας που ιδρύει ο γιος της (κάθε νέος φύλαρχος ιδρύει μια μυστική εταιρία). Το πιο αξιοσημείωτο όμως είναι ότι όλοι οι ανδρογραμμικοί απόγονοί της, άνδρες και γυναίκες, φέρουν το δικό της τιμητικό επώνυμο και όχι εκείνο του συζύγου της. Έτσι, κατά κάποιο τρόπο, η γυναίκα αυτή αλλάζει κοινωνικό φύλο αφού γίνεται κοινωνικά ένας άνδρας προύχοντας και ηγείται μιας ΟΚΜΚ. Ποιες συνέπειες έχει αυτή η αλλαγή στις συγγενικές σχέσεις του διαδόχου; Ο διάδοχος αποδεσμεύεται ουσιαστικά από τις σχέσεις με τον βιολογικά νεκρό πατέρα και την «κοινωνικά νεκρή» μητέρα του, και έτσι απαλλάσσεται από τους πατροπλευρικούς και μητροπλευρικούς συγγενείς και προγόνους του. Ο μέλλοντας φύλαρχος δεν θα κάνει πλέον, όπως οι συνηθι-

σμένοι άνδρες του χωριού, θυσίες/προσφορές στους προγόνους του: αυτό το καθήκον αναλαμβάνουν οι υπηρέτες του. Όπως έχει αναφερθεί σε πολλές αφρικανικές εθνογραφίες που πραγματεύονται το θεσμό της βασιλείας/φυλαρχίας, αυτή η αποδέσμευση συνιστά προϋπόθεση για να μπορέσει ο νέος ηγεμόνας να αναλάβει τα πολιτικά και τελετουργικά καθήκοντά του²². Με λίγα λόγια η αποδέσμευση του ηγεμόνα από τις προσωπικές σχέσεις συγγένειας αποτελεί θεμελιώδες συστατικό στη συγκρότηση του θεσμού της βασιλείας/φυλαρχίας. Ωστόσο, εάν σε ένα πρώτο στάδιο η μύηση αποδεσμεύει το διάδοχο από τις διαπροσωπικές σχέσεις συγγένειας στις οποίες υπόκειται κάθε συνηθισμένος άνθρωπος, τον επανεντάσσει, σε ένα δεύτερο στάδιο, σε μια «μυθική συγγένεια». Πρώτον, ο φρεσκοκομμένος κορμός όπου κάθονται ο διάδοχος και ο ετεροθαλής αδελφός του καθ' όλη τη διάρκεια του εγκλεισμού τους στο *la' nkèm*, όπως και η κόκκινη μπογιά με την οποία αλείφονται, συμβολίζουν τη γέννηση²³. Δεύτερον, η καλύβα όπου διαμένει ο μέλλοντας φύλαρχος ονομάζεται «καλύβα του κυνηγού». Τέλος, από τις πρώτες κιόλας μέρες του εγκλεισμού του, ο μέλλοντας φύλαρχος λαμβάνει γυναίκες από τους αυτόχθονες, τους «εννέα προύχοντες», και γενικά από τους μεγάλους προύχοντες της φυλαρχίας (ιδιαίτερα τους *menkèm*). Έτσι, μέσω της τελετής μύησης ο διάδοχος πρώτα «πεθαίνει» και στη συνέχεια ξαναγεννιέται ως κυνηγός και γαμπρός των αυτοχθόνων και γενικά των προυχόντων που είναι και εν δυνάμει αγχιστές του. Εν ολίγοις, με τη μύηση ο διάδοχος ταυτίζεται με τον κυνηγό ιδρυτή της δυναστείας Μπατιέ όπως αναφέρεται στο μύθο. Έτσι, ενώ η μύηση αποδεσμεύει το διάδοχο από τις προσωπικές σχέσεις συγγένειας, τον επανεντάσσει σε μια «μυθική συγγένεια» αφού τον τοποθετεί στη θέση ενός γαμπρού ως προς τους αυτόχθονες. Δεν είναι τόσο μακρινή η εποχή που κάθε νέος ηγεμόνας ήταν υποχρεωμένος να δώσει στους αυτόχθονες γυναίκες, να προσφέρει φοινικέλαιο, κασίκες, αλάτι και κάποια χρηματικά ποσά. Αυτές οι παροχές ονομάζονταν «τα αγαθά που προλαμβάνουν την κατάρρα» και αναφέρονται άμεσα στις παροχές που υποχρεώθηκε να κάνει ο *Fô Kèmkhuo*, ενδέκατος διάδοχος του κυνηγού, στους αυτόχθονες (βλ. παραπάνω μύθο ίδρυσης). Τελικά, η θέση του φυλάρχου (ως κυνηγού-γαμπρού) στο πολιτικό-τελετουργικό σύστημα είναι ανάλογη με εκείνη ενός γαμπρού ως προς τον πεθερό του στο σύστημα της συγγένειας. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο ηγεμόνας θεωρείται «πατέρας της χώρας» και συγχρόνως «γαμπρός της χώρας». Μόνο μέσα από αυτή τη διπλή ταυτότητα εί-

ναι σε θέση να ενοποιήσει το σύνολο των ΟΚΜΚ της φυλαρχίας: αυτές που κατάγονται από τον κυνηγό, αυτές που κατάγονται από τους αυτόχθονες και μαζί όσες ταξινομούνται ως αγχιστές ως προς τον ίδιο και την ΟΚΜΚ του²⁴.

Αντιθέσεις και αντιστροφές

Το *kan* που λαμβάνουν ο διάδοχος και ο ετεροθαλής αδελφός του («καταπίνοντας το *mbah*»), οι μαγικές δυνάμεις και η πολιτική εξουσία εκχωρούνται από τους εννέα προύχοντες και πιο συγκεκριμένα από αυτούς που ανήκουν στην κατηγορία των «υπηρετών του φυλάρχου». Έτσι, παρότι ο φύλαρχος και ο στρατηλάτης διαθέτουν κάποιες μαγικές δυνάμεις και είναι οι κύριοι εκπρόσωποι της πολιτικής εξουσίας το οφείλουν στους εννέα προύχοντες, δηλαδή στην ουσία στους «φυσικούς» αγχιστές τους. Σημαντικό είναι το γεγονός ότι με την ίδια ευκολία που οι εννέα δημιουργούν το φύλαρχο και τον στρατηλάτη, μπορούν και να τους εκθρονίσουν. Πράγματι, λέγεται ότι παλιότερα, όταν το συμβούλιο των εννέα έκρινε ομόφωνα ότι ο ηγεμόνας δεν κυβερνούσε σύμφωνα με τις παραδοσιακές επιταγές, οι εννέα έστηναν παγίδα στο *alter ego* του και σκοτώνοντάς το έβαζαν τέλος και στη ζωή του. Αυτή η βασιλοκτονία όμως δε διαδραματιζόταν ποτέ στον «πραγματικό κόσμο», τον κόσμο των ανθρώπων αλλά στο μυστηριώδη κόσμο της ζούγκλας που κατοικείται από τα ζώα και τα *alter ego* των ισχυρών της φυλαρχίας. Ένα ρητό λέει: «Οι εννέα προύχοντες και οι *menkém* “κρατούν” το φύλαρχο». Τέλος, ο πρώτος των εννέα προυχόντων απονέμει την πολιτική εξουσία (δύναμη) στα δυο αδέρφια δίνοντας στο καθένα ένα δόρυ, όπλο που συνδέεται όχι μόνο με το κυνήγι αλλά και με τον πόλεμο. Εκείνη τη στιγμή γίνεται εμφανής η υποτέλεια των εννέα προυχόντων στους κύριους εκπροσώπους της πολιτικής εξουσίας: ο πρώτος των εννέα βάζει τα δυο του χέρια μπροστά στο στόμα του και υποκλίνεται. Από εκείνη τη στιγμή ο φύλαρχος προσφωνείται πάντα με τον ίδιο τρόπο και θα ακούει στον τίτλο του: *fô* «φύλαρχος» και όχι πια «προύχοντας» *sengan*.

Οι τελετές την ενθρόνισης αναπαριστούν²⁵ κατά κάποιο τρόπο το σύνολο των σχέσεων που συνδέουν τους πρωταγωνιστές προσδιορίζοντας και τις ταυτότητές τους. Όπως και ο μύθος, το πρώτο στάδιο της μύησης αντιπαραθέτει τον κυνηγό (γαμπρό) στους αυτόχθονες (πεθεροί) ενώ μέσα από την απονομή της εξουσίας πραγματώνεται η υποτέλεια των εννέα προυχόντων

στους κύριους εκπρόσωπους της πολιτικής εξουσίας. Το κοινό χαρακτηριστικό των εννέα και των *menkèh* από τη μία, και των αυτοχθόνων από την άλλη είναι η θέση τους ως πεθερών ως προς τον κυνηγό (γαμπρός). Δηλαδή τη θέση που καταλαμβάνουν οι αυτόχθονες στο μύθο την κρατούν οι εννέα προύχοντες και οι *menkèh* στις τελετές της ενθρόνισης²⁶. Έτσι, από το μύθο στις τελετουργίες της ενθρόνισης τα πρόσωπα αλλάζουν αλλά το είδος των σχέσεων όπως και οι ταυτότητες παραμένουν τα ίδια. Οι προύχοντες που ενθρονίζουν τον διάδοχο συνδέονται μαζί του με δυο τρόπους: σαν αγχιστές όπου οι προύχοντες εμφανίζονται ως δότες γυναικών απέναντι στον κυνηγό (λήπτη, γαμπρό), σαν υποτελείς (κυριαρχούμενοι) ως προς το φύλαρχο και τον στρατηλάτη (κυρίαρχοι) κύριοι εκπρόσωποι της πολιτικής εξουσίας.

Νόμος, δικαστική και πολιτική εξουσία

Νόμος και παράδοση

Όταν ένας Μπατιέ ρωτηθεί ποιος είναι ο ρόλος του ηγεμόνα, απαντά: «ο φύλαρχος κρίνει το χωριό», «ο φύλαρχος είναι ο φύλακας των εθίμων και της παράδοσης» *fô ndôk ké*, «ο φύλαρχος φροντίζει το χωριό» όπως φροντίζει κανείς ένα άρρωστο παιδί. Η λέξη *ké* σημαίνει «παράδοση, έθιμο»: π.χ. λέμε *a ka' jè ké* «δεν γνωρίζει τα έθιμα, την παράδοση». Σημαίνει επίσης «όρκος»: *ké!* «ορκίσου!», *gè ké si'!* «ορκίζομαι στο Θεό!». Αντιθέτως, οι «εννέα προύχοντες» είναι οι «εγγυητές του Νόμου (*mce*)». Ο όρος *mce* αναφέρεται σε ότι έχει σχέση με τους κανόνες του γάμου, και γενικότερα με τις τελετουργικές επιταγές. Σύμφωνα με τις αντιλήψεις Μπατιέ, η παράβαση των τελετουργικών υποχρεώσεων και η αιμομιξία επιφέρουν το θάνατο από υδροπικίαση²⁷. Σε τέτοιες περιπτώσεις οι Μπατιέ λένε: «Υπέστη τις συνέπειες του Νόμου» *a wuo mce*. Η αιμομιξία και οι τελετουργικές επιταγές παραπέμπουν, η πρώτη άμεσα η δεύτερη έμμεσα, στις αρχές τις συγγενείας: η αιμομιξία είναι συνέπεια μιας σύγχυσης ανάμεσα στους εξ αίματος και τους εξ αγχιστείας συγγενείς ενώ οι τελετουργικές επιταγές εδράζονται στην παραπάνω διάκριση και τη διασφαλίζουν (Pradelles de Latour, 1986, 1991 και Tsékénis, 2000). Οι Μπατιέ με διαβεβαίωσαν ότι η έκφραση: «Ο φύλαρχος είναι ο εγγυητής του Νόμου» είναι αδιανόητη.

Έτσι, ο ηγεμόνας κατέχει τη δικαστική εξουσία. Παραχωρεί εν μέρει αυτή την εξουσία στους διοικητές των συνοικιών του χωριού, αξίωμα που μονοπωλούν οι γαλαζοαίματοι προύχοντες. Ο φύλαρχος δικάζει τις πιο σοβαρές υποθέσεις είτε μόνος του (όταν είναι έμπειρος) είτε με τη συμβουλή μεγάλων προυχόντων και υπηρετών *ngwala*²⁸. Όσοι, κάτοικοι του χωριού, επιθυμούν να υποβάλλουν μια υπόθεσή τους στον ηγεμόνα απευθύνονται πρωτίστως στους *ngwala* οι οποίοι κρίνουν εάν η υπόθεση μπορεί να φτάσει στην ανώτατη δικαστική αρχή. Ο ηγεμόνας μπορεί να επιφορτίσει τους υπηρέτες *ngwala* με μικρής σημασίας υποθέσεις. Συνήθως, οι μικρές υποθέσεις διευθετούνται στο πλαίσιο της γειτονιάς ή της συνοικίας. Η δικαιοσύνη απονέμεται μια φορά την εβδομάδα, την ημέρα της λαϊκής αγοράς. Το μεγαλύτερο ποσοστό των υποθέσεων που φτάνουν στον ηγεμόνα αφορούν στη συγγένεια και πιο συγκεκριμένα στους κανόνες του γάμου²⁹. Ο ηγεμόνας για να αποδώσει δικαιοσύνη εμπνέεται πάντοτε από αποφάσεις που βγήκαν για ανάλογες υποθέσεις στο παρελθόν, αποφάσεις και υποθέσεις που κρατούν στην μνήμη τους οι γηραιότεροι προύχοντες του χωριού. Όταν η υπόθεση είναι ασαφής οι Μπατιέ καταφεύγουν σε «δικαστικές δοκιμές» (*épreuves judiciaires*). Η πιο συνήθης είναι η «κρίση της χελώνας». Αυτό το ζώο θεωρείται ιερό και, όπως στην περίπτωση της αράχνης, διαμεσολαβεί ανάμεσα στους θεούς και τους ανθρώπους. Για τη βαριά κατηγορία για φόνο μαγγανείας, ο κατηγορούμενος υποχρεώνεται να καταπιεί λίγο από το χρώμα που σκεπάζει τις πρήλινες κανάτες μέσα στις οποίες είναι τοποθετημένα τα κρανία των προγόνων του φυλάρχου: «αν φόνευσα τον τάδε (όνομα δολοφονημένου), να με σκοτώσει». Οι κυρώσεις που επιβάλλονται είναι βεβαίως ανάλογες με τη σοβαρότητα του αδικήματος (Βλ. Tsékénis, 2000, σελ. 203).

Οι μυστικές εταιρίες

Με τον όρο «μυστικές εταιρείες» αποδίδω το γαλλικό όρο *sociétés secrètes*. Συναντάει κανείς αυτό το θεσμό σε πολλές κοινωνίες της μαύρης ηπείρου. Στη φυλαρχία Μπατιέ, υπάρχουν δεκατέσσερις ιεραρχημένες μυστικές εταιρίες. Όλες, ανεξαιρέτως, συνιστούν συμβούλια όπου αποφασίζεται η πολιτική του χωριού. Οι Μπατιέ λένε ότι είναι «τα μάτια και τα αφτιά του φυλάρχου» (ο ηγεμόνας και ο ετεροθαλής αδελφός του συμμετέχουν βεβαίως στα συμβούλια όλων των μυστικών εταιριών). Κάποιες φρόντιζαν για την επιστράτευση των ανδρών σε περίπτωση σύρραξης (συνήθως

με γειτονικές φυλαρχίες), όπως και τη γρήγορη ανεύρεση χρημάτων και πολεμικού υλικού, άλλες για την εφαρμογή των κυρώσεων που αποφασίζονταν από τις δικαστικές αρχές. Στην πρώτη και ισχυρότερη μυστική εταιρεία (ME) της φυλαρχίας συμμετέχουν ο ηγεμόνας, ο στρατηλάτης και όλο το σωματείο των εννέα προυχόντων χωρίς τους οποίους δεν μπορεί να επικυρωθεί καμία απόφαση. Σε αυτή την εταιρεία λαμβάνονται όλες οι αποφάσεις που αφορούν το σύνολο του χωριού όπως π.χ. η κήρυξη πολέμου και ο προγραμματισμός μιας τελετουργίας γονιμότητας ή κάθαρσης.

Ενώ επτά από τις ME είναι ανοιχτές στο σύνολο των προυχόντων, ανεξαρτήτως κοινωνικής κατηγορίας, τέσσερις από αυτές δέχονται μονάχα γαλαζοαίματους προύχοντες ενώ σε τρεις άλλες συμμετέχουν μονάχα «προύχοντες υπηρέτες του φυλάρχου». Σκοπός των πρώτων είναι η εκπαίδευση εκείνων που κάποια στιγμή αναλαμβάνουν πολιτικά και δικαστικά καθήκοντα (διοίκηση των συνοικιών του χωριού, επιστράτευση, δικαστικές αποφάσεις στο πλαίσιο των εδαφικών μονάδων που διοικούν) ενώ τα μέλη των ME της άλλης κατηγορίας φροντίζουν για την έννομη τάξη και την τιμωρία των ενόχων. Είναι κατά κάποιο τρόπο οι αστυνόμοι και οι δήμιοι της φυλαρχίας.

Κοσμολογική ευταξία

Αναφερθήκαμε στο σωματείο των εννέα προυχόντων εξετάζοντας το ρόλο του στο μύθο και στις τελετές ενθρόνισης. Γνωρίζουμε επίσης ότι είναι μέλη της ισχυρότερης ME της φυλαρχίας και ότι η συμβολή τους στη διαμόρφωση της πολιτικής είναι καθοριστική. Εκτός από τα παραπάνω, οι εννέα προύχοντες, μαζί με τον ηγεμόνα, θεμελιώνουν τους νόμους και δίνουν την ευλογία τους σε κάθε οικογενειάρχη που χρίζεται ευγενής από τον ηγεμόνα. Επιπλέον, οι εννέα δίνουν την ευλογία τους ειδικά στους «φυλαρχικούς γόνους» και μόνο αυτοί έχουν την ικανότητα να τους ξεματιάσουν. Τέλος, κρίνουν τα μέλη όλων των ME όταν κατηγορούνται για διάφορα αδικήματα.

Οι εννέα προύχοντες απαρτίζουν το επιτελείο του *Kungan* η *η* «απαγορευμένο *Kungan*»³⁰. Το *Kungan η* συγκεντρώνει τους ισχυρότερους μάγους-θεραπευτές της φυλαρχίας. Αν εξαιρέσει κανείς τον ίδιο τον ηγεμόνα και τον ετεροθαλή αδελφό του –μοναδικό *nggankang* «άνθρωποι που κατέχουν το *kang*» που εκπροσωπούν

την πολιτική εξουσία ως μέλη του *Kungan njè*— όλα τα υπόλοιπα μέλη είναι προύχοντες που δεν διατηρούν κανένα δεσμό καταγωγής με το φύλαρχο και τα μέλη της ΟΚΜΚ του. Οι *nggankang* του *Kungan njè* εκτελούν όταν μπει το νέο έτος έναν τελετουργικό χορό γύρω από σπόρους τοποθετημένους στην «πλατεία του *kang*». Γενικά, οι αδελφότητες *Kungan* εγγυώνται τη γονιμότητα των σπόρων, την ανάπτυξη των βολβών και τη γρήγορη ωρίμανση των καρπών. Με λίγα λόγια φροντίζουν τελετουργικά για τη γονιμότητα των καλλιεργειών. Όταν η εποχή της ξηρασίας εκτείνεται πέρα από το συνηθισμένο, ο ηγεμόνας καλεί τα μέλη τους στα ανάκτορα όπου τους προσφέρει ένα πλούσιο γεύμα για να τους πείσει να «πάνε να φέρουν τη βροχή». Απωθούν με τις μαγικές τους δυνάμεις τις εξωτερικές απειλές (φυσικές καταστροφές, εισβολείς). Τον καιρό που η φυλαρχία βρισκόταν σε εμπόλεμη κατάσταση (στην οποία η αποικιοκρατία έβαλε τέλος) «θωράκιζαν» τους άνδρες που έφευγαν στον πόλεμο δίνοντάς τους το περίφημο *mbah* (βλ. τελετή ενθρόνισης). Αυτοί επαναφέρουν με τελετές κάθαρσης την εσωτερική τάξη όταν λ.χ. αυξάνονται οι κλοπές και οι φόνοι μαγγανείας. Με λίγα λόγια, οι *nggankang* του *Kungan njè* επαναφέρουν την τάξη που διαταράσσεται από τους ανθρώπους και φροντίζουν για την κοινωνική και κοσμολογική ευταξία. Μπορεί να κοπιάσουν για βδομάδες και ο ηγεμόνας είναι αναγκασμένος να τους προσφέρει ό,τι του ζητήσουν.

Συνοψίζοντας: ο φύλαρχος διοικεί τη συνοικία όπου βρίσκονται τα ανάκτορα ενώ τις υπόλοιπες συνοικίες του χωριού διοικούν γαλαζοαίματοι προύχοντες. Η δικαστική εξουσία βρίσκεται στα χέρια του ηγεμόνα και παραχωρεί στους διοικητές του ένα μέρος αυτής της εξουσίας. Ο φύλαρχος εγγυάται την έννομη εσωτερική τάξη με τη βοήθεια των υπηρετών του. Διαχειρίζεται τη γη που ανήκει στους θεούς και τους προγόνους. Αυτός τη διανέμει στους κατοίκους του χωριού. Ο ετεροθαλής αδελφός του, ως στρατηλάτης, αναλαμβάνει τη διοίκηση μιας συνοικίας του χωριού και βεβαίως την προστασία όλης της επικράτειας από τις εξωτερικές απειλές (άλλες φυλαρχίες κυρίως). Συμπληρώνει κατά αυτό τον τρόπο το φύλαρχο που διασφαλίζει την εσωτερική τάξη. Η καταγραφή μιας συνοικίας του χωριού που έχει κοινά σύνορα με άλλες τρεις φυλαρχίες έδειξε ότι οι ηγεμόνες Μπατιέ τοποθετούσαν τους γαλαζοαίματους προύχοντες ακριβώς στους προμαχώνες όχι μόνο για να απομακρύνουν γεωγραφικά πιθανούς σφετεριστές του θρόνου από την κεντρική εξουσία αλλά και λόγω τις προνομιούχας σχέσης που διατηρούν οι γαλαζοαίματοι με τις γενικότερες μορ-

φές της εξουσίας (πόλεμος, διοίκηση, δικαστική εξουσία). Θα δούμε πράγματι ότι ο ηγεμόνας και οι γαλαζοαίματοι (προύχοντες και μη) διαφοροποιούνται από τους υπόλοιπους κατοίκους της φυλαρχίας (και τις υπόλοιπες κοινωνικές κατηγορίες) όχι μόνο από τα αξιώματα που κατέχουν αλλά και με τη συμπεριφορά τους.

Διαφοροποιήσεις: δύναμη και «οικονομία

Η κοινωνική διαφοροποίηση μεταξύ προυχόντων βασιλικής καταγωγής και προυχόντων άλλης κοινωνικής προέλευσης δεν αφορά μόνο στις αναπαραστάσεις και την κατανομή των πολιτικών και τελετουργικών αξιωμάτων, αλλά προσδιόριζε ακόμα και την καθημερινή συμπεριφορά αυτών των ανδρών³¹.

Πράγματι, οι προύχοντες βασιλικής καταγωγής συμπεριφέρονταν κυριολεκτικά σαν «τραμπούκοι» και υπήρχαν περιπτώσεις όπου κατέφευγαν στη βία για να πετύχουν το σκοπό τους: αν «βάζανε στο μάτι» μια όμορφη κοπέλα την παντρεύονταν χωρίς να πάρουν την άδεια από το πατέρα της, πράγμα αδιανόητο για τους υπόλοιπους άνδρες των άλλων κοινωνικών κατηγοριών (εκτός βεβαίως από τον ηγεμόνα). Το ίδιο ίσχυε και για τα αγαθά. Όσο για τη θέση τους στην οικονομία της φυλαρχίας ήταν αξιοζήλευτη αφού ο ηγεμόνας τους κατένεμε τις πιο εύφορες και μεγαλύτερες εκτάσεις γης. Στην πιο ακραία περίπτωση εκτόπιζε ολόκληρες οικογένειες για να εγκαταστήσει «δικούς του ανθρώπους». Ωστόσο, σπάνια χρησιμοποιούσε αυτό το «δικαίωμα» γιατί έτσι προκαλούσε την κατακραυγή του λαού του. Αυτές οι ακραίες συμπεριφορές ήταν σπάνιες και περισσότερο συμβολικές αφού ήταν η έκφραση της εξουσίας στην πιο ωμή μορφή της και διαχώριζε κατ' αυτό τον τρόπο μία κατηγορία πολιτών απ' όλες τις άλλες.

Έτσι, οι γιοι του ηγεμόνα είχαν ευκολότερη πρόσβαση στα υλικά αγαθά (και προπαντός στη γη) απ' όλες τις άλλες κατηγορίες πολιτών. Το αντίθετο ακριβώς συνέβαινε με τα «πνευματικά» αγαθά: ήταν σχετικά δύσκολο για έναν γαλαζοαίματο να αποκτήσει τίτλους ευγένειας και να ασκήσει πολιτικά αξιώματα στα ανώτερα επίπεδα της πολιτικής ιεραρχίας. Με άλλα λόγια ήταν σχετικά πιο εύκολο για έναν άνδρα ταπεινής καταγωγής να αποκτήσει έναν τίτλο ευγένειας. Έτσι, οι σχέσεις των κοινωνικών κατηγοριών ως προς τα υλικά και τα πνευματικά αγαθά –δηλαδή οι θέσεις τους στην οικονομία της πόλης– ήταν συνάρτηση των συγγενικών

σχέσεων με τον ηγεμόνα και τα μέλη της οικογένειάς του, και ήταν διαμετρικά αντίθετες.

Μεθοδολογικά συμπεράσματα

Εξετάζοντας τον διετή τελετουργικό κύκλο, τις τελετουργίες της ενθρόνισης, το μύθο ίδρυσης της φυλαρχίας και την κατανομή των εξουσιών μπορούμε να καταλήξουμε στο εξής πρώτο συμπέρασμα: η αντίστιξη (ανδροκραμμική) καταγωγή/αγχιστεία διέπει όχι μόνο τις σχέσεις συγγένειας (βλ. Τσεκένης, 2003) αλλά προσφέρει επίσης ένα ιδίωμα με το οποίο κατανοούνται και βιώνονται το πολιτικό και η τελετουργία. Πράγματι, η κοινωνία μπορεί να προσληφθεί ως μια ολότητα όπου η καταγωγή και η πολιτική τάξη που νομιμοποιεί εδράζεται πάνω σε μια σχέση εξωτερική ως προς αυτή: την αξία της αγχιστείας που θεμελιώνει την τελετουργία. Οι σχέσεις που συγκροτούν το παραπάνω ιδεολογικό μόρφωμα δεν είναι δυαδικές (ή συμμετρικές). Η αξία της αγχιστείας πάνω στην οποία θεμελιώνεται η τελετουργία υπερτερεί της καταγωγής μέσα από την οποία προσλαμβάνεται το πολιτικό. Αυτά τα δυο ζεύγη (αγχιστεία-τελετουργία και καταγωγή-πολιτικό) ωστόσο δεν νοούνται ως απόλυτα διαχωρισμένα αλλά ως οργανικά συνδεδεμένα. Το πρώτο εμπεριέχει το δεύτερο και η ιεραρχική τους σχέση μπορεί όπως είδαμε να αντιστραφεί. Αυτή η αντιφατική δομική ιδιότητα, ανακάλυψη του Louis Dumont (1979, 1983 και 1992), μπορεί να κατανοηθεί όταν θεωρήσουμε όχι μόνο τις καθαυτές αξίες και τις μεταξύ τους σχέσεις αλλά και τα αξιακά επίπεδα όπου πραγματώνονται και τα οποία ιεραρχούνται και αυτά. Έτσι, η ανωτερότητα του πολιτικού μπορεί να πραγματωθεί σε ένα υποδεέστερο αξιακό επίπεδο αφήνοντας ανεπηρέαστο το ανώτερο αξιακό επίπεδο της τελετουργίας. Πολιτικό και τελετουργία νοούνται ως οργανικά συνδεδεμένα και υπόκεινται σε μια σχέση που ο Dumont ονόμασε «συμπερίληψη του αντιθέτου» (*englobement du contraire*). Το ένα δεν νοείται χωρίς το άλλο, ακριβώς όπως στη συγγένεια η καταγωγή δεν νοείται χωρίς την αγχιστεία. Συνιστούν αξίες αναγκαστικά και λογικά συνυφασμένες.

Η αξία της αγχιστείας και η τελετουργία έχουν την ιδιότητα να αναπαριστούν το όλο στο ανώτερο αξιακό επίπεδο. Αυτό τις καθιστά και ανώτερο πόλο του ιδεολογικού μορφώματος, πόλο ως προς τον οποίο ορίζεται και το πολιτικό (καταγωγή). Ενώ το πολι-

τικό αφορά στη διοίκηση και την εξουσία πάνω στους ανθρώπους και τα ζώα, η τελετουργία έχει να κάνει, εκτός από τους ζωντανούς και τα ζωντανά, και με τους προγόνους, τους θεούς και την ενέργεια που γονιμοποιεί ολόκληρη την πλάση.

Ευχαριστίες

Οι κ.κ. καθ. Κωσταντίνος Κανάκης και καθ. Νικόλαος Καλογεράς διάβασαν και σχολίασαν σχεδιαγράμματα αυτού του κειμένου. Τους ευχαριστώ θερμά καθώς και τους κριτές του περιοδικού για τη φροντίδα με την οποία κοίταξαν το κείμενο και για τις πολύτιμες παρατηρήσεις τους. Η ευθύνη, βεβαίως, των όσων εκφράζονται εδώ είναι αποκλειστικά δική μου.

Σημειώσεις

1. Για μια εκτενή παρουσίαση του συστήματος της συγγένειας βλ. Tsékénéis, 2000, σελ. 53-119 και Τσεκένης, 2003, σελ. 47-57.
2. Βλέπε τον πρόλογο του Dumont στην γαλλική έκδοση των Nuer του Evans-Pritchard, *Les Nuer*, Gallimard, Παρίσι, 1994 (1968), σελ. I-XVIII.
3. «Qu' est-ce que l' autorité», *La crise de la culture*, Gallimard, Παρίσι, 1972, σελ. 121-185.
4. Βλ. π.χ. τη διαβάθμιση και την κατάτμηση των καστών, την ενδογαμία και την κατανομή της εργασίας στο πλαίσιο του συστήματος jajmani.
5. Τα παραδείγματα είναι ποικίλα. Έτσι, λόγου χάρη ενώ το γεγονός ότι οι Μπατιέ (και γενικότερα οι Μπαμιλεκέ) αποκαλούνται οι ίδιοι «χριστιανοί» και παρακολουθούν (σε μικρό ποσοστό) την κυριακάτικη λειτουργία στην εκκλησία του χωριού, μπορεί το βράδυ της ίδια μέρας να κάνουν προσφορές/θυσίες στους προγόνους χωρίς να εκλαμβάνουν ως αντιφατικές τις πρακτικές αυτές. Το ίδιο συμβαίνει με τη «νομισματοποίηση» της οικονομίας του Καμερούν. Έτσι παρατηρούμε ότι μολονότι το δυτικό χρήμα έχει μπει για τα καλά στις καθημερινές ανταλλαγές των κατοίκων της φυλαρχίας χρησιμοποιείται στο πλαίσιο οικονομικών και εθιμικών ανταλλαγών, ενώ οι περισσότερες συναλλαγές που λαμβάνουν μέρος στη λαϊκή του χωριού (και τις αγορές των γειτονικών φυλαρχιών) μπορούν να ειπωθούν σαν αντιπραγματισμός. Το χαρακτηριστικό το οποίο έχει υποστεί τις λιγότερες αλλοιώσεις (και ως πρακτική και ως δοξασία) είναι η προγονολατρεία. Αυτό δεν είναι καθόλου τυχαίο αφού η προγονολατρεία είναι η θεμελιώδης δομή πάνω στην οποία στηρίζεται ολόκληρη η κοινωνική οργάνωση (βλ.

Pradelles de Latour, 1986 και 1991 και Tsékénis, 2000· Τσεκένης, 2003). Όσον αφορά την εξουσία του φυλάρχου και γενικότερα των «παραδοσιακών» αρχών η σημαντικότερη αλλαγή είναι ότι τα παραδοσιακά δικαιώματα του φυλάρχου πάνω στη γη έχουν περιοριστεί κυρίως λόγω της έλλειψης γαίας που οφείλεται στη μεγάλη δημογραφική πίεση – χαρακτηριστικό όλης της περιοχής Μπαμιλεκέ του δυτικού Καμερούν. Η δικαστική εξουσία του φυλάρχου και των παραδοσιακών αρχών μπορεί να αμφισβητηθεί από τους απλούς κατοίκους με τη προσφυγή στη σύγχρονη δυτικού τύπου δικαιοσύνη αλλά αυτό σπάνια συμβαίνει επειδή έτσι προσβάλλεται το κύρος των παραδοσιακών εκπροσώπων της εξουσίας και, συνεπώς, η ενότητα και η συνοχή του χωριού. Για να λύσουν τις διαφορές του οι κάτοικοι της φυλαρχίας συνήθως ζητούν ακρόαση από τον φύλαρχο. Εάν ένα από τα δυο μέρη δεν συμφωνεί με την λύση που δίνει ο φύλαρχος τότε έχει τη δυνατότητα να προσφύγει στη πλησιέστερη κρατική δικαστική αρχή. Ωστόσο, οι Μπαμιλεκέ γενικά, και οι Μπατιέ ειδικότερα, προτιμούν να βρίσκουν λύσεις μεταξύ τους. Κατά τη διάρκεια της δεύτερης επιτόπιας έρευνάς μου, ο φύλαρχος με τη βοήθεια των παραδοσιακών αρχών δίκασε μια σοβαρή και πολύπλοκη υπόθεση μαγγανείας. Αφού ακούστηκαν όλοι οι εμπλεκόμενοι, οι παραδοσιακοί εκπρόσωποι της δικαστικής εξουσίας διέταξαν μια «τελετουργική κάθαρση» στην οποία έλαβε μέρος όλο το χωριό. Άλλο ένα παράδειγμα της επίδρασης του εκσυγχρονισμού του Καμερούν στη διοίκηση των φυλαρχιών Μπαμιλεκέ είναι ότι στα συμβούλια των μυστικών εταιριών λαμβάνουν μέρος όχι μόνο οι προύχοντες του χωριού αλλά και ντόπιοι που κατέχουν υψηλές θέσεις στον κρατικό μηχανισμό της χώρας ή/και μεγάλες περιουσίες (σε κινητά και ακίνητα) στη χώρα αλλά και μερικές φορές και στο εξωτερικό.

6. Η προγονολατρεία αποτελεί ένα από τα βασικότερα στοιχεία της συγγένειας στους Μπατιέ και στους Μπαμιλεκέ.

7. Στην ανθρωπολογία, η καταγωγή (*descent*) διαφοροποιείται από την «αιματική», βιολογική συγγένεια. Αναφέρεται στον πολιτισμικά αναγνωρισμένο δεσμό μεταξύ απογόνου-προγόνου. Η καταγωγή μπορεί να είναι 1) μονογραμμική (*unilineal descent*) δηλαδή ο πολιτισμικά αναγνωρισμένος γενεαλογικός δεσμός ακολουθεί είτε την ανδρική γραμμή (πατρογραμμική καταγωγή – *patrilineal descent*) είτε τη γυναικεία (μητρογραμμική καταγωγή – *matrilineal descent*), 2) διπλή μονογραμμική (*double descent*) όπου ο γενεαλογικός δεσμός ακολουθεί και την ανδρική και τη γυναικεία γραμμή αλλά αποδίδεται διαφορετική βαρύτητα και λειτουργία σε κάθε γραμμή, 3) αμφιπλευρική (*cognatic*) σύμφωνα με την οποία ο πολιτισμικά αναγνωρισμένος δεσμός δεν ξεχωρίζει την ανδρική από τη γυναικεία πλευρά. Η ομάδα κοινής μονογραμμικής καταγωγής (ή ΟΚΜΚ) (*lineage*) είναι μια κοινωνική ομάδα που βασίζεται στη μητρογραμμική ή πατρογραμμική καταγωγή τα μέλη της οποίας ανάγουν την καταγωγή τους σε μια ή έναν πρόγονο μέσω γνωστών γενεαλογικών δεσμών.

8. Αντλώ τους παραπάνω ορισμούς από το γλωσσάριο που συνέταξε ο Θεόδωρος Παραδέλλης στη μετάφραση του βιβλίου του Maurice Godelier,

Μαρξιστικοί ορίζοντες στην κοινωνική ανθρωπολογία, εκδ. Guttenberg, Αθήνα, 2000, σελ. 239-241.

9. Ο φύλαρχος δεν έχει πια τη διαχείριση της γης και αυτή σπανίζει. Συνηθίζεται στις μέρες μας, και αυτό από τη δεκαετία του '80, ο πατέρας να παραχωρεί ένα κομμάτι του «οικισμού» στους γιους του. Έτσι λόγω της δημογραφικής πίεσης η εγκατάσταση που παραδοσιακά, μέχρι και τις αρχές της δεκαετίας του '70, ήταν ανδροτοπική μετασχηματίζεται σε πατροτοπική. Συνήθως, ο νεαρός άνδρας δε διέμενε στην ίδια συνοικία με τον πατέρα του. Εξαίρεση αποτελούσαν οι άνδρες των οποίων ο πατέρας ήταν μεγάλος προύχοντας: σε αυτή τη περίπτωση ο φύλαρχος –ο οποίος διαχειριζόταν και κατένεμα τη γη που ανήκει στους θεούς και τους προγόνους– παραχωρούσε σε αυτόν το νεαρό ένα κομμάτι γης κοντά στο πατέρα του ή τουλάχιστον στην ίδια συνοικία με αυτόν: έτσι, υπάρχουν στο χωριό τμήματα συνοικιών που κατοικούνται από άνδρες ίδιας πατρογραμμικής καταγωγής. Αυτές οι περιπτώσεις όμως είναι σπάνιες.

10. Εκτός από το φύλαρχο και τους «ιδρυτές του τόπου» (οι αυτόχθονες για τους οποίους θα γίνει λόγος παρακάτω) που δεν συνιστούν κοινωνικές κατηγορίες, η φυλαρχία αποτελείται από «προύχοντες» *nkèm*, «φυλαρχικούς γόνους» *rô fô*, «υπηρέτες του φυλάρχου» *ce fô*, «σιδηρουργούς» *ta' lôm*, «γόνους προυχόντων» *rô nkèm*, «γόνους υπηρετών του φυλάρχου» *rô ce fô*, «γόνους σιδηρουργών» *rô ta' lôm* και «γόνους του χωριού» *rô la'*.

11. Ο ιδρυτικός μύθος που αφηγούνται οι μεγάλοι προύχοντες του χωριού και γνώστες της παράδοσης περιέχει πολλά πραγματικά γεγονότα και πληροφορίες για την κοινωνική οργάνωση και την εξέλιξή της που μπορούν να εξακριβωθούν όταν τα διασταυρώσουμε με τις γενεαλογίες, το σύστημα των τίτλων ευγένειας και δεδομένα που αφορούν στη γαιοκτησία. Το απόσπασμα που ακολουθεί είναι μια πυκνή και αναπόφευκτα αποσπασματική περίληψη του ιδρυτικού μύθου αφού μου είναι αδύνατον στο πλαίσιο ενός άρθρου να επεκταθώ περισσότερο στο θέμα αυτό (βλ. Tsékénis, 2000, σελ. 123-133).

12. Λένε επίσης ότι ο *Ta'ôtmndjap* υπήρξε ο «πρώτος φύλαρχος».

13. Οι παλιοί με διαβεβαίωσαν ότι πρόκειται για μια περιοχή κοντά στο Bagam, φυλαρχία που βρίσκεται στο Bamboutos, βόρεια της περιοχής Μπαμιλεκέ.

14. Ο όρος «φύλαρχος» δεν έχει εδώ την ίδια σημασία που του αποδίδω στο υπόλοιπο κείμενο. Πράγματι, η κοινωνική οργάνωση που χαρακτηρίζει σήμερα τη φυλαρχία Μπατιέ (και την πλειονότητα των φυλαρχιών Μπαμιλεκέ) δεν ήταν πάντα η πυραμιδοειδής πολιτική οργάνωση. Πριν την άφιξη του «κυνηγού», η περιοχή κατοικείτο από αρχηγούς ομάδων μονογραμμικής καταγωγής ίσων μεταξύ τους. Έφεραν όλοι τους τον τίτλο *Fô* που θα πρέπει να αποδώσουμε, στο πλαίσιο μιας εξισωτικής κοινωνίας, ως «αρχηγός» ή «άρχοντας».

15. Οι γενεαλογίες όπως και διάφορα στοιχεία υλικού πολιτισμού που

συνέλεξα κατά την επιτόπια έρευνα επιβεβαιώνουν το μυθικό λόγο (Tséké-nis, 2000, σελ. 128-133, 233-237).

16. Σε ένα προηγούμενο άρθρο μου (Τσεκένης 2003) έδειξα πως στο πλαίσιο της συγγένειας οι δότες γυναικών (δηλαδή ο πεθερός) είναι ιεραρχικά ανώτεροι από τους λήπτες (γαμπρός). Αυτή η ιεραρχική σχέση αγχιστείας δεν περιορίζεται, όπως θα φανεί στη συνέχεια, στη σφαίρα της συγγένειας αλλά συνυφίνεται με την αξία της καταγωγής και προσφέρει το ιδίωμα που μας επιτρέπει να κατανοήσουμε πώς νοούνται οι σχέσεις πολιτικού και τελετουργίας και οι κοινωνικές σχέσεις γενικότερα.

17. Βλ. τις μελέτες των γάλλων ανθρωπολόγων Adler A., *La mort est le masque du roi. La royauté des Moundang du Tchad*, Payot, Παρίσι, 1982 και Izard M., *Gens du pouvoir, gens de la terre. Les institutions politiques de l'ancien royaume Yatenga*, Bassin de la Volta Blanche, Παρίσι, Editions de la Maison des Sciences de l' Homme, Cambridge University Press, Κέιμπριτζ, 1985.

18. Οι προσφορές στους προγόνους και τους θεούς των αυτοχθόνων και του φυλάρχου αποτελούνται από κόκκινα φασόλια μαγειρεμένα με φοινικέλαιο. Αφού τοποθετήσουν κάποια ποσότητα αυτής της προσφοράς στα σημεία όπου κατοικούν τα υπερφυσικά όντα, το υπόλοιπο μοιράζεται και καταναλώνεται από τους ανθρώπους.

19. Η λέξη *nye* αναφέρεται σε ό,τι είναι διπτό, αμφίσημο. Έτσι τα αυλάκια που καλλιεργούν οι γυναίκες λέγονται *nye*, όπως και τα διπλά χάλκινα καμπανάκια –φυλαρχικό σύμβολο–, ενώ τα δίδυμα είναι *rô nye* δηλαδή «διπλά παιδιά».

20. Εξωγαμική αμφιπλευρική (*cognatic*) ομάδα που περιλαμβάνει τους άνδρες και τις γυναίκες που συνδέονται, ανδρογραμμικά ή μητρογραμμικά, μέσω τριών γενεών με έναν κοινό αρσενικό πρόγονο.

21. Ειδικά διαρρυθμισμένο μέρος του παλατιού όπου μυείται ο μέλλοντας ηγεμόνας, στην κυριολεξία: «το χωριό του προύχοντα», επειδή μέχρι να ενθρονιστεί φύλαρχος, ο υποψήφιος προσφωνείται με τον τίτλο *nkèh*, δηλαδή «προύχοντα».

22. Ο ηγεμόνας, ο ετεροθαλής αδελφός του, οι αυτόχθονες και οι ισχυρότεροι προύχοντες της φυλαρχίας συνδέονται με ένα ή (κάποιες φορές) και περισσότερα ζώα της πανίδας. Λέγεται ότι αυτό το *alter ego* συνεχίζει να ζει μερικές μέρες μετά το θάνατο του αντιπροσώπου του στον κόσμο των ανθρώπων. Σκεπάζοντας τα μάτια του νεκρού τυφλώνεται και κατ' επέκταση εξουδετερώνεται το *alter ego* του.

23. Βλέπε π.χ. Adler (1982), Balandier (1967), (De) Heusch (1987), Izard (1985) για να περιοριστώ σε μερικούς γάλλους ανθρωπολόγους.

24. Ο πλακούντας του νεογέννητου θάβεται παραδοσιακά στη ρίζα μιας μπανανιάς *plantain*, και μια μητέρα αλείφει το νεογέννητο παιδί της με κόκκινη μπογιά, όπως οι έφηβοι και οι έφηβες που ενηλικιώνονται στο πλαίσιο του διετούς τελετουργικού κύκλου (Τσεκένης, 2003, σελ. 61-63).

25. Η ανάλυση των πατρικών τιμητικών επωνύμων (μετάδοση και χρήση) έδειξε ότι τα *lineages/descent units* της φυλαρχίας ταξινομούνται ως προς τον ηγεμόνα και το *lineage/descent unit* του σε δυο κατηγορίες: ε-

κείνες που συνδέονται μαζί του μέσω της καταγωγής και εκείνες που σχετίζονται μαζί του μέσω της αγχιστείας.

26. Ο όρος «αναπαράσταση» χρησιμοποιείται με την έννοια της δράσης ή του αντικειμένου που έχουν μια τελετουργική αποτελεσματικότητα και όχι με την κοινή έννοια της παράστασης-αντικατάστασης (βλ. de Coppet, 1992, 1998).

27. Ωστόσο, εάν οι εννέα προύχοντες (δηλαδή οι πεθεροί, σκοπιά της αγχιστείας) ταυτίζονται με τους αυτόχθονες και τους *menkèh*, από μια άλλη σκοπιά –και ταυτόχρονα– διαφοροποιούνται από αυτούς. Θα δούμε πώς στη συνέχεια.

28. Αυτού του είδους ο θάνατος αντιστοιχεί σε αυτό που η ανθρωπολογική ορολογία ονόμασε «κακό θάνατο» *mauvais mort* στα γαλλικά, δηλαδή κυριολεκτικά «κακό-πεθαμένος». Τέτοιου είδους κατηγοριοποιήσεις μεταξύ «καλών» και «κακών» θανάτων υπάρχουν σε όλες τις λεγόμενες πρωτόγονες/παραδοσιακές κοινωνίες και όχι μόνο.

29. Υπάρχουν δυο κατηγορίες υπηρετών στις φυλαρχίες Μπαμιλεκέ. Έχουν λίγο πολύ κοινές δραστηριότητες. Αυτό που τις διαχωρίζει είναι το γεγονός ότι μόνο οι υπηρέτες *ngwala* έχουν πρόσβαση στους ιερούς χώρους του παλατιού. Αυτοί κάνουν τις προσφορές στους προγόνους του φυλάρχου για λογαριασμό του.

30. Άλλες υποθέσεις που δικάζονται από το φύλαρχο είναι οι ακόλουθες: φόνοι μαγγανείας, αρπαγή θυγατέρων ή συζύγων, διεκδίκηση αποζημίωσης ή επιστροφή έδνου (*bridewealth proper*), διαδοχή, πώληση ή ενοικίαση αγρών, δανεικά που δεν έχουν επιστραφεί, απλήρωτα ενοίκια.

31. *Kungani*: αδελφότητα μάγων-θεραπευτών.

32. Με τον «εκσυγχρονισμό» του Καμερούν και ειδικότερα της περιοχής Μπαμιλεκέ τέτοιου είδους συμπεριφορές έχουν σχεδόν εκλείψει.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

- Arendt H., «Qu'est-ce que l'autorité», *La crise de la culture*, Gallimard, Παρίσι, 1972, σελ. 121-185.
- Adler A., *La mort est le masque du roi. La royauté des Moundang du Tchad*, Payot, Παρίσι, 1982.
- Barraud C., D. de Coppet, Itéanu A., Jamous R., «Des relations et des morts. Quatre sociétés vus sous l'angle des échanges», στο: J. Cl. Galey (επιμ.), *Différences, valeurs, hiérarchies. Textes offerts a Louis Dumont*, EHESS, Παρίσι, 1984.
- Bloch M., «The disconnection between rank and power as a process: an outline of the development of kingdoms in central Madagascar», στο: Bloch, M. *Ritual, History and Power. Selected Papers in Anthropology*, Athlone Press, Λονδίνο, 1989 (1977), σελ. 47-88.

- Coppet (de) D., «De l'action rituelle à l'image; représentations comparées», *Philosophie et anthropologie*, Centre Georges Pompidou, Παρίσι, 1992.
- Dumont L., *Une sous-caste de l'Inde du sud. Organisation sociale et religion des Pramalai Kallar*, Mouton, Χάγη, Παρίσι, 1957.
- Homo hierarchicus. Le système des castes et ses implications*, «Bibliothèque des sciences humaines», «Tel», Gallimard, Παρίσι, 1979 (1966).
- La civilisation indienne et nous: esquisse de sociologie comparée*, Armand Colin, Παρίσι, 1975.
- Essai sur l'individualisme. Une perspective anthropologique sur l'idéologie moderne*, Le Seuil, Παρίσι, 1983.
- «Anthropologie, totalité et hiérarchie», στο *Philosophie et anthropologie*, Centre Georges Pompidou, Παρίσι.
- «Préface», στο: Evans-Pritchard E.E. *Les Nuer. Description des modes de vie et des institutions politiques d' un peuple nilote*, Gallimard, Παρίσι, «tel» (1ère édition 1968), 1994.
- Godelier M., *Μαρξιστικοί ορίζοντες στην κοινωνική ανθρωπολογία*, εκδ. Guttenberg, Αθήνα, 2000 (1977).
- Heusch (de) L., *Rois nés d'un cœur de vache*, Gallimard, Παρίσι, 1982.
- Ecrits sur la royauté sacrée*, Editions de l' Université de Bruxelles, Βρυξέλες, 1987.
- Izard M., *Gens du pouvoir, gens de la terre. Les institutions politiques de l'ancien royaume Yatenga*, Bassin de la Volta Blanche, Editions de la Maison des Sciences de l'Homme-Cambridge, Cambridge University Press, Παρίσι, 1985.
- Muller J.-Cl., *Le roi bouc émissaire. Pouvoir et rituel chez les Rukuba du Nigéria Central*, Serge Freury, Κεμπέκ, 1980.
- Parkin R., *Louis Dumont and hierarchical opposition*, Berghahn Books, Νέα Υόρκη, Οξφόρδη, 2003.
- Pradelles de Latour Ch.-H., *Le champs du langage dans une chefferie bamiléké*, Thèse d' Etat, EHESS, Παρίσι, 1987.
- Ethnopsychanalyse en pays bamiléké*, EPEL, Παρίσι, 1991.
- Tcherkézoff S., «Logique rituelle, logique du tout. L'exemple des jumeaux nyamwezi (Tanzanie)», *L' Homme* XXVI (4), 1986, σελ. 91-117.
- Tsékenis E., *Les autochtones et le chasseur: essai de définition du rapport entre le rituel et le politique pour une chefferie bamiléké (ouest-Cameroun)*, Thèse de doctorat, EHESS, Παρίσι, 2000.
- Τσεκένης Α., «Συγγένεια, τελετουργία και φύλα σε μια κοινωνία του δυτικού Καμερούν. Κάποιες σκέψεις με αφορμή μια αφρικανική εθνογραφία», *Εθνολογία* 9, 2003, σελ. 31-74.
- Vincent J.-F., *Le Pouvoir et le Sacré chez les Hadjeray du Tchad*, Anthropos, Παρίσι, 1975.
- Voorhoeve J., «The linguistic unit Mbam-Nkam (Bamileké, Bamun and related languages)», *Journal of African Languages* X, no 2, 1971, σελ. 1-53.

Το βήμα των σπουδαστών

«Μακρά κύματα», παγκόσμια οικονομία και πολιτική* Μια μαρξιστική προσέγγιση

Κυριάκος Κατσαρός**

Περίληψη

Η ενασχόληση του παρόντος άρθρου αφορά τη θεωρητική προσέγγιση των «μακρών κυμάτων», δηλαδή των μακροβιότερων και σημαντικότερων κυκλικών οικονομικών διακυμάνσεων στις οποίες υπόκειται ολόκληρη η εξελικτική πορεία του καπιταλιστικού κοινωνικού συστήματος. Η χρονική τους διάρκεια κυμαίνεται από 45 έως 55 έτη, από τα οποία περίπου τα μισά ανήκουν στη φάση της οικονομικής ύφεσης και τα υπόλοιπα στο στάδιο της ανθίσης. Τα «μακρά κύματα» ή κύκλοι Κοντρατίεφ πηγάζουν από τους ενδογενείς οικονομικούς νόμους, που είναι άρρηκτα συνδεδεμένοι με τη φύση του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής και από τη συναρμογή που αναπτύσσεται ανάμεσα στους συγκεκριμένους νόμους και στο εκάστοτε κοινωνικοπολιτικό πλαίσιο (εποικοδόμημα). Η προϊούσα διαλεκτική διάρθρωση επιφέρει την ανάπτυξη ορισμένων κοινών χαρακτηριστικών των σταδίων (ανάπτυξης-ύφεσης) των «μακρών κυμάτων» αναφορικά με τις εκδηλώσεις της κοινωνικής και πολιτικής ζωής, όπως την ταξική πάλη, τις πολεμικές συγκρούσεις, τις κοινωνικές επαναστάσεις, την ιδεολογική και πολιτική δόμηση. Όλα τα παραπάνω, αποτελούν το αντικείμενο διερεύνησης της εν λόγω εργασίας η οποία τα πραγματεύεται μέσω της ιστορικής εμπειρίας και της μαρξιστικής οικονομικής ανάλυσης.

* Θέλω να ευχαριστήσω τον καθηγητή μου Λευτέρη Τσουλφίδη και τον συνάδελφό μου Άρη Παπαγεωργίου για τις εποικοδομητικές συζητήσεις μας πάνω στο θέμα των Μακρών Κυμάτων.

** Ο Κυριάκος Κατσαρός είναι υποψήφιος διδάκτορας στο Πάντειο Πανεπιστήμιο.

Εισαγωγή

Η Βιομηχανική Επανάσταση στη Δυτική Ευρώπη και η καθολική κυριάρχηση και διείσδυση των καπιταλιστικών σχέσεων σε όλα τα επίπεδα της οργανωμένης δομής της κοινωνίας (οικονομικό, νομοκοινοπολιτικό, θρησκευτικό-πολιτισμικό) αποκάλυψαν την αφανή λειτουργία και μονιμοποίησαν την ισχύ μιας ακολουθίας οικονομικών νόμων που έως τότε δρούσαν αποσπασματικά. Μέσα στις συνθήκες στερέωσης και ανάπτυξης της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής έκαναν ολοένα και πιο αισθητή την εμφάνισή τους διαρκώς επαναλαμβανόμενες οικονομικές διακυμάνσεις.

Αρχικά η παρουσία τους θεωρούνταν σαν ένα είδος φυσικού φαινομένου που ήταν πρακτικά και θεωρητικά αδύνατο να κατανοηθούν και να ερμηνευτούν ενταγμένα στο πλαίσιο των συγκεκριμένων οικονομικοκοινωνικών συνθηκών. Ο τρόπος αντιμετώπισης των οικονομικών αναταράξεων μεταβλήθηκε, ουσιαστικά, από τα μέσα και προς τη λήξη του 19ου αιώνα, όταν συστηματοποιήθηκε η λειτουργία των νόμων της ελεύθερης αγοράς με αποτέλεσμα η οικονομική σκέψη να εξελιχθεί σε έγκυρη οικονομική επιστήμη, στενά συνδεδεμένη με τα νεότευκτα μαθηματικά και στατιστικά οικονομετρικά δεδομένα. Έτσι, ο Μαρξ τη δεκαετία του '60, στον πρώτο τόμο του κεφαλαίου, αφού επεξεργάστηκε πραγματικά ποσοτικά στοιχεία, αναφέρθηκε σε σύγχρονους δεκαετείς βιομηχανικούς κύκλους¹, τους οποίους θεώρησε ενδογενή συμπτώματα της κεφαλαιοκρατικής λειτουργίας.

Με την ανατολή του 20ού αιώνα, η συζήτηση γύρω από περιοδικά ανοδικές και καθοδικές φάσεις του παραγωγικού, αλλά και ευρύτερου οικονομικοκοινωνικού συστήματος, εντάθηκε με αποτέλεσμα τη διαμόρφωση νέων ή ανακατασκευασμένων θεωριών, εμπλουτισμένων με σαφώς πολυπληθέστερο αριθμό εμπειρικών δεδομένων και πιο σύγχρονες αναλυτικές μεθόδους. Η καπιταλιστική ανάπτυξη στον 20ό αιώνα έδωσε τα ερεθίσματα και τη δυνατότητα διερεύνησης μεγαλύτερων χρονικών διαστημάτων, γεγονός που οδήγησε στην αναζήτηση μακροχρόνιων κυκλικών διακυμάνσεων στην κεφαλαιοκρατική αναπαραγωγή και επέκταση.

Ακριβώς σε αυτό το πεδίο των θεωρητικών προσεγγίσεων συγκεντρώνει το ενδιαφέρον της η παρούσα εργασία. Οι θεωρίες των μακρών κυμάτων έτσι όπως διαμορφώθηκαν από τον πρωτόπορο ρώσο ερευνητή Κοντρατίεφ έως και σήμερα αποτελούν τη βάση ή, διαφορετικά, το αντικείμενο-σημείο αναφοράς της εν λόγω εργασίας. Με δεδομένη την πεποίθηση ότι τα μακρά κύματα

εκφράζουν ιστορικές πραγματικότητες, τμήματα της συνολικής ιστορίας του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής ανασκαλεύουμε (στο μέγεθος που δύναται) το υπάρχον θεωρητικό και εμπειρικό υλικό, το αξιολογούμε και το συνθέτουμε προβαίνοντας, κατόπιν, σε εκτιμήσεις πτυχών της δράσης και της λειτουργίας των μακροχρόνια επαναλαμβανόμενων οικονομικών παλινδρομήσεων. Πιο συγκεκριμένα η ενασχόληση του συγκεκριμένου άρθρου αφορά τη συσχέτιση των μακρών κυμάτων με μορφές πολιτικών και κοινωνικών εκδηλώσεων και, παράλληλα, εξετάζει τη συναρμογή που αναπτύσσεται ανάμεσα σε αυτές τις μορφές και στους οικονομικούς νόμους της καπιταλιστικής συσσώρευσης. Το άρθρο ολοκληρώνεται με την εξέταση των φαινομένων της σημερινής εποχής και την εισαγωγή τους στο μικροσκόπιο της μακροκυματικής ανάλυσης.

Ο Κοντρατίεφ και η υπόθεση των «μακρών κυμάτων»

Σύμφωνα με την κλασική μαρξιστική θεωρία η καπιταλιστική ανάπτυξη είναι μια φυσική κατάσταση αέναης ροπής, καθενός ατομικού κεφαλαίου, για διαρκή επέκταση, δίχως καμία από μεριάς τους συνειδητής μέριμνας για τη θέση τους στον συνολικό κοινωνικό καταμερισμό της εργασίας². Το αποτέλεσμα είναι να δημιουργείται μια μόνιμη κατάσταση ανισορροπίας, εξαιτίας της εν γένει ταραχώδους και αυθόρμητης αλληλεπίδρασης των ατομικών μονάδων. Η κεφαλαιοκρατική παραγωγή ισορροπεί μέσα από και χάρη στην εσωτερική της ανισορροπία όπου η ατέρμονη και ακουσίως επιδιωκόμενη εξισορροπητική διαδικασία εμπερικλείει την ουσία της ύπαρξης κάθε μορφής περιοδικών οικονομικών παλινδρομήσεων. Ανάμεσα σε αυτές περιλαμβάνονται και τα μακρά κύματα τα οποία δεν είναι τίποτε άλλο από παρατεταμένες δυναμικές τάσεις.

Η αναζήτηση μακροχρόνιων οικονομικών κύκλων στην ιστορία του καπιταλισμού πρωτοξεκίνησε από τον Ρώσο μαρξιστή Πάρβους στα τέλη του 19ου αιώνα. Το 1913 ο ολλανδός μαρξιστής Γκέλντερν δημοσιεύοντας τρία άρθρα αφιερωμένα στα μακρά κύματα προσπάθησε να επαληθεύσει την ύπαρξή τους με τη χρήση εμπειρικών στοιχείων, γεγονός που οδήγησε στη διάνοιξη καινούριων οριζόντων. Ωστόσο, εκείνος που ουσιαστικά, θεμελίωσε

τη θεωρία των μακρών κυμάτων ήταν ο ρώσος οικονομολόγος Νικολάι Κοντρατίεφ³ (1892-1938) τη δεκαετία του '20. Ο Κοντρατίεφ διαθέτοντας άριστες μαθηματικές και οικονομικές γνώσεις κατάφερε να δημιουργήσει μία συνεκτικά ολοκληρωμένη υπόθεση γύρω από τις μακροχρόνιες ανοδικές και καθοδικές φάσεις της κεφαλαιοκρατικής αναπαραγωγής και συσσώρευσης.

Με την επεξεργασία πολλών εμπειρικών δεδομένων διαμόρφωσε ένα ενοποιημένο θεωρητικό πλαίσιο καταλήγοντας στις εξής βασικές διαπιστώσεις: το κεφαλαιοκρατικό σύστημα παραγωγής υπόκειται σε πολυεπίπεδες κυκλικές οικονομικές διακυμάνσεις με μεγαλύτερες, τόσο σε βάθος χρόνου όσο και σε σημαντικότητα τα μακρά κύματα τα οποία ενσωματώνουν στο εσωτερικό τους όλους τους υπόλοιπους μικρότερου βεληνεκούς κύκλους. Η χρονική τους διάρκεια κυμαίνεται από 45 έως 55 έτη, από τα οποία περίπου τα μισά ανήκουν στη φάση της οικονομικής ύφεσης και τα υπόλοιπα στο στάδιο της άνθησης. Η ύφεση διαδέχεται την άνοδο και το ένα μακρό κύμα το άλλο, μέσα από συνθέσεις και αντιθέσεις, μέσα από την εσωτερική κίνηση της ολότητας του συστήματος και τους οικονομικούς νόμους που το οριοθετούν.

Ο Κοντρατίεφ μέχρι την εποχή του διέγινωσεν σχεδόν δυόμιση μακρά κύματα προβλέποντας ταυτόχρονα και την καθοδική φάση του τρίτου μακρού κύματος που δεν ήταν άλλη από την κρίση του 1930. Αργότερα, μάλιστα, εις ένδειξη τιμής προς τον ρώσο οικονομολόγο, ο Σούμπετερ βάφτισε τα μακρά κύματα κύκλους Κοντρατίεφ. Η περιοδολόγηση που έκανε (βλέπε Πίνακα 1) έως το 1920 ο Κοντρατίεφ υπήρξε, πράγματι, μία ανακάλυψη στα χνάρια της οποίας πάτησαν όλες, σχεδόν, οι μετέπειτα περιοδολογήσεις των μακρών κυμάτων. Να σημειωθεί ότι ο ίδιος ως εναρκτήριο σημείο τοποθετεί τη Γαλλική Επανάσταση, η οποία αποτελεί το συμβολικό ορόσημο εδραίωσης της ευρωπαϊκής αστικής τάξης και με όρους πολιτικούς.

Κατά τον Κοντρατίεφ τα μακρά κύματα οφείλονται, πρωτίστως, σε ενδογενή οικονομικά αίτια άρρηκτα συνδεδεμένα με τη φύση του ίδιου του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Για το λόγο αυτό πρωταρχικό του μέλημα είναι η θεμελίωση του θεωρητικού μοντέλου μέσω της ανάλυσης ενδογενών, οικονομικών μεταβλητών. Με τη χρήση εξειδικευμένων πολυωνυμικών συναρτήσεων, χρονολογικών σειρών και διαδικασιών φιλτραρίσματος στοιχείων μέσω εννεαετών κινητών μέσων όρων εκτιμήθηκαν στοιχεία, όπως ο δείκτης τιμών χονδρικής, οι ονομαστικοί μισθοί, το παραγόμενο προϊόν, οι καθαρές επενδύσεις κ.λπ. Μάλιστα, ο γενικός δείκτης τιμών

Πίνακας 1
Ιδεατά μακρά κύματα⁴

Πρώτο μακρό κύμα	1790-1845	(55έτη)
Άνθηση (Η βιομηχανική επανάσταση)	1790-1815	(25έτη)
Κρίση (Η πείνα του 1840)	1815-1845	(30έτη)
Δεύτερο μακρό κύμα	1845-1895	(50έτη)
Άνθηση (Η βικτωριανή άνθηση)	1845-1870	(25έτη)
Κρίση (Η μεγάλη κρίση)	1870-1895	(25έτη)
Τρίτο μακρό κύμα	1895-1940	(45έτη)
Άνθηση (Η belle époque)	1895-1920	(25έτη)
Κρίση (Τα κραχ του 1929)	1920-1940	(20έτη)
Τέταρτο μακρό κύμα	1940-1990	(50έτη)
Άνθηση (Ο χρυσός αιώνας της συσσώρευσης)	1940-1970	(30έτη)
Κρίση (Η σιωπηρή κρίση)	1970-1990	(20έτη)
Πέμπτο μακρό κύμα	1990-	
Άνθηση (Η πληροφορική επανάσταση)	1990-	

χονδρικής, αφού ομαλοποιηθεί με την τιμή του χρυσού⁵ καθίσταται βασικό εργαλείο ένδειξης των φάσεων του κύκλου Κοντρατίεφ. Στο ανοδικό στάδιο του κύματος αυξάνονται όλες οι ανωτέρω μεταβλητές, καθώς και ο δείκτης τιμών, ενώ το αντίστροφο συμβαίνει στην καθοδική φάση. Επιπλέον, πρέπει να επισημανθεί ότι η επεξεργασία των στοιχείων των πλέον ανεπτυγμένων καπιταλιστικών χωρών (ΗΠΑ, Αγγλίας, Γαλλίας, Γερμανίας) έδειξε τη μεγάλη συσχέτιση των μεταξύ τους δεδομένων, γεγονός που κατέδειξε το διεθνή χαρακτήρα και τη διακρατική υπόσταση των μακρών κυμάτων.

Ο Κοντρατίεφ συνέδεσε τη φάση μετάβασης από την ύφεση στην οικονομική ανάπτυξη με την εισαγωγή τεχνολογικών καινοτομιών μεγάλης κλίμακας (όπως η ατμομηχανή, η εγκατάσταση σιδηροδρομικού δικτύου, η ηλεκτρική ενέργεια), οι οποίες σηματοδούσαν την πορεία του νέου μακρού κύματος. Οι εφαρμογές καινούργων μεθόδων παραγωγής (καινοτομίες) σε διευρυμένη κλίμακα αποτελούν συμπτώματα της καθοδικής φάσης της οικονομίας, εξαιτίας του αδυσώπητου ανταγωνισμού των ατομικών κεφαλαίων και της αδήριτης ανάγκης των επιχειρήσεων να επιβιώσουν υπερ-

βαίνοντας το υφεσιακό τέλμα. Ακολουθως, με όχημα την εφαρμογή της καινοτόμας τεχνολογίας και την αύξηση της παραγωγικότητας το ξεπέρασμα της κρίσης και η επιταχυνόμενη άνοδος της παραγωγής απαιτεί την ανεύρεση διεξόδων διάθεσης των προϊόντων και την εξασφάλιση φθηνών και επαρκών πηγών πρώτων υλών. Αυτό με τη σειρά του εκδηλώνεται με την πυροδότηση διεθνών εντάσεων και πολέμων. Προς επιβεβαίωση ο Κοντρατίεφ παρέθεσε έναν μακρύ κατάλογο από πολέμους και επαναστάσεις διεθνώς, όπου διαφαίνεται ο συγκριτικά πολυπληθέστερος αριθμός τους σε περιόδους άνθησης⁶.

Ο ρώσος οικονομολόγος κατανόησε με ιδιαίτερη δεισιδυτικότητα τις σχέσεις που αναπτύσσονται μεταξύ οικονομικών και εξω-οικονομικών παραγόντων και κατόρθωσε να εξηγήσει με εξαίρετη ακρίβεια την ιστορική εξέλιξη του καπιταλισμού. Ωστόσο, το μέγα μειονέκτημα –κατά τη γνώμη μας– που διακατέχει το βάθος της ανάλυσής του είναι ότι αψήφησε τη θεμελιώδη σπουδαιότητα των κινητήριων οικονομικών νόμων της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής (νόμοι υπεραξίας, πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους, υπερ-συσσώρευσης κεφαλαίου κ.ά.) με συνέπεια να περιέλθει σε αδυναμία εισχώρησης στους μηχανισμούς που διέπουν την κίνηση του όλου συστήματος.

Η αναζήτηση των αιτίων των μακρών κυμάτων και η ερμηνεία των συμπτωμάτων τους θα επεκταθεί από τους κατοπινούς ερευνητές μακροχρόνιων, αναπαραγόμενων τάσεων (βλ. Schumpeter, Rostow, Gordon, Kalecki, Mandel, Freeman, Screpanti, Shaikh), όπου κυρίαρχη θέση σε κάθε νέα θεωρητική προσέγγιση εξακολουθεί να κατέχει ο καθορισμός των σχέσεων οικονομικής και μη οικονομικής σφαίρας.

Βάση κι εποικοδόμημα: Οι όροι ύπαρξης και λειτουργίας των «μακρών κυμάτων»

Παραφράζοντας τον Αλτουσέρ, θα λέγαμε ότι οι φάσεις (άνθηση-ύφεση) των κύκλων Κοντρατίεφ είναι στοχαστικές συναντήσεις παραγόντων, «τυχαίοι» συνδυασμοί στοιχείων που προκύπτουν αφενός από την ίδια τη φύση του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής και αφετέρου από τις ιστορικές συνθήκες των (εθνικών) κοινωνικών σχηματισμών⁷. Ο παραπάνω ορισμός υποδηλώνει τον πολυσύνθετο χαρακτήρα των μακρών κυμάτων των ο-

ποίων η μορφή και η διάρκεια, όπως πολύ ορθά ισχυρίζεται ο Τρότσκι, δεν καθορίζονται αποκλειστικά από τις εσωτερικές δυνάμεις του καπιταλισμού αλλά και από την αλληλεπίδραση των συνθηκών της κοινωνικοπολιτικής ζωής⁸. Η φυσιογνωμία κάθε ξεχωριστού μακρού κύματος από τη μία μεριά «υπαγορεύεται» από την αυθόρμητη δράση των νόμων της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής και από την άλλη εξατομικεύεται από την προϊούσα σύνθεση των νομοτελειών με τους εκάστοτε ιστορικοκοινωνικούς παράγοντες. Έτσι, ενώ και τα τέσσερα ολοκληρωμένα μακρά κύματα που έχουν καταγραφεί μέχρι σήμερα υποκινήθηκαν από τις ίδιες πρωτογενείς κινητήριες δυνάμεις καθένα εκδηλώθηκε με τρόπο μοναδικό.

Οι μακροχρόνιες οικονομικές διακυμάνσεις οφείλονται στη συγκρότηση ενός πλέγματος διαλεκτικών σχέσεων μεταξύ αντικειμενικών και υποκειμενικών παραγόντων του συστήματος. Οι διαδικασίες αναπαραγωγής και συσσώρευσης του κεφαλαίου αποτελούν το μηχανισμό κίνησης και λειτουργίας των μακρών κυμάτων. Συγχρόνως, υποκειμενικά στοιχεία, όπως ο βαθμός ανάπτυξης του εργατικού κινήματος και η έκβαση της ταξικής πάλης, η ισχύς και η ιδεολογική ηγεμονία της κυρίαρχης τάξης, οι διεθνείς ανταγωνισμοί και η παρεμβατική ικανότητα των κρατικών οντοτήτων επηρεάζουν σωρευτικά τον καθορισμό του χαρακτήρα των διαφόρων φάσεων του κύκλου και πολλαπλασιάζουν τη δυναμική της επίδρασής τους στις μεταβατικές περιόδους περάσματος από την άνοδο στην αποτελμάτωση και το αντίστροφο.

Ας ξεκινήσουμε, όμως, από την αρχή. Αναγκαίος και απαραίτητος όρος της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής είναι η δημιουργία ολόένα και περισσότερης υπεραξίας. Το κάθε κεφάλαιο για την επίτευξη αυτού του σκοπού αναμετράται σε δύο μέτωπα. Στο πρώτο δίνει τη μάχη εναντίον της εργασίας για να μεγεθύνει το μερίδιό του (με αύξηση της σχετικής και απόλυτης υπεραξίας) σε βάρος εκείνου της εργασίας. Στο δεύτερο ανταγωνίζεται τα υπόλοιπα ομοειδή κεφάλαια έτσι ώστε να στερεώσει τη θέση του και να επεκταθεί σε μεγαλύτερο, ει δυνατόν, κομμάτι της αγοράς (με μείωση κόστους και πολιτικές τιμών). Το αποτέλεσμα που προκύπτει από την αλληλεπίδραση των παραπάνω διαδικασιών είναι η διαχρονική πτώση του μέσου ποσοστού κέρδους (r). Αυτό συμβαίνει διότι η όλο και μεγαλύτερη αντικατάσταση μεταβλητού (v) με σταθερό κεφάλαιο (C), εξαιτίας της εισαγωγής σύγχρονης τεχνολογίας στην παραγωγή (προφανώς για τη συμπίεση του μοναδιαίου κόστους από την άνοδο της παραγωγικότητας της εργα-

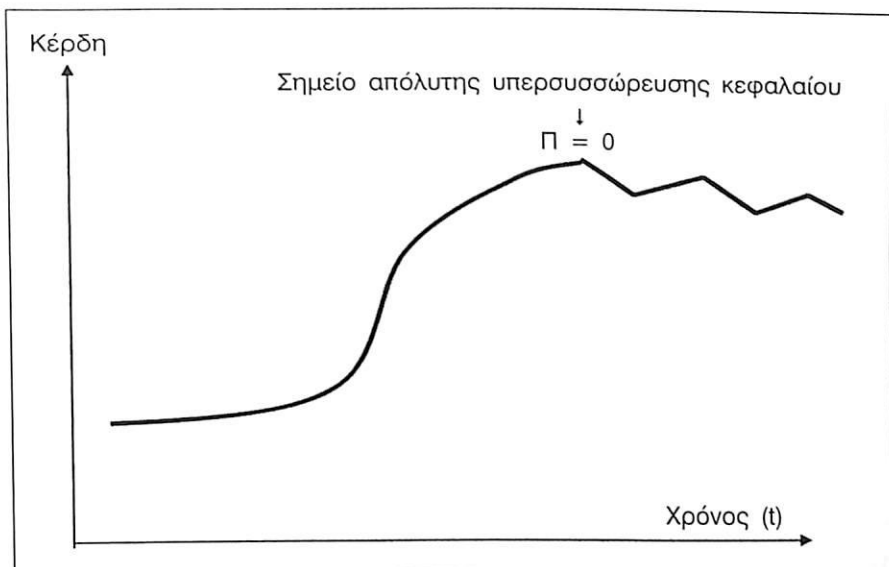
σίας), αυξάνει την οργανική σύνθεση του κεφαλαίου (C/L) αντισταθμίζοντας την όποια αύξηση στο ποσοστό υπεραξίας (s/v) και προξενώντας την πτωτική τάση του ποσοστού κέρδους⁹.

Κατά την άποψη του Σέικ, την οποία και προσυπογράφουμε, δεν προσδιορίζουν την πορεία των μακρών οικονομικών φάσεων οι αυξομειώσεις του ποσοστού του κέρδους όπως υποστηρίζει, ο κατά τα άλλα έγκριτος, μαρξιστής ερευνητής Μαντέλ, αλλά η συνολική μάζα του. Η μεταβολή του παραγόμενου προϊόντος, άρα και των επενδύσεων, εξαρτάται σε πρώτο βαθμό από την ιδιοποίηση υπερεργασίας, την παραγωγή μάζας υπεραξίας και κέρδους. Ακριβώς από αυτή την καίρια συνάρτηση αποκτούν υπόσταση οι κύκλοι Κοντρατίεφ.

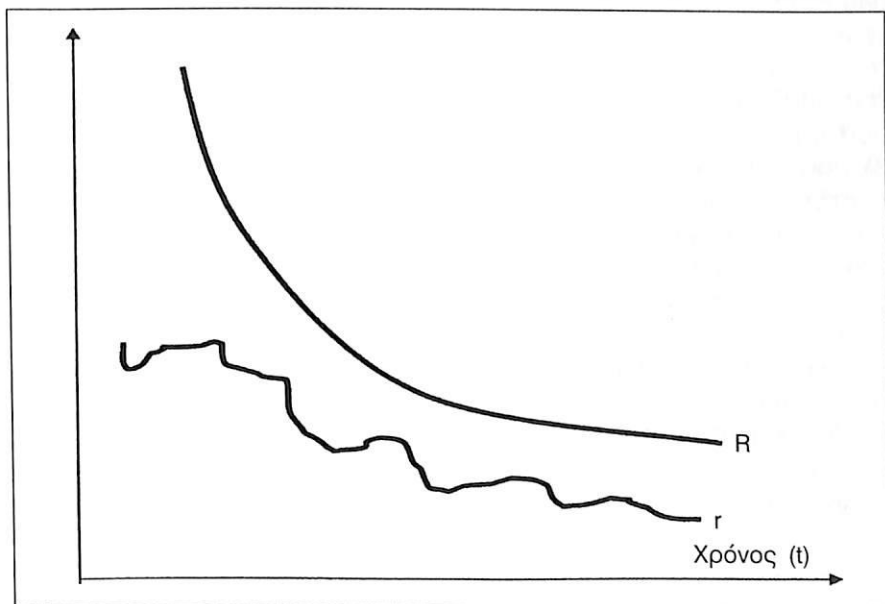
Έτσι, ενώ το φυσικό (normal) ποσοστό κέρδους, όπως ονομάζει ο Σέικ τη διαχρονική του τάση, φθίνει σε όλη την πορεία του μακρού κύματος¹⁰, στην ανοδική φάση του κύκλου επικρατεί ένας μέσος ρυθμός αύξησης της μάζας των καθαρών κερδών και, αντιστοίχως, ένας μέσος ρυθμός μείωσης ή στασιμότητας όταν το κύμα κινείται σε καθοδική τροχιά. Η πτωτική τάση του ποσοστού του κέρδους δρα σωρευτικά. Καταπνίγει την πρωταρχική συσσώρευση της μάζας του κέρδους, που λαμβάνει χώρα στο στάδιο της άνθησης, με συνέπεια την επιβράδυνση του ρυθμού αύξησής της μετά από μία ορισμένη περίοδο, απολήγοντας εν τέλει σε διακοπή της ανόδου. «Από τη στιγμή που το αυξημένο κεφάλαιο θα παρήγαγε μόνο τόση μάζα υπεραξίας, όση παρήγαγε πριν από την αύξησή του ή ακόμα λιγότερη, από τη στιγμή αυτή θα σημειωνόταν απόλυτη υπερπαραγωγή κεφαλαίου» αναφέρει ο Μαρξ στον τρίτο τόμο του *Κεφαλαίου*¹¹. Το σημείο στασιμότητας της μάζας του κέρδους, το ονομάζει ο Μαρξ «σημείο απόλυτης υπερσυσσώρευσης του κεφαλαίου» (βλέπε Διάγραμμα 1), και αποτελεί την ποιοτική μεταβολή, την καθοριστική καμπή μετάβασης από την εποχή της ανάπτυξης στην εποχή της κρίσης και της ύφεσης¹². Στο κρίσιμο αυτό διάστημα του περάσματος το ποσοστό του κέρδους πέφτει κάτω από το επιτόκιο αδρανοποιώντας κάθε απόπειρα του κεφαλαίου για επιπλέον επενδύσεις¹³.

Από την άλλη μεριά, στην καθοδική φάση, για να υπερκεραστεί η υφιστάμενη κατάσταση απαιτείται μία απότομη άνοδος του πραγματικού (real) ποσοστού κέρδους, όπως αποκαλεί ο Σέικ τις βραχυχρόνιες διακυμάνσεις του φυσικού του ποσοστού, ούτως ώστε να μεταστραφεί ο αρνητικός ρυθμός μεταβολής της μάζας του κέρδους (βλέπε Διάγραμμα 2). Στο σημείο αυτό θα συμφωνήσουμε με τον Μαντέλ πως μονάχα μια αιφνίδια αύξηση στο πο-

Διάγραμμα 1
Καμπύλη μάζας κερδών

Διάγραμμα 2
R, r φυσικό και πραγματικό ποσοστό κέρδους, αντίστοιχα

σοστό του κέρδους επαναφέρει τη μαζική επένδυση πλεονάζοντος κεφαλαίου¹⁴. Ωστόσο, το πραγματικό ποσοστό κέρδους εκδηλώνεται αυξητικά για πολύ λιγότερα και συντομότερα χρονικά διαστήματα συγκριτικά με τις μεταπτώσεις του, γεγονός που δηλώνει ότι η ανοδική του πορεία δεν μπορεί παρά μόνο να είναι πρόσκαιρη. Αφού πυροδοτήσει ένα καινούριο αναπτυξιακό κύμα επανέρχεται στη συνέχεια στη διαχρονική πορεία της πτωτικής του τάσης. Χαρακτηριστικές περιπτώσεις εκτίναξης του ποσοστού κέρδους, όλες στην καμπή περάσματος σε νέα εποχή συσσώρευσης, υπήρξαν τα τέλη της δεκαετίας του 1840, τα μέσα της τελευταίας δεκαετίας του 19ου αιώνα και οι παραμονές του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου.

Όταν το σύστημα εισέρχεται, μέσα από αλληπάλληλες κρισιακές αναταράξεις, σε μακροχρόνια καθοδική τροχιά η συνολική μάζα κερδών αντιστοιχεί σε μηδενικούς και αρνητικούς ρυθμούς μεγέθυνσης, το μέσο ποσοστό κέρδους κινείται σε κατώτατα όρια, παρατηρείται μόνιμη υποεπένδυση, πτώση της παραγωγής και του γενικού επιπέδου τιμών. Τα φαινόμενα που συνοδεύουν την ανωτέρω πορεία είναι, μεταξύ των άλλων, έκρηξη της υποαπασχόλησης και του εφεδρικού εργατικού στρατού, έλλειψη καταναλωτικής ζήτησης, αισθητή πτώση του πραγματικού μισθού, χρεοκοπία επιχειρήσεων και απαξίωση του υπάρχοντος κεφαλαίου. Οι αλυσιδωτές αυτές διεργασίες εμπερικλείουν ήδη στο εσωτερικό τους τα σπέρματα για την ανατροπή της υφιστάμενης κατάστασης. Η μείωση της οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου, συνεπεία της απαξίωσης του πάγιου τμήματός του και η αύξηση του ποσοστού υπεραξίας εξαιτίας της συμπίεσης της τιμής του μεταβλητού κεφαλαίου προς τα κάτω (λόγω του υπερβολικού πλεονάσματος προσφοράς εργασίας) συντελούν στο να ανακοπεί σε μία πορεία, προσωρινά, η πτωτική τάση του ποσοστού κέρδους. Ωστόσο, για να λειτουργήσει και να επιταχυνθεί ο μηχανισμός εξυγίανσης του συστήματος απαιτείται η παρέμβαση εξωτερικών παραγόντων όπως παντός είδους κρατικών επεμβάσεων, εθνικών και διεθνών θεσμικών αλλαγών, ιδεολογικών χειραγωγήσεων και πολλών άλλων.

Πιο αναλυτικά, ο αγώνας επιβίωσης των επιχειρήσεων τις «υποχρεώνει» να κινηθούν προς δύο κατευθύνσεις. Στην πρώτη επιχειρούν την, με κάθε μέσο, συστολή της τιμής της εργατικής δύναμης. Επιδιώκεται άμεση συρρίκνωση των ονομαστικών μισθών, εντατικοποιείται ακόμη περισσότερο η παραγωγική διαδικασία, ενώ συγχρόνως, η άρχουσα τάξη σε πλήρη σύμπνοια με τον κρα-

τικό μηχανισμό περικόπτει κοινωνικές δαπάνες, καταστέλλοντας εργατικά και συνδικαλιστικά κινήματα. Στη δεύτερη κατεύθυνση τα κεφάλαια στρέφονται προς την αναζήτηση πιο εξελιγμένων μέσων παραγωγής, προς την εφαρμογή πιο σύγχρονων τεχνικών μεθόδων, προς την ανακάλυψη νέων αγαθών και υπηρεσιών καθώς, επίσης, και πλουτοπαραγωγικών πηγών, δηλαδή όλων εκείνων που ο Σούμπετερ ορίζει με μια λέξη ως καινοτομία¹⁵.

Οι μεγάλες καινοτομίες εγκυμονούν υψηλό ρίσκο και για το λόγο αυτό αποφεύγονται από τους επιχειρηματίες σε συνθήκες ικανοποιητικής κερδοφορίας. Στο στάδιο, όμως, του οικονομικού τέλματος ο κίνδυνος της πτώχευσης κάνει αναγκαία την εισαγωγή τους¹⁶. Αρχικά, εμφανίζονται στο ερευνητικό πεδίο, με τη μορφή επιστημονικών εφευρέσεων. Στην πορεία της κρίσης τίθενται σε παραγωγική εφαρμογή από ορισμένες πρωτοπόρες επιχειρήσεις επιφέροντας ραγδαία άνοδο της παραγωγικότητας και του ποσοστού υπεραξίας για λογαριασμό τους καθώς και επιτάχυνση της συγκέντρωσης και συγκεντροποίησης κεφαλαίου. Εν συνεχεία, στο διάστημα όπου οι καταλυτικές αυτές καινοτομίες υιοθετούνται από σημαντική μερίδα βιώσιμων επιχειρήσεων, τότε εισερχόμαστε σε μεταβατική περίοδο, κατά την οποία εγκαινιάζεται μια καινούρια εποχή ανάπτυξης. Τελικά, οι καινοτομίες, στην πορεία εξέλιξης του νέου σταδίου, οριστικά, θα διαχυθούν σε όλες τις σφαίρες της κοινωνίας.

Επί αυτών συνεπάγεται ότι κάθε μακρό κύμα χαρακτηρίζεται από την αντίστοιχη τεχνολογία και μέθοδο παραγωγής καθώς και από τη βασική κατηγορία πρώτων υλών (εισροών) που υπόκειται σε ευρεία, μαζική χρήση στην παραγωγική διαδικασία. Ειδικότερα, η μακροχρόνια περίοδος που διήρκεσε από το τέλος του 18ου αιώνα έως τα μέσα του 19ου (Βιομηχανική Επανάσταση), υπήρξε η εποχή της χειροτεχνικά παραγόμενης ατμοκίνησης, της μανουφακτούρας με κύρια υλικά το μαλλί και το σίδηρο. Η περίοδος άναμεσα στο 1850 και στο 1895 χαρακτηρίστηκε από τη διάδοση της ατμομηχανικής και της μηχανοποίησης της παραγωγής, την εξάπλωση των σιδηροδρόμων και τη χρήση κάρβουνου. Η εποχή που αντιστοιχεί στο τρίτο μακρό κύμα (1895-1940), αποτέλεσε την απαρχή της διευρυμένης εφαρμογής του ηλεκτρισμού και της τεχνικής έκρηξης του κινητήρα εγκαθιδρύοντας την ηγεμονία της βαριάς βιομηχανίας και του ατσαλιού. Ακολούθως, ο επόμενος, μακροχρόνιος κύκλος, ο οποίος έληξε στα μέσα της δεκαετίας του '80, σφραγίστηκε από την πλήρη αυτοματοποίηση και κοινωνικοποίηση της παραγωγικής διαδικασίας, την ανάπτυξη της ελα-

φριάς βιομηχανίας καταναλωτικών αγαθών, την κυριαρχία της κατανάλωσης πετρελαίου και τη βαθμιαία αξιοποίηση της ατομικής ενέργειας¹⁷.

Οι διεργασίες που νωρίτερα περιγράφηκαν, θεωρείται, εντούτοις, αδύνατο να υλοποιηθούν ή με άλλα λόγια να καρποφορήσουν εάν δεν συνοδεύονται από το κατάλληλο θεσμικό πλαίσιο, ρόλος του οποίου είναι να νομιμοποιήσει, να διευκολύνει και να επιταχύνει την εφαρμογή των συντελούμενων οικονομικών μεταβολών που επιτάσσουν οι νόμοι της κεφαλαιοκρατικής συσσώρευσης.

Κάθε μακρά καθοδική φάση συνοδεύεται από την αναγκαιότητα ριζικών θεσμικών αλλαγών που, κυρίως, άπτονται της οργάνωσης και των σχέσεων εργασίας, της διάρθρωσης κράτους-επιχειρήσεων, της πολιτικής διακυβέρνησης, των διακρατικών και διεθνών διευθετήσεων. Έτσι από το πρώτο μακρό κύμα στο δεύτερο (1830-1860) το θεσμικό πλαίσιο διαμορφωνόταν γύρω από τη διάρκεια της εργάσιμης μέρας, την παιδική εργασία, την οριστική κατάργηση των συντεχνιών. Από την έναρξη της κρίσης του 1870 μέχρι την πρώτη δεκαετία του 20ού αιώνα αναφέρονταν στη λειτουργία συνδικάτων, στη διευθέτηση ζητημάτων διεθνούς εμπορίου, στις αποικιακές διευθετήσεις, στη θεσμοθέτηση οκταώρου και αντιμονοπωλιακής νομοθεσίας, ενώ από το μεσοπόλεμο (1930) έως και τις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες αναπτύχθηκε το κοινωνικό-παρεμβατικό κράτος και προέκυψαν πρωτόγνωρες διεθνείς συμφωνίες και υπερεθνικοί οργανισμοί (ΟΗΕ, Bretton Woods, Γύροι της GATT, ΕΟΚ κ.ά.)¹⁸.

Οι ζυμώσεις και η διαμόρφωση του νέου θεσμικού πλαισίου λαμβάνουν χώρα κατά μήκος του καθοδικού σταδίου. Παρόλα αυτά η συγκρότηση ενός θεμελιωμένου πλαισίου με ενιαίο χαρακτήρα ολοκληρώνεται στην πρώτη περίοδο της αναγεννησιακής φάσης όπου και εφεξής, μέχρι να εξαντληθούν τα λειτουργικά όρια της επάρκειάς του, προσαρμόζεται ολοένα και πληρέστερα στις νέες απαιτήσεις. Βεβαίως, να συμπληρώσουμε εδώ ότι οι θεσμικές αλλαγές, όπως και κάθε μεταβολή στο εποικοδόμημα, εγγράφουν και ακολουθούν την οικονομική σφαίρα, ελαφρώς, καθυστερημένα και κατόπιν επενεργούν πάνω της.

Ο χαρακτήρας στοιχείων του εποικοδομήματος, η συμπεριφορά των δρώντων κοινωνικών φορέων και οι μορφές έκφρασης των ταξικών και ενδοκαπιταλιστικών αντιθέσεων διαφέρει ανάμεσα στην ενεργητική περίοδο ανάπτυξης και στο στάδιο της στασιμότητας και της κρίσης του κύκλου Κοντρατίεφ. Μολονότι θα ήταν αδόκιμο να κάνουμε λόγο για προκαθορισμένες κανονικότητες

στον τρόπο έκφρασης των παραπάνω παραγόντων, ωστόσο, στο καθένα από τα δύο αυτά στάδια των μακρών κυμάτων ενυπάρχουν κοινά χαρακτηριστικά και αναλογίες στη δράση και στη λειτουργία των συγκεκριμένων μεταβλητών ο ρόλος των οποίων καθίσταται καταλυτικός στις μεταβατικές περιόδους.

Επί του προκειμένου, λοιπόν, καθώς το κύμα εισέρχεται και διανύει την καθοδική του τροχιά οι επιχειρήσεις έρχονται αντιμέτωπες με την επιτακτική ανάγκη μείωσης του κόστους παραγωγής, ούτως ώστε να επαναφέρουν συνθήκες αύξησης των καθαρών κερδών. Η εργατική τάξη, σε αντιδιαστολή, υπό συνθήκες υψηλής ανεργίας, πτώσης της παραγωγής και της παραγωγικότητας, χειροτέρευσης του επιπέδου σχετικής και απόλυτης φτώχειας κατατεμαχίζεται, αποδυναμώνεται, υπαναχωρεί και συμβιβάζεται. Έτσι, καταρχήν, επιχειρείται να αντισταθμιστεί η μείωση παραγωγής, κερδών και εισοδημάτων μεταθέτοντας το βάρος, όσο γίνεται, στο μερίδιο του παραγόμενου προϊόντος που λαμβάνει η εργασία (ελαχιστοποίηση της τιμής της εργατικής δύναμης). Συγχρόνως, τα κεφάλαια επιδίδονται σε έναν μοναχικό αγώνα επιβίωσης όπου όσα αδυνατούν να υιοθετήσουν τη σύγχρονη τεχνολογία απορροφώνται από τα υπόλοιπα. Ωστόσο, επειδή στη δεδομένη περίοδο διακυβεύονται, άμεσα, τα συλλογικά συμφέροντα της τάξης του κεφαλαίου, πρωταρχικό μέλημά της καθίσταται η συμπαγής γραμμή δράσης απέναντι στον ταξικό της αντίπαλο.

Σύμφωνα με τα εμπειρικά στοιχεία και στις τέσσερις καθοδικές φάσεις των αντίστοιχων μακροχρόνιων κύκλων οι εργατικές κινητοποιήσεις, οι απεργίες και οι ταξικές συγκρούσεις υπήρξαν ιδιαίτερα ισχνές και περιορισμένες¹⁹. Επιπλέον, στις ίδιες περιόδους καταγράφηκε μικρός αριθμός πολεμικών αναμετρήσεων και διεθνών συγκρούσεων. Μόνον προς τα τέλη των συγκεκριμένων περιόδων, στα σημεία υπέρβασης της κρίσης (1847-1848, 1889-1893, 1936-1937, με απόκλιση το 1974-1975, 1983)²⁰, αναπτύχθηκαν αξιόλογης έκτασης αγώνες, ακριβώς, επειδή η εγκαινίαση μιας νέας εποχής συσσώρευσης ενδυνάμωνε τη θέση της εργασίας. Να σημειώσουμε εδώ ότι τα εργατικά συνδικάτα στο διάστημα του μεσοπολέμου στις ΗΠΑ άρχισαν να επανακάμπουν, ακριβώς με την εφαρμογή της κοινωνικής και παρεμβατικής πολιτικής του New Deal το 1933, δηλαδή αμέσως μετά το μεγάλο κραχ του καπιταλισμού²¹.

Το συμπέρασμα που προκύπτει είναι πως στην περίοδο της ύφεσης του μακρού κύματος το κεφάλαιο κατέχει την πρωτοβουλία των κινήσεων, ενώ οι δυνάμεις της εργασίας τίθενται στο πε-

ριθώριο. Επικρατεί μία επιφαινόμενη ταξική ειρήνη η οποία απορρέει αφενός από την επιβεβλημένη ανάγκη αποφασιστικής παρέμβασης του κεφαλαίου και αφετέρου από την προϊούσα αδυναμία αντίδρασης της εργασίας. Η μοναδική κινητικότητα που αναπτύσσεται σημειώνεται στη διαπάλη, βιωσιμότητας και αφανισμού, μεταξύ των επιχειρήσεων η οποία, ωστόσο, δεν προσλαμβάνει σε αυτό το στάδιο ανησυχητικές διαστάσεις για τον ίδιο τον καπιταλισμό. Οι απορρέουσες αντιθέσεις καταπνίγονται από τις ενισχυμένες από την κρίση δυνάμεις του κεφαλαίου και εξουδετερώνονται από την κυρίαρχη επιταγή της κεφαλαιοκρατικής τάξης να διασφαλίσει την απρόσκοπτη συνέχειά της.

Αντιθέτως, στο μακροχρόνιο στάδιο της κεφαλαιοκρατικής ανάπτυξης οι ταξικές και ενδοκαπιταλιστικές αντιθέσεις παίρνουν διαφορετική τροπή. Η εποχή της κεφαλαιοκρατικής ανάπτυξης του μακρού κύματος αποτυπώνεται πολύ εύστοχα στη φράση του Ρόστοου ότι η λύση βρίσκεται ανάμεσα στην οικονομία της ευημερίας και στην οικονομία του πολέμου²². Οι επιχειρήσεις μεταθέτουν, τώρα, το βάρος του ενδιαφέροντός τους στην εξάπλωση των δραστηριοτήτων τους, στην αναζήτηση νέων αγορών για τη διοχέτευση των προϊόντων και των πλεονάζοντων κεφαλαίων τους και στην εξασφάλιση άφθονων και φθηνών πηγών πρώτων υλών για την απρόσκοπτη συνέχιση της διευρυνόμενης παραγωγής τους. Καθώς αυξάνεται η παραγωγή και μεγεθύνονται τα κεφάλαια επιζητούν όλο και σε πλατύτερα χωρικά όρια τη διατήρηση της διαδικασίας εκτεταμένης συσσώρευσης. Σε αντίθεση με την περίοδο της κρίσης, στην άνθηση τα κεφάλαια βγαίνουν από την εσωστρέφειά τους και το αποτέλεσμα που προκύπτει είναι η όξυνση των ενδοκαπιταλιστικών αντιθέσεων στο διεθνές επίπεδο η οποία, κατά κανόνα, εκφράζεται μέσω εθνοκρατικών συγκρούσεων. Το συμπέρασμα επαληθεύεται από την ίδια την ιστορία του καπιταλισμού όπου οι πολεμικές συρράξεις που διεξήχθησαν στις φάσεις ανάπτυξης των μακρών κυμάτων υπερτερούν συντριπτικά των αντίστοιχων των φάσεων καθόδου, τόσο σε απόλυτα νούμερα όσο και σε ένταση και αντίκτυπο. Αρκεί να αναφέρουμε κάποιες ενδεικτικά από τις περιόδους άνθησης για να καταδειχτεί το μέγεθος της διαφοράς: Ναπολεόντιοι Πόλεμοι (1800-1815), πόλεμος Αγγλίας-ΗΠΑ (1812), Κριμαϊκός Πόλεμος (1853-1855), Αμερικανικός Εμφύλιος (1861-1865), τρεις πόλεμοι Πρωσίας-Δανίας, Πρωσίας-Αυστρίας και Ιταλίας-Αυστρίας μεταξύ (1864-1866), πόλεμος Ρωσίας-Ιαπωνίας (1904), Βαλκανικοί Πόλεμοι (1912-1914), Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος (1914-1918), Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος (1939-1945).

Η επιταχυνόμενη μεγέθυνση του αποτελέσματος της εργασίας εξαιτίας της αύξησης της παραγωγικότητάς της και της αξιοποίησης-απορρόφησης ολοένα και περισσότερου ανενεργού κεφαλαίου και ανθρώπινου δυναμικού δημιουργεί καινούρια δεδομένα και στο πεδίο της ταξικής πάλης. Ελαττώνει τον εφεδρικό, εργατικό στρατό οδηγώντας σε ανύψωση την τιμής της εργατικής δύναμης και ενισχύοντας τη διαπραγματευτική δύναμη του προλεταριάτου το οποίο επανασυγκροτείται και αφυπνίζεται. Στον πρώτο τόμο του *Κεφαλαίου* ο Μαρξ, αναφερόμενος στην Αγγλία της δεκαετίας του 1850, σημειώνει την αύξηση του εργατικού μισθού την οποία αιτιολογεί με την αλματώδη επέκταση των σιδηροδρόμων, των εργοστασίων, της πολεμικής ζήτησης και άλλων²³.

Όλες αυτές οι μεταβολές στην παραγωγή μεταστρέφουν τη συνείδηση των μαζών (που, ήδη, από την εποχή της μετάβασης έχει μεταβληθεί σημαντικά)²⁴, οι οποίες αναδιοργανώνονται και μάχονται να αντισταθμίσουν την ήττα που υπέστησαν την περίοδο της ύφεσης. Στο στάδιο της άνθησης, συνεπώς, εντείνονται οι αγώνες της εργατικής τάξης οι οποίοι, συνήθως, κορυφώνονται προς την εκπνοή της ανοδικής περιόδου, στο σημείο καμπίης του μακρού κύματος. Αυτό ερμηνεύεται ως εξής: Οι επιχειρήσεις μέσα σε συνθήκες παραγωγικού οργασμού και εκτίναξης της μάζας κερδών, παραχωρούν, μέσω και της κρατικής κοινωνικής πολιτικής, μέρος της μεγενθυμένης αξίας που καρπώνονται στη διεκδικητική εργατική τάξη. Εκείνο που επιθυμεί, διακαώς, η άρχουσα τάξη στη φάση της εκτεταμένης διαδικασίας συσσώρευσης είναι η διατήρηση πολιτικής και κοινωνικής σταθερότητας, δηλαδή ενός ευνοϊκού κλίματος για τις επενδύσεις ώστε να προχωρήσει αδιατάρακτα η συγκέντρωση κεφαλαίου. Η ταξική συναίνεση επιτυγχάνεται μέχρι του σημείου που η παραγωγική δύναμη της εργασίας, η σχετική υπεραξία και, κατ' ακολουθία το οριακό ποσοστό και η μάζα του κέρδους ανεβαίνουν με αυξανόμενους ρυθμούς. Επιπλέον, παρατηρείται ότι την περίοδο που υπάρχουν περιθώρια παραχωρήσεων προς τους εργαζόμενους δίχως να διαταράσσεται η καπιταλιστική ανάπτυξη επικρατεί και στο ιδεολογικό επίπεδο η ηγεμονία της κυρίαρχης τάξης²⁵.

Από τη στιγμή, όμως, που αρχίζει η επιβράδυνση των ρυθμών αύξησης της υπεραξίας και της συσσώρευσης κερδών (συνήθως στη δεύτερη δεκαετία της άνθησης) οι αντιθέσεις οξύνονται και το κλίμα μεταστρέφεται. Οι επιχειρήσεις γίνονται, πλέον, ιδιαιτέρως φειδωλές στο να εκχωρούν και εντείνουν την προσπάθεια συστολής του μεταβλητού κόστους. Εν τω μεταξύ, η εργατική τά-

ξη πιο ώριμη και πιο οργανωμένη εξακολουθεί να απαιτεί όλο και μεγαλύτερο μερίδιο από την νεοπαραγόμενη αξία. Έτσι, κλιμακώνεται η διαπάλη, στα τέλη του ανοδικού σταδίου²⁷, η οποία αποκτώντας πιο πολιτικό χαρακτήρα κάποιες φορές, υπό τις κατάλληλες συνθήκες οδηγεί σε συγκρούσεις με σκοπό την ίδια την ανατροπή του κοινωνικού συστήματος της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής.

Σύμφωνα με συγκριτικές αναλύσεις πραγματικών δεδομένων και στοιχείων οι περίοδοι έντασης και γενίκευσης των ταξικών αγώνων στη Δυτική Ευρώπη και στις ΗΠΑ τους δύο τελευταίους αιώνες εμπερικλείονται, κυρίως, στα διαστήματα των ετών 1808-1820, 1866-1873, 1909-1920 και 1965-1975 με χαρακτηριστικές κορυφώσεις, όλες τους στο τέλος ανοδικών φάσεων του κύκλου, την Κομμούνα του Παρισιού (1871), την Οκτωβριανή Επανάσταση στη Ρωσία (1917), την Επανάσταση των Σπαρτακιστών στη Γερμανία (1918), και τις εξεγέρσεις του Μάη του '68²⁷. Αξιοσημείωτο είναι το ότι για κοινωνικές συγκρούσεις στα τέλη των κύκλων Κοντρατιέφ έκανε λόγο και ο σημαντικός ιστορικός Χομπσμπάουμ²⁸.

Εν κατακλείδι, τα μακρά κύματα σχηματίζονται από έναν μακροχρόνια επαναλαμβανόμενο συγκερασμό των κυρίαρχων νόμων της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής με τις μορφές εκδήλωσης της κοινωνικοπολιτικής σφαίρας. Αφενός η πρωταρχικότητα των κινητήριων δυνάμεων της σφαίρας της παραγωγής και αφετέρου η διαδικασία αλληλεπιδρατικών διεργασιών με το εποικοδόμημα διαμορφώνουν κάποιες γενικές, περιοδικές τάσεις στη διάρθρωση του συστήματος ως όλου. Ταυτόχρονα, μια σειρά παράγοντες ιστορικών και εθνικών συνθηκών, πολιτικών συσχετισμών και άλλων υποκειμενικών επιδράσεων οι οποίοι συντελούν, ως ένα βαθμό, και στον καθορισμό «μειζόνων δεδομένων υπερδιαρθρωτικού χαρακτήρα» όπως αποκαλεί ο Τρότσκι²⁹, την εκδήλωση πολέμων, εξεγέρσεων, επαναστάσεων και αντεπαναστάσεων προκαλούν σχετική ασυμμετρία στη διάρκεια, την ένταση, τη μορφή και την κατάληξη τόσο των μακρών κυμάτων όσο και των περιόδων μετάβασης.

Εκτιμήσεις γύρω από το πέμπτο «μακρό κύμα»

Καταρχήν, οφείλουμε να επισημάνουμε πως λόγω του ότι το πρώτο στάδιο του πέμπτου, κατά σειρά, κύκλου Κοντρατιέφ βρί-

σκεται, ακόμη, εν εξελίξει οι εκτιμήσεις μας σχετικά με αυτό εγκυμονούν επιπρόσθετους κινδύνους παρερμηνειών καθώς δυσχεραίνεται πρακτικά το έργο της αποκωδικοποίησης στοιχείων της τρέχουσας πραγματικότητας. Όπως διατυπώθηκε και από τον Ένγκελς «η σαφής επισκόπηση της οικονομικής ιστορίας μιας δοσμένης περιόδου ποτέ δεν μπορεί να γίνει ταυτόχρονα με τα γεγονότα, αλλά μόνο κατοπινά, ύστερα από τη σχετική συγκέντρωση και το σχετικό κοσκίνισμα του υλικού. Η στατιστική αποτελεί εδώ απαραίτητο βοηθητικό μέσο, ακολουθεί όμως πάντα κουτσαίνοντας»³⁰. Ωστόσο, το θετικό στην προκειμένη περίπτωση είναι τα δεκαπέντε και πλέον χρόνια, που ήδη έχουν διανυθεί, από την έναρξη του πέμπτου μακρού κύματος και τα οποία, εντέλει, παρέχουν αρκετά δεδομένα για πιο ασφαλή συμπεράσματα.

Το πέρασμα από τη σιωπηρή κρίση (1970) του τέταρτου μακρού κύματος σε μια νέα εποχή συσσώρευσης και επομένως σε μια καινούρια μακροκυματική περίοδο οριοθετείται, κατά τη γνώμη μας, στα τέλη της δεκαετίας του '80 με μέγιστη απόκλιση πέντε ετών ανάμεσα στα μεγάλα καπιταλιστικά κέντρα. Τα πρώτα σημάδια της αναπτυξιακής διαδικασίας εμφανίστηκαν, πρωτίστως, στις ΗΠΑ οι οποίες, όντας η ατμομηχανή της παγκόσμιας οικονομίας για διάστημα άνω του μισού αιώνα, συνιστούν τη βασική ένδειξη των κινήσεων και των μηχανισμών της νέας πορείας μέχρι και σήμερα.

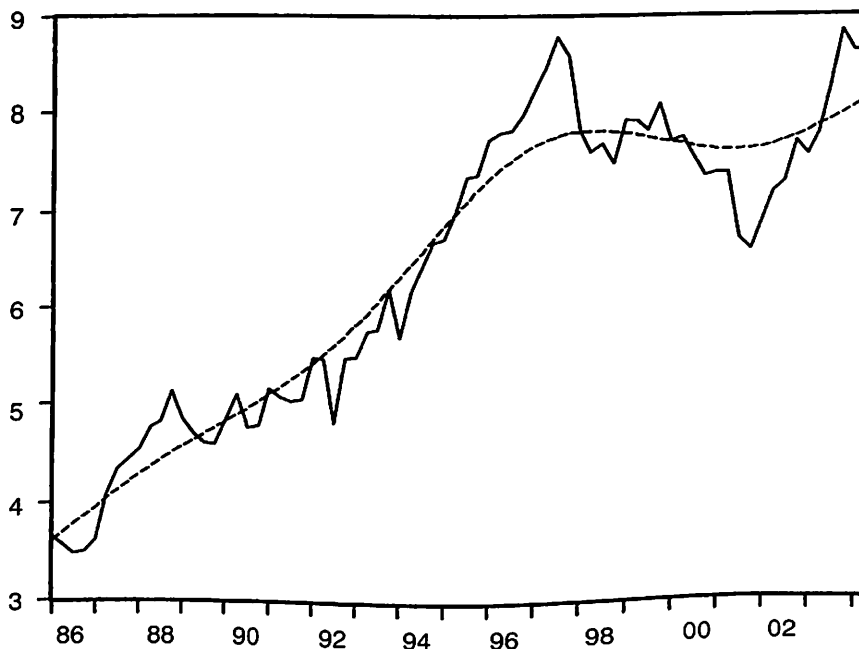
Η τεχνολογική επανάσταση της πληροφορικής που συντελέσθηκε τη δεκαετία του '80, η συστολή του μεταβλητού κόστους από την εφαρμογή μονεταριστικών οικονομικών πολιτικών καθ' όλη τη φάση της ύφεσης και η περιστολή της δράσης και της ισχύος του εργατικού κινήματος συνέβαλαν καθοριστικά στην υπέρβαση του οικονομικού τέλματος. Ειδικότερα, η βαθμιαία επίδραση αντικειμενικών και υποκειμενικών παραγόντων στο στάδιο της κρίσης επέφερε κάποια στιγμή την ανακοπή της πτωτικής πορείας του μέσου ποσοστού κέρδους και την εκτόξευσή του με τη λήξη της δεκαετίας του '80³¹. Η απότομη αυτή μεταστροφή κατέστη, εκ των ων ουκ άνευ, συνθήκη ούτως ώστε να εξέλθουν από τη στασιμότητα τα συνολικά κέρδη, να αναζωπυρωθεί το επενδυτικό ενδιαφέρον και να εισέλθουμε σε νέα μακροχρόνια εποχή άνθησης. Τα πραγματικά κέρδη των επιχειρήσεων (συνολική μάζα κερδών) στις ΗΠΑ από το 1987 και ύστερα καταγράφουν ανοδική τάση (βλέπε Διάγραμμα 3).

Στη δεκαετία του '90 η αναπτυξιακή διαδικασία επεκτάθηκε σε ολόκληρη την οικονομική σφαίρα. Η μέση ετήσια αύξηση του Α-

Διάγραμμα 3

Η διακεκομμένη γραμμή είναι ομαλοποιημένος δείκτης σύμφωνα με τη μέθοδο Hondrick-Prescott.

Τα κέρδη υπολογίζονται σε δισεκατομμύρια δολάρια

Πηγή: Federal Reserve Bank, USA.

ΕΠ στις Ηνωμένες Πολιτείες από το 1992 μέχρι το 1999 έφτασε στο 3,1% (στη Γερμανία και στην Ιαπωνία το 1,7% και 0,8% αντίστοιχα)³², η διάχυση της επανάστασης της πληροφορικής ανέβασε σημαντικά την παραγωγικότητα της εργασίας (πάνω από 2,5 % το 1998) ενώ την ίδια περίοδο η ανεργία γνώρισε στις ΗΠΑ τις χαμηλότερες τιμές της των τριάντα τελευταίων ετών (4,1% τον Οκτώβρη του 1999).

Εν τω μεταξύ, πολύμορφες θεσμικές ανακατατάξεις πραγματοποιήθηκαν τόσο σε εθνικό όσο και σε διεθνές επίπεδο. Η απελευθέρωση της δράσης και κατάργησης των όποιων περιορισμών του κεφαλαίου παγκοσμίως εξέφρασε την επιτακτική ανάγκη του για επέκταση. Προς αυτή την κατεύθυνση έλαβαν χώρα δύο φαινομενικά αντιθετικές εξελίξεις. Αφενός, μετατοπίστηκε το κέντρο λήψης εξουσιαστικών αποφάσεων από το εθνικό στο υπερεθνικό

επίπεδο, ούτως ώστε να αφαιρεθεί κάθε θεσμικό εμπόδιο στην εξαπλώση του διεθνούς κεφαλαίου. Έτσι, δημιουργήθηκαν και ενισχύθηκαν υπερεθνικοί οργανισμοί (Παγκόσμιος Οργανισμός Εμπορίου, Διεθνές Νομισματικό Ταμείο, Παγκόσμια Τράπεζα) και διακρατικές ενώσεις (Ευρωπαϊκή Ένωση, NAFTA κ.ά.). Αφετέρου, παράλληλα με τη διαδικασία παγκοσμιοποίησης των αγορών, οξύνθηκε ο ανταγωνισμός του κεφαλαίου πολλαπλασιάζοντας τα μέτωπα τοπικών και διεθνών συγκρούσεων.

Το μεγάλο γεγονός, βεβαίως, που σημάδεψε το χαρακτήρα της έως σήμερα πορείας της ανοδικής φάσης του πέμπτου μακρού κύματος ήταν η διάλυση της Σοβιετικής Ένωσης και η πτώση των καθεστώτων του υπαρκτού σοσιαλισμού. Όπως ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος, συντελούμενος στο ξεκίνημα ενός νέου κύκλου Κοντρατίεφ, κατέστη ο καταλύτης της εικοσιπεντάχρονης χρυσής εποχής συσσώρευσης, έτσι και η κατάρρευση του ανατολικού μπλοκ, στο χρόνο που διαδραματίστηκε, συνετέλεσε καθοριστικά στη συντόμευση της μεταβατικής περιόδου και στην ταχεία ώθηση της πέμπτης μακράς αναπτυξιακής διαδικασίας.

Η τεράστια εξαπλώση της καπιταλιστικής αγοράς προς ανατολάς, η πρόσβαση του κεφαλαίου σε αφθονία πλουτοπαραγωγικών πηγών, η εξαγορά και η εκμετάλλευση φθηνής εργατικής δύναμης, παραγωγικών μέσων και τεχνογνωσίας των πρώην σοσιαλιστικών χωρών διεύρυνε ραγδαία την κεφαλαιοκρατική συσσώρευση. Ταυτόχρονα, το καπιταλιστικό σύστημα συντρίβοντας ολοσχερώς τον αντίπαλό του απέκτησε την παγκόσμια κυριαρχία και την ιδεολογική ηγεμονία. Συγχρόνως, τα εργατικά κινήματα, η οργάνωση του προλεταριάτου και γενικότερα η διαπραγματευτική ισχύς της τάξης της εργασίας υπέστησαν ένα από τα βαρύτερα πλήγματα στην ιστορία. Να σημειωθεί πως τη δεκαετία του '90 μόνο το 10% των εργαζομένων στις ΗΠΑ ήταν γραμμένο σε συνδικάτα, σε αντιδιαστολή με το 33% της δεκαετίας του '50. Καθ' όλη τη διάρκεια του 1996, για παράδειγμα, στην εν λόγω χώρα διοργανώθηκαν ελάχιστες απεργίες, εννέα τον αριθμό, με τη συμμετοχή πέντε χιλιάδων ατόμων!

Επομένως, απομακρύνοντας από το προσκήνιο τον σοσιαλιστικό κίνδυνο η διεθνής άρχουσα τάξη άδραξε την ευκαιρία να επωφεληθεί τα μέγιστα από τη νέα κατάσταση και να καρπωθεί το σύνολο, ει δυνατόν, της αύξησης του προϊόντος και της παραγωγικότητας της εργασίας. Έτσι καθ' όλη την περασμένη δεκαετία οι νεοφιλελεύθερες οικονομικές πολιτικές εντάθηκαν εφαρμοζόμενες στο σύνολο σχεδόν των κρατών της υφηγίου. Κεντρικός άξο-

νας συνέχισε να είναι η συμπίεση του κόστους εργασίας, η συρρίκνωση των δημοσίων δαπανών, ο περιορισμός των κρατικών επιχειρηματικών δραστηριοτήτων και η επέκταση του κύματος των ιδιωτικοποιήσεων και των συγχωνεύσεων. Η σημαντική υποχώρηση του εργατικού κινήματος (το οποίο ειρήσθω εν παρόδω την τελευταία πενταετία άρχισε κάπως να συνέρχεται και να αναπτύσσει, διεθνώς, κάποια δραστηριότητα) διέυρυνε την ανισομέρεια της κατανομής της νεοπαραγόμενης αξίας³³. Και αντί όπως, κατά κανόνα, συμβαίνει στο ανοδικό στάδιο του κύκλου, να επιτευχθεί μία άνοδος των μισθών και του βιοτικού επιπέδου των μαζών, συνεπεία της μεγάλης αύξησης της παραγωγής, της απασχόλησης και της παραγωγικότητας, κάτι τέτοιο δεν συνέβη στην Αμερική και στις υπόλοιπες ανεπτυγμένες χώρες τη δεκαετία του '90. Οι συσχετισμοί δύναμης έγιναν ακόμη πιο αρνητικοί για την εργασία από ό,τι τις προηγούμενες δύο δεκαετίες της κρίσης με αποτέλεσμα το μεγενθυμένο προϊόν της ανάπτυξης να κατακρατηθεί σε υπέρμετρο βαθμό από τις επιχειρήσεις (υπερκέρδος), ενώ οι πραγματικοί μισθοί να παραμείνουν στάσιμοι³⁴.

Θα πρέπει, ωστόσο, να προσθέσουμε τη δυσανάλογη μεγέθυνση του μη παραγωγικού (χρηματιστηριακού, κερδοσκοπικού, νομισματικού και παρασιτικού) τμήματος του κεφαλαίου το οποίο απομυζά ολοένα και μεγαλύτερο μερίδιο της συνολικής παραγόμενης υπεραξίας μειώνοντας κατά αυτό τον τρόπο το μέρος της υπεραξίας που είναι διαθέσιμο για παραγωγικές επενδύσεις. Έτσι παρατηρούμε ότι παρόλο που ο συνολικός όγκος του κέρδους είναι τεράστιος δεν επέρχεται μια αντίστοιχη προσαύξηση της αναπαραγωγής της οικονομίας. Αντιθέτως, εισερχόμενοι στον 21ο αιώνα ο ρυθμός διατηρήσιμης ανάπτυξης, ο οποίος, σύμφωνα με τον Μαρξ, ισούται με το ποσοστό της επανεπενδυμένης υπεραξίας ή αλλιώς με το μερίδιο του ποσοστού του κέρδους που επιστρέφει στην παραγωγή³⁵, διολισθαίνει. Βέβαια, σύμφωνα με τα μέχρι στιγμής στοιχεία η κερδοφορία (μάζα κερδών) των επιχειρήσεων βρίσκεται ακόμη σε υψηλά επίπεδα ανατροφοδοτώντας τις επενδυτικές δραστηριότητες και την αναπτυξιακή διαδικασία.

Μέσα από τις ιδιαιτερότητες και τα γενικά χαρακτηριστικά της έως τώρα πορείας της φάσης της άνθησης του πέμπτου κύκλου Κοντρατίεφ προέκυψε ένας συνδυασμός όξυνσης της ενδοκαπιταλιστικής σύγκρουσης και, συνάμα, διάνοιξης του χάσματος των ανισοτήτων ανάμεσα στις κοινωνικές τάξεις. Το κεφάλαιο σε όλη αυτή την δεκαπενταετία παραμένοντας ο μοναδικός κυρίαρχος στο διεθνές περιβάλλον ανέδειξε πλήρως την «αχόρταγη» φύση

του, καθιστάμενο εξίσου επιθετικό και προς τις δύο κατευθύνσεις, δηλαδή τόσο αναμεταξύ του όσο και προς τις δυνάμεις της εργασίας.

Η διττή αυτή κίνηση ενσαρκώνεται, λοιπόν, από τη μια πλευρά στην ανατροπή του *status quo* όπου μεγάλες δυνάμεις, με προεξάρχουσα τις Ηνωμένες Πολιτείες, καταπατούν, συστηματικά, και καταργούν, ουσιαστικά, πολυετείς διεθνείς συμφωνίες, κανόνες και θεσμούς. Στην αναπροσαρμογή των παραδοσιακών διεθνών σχέσεων, στην επαναδιάταξη συμμαχιών και γεωστρατηγικών επιδιώξεων, στη δημιουργία νέων αμυντικών και, κυρίως, επιθετικών δογμάτων και, τελικώς, στη συχνότερη εμφάνιση πολεμικών συρράξεων. Από την άλλη πλευρά ενσαρκώνεται στη χειροτέρευση του βιοτικού επιπέδου, στην αδυναμία της ενεργούς καταναλωτικής ζήτησης, στη διόγκωση των κοινωνικών προβλημάτων και στην περιθωριοποίηση σημαντικών τμημάτων του πληθυσμού. Πάντως, δίχως την επιθυμία οιασδήποτε πρόβλεψης σχετικά με τη διάρκεια βιωσιμότητας του σταδίου αναζωογόνησης του πέμπτου μακρού κύματος, όσο βαδίζουμε προς τη λήξη του τόσο περισσότερο τολμούμε να χαρακτηρίσουμε το, ούτως ή άλλως, εκρηκτικό μίγμα του επικίνδυνου για τη σταθερότητα και την εξέλιξη του κεφαλαιοκρατικού συστήματος.

Επίλογος

Παρουσιάζοντας την ιστορία του καπιταλισμού σε παγκόσμια κλίμακα σε μια διαδοχή αλληπάληλων κυκλικών κινήσεων διάρκειας περίπου μισού αιώνα, η θεωρία των μακρών κυμάτων επιχειρεί να ερμηνεύσει και να συνεκτιμήσει τον πολύπτυχο χαρακτήρα του κοινωνικού Είναι υπό ένα ενιαίο πρίσμα διερεύνησης της λειτουργίας και της εξέλιξης του εν λόγω κοινωνικοοικονομικού συστήματος.

Η μαρξιστική θεώρηση της διάρθρωσης των μακροχρόνιων διακυμάνσεων που η παρούσα εργασία υιοθέτησε, θεμελιώνεται αφενός στην προτεραιότητα των πρωτογενών μηχανισμών της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής και αφετέρου στη σύζευξη της παραγωγικής σφαίρας και των εκδηλώσεων της κοινωνικοπολιτικής ζωής. Βεβαίως, οφείλουμε να διευκρινίσουμε πως απαιτείται ακόμη πολύ προσπάθεια ώστε όλα αυτά τα στοιχεία να αποτελέσουν έναν συνεκτικότερο ιστό για μια πιο ολοκληρωμένη θεωρία των μα-

κρών κυμάτων. Η θεωρητική τους πραγμάτευση μέχρι σήμερα μας παρέχει, ωστόσο, τα εχέγγυα για να αποκρυπτογραφήσουμε καθαρότερα την ιστορική πορεία του καπιταλισμού μέσα από τις συνέχειες και τις ασυνέχειες που το διακατέχουν. Άλλωστε, δύο και πλέον αιώνων οικονομικής ιστορίας και πάνω από τέσσερα μακρά κύματα, συνιστούν ισχυρές ενδείξεις που πρέπει να ληφθούν σοβαρά υπόψη.

Σημειώσεις

1. Κ. Μαρξ, *Το Κεφάλαιο*, τόμ. Α', εκδ. Μόρφωση, Αθήνα, 1963, σελ. 655-661.
2. Βλ. Α. Shaikh, «Εξηγώντας τον πληθωρισμό και την ανεργία: Μια εναλλακτική πρόταση στη νεοφιλελεύθερη οικονομική θεωρία», στο: Α. Βλάχου (επιμ.), *Σύγχρονη Οικονομική Θεωρία. Ριζοσπαστικές Κριτικές του νεοφιλελευθερισμού*, εκδ. Τυπωθήτω - Γ. Δαρδάνος, Αθήνα, 1999, σελ. 140.
3. Βλ. Ν. Kondratieff, «The Long Wave in Economic Life», *Review of Economics and Statistics* 17, 1935. Αναδημοσιευμένο στο: G. Harberger, *Readings in Business Cycle Theory*, The Blakiston Company, Philadelphia, 1951. Βλ. Ν. Kondratieff, *The Works of Nikolai D. Kondratieff*, edited by Makasheva N., Samuels W. and Barnett V., Pickering and Chatto, London, 1998.
4. Πηγή: Ν. Kondratieff, *The Long Wave...*, όπ. παρ., σελ. 31, μέχρι το 1920). Για τα επόμενα έτη ακολουθούμε την πιο διαδεδομένη (κατά τη γνώμη μας) χρονολόγηση. Βλ. επίσης, Λ. Τσουλφίδης, *Οικονομική Ιστορία της Ελλάδος*, εκδ. Πανεπιστήμιο Μακεδονίας, Θεσσαλονίκη, 2002, σελ. 165.
5. $WPIG = WPI/Pg$, όπου $WPIG$ ο ομαλοποιημένος γενικός δείκτης τιμών, WPI ο γενικός δείκτης τιμών χονδρικής ή λιανικής και Pg η τιμή του χρυσού.
6. Βλ. Ν. Kondratieff, *The Works of...*, τόμ. Ι, όπ. παρ., σελ. 42-43.
7. Ο Αλτουσέρ αναφέρεται στον ορισμό της συγκυρίας. Βλ. στο Η. Ιωακείμογλου, *Τέλος του αιώνα, τέλος της κρίσης;*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2000, σελ. 33 από το L. Althusser, *Sur la Philosophie*, Gallimard, 1994. Άλλωστε, οι φάσεις των μακρών κυμάτων δεν είναι τίποτε άλλο παρά συσσωρευμένη συγκυρία σε βάθος χρόνου που μετατρέπεται σε τάσεις. Συμπτωματικά αναφέρουμε ότι το ίδρυμα στο οποίο εργαζόταν ο Κοντρατίεφ ονομαζόταν «Ινστιτούτο Συγκυρίας» της Μόσχας.
8. Βλ. Λ. Trotsky, «The Curve of Capitalist Development», *Fourth International*, Μάης 1941, σελ. 114. Πρωτοδημοσιεύτηκε στο ρωσικό περιοδικό *Vestnik Sotsialisticheskoi Akademii*, book 4, Απρίλιος - Ιούλιος 1923.
9. $r = s/C$, όπου s τα συνολικά κέρδη. Ο λόγος C/L , η οργανική σύνθεση του κεφαλαίου η οποία διαχρονικά αυξάνεται λόγω της τεχνολογικής

εξέλιξης, όπου L ο συνολικός εργάσιμος χρόνος. Το ποσοστό κέρδους ισούται $r = s/v = s/L \times L/C = [s/v : (1 + s/v)] \times L/C$. Επειδή ο συνολικός εργάσιμος χρόνος L ισούται με τον αναγκαίο v και τον πλεονάζοντα s , ($L = s + v$), προκύπτει ότι όσο κι αν αυξάνεται το ποσοστό υπεραξίας, ο όρος στην παρένθεση του ποσοστού κέρδους αυξάνεται με μειωνόμενο ρυθμό αφού η οροφή του είναι η μονάδα, για $v = 0$. Ταυτόχρονα ο δεύτερος όρος, L/C , της συνάρτησης του ποσοστού κέρδους είναι το αντίστροφο της οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου, άρα διαχρονικά μειώνεται, έχει ως όριο το μηδέν και ουσιαστικά αποτελεί το μέγιστο ποσοστό κέρδους, όταν $v \rightarrow 0$. Η πτωτική του τάση συνεπάγεται ότι το γενικό ποσοστό κέρδους κυμαίνεται μέσα σ' ένα διάστημα με φθίνον ανώτατο όριο το μέγιστο ποσοστό κέρδους. Βλ. Α. Τσουλφίδης, *Οικονομική Ιστορία...*, όπ. παρ., σελ. 182-183. Βλ. επίσης, Θ. Μανιάτης, Π. Τσαλίκη, Α. Τσουλφίδης, *Ζητήματα Πολιτικής Οικονομίας. Η περίπτωση της Ελλάδας*, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα, 1999, σελ. 141-156 και Α. Shaikh, «Political Economy and Capitalism: Notes on Dobb's Theory of Crisis», *Cambridge Journal of Economics* 2, 1978, σελ. 233-251.

10. Βλ. Α. Shaikh, «The Falling Rate of Profit as the Cause of Long Waves: Theory and Empirical Evidence», *New Findings in Long Wave Research*, edited by A. Kleinknecht, E. Mandel, I. Wallerstein, St. Martin's Press, σελ. 185.

11. Βλ. Κ. Μαρξ, *Το Κεφάλαιο*, τόμ. ΙΙΙ, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1978, σελ. 318.

12. Βλ. όπ. παρ., σελ. 189.

13. Όσο το επιτόκιο είναι μικρότερο του ποσοστού του κέρδους η συσσώρευση συνεχίζεται. Γι' αυτό ο Κέυνς έκανε λόγο για την «ευθανασία των ραντιέρηδων», οι οποίοι καρπώνονταν ένα σημαντικό μερίδιο της παραγόμενης υπεραξίας, ούτως ώστε να επιστρέψει το συγκεκριμένο μερίδιο στα χέρια του παραγωγικού κεφαλαίου και να αυξηθούν τα περιθώρια του καθαρού τους κέρδους. Βλ. J.M. Keynes, *The General Theory of Employment, Interest and Money*, κεφ. 23, Macmillan, London, 1936.

14. Βλ. Ε. Μαντέλ, *Ο ύστερος καπιταλισμός*, μτφρ. Κ. Χατζηαργύρης, εκδ. Gutenberg, Αθήνα, σελ. 93.

15. Βλ. J. Schumpeter, *Business Cycles*, MacGraw Hill, New York, 1939. Βλ. επίσης, J. Schumpeter, *History of Economic Analysis*, Oxford University Press, New York, 1954.

16. Βλ. Α. Poletayev, «Long Waves in Profit Rates in Four Countries», *New Findings in Long Wave Research*, όπ. παρ., σελ. 165.

17. Βλ. Ε. Μαντέλ, *Τα μακρά κύματα της καπιταλιστικής εξέλιξης. Μια μαρξιστική ανάλυση, εργατική πάλη*, Β' έκδοση, σελ. 98-100. Βλ. επίσης, C. Freeman and Fr. Louca, *As Time Goes By*, Oxford University Press.

18. Βλ. Α. Τσουλφίδης, *Οικονομική Ιστορία...*, όπ. παρ., σελ. 180.

19. Βλ. Ε. Screpanti, «Long Economic Cycles and Recurring Proletarian Insurgencies», *Long Wave Theory*, edited by C. Freeman, The International Library of Critical Writings in Economics, vol. ΙΙ, σελ. 148.

20. Βλ. C. Freeman and Fr. Louca, *As Time...*, όπ. παρ., σελ. 358. Βλ. επίσης, J.E. Cronin, *Industrial Conflict in Modern Britain*, Croom Helm, London, 1979.

21. Βλ. C. Freeman and Fr. Louca, *As Time...*, όπ. παρ., σελ. 362.

22. Βλ. W.W. Rostow, *The World Economy, History and Prospects*, Ostin, 1978, σελ. 630.

23. Κ. Μαρξ, *Το Κεφάλαιο*, τόμ. Α', εκδ. Μόρφωση, Αθήνα, 1963, σελ. 661.

24. Όπως, ισχυρίζεται και ο Τρότσκι η μαζική συνείδηση αλλάζει στις καμπές των φάσεων, στα μεσοδιαστήματα. Βλ. L. Trotsky, «The Curve of...», όπ. παρ., σελ. 112.

25. Σχετικά με κοινωνικές μεταβολές και ιδεολογική ηγεμονία βλ. Μ. Kalecki, *Selected Essays on the Dynamics of Capitalist Economy, 1933-1970*, Cambridge University Press, 1971.

26. Σύμφωνα και με τον J. Kelly ο αριθμός των απεργιών και των απεργών αυξάνεται σημαντικά κάθε φορά που πλησιάζουμε στο τέλος μιας φάσης ενός μακρού κύματος. Βλ. Η. Ιωακείμογλου, *Τέλος του αιώνα...*, όπ. παρ., σελ. 173. Από το J. Kelly, *Rethinking Industrial Relations*, σελ. 89.

27. Βλ. E. Screpanti, «Long Economic Cycles...», όπ. παρ., σελ. 142-152. Εκεί που, κατά τη γνώμη μας, μειονεκτεί η, κατά τα άλλα, πολύ αξιόλογη ανάλυση και σύνδεση της περιοδολόγησης μακρών κυμάτων, πολέμων και ταξικής πάλης που κάνει ο Σκρεπάντι είναι στο ότι αποδίδει σε εξωγενείς, μη οικονομικούς παράγοντες την ύπαρξη των μακρών κυμάτων.

28. Βλ. E. Hobsbawm, «Economic Fluctuations and Some Social Movements since 1800», *Labouring Men*, Weidenfeld and Nicolson, London, 1964, σελ. 153.

29. Βλ. L. Trotsky, «The Curve of...», όπ. παρ., σελ. 112-114.

30. Από την εισαγωγή του Φ. Ένγκελς στο: Κ. Μαρξ, *Οι ταξικοί αγώνες στη Γαλλία από το 1848 ως το 1850*, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 2000, σελ. 8.

31. 16% μέσος όρος τη δεκαετία του 1960, 12% το 1974, 10% το 1980, 15% το 1990 στην καπιταλιστική ανάπτυξη και οι χρόνοι της πολιτικής προετοιμασίας, Δ. Κατσορίδας, «Τα μακρά κύματα στην καπιταλιστική ανάπτυξη», *Θέσεις*, τεύχ. 73, Οκτώβρης - Νοέμβρης 2000. Στοιχεία παρμένα από το Τ. Αναστασιάδης, «Το χρηματιστικό κεφάλαιο στο σύγχρονο καπιταλισμό». Το εν λόγω κείμενο περιλαμβάνεται σε μπροσούρα του Μαρξιστικού Ομίλου και περιέχει τα πρακτικά συζήτησης, η οποία έγινε στις 20-10-1999, με γενικό τίτλο *Χρηματιστικό κεφάλαιο και κερδοσκοπία*, έκδοση του Μαρξιστικού Όμιλου Οικονομικών και Κοινωνικών Μελετών, Αθήνα.

32. Βλ. Δ. Κατσορίδας, *Τα μακρά κύματα...*, όπ. παρ.

33. Στις ΗΠΑ την περίοδο 1995-1998 οι οικογένειες με έσοδα κάτω των 10.000\$ δολαρίων μειώθηκε το εισόδημά τους κατά 25%. Οι οικογένειες με έσοδα 10.000\$ έως 25.000\$ μειώθηκε κατά 20%. Εκείνες με έσοδα 25.000\$-50.000\$ αυξήθηκε κατά 6,3%. Εκείνες με έσοδα 50.000\$-100.000\$ αυξήθηκε κατά 29% ενώ αυτές με έσοδα πάνω από 100.000\$ αυξήθηκε το εισό-

δημά τους κατά 22,4%. Βλ. Δ. Κατσορίδας, *Τα μακρά κύματα...*, όπ. παρ. Στοιχεία από άρθρο της Κ. Παράσχου, «Ανοίγει η ψαλίδα της ανισότητας. Εκρηκτικό χάσμα πλούσιων και φτωχών ακόμη και στις ΗΠΑ», εφημερίδα *Ημερησία*, 20-1-2000. Βλ. επίσης, ένθετο της *Κυριακάτικης Ελευθεροτυπίας* και της *Le Monde diplomatique*, «Το νέο πρόσωπο του Κόσμου», τεύχ. 2, σελ. 38. Μεταξύ 1977-1999 το μετά γόρων πραγματικό εισόδημα του 1% των πλουσιότερων Αμερικανών αυξήθηκε 115%, ενώ του φτωχότερου 60% του πληθυσμού το 1999 ήταν χαμηλότερο από εκείνο του 1977.

34. Βλ. άρθρο «Νέα υποχώρηση της ανεργίας στις ΗΠΑ», στην εφημερίδα *Κέρδος*, 6-11-1999.

35. Βλ. A. Shaikh, «Εξηγώντας τον πληθωρισμό...», όπ. παρ., σελ. 150. Βλ. στο Κ. Marx, *Capital*, τόμ. II, Cambridge University Press, New York, 1953.

Βιβλιογραφία

Althusser L., *Sur la Philosophie*, έκδ. Gallimard, 1994.

Αναστασιάδης Τ., «Το χρηματιστικό κεφάλαιο στο σύγχρονο καπιταλισμό», πρακτικά συζήτησης με γενικό τίτλο: *Χρηματιστικό κεφάλαιο και κερδοσκοπία*, έκδοση του Μαρξιστικού Ομίλου Οικονομικών και Κοινωνικών Μελετών, Αθήνα, 20-10-1999.

Άρθρο «Νέα υποχώρηση της ανεργίας στις ΗΠΑ», στην εφημερίδα *Κέρδος*, 6-11-1999.

Cronin E.J., *Industrial Conflict in Modern Britain*, Croom Helm, London, 1979.

Ένθετο της *Κυριακάτικης Ελευθεροτυπίας* και της *Le Monde diplomatique*, «Το νέο πρόσωπο του Κόσμου», τεύχ. 2.

Freeman C. and Louca Fr., *As Time Goes By*, Oxford University Press.

Harberger G., *Readings in Business Cycle Theory*, The Blakiston Company, Philadelphia, 1951.

Hobsbawm E., «Economic Fluctuations and Some Social Movements since 1800», *Labouring Men*, Weidenfeld and Nicolson, London, 1964.

Ιωακείμογλου Η., *Τέλος του αιώνα, τέλος της κρίσης;*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2000.

Kalecki M., *Selected Essays on the Dynamics of Capitalist Economy, 1933-1970*, Cambridge University Press, 1971.

Κατσορίδας Δ., «Τα μακρά κύματα στην καπιταλιστική ανάπτυξη», *Θέσεις*, τεύχ. 73, Οκτώβρης - Νοέμβρης 2000.

Keynes M.J., *The General Theory of Employment, Interest and Money*, κεφ. 23, Macmillan, London, 1936.

Kondratieff N., «The Long Wave in Economic Life», *Review of Economics and Statistics* 17, 1935.

- Kondratieff N., *The Works of Nikolai D. Kondratieff*, edited by Makasheva N., Samuels W. and Barnett V., Pickering and Chatto, London, 1998.
- Μανιάτης Θ., Τσαλίκη Π., Τσουλφίδης Λ., *Ζητήματα Πολιτικής Οικονομίας. Η περίπτωση της Ελλάδας*, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα, 1999.
- Μαντέλ Ε., *Ο ύστερος καπιταλισμός, Gutenberg*, μτφρ. Κ. Χατζηαργύρης.
- Μαντέλ Ε., *Τα Μακρά Κύματα της Καπιταλιστικής Εξέλιξης. Μια Μαρξιστική ανάλυση*, Εργατική Πάλη, Β' έκδοση.
- Μαρξ Κ., *Το Κεφάλαιο*, τόμ. Α', εκδ. Μόρφωση, Αθήνα, 1963.
- Μαρξ Κ., *Capital*, τόμ. II, Cambridge University Press, New York, 1953.
- Μαρξ Κ., *Το Κεφάλαιο*, τόμ. III, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1978.
- Μαρξ Κ., *Οι ταξικοί αγώνες στη Γαλλία από το 1848 ως το 1850*, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 2000.
- Παράσχου Κ., «Ανοίγει η ψαλίδα της ανισότητας. Εκρηκτικό χάσμα πλούσιων και φτωχών ακόμη και στις ΗΠΑ», εφημερίδα *Ημερησία*, 20-1-2000.
- Poletayev A., «Long Waves in Profit Rates in Four Countries», *New Findings in Long Wave Research*, edited by A. Kleinknecht, E. Mandel, I. Wallerstein, St. Martin's Press.
- Rostow W.W., *The World Economy, History and Prospects*, Ostin, 1978.
- Schumpeter J., *Business Cycles*, MacGrow Hill, New York, 1939.
- Schumpeter J., *History of Economic Analysis*, Oxford University Press, New York, 1954.
- Screpanti E., «Long Economic Cycles and Recurring Proletarian Insurgencies», *Long Wave Theory*, edited by C. Freeman, The International Library of Critical Writings in Economics, vol. II.
- Shaikh A., «The Falling Rate of Profit as the Cause of Long Waves: Theory and Empirical Evidence», *New Findings in Long Wave Research*, edited by A. Kleinknecht, E. Mandel, I. Wallerstein, St. Martin's Press.
- Shaikh A., «Political Economy and Capitalism: Notes on Dobb's Theory of Crisis», *Cambridge Journal of Economics* 2, 1978.
- Shaikh A., «Εξηγώντας τον πληθωρισμό και την ανεργία: Μια εναλλακτική πρόταση στη νεοφιλελεύθερη οικονομική θεωρία», *Σύγχρονη Οικονομική Θεωρία. Ριζοσπαστικές Κριτικές του νεοφιλελευθερισμού*, επιμ. Α. Βλάχου, εκδ. Τυπωθήτω - Γ. Δαρδάνος, Αθήνα, 1999.
- Trotsky L., «The Curve of Capitalist Development», *Fourth International*, Μάης 1941, σελ. 114. Πρωτοδημοσιεύτηκε στο ρωσικό περιοδικό *Vestnik Sotsialisticheskoi Akademii*, book 4, Απρίλιος - Ιούλιος 1923.
- Τσουλφίδης Λ., *Οικονομική Ιστορία της Ελλάδος*, εκδ. Πανεπιστήμιο Μακεδονίας, Θεσσαλονίκη, 2002.

Summaries

John Mantzaris, Elisabet Mantzari *Corruption in the Public Sector in Greece*

Worrying are the elements that see the light of publicity with regard to the size and the complexity of corruptness in the Greek economy and society. Greece according to the studies of experts is champion in the corruptness, the third economy and the wastefulness of public sector not only between the countries of EE but also between 23 developed countries of world while (as consequence of this) and from high degree of bureaucracy and low quality of handing-over of justice. In the international bibliography for the economic repercussions of corruptness dominate the empiric studies, particularly those are reported in the interdependences between enlargements or of Personal Income and level of corruptness. Studies that would be based on micro-economic approaches of subject are infrequent. With this work we wish to contribute in the presentation of micro-economic model of study of phenomenon of corruptness with regard to the auctions of entrusting of work from the state.

Periklis Polizoidis *The Role of Non-Governmental Organizations*

The article presents the difficulties connected to social policy making at EU level, summarizes the typologies of Non Governmental Organizations (NGOs) active in the social field in different member states and analyses the evolution of social policy as well as the efforts of NGOs to influence this evolution from the establishment of the EU up till now. The absence of a compact common European social policy as well as endogenous factors of the function of the third sector at EU level has as a result that the role of NGOs remains residual.

George Magoulios *The Public Sector and Inter-Sector Cooperation*

The changes in the public sector of the Balkan countries in transition, the situation as well as the perspectives of trans balkan and euro

Balkan cooperation among the Institutions of the public sector and more specifically the educational Institutions in Bulgaria, are examined in this article. The main conclusion is that, during all the transitional period, there were taken measures concerning the size and the quantity features of the public sector more than its quality features and effectiveness, increasing in this way the social gap.

The representatives of the Public Institutions in order to confront these problems, apart from others, develop trans-regional collaboration with corresponding institutions of mainly EU member countries and Balkan countries. More specifically the managers of schools in Bulgaria develop cooperation with corresponding institutions of EU member countries and Balkan countries concerning the cooperation in sectors that appear delay. Greece has an important position in the current cooperation as well as in the future perspectives of this cooperation.

Anastassios D. Karayiannis
*Direct and Indirect Impacts
of Greek Economic Policy
on Entrepreneurship*

In the present paper are examined by the use of a questionnaire the various impacts of some important economic policy variables on the Greek entrepreneurship. After the theoretical and empirical examination of seven direct and four indirect economic policy variables of the Greek economy, are deduced that they did not turned entrepreneurship toward productive activities neither increased its rate of supply.

Iordanis K. Papadopoulos
*Multiculturalism: Multinationalism
or «Otherness» in the Global Era?*

The transformation of contemporary societies in the period of globalization makes even more difficult not only to find the right answers to the moral and practical issues raised by multiculturalism but also to define the concept itself. Thus, this study focus initially upon the effort to redefine multiculturalism within the context of global era as well as to indicate that multiculturalism must be conceived as an all-inclusive and descriptive term for the otherness of different ethnic and social minorities. Considering, at a second level, various approaches and significations of multiculturalism, our aim is to look for the proper one. This study ends by showing that the appropriate, morally and politically spea-

king, approach is that of a «transformative» multiculturalism. The aim of the study is fulfilled through five steps – theoretical propositions.

Nikolaos Katrivesis
*Objectivism - Subjectivism:
A Differentiation Between Genetic
Structuralism and Ethnomethodology*

The genetic structuralism of P. Bourdieu and the ethnomethodology of Garfinkel have attempted to distinguish between objective and subjective knowledge. According to Bourdieu, the scientific approach ensures the distinction between the researcher and the agent, since sociological knowledge is produced by constructing objective social relations. For the ethnomethodologists, it does not exist any proof-based disaccord between practice and scientific knowledge.

The concept of ethos, in the practical sense aesthesis, links the objectives to the embedded structures thus producing a disruption of the social and class structures by the agents activity. In contrast, the ethnomethodologists go on to argue that the practical action does not depend on the interior structure, but on the language communication during the interaction process.

D. Psillas
*Anticommunism in Post Civil
war Greece*

The objective of this paper is to examine and analyze the phenomenon of anticommunism in post civil war Greece, from the year after the civil war ended until the start of the military dictatorship (1950-1967), when government violence and repression exceeds the limits of anti-communism.

We approach the phenomenon towards its legal, ideological and physical violence aspects. Then we seek the historic-political (domestic-external), economic and social factors intensifying anticommunism, hoping to avoid repeating well known views, issues and problems.

E. Tsekenis

*Ritual, Politics and Kinship
in Bamileke Chieftdom (Western Cameroon)*

This paper deals with the way «power» is conceptualized in a Bamileke chieftdom of western Cameroon by examining the relations between ritual, politics and kinship using Louis Dumont's hermeneutic «model» of «value hierarchy». This survey suggests a reconsideration of the relations between power and authority in the specific region. In addition, it raises an important methodological issue in the social sciences. Indeed, by trying to define «power» in a non western society, we inevitably encounter the fact that «power» relates to the values of a particular society at large. The relation of «power» to ideology also determines its definition.

Kiriakos Katsaros

*«Long Waves», the Global Economy
and Political Life*

The central concern of the present article refers to the theoretical approach to the Long Waves, namely the longest-lived and most important cyclical economic fluctuations to which the entire evolutionary progress of the capitalist social system is subject. Their duration fluctuates from 45 to 55 years, about half of which belong to the economic recession phase while the rest to the stage of prosperity. The Long Waves or Kondratiev Cycles stem from the endogenous economic laws which are inextricably linked to the nature of the capitalist production process as well as from the joining that develops between the specific laws and the corresponding sociopolitical context (superstructure). The derived dialectical structure effects the development of certain common features of the Long Waves' stages (development-recession) with reference to the manifestations of social and political life, such as class struggle, military conflicts, social revolutions, ideological and political construction. All the above mentioned constitute the subject of research of the project in question, which treats them through historical experience and the Marxist economic analysis as well.